

अंतोन माकारेंको

गोर्की कॉलनी

मीनाक्षी कोल्हटकर

स्वतः शिक्षिका व सोशल वर्कर. मॉंटेसरी डिप्लोमा व टाटा स्कूल ऑफ सोशल सायन्सेस या संस्थेचा 'डिप्लोमा इन सोशल सायन्सेस अँड अॅडमिनिस्ट्रेशन' मिळवि-ल्यानंतर मीनाक्षीबाईंनी या दोन्ही क्षेत्रात प्रत्यक्ष कार्य केले. त्यांनी मॉंटेसरी शिक्षक म्हणून, क्रेश ऑर्गनायझर म्हणून, प्रोबेशन ऑफिसर म्हणून काम केले आहे. रिमांड होमस, सर्टीफाईड स्कूल व ज्यूवेनाईल सर्व्हिस ब्यूरो या संस्थांत १३ वर्षे काम करून 'उन्मार्गी' मुलांचे जीवन सुधारण्याचे काम केले. इतरही सामाजिक कार्य व समाज-संशोधन कार्य केले आहे. म्हणूनच त्यांनी इतक्या सहजपणे एका समर्थ लेखकाची विलक्षण बोलकी कादंबरी मराठी वाचकां-साठी अनुवादित केली आहे.

गॉर्की कॉलनी

लेखक : आन्तोन मकारेंको

अनुवाद : मीनाक्षी कोल्हटकर

लोकवाङ्मय गृह, प्रा. लि., मुंबई ४०० ००४.

प्रथमावृत्ती / ऑगस्ट १९८०

या पुस्तकाला महाराष्ट्र राज्य मुख्य मंत्री निधीमधून
प्रकाशनासाठी अनुदान मिळाले आहे.

मूल्य : आठ रुपये

मुद्रक : सुधीर बेडेकर,
मागोवा मुद्रण,
पुणे ४

प्रकाशक : आर. जी. देसाई,
लोकवाङ्मय गृह प्रा. लि.
१९० बी, खेतवाडी मेन रोड,
गिरगाव मुंबई ४०० ००४.

अनुक्रम

निवेदन

मी अनेक वर्षे सोशल वर्कर म्हणून चिल्ड्रन्सहोममध्ये व सुधारगृहातही काम करीत होते. तिथे गुन्हेगार, बेवारशी व अनाथ मुलांची भरती होत असे. तेथून पुढे त्यांना सुधारगृहांत पाठविले जाई. या बाहेर पडणाऱ्या मुलांपैकी १० टक्के सुद्धा मुलं सुधारून परत समाजात चांगल्या तऱ्हेनं स्थिरावलेली दिसत नसत. यापैकी अनेक पुन्हा सराईत गुन्हेगारांच्या पलटणीत सामील होत असत. यामुळे एकप्रकारचं नैराश्य येत असे. गुन्हेगार व अनाथ मुलांना सुधारण्याच्या आपल्या पद्धतीमध्ये काही चुका होत आहेत किंवा काय अशी टोचणी सतत मनाला लागत असे.

याच काळांत आंतोन माकारेन्कोचं '**रोड टू लाईफ**' हे पुस्तक मला वाचायला मिळालं. त्या पुस्तकात उन्मार्गी मुलांची समस्या श्री. माकारेन्को यांनी अगदी वेगळयाच व अभिनव पद्धतीनं कशी सोडविली याचं वास्तव चित्र रेखा-टलेलं होतं. श्री. माकारेन्को यांना क्रांतीनंतरच्या काळातील गुन्हेगार व अनाथ मुलांचे परीवर्तन करून समाजसत्तावादी देशांतील एक नवा माणूस घडवायचा होता. त्याला अनुरूप अशी शिक्षणपद्धती त्यांनी प्रत्यक्ष अनुभवातून तयार केली. ते शिक्षण-शास्त्राच्या पुस्तकी ज्ञानावर कधीच अवलंबून राहिले नाहीत. या मुलांच्या मनावर प्रत्यक्ष कृतीमधून, शिस्त, सामुदायिकत्व, स्वावलंबन, आत्मविश्वास या गोष्टी त्यांनी बिंबविल्या. आपल्या अनुभवातून अशा मुलामुलींना सुधारण्याची एक नवीन पद्धत निर्माण केली. हे करीत असताना त्यांना आलेल्या अडचणी, अनुभव, कधी झालेल्या चुका यांची त्यांनी प्रांजलपणे कबुली दिली आहे. ही नवी शिक्षणपद्धतो तयार करून नव्या समाजाला अनुरूप असा नवा माणूस त्यांनी तयार केला. त्यांच्या गॉर्की कॉलनीत शिकून तयार झालेली बहुतेक मुले-मुली ही नंतर सोविएत युनियनभर निरनिराळ्या क्षेत्रांत अत्यंत उत्तम कामगिरी बजावीत आहेत.

हे पुस्तक वाचल्यानंतर एक जाणवलं की, आम्ही आमच्या ज्या पद्धतीने मुलांना सुधारण्याचा प्रयत्न करतो, त्यामध्ये सामुदायिक जीवनामधून शिस्त, आत्मविश्वास, स्वावलंबन वगैरे गोष्टींची आवड निर्माण केली जात नाही. यामुळे सुधारगृहांतून सुटल्या-वर स्वतंत्रपणे व स्वाभिमानाने जगण्याची व आपल्या पायावर उभे राहण्याची कुवत त्यांच्यामध्ये निर्माण करू शकत नाही. याला अर्थातच आमची शिक्षणपद्धती व आमची सध्याची समाजरचना दोन्ही मुख्यतः जबाबदार आहेत.

आमची सध्याची उन्मार्गी मुलांना सुधारण्याची पद्धत व श्री. माकारेन्को यांनी अनुभवातून घडविलेली पद्धत यांमधील मूलभूत फरक माझ्यासारख्या समाजसेवेचं

काम करणाऱ्या इतरांच्या नजरेला आणून द्यावा, या इच्छेतून या पुस्तकाचं मराठीत भाषांतर करण्याची प्रेरणा मला मिळाली.

हे पुस्तक तीन भागांत आहे. या कामी मला दोन मित्रांची फार मोठी मदत झाली आहे. श्री. शांताराम नाईक यांनी आपली नोकरी सांभाळून आपल्या सुवाच्य अक्षरांत हे भाषांतर लिहून काढले. तसेच विल्सन कॉलेजचे मराठीचे प्राध्यापक पाटकर यांनी भाषांतर तपासून त्यांत जरूर त्या सुधारणा केल्या. या दोन्ही मित्रांची मी अत्यंत ऋणी आहे. कै. दिलशाद चारी यांनी हे पुस्तक सबंध वाचून ते प्रसिद्ध करण्याची स्फूर्ती मला दिली. त्यांचं ऋण मी कधीच फेडू शकणार नाही. प्रा. अ. रा. कामत यांचा शिक्षणविषयक व्यासंग फार मोठा आहे. त्यांची प्रकृती नादुरुस्त असताही त्यांनी याला प्रस्तावना लिहिली याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत. महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री श्री. शरद पवार यांनी पुस्तक छपाईला मुख्यमंत्री-निधीमधून आर्थिक मदत दिली याबद्दल मी त्यांची आभारी आहे. लोक वाङ्मय गृहानं हे पुस्तक छापून श्री. आंतोन माकारेन्को यांच्या उन्मार्गी मुलांना सुधारण्याच्या अभिनव शिक्षणपद्धतीचा परिचय मराठी वाचकांना करून देण्यास मदत केली, याबद्दल त्यांचेही आभार मानावे तेवढे थोडेच.

—मीनाक्षी कोल्हटकर

प्रस्तावना

आंतोन माकारेन्को यांचे 'नवजीवनाच्या मार्गावर' (रोड टू लाईफ) हे मनोवेधक पुस्तक मी सुमारे तीस वर्षांपूर्वी संक्षिप्त स्वरुपात वाचले होते; मला ते त्यावेळी खूप आवडले होते. शैक्षणिक दृष्ट्या उद्बोधक म्हणून आणि सहजसुंदर ललित साहित्यिक म्हणूनही, त्याचा मराठीत अनुवाद व्हावा; क्रांतीनंतरच्या प्रारंभीच्या कालखंडात माकारेन्कोनी सोविएत युक्रेनमधील गुन्हेगार मुलांच्या, उन्मार्गी मुलांच्या पुनर्जीवनाचा जो यशस्वी प्रयत्न केला त्याचा वृत्तांत या पुस्तकांत आहे, त्याचा शिक्षणप्रेमी आणि इतर मराठी वाचकांना परिचय व्हावा असे मला त्यावेळी उत्कटपणे वाटले होते. आज श्रीमती मीनाक्षी कोल्हटकर यांनी 'गॉर्की कॉलनी' या शीर्षकाखाली त्याच्या तीनही खंडांचा अनुवाद केला आहे. त्याचे प्रास्ताविक लिहिताना मला आनंद वाटतो आणि इच्छापूर्तीचे समाधानही वाटते.

कोण होते हे माकारेन्को ? त्यांचा अधिक परिचय याच पुस्तकात प्रारंभी येणार आहे. तेव्हां थोडक्यात सांगायचे तर, तो होता एक रेल्वे वर्कशॉपमधील रंगकाम करणाऱ्या फोरमनचा १८८८ साली जन्मलेला मुलगा. वडिलांना शिक्षणाची आवड होती. त्यांनी त्याला ऐपतीप्रमाणे चांगले शिक्षण दिले. प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण संपल्यावर आंतोनने अध्यापनाचे प्रमाणपत्र घेतले आणि वयाच्या सतराव्या वर्षीच रेल्वे शाळांतून शिक्षकाचे काम करण्यास सुरुवात केली. पुढे त्याने अध्यापनशास्त्राचे विशेष शिक्षण घेऊन पुढची पदवी मिळविली. त्या परीक्षेत मिळालेले सुवर्णपदक म्हणजे अध्यापन विषयात त्यांची त्या वेळेपासून असलेली आस्था आणि त्यांनी त्यांत मिळविलेली पारंगतता यांचे निदर्शक होते.

माकारेन्को त्या रेल्वे केंद्राच्या आसपास लहानपणापासून वावरत होते. तो परिसर १९०५ सालच्या क्रांतिकारक उठावापासून साम्यवादी क्रांतिकारक चळवळीतही एक महत्त्वाचे केंद्र होता. तेव्हा सतरा सालच्या समाजवादी क्रांतीनंतरच्या काळात नव्या समाजनिर्मितीच्या कार्यात, विशेषतः त्यातील शैक्षणिक कार्यात त्यांचा महत्त्वाचा सहभाग असावा हे ओघानेच आले. क्रांतीत अपरिहार्य असलेला यादवीयुद्धाचा संघर्ष आणि क्रांती बुडविण्यासाठी पंधरा-वीस भांडवली देशांनी केलेली घुसखोरी व आक्रमण यांचेशी करावा लागलेला मुकाबला यामुळे या अवाढव्य देशांतील अर्थरचना व समाजव्यवस्था कोसळली होती. स्वकीय आणि परकीय अशा दोन्ही प्रतिक्रांतिकारकांनी जाळपोळीचे, विध्वंसाचे धोरण अनुसरले होते. या सर्वांचा परिणाम म्हणून, नव्या राज्यकर्त्यांपुढे भटक्या, गुन्हेगार

उन्मार्गी, मुलांचा व तरुणांचा फार मोठा प्रश्न उभा राहिला. त्यांच्या पुनर्जीवनाचे, त्यांना शिक्षित व सन्मार्गी करून, देशाचे जबाबदार नागरिक बनविण्याचे कार्य हाती घ्यावे असे आंतोन माकारेन्कोना सुचविण्यात आले. त्यावेळच्या परिस्थितीत हे महाकठीण कर्म होते. पण त्यांनी हे आव्हान स्वीकारले. प्रथम सहासात वर्षांच्या काळात त्यांनी गॉर्की कॉलनी ही सुधारशाळा 'बांधली', नावारूपास आणली. नंतरच्या सातआठ वर्षांत त्याहून मोठी अशी एक नवीन सुधारशाळा, दझेरझिन्स्की कम्यून, उभारण्याचे काम त्यांनी यशस्वी करून दाखविले.

त्यानंतरच्या काळात त्यांनी शिक्षणाची मूलतत्त्वे आणि शिक्षणकार्यात स्वतःला आलेले विविध मनोवेधी अनुभव यांवर अनेक ग्रंथ आणि कथा-कादंबऱ्या लिहिल्या. सोविएत शिक्षणशास्त्रज्ञांच्या मालिकेत माकारेंको यांना मानाचे स्थान आहे. सोविएत सरकारने त्यांना शिक्षाकार्यातील श्रमवीर संबोधून गौरव केला. तसे पाहिल्यास त्यांना दीर्घायुष्य लाभले नाही. १९३९ साली म्हणजे वयाच्या अवघ्या एकावन्नाव्या वर्षी त्यांचे रेल्वे प्रवासातच अचानक निधन झाले. पण त्या मानाने त्यांचे लेखन विपुल आणि अनेकविध आहे व ते अद्यापही आवडीने आणि मर्मज्ञतेने वाचले जाते. त्यांच्या कित्येक लिखाणाला साहित्याची कळा आहे हेही त्यांच्या लोकप्रियतेचे एक महत्त्वाचे कारण आहे. खुद्द मॅक्झिम गॉर्कीने प्रस्तुत पुस्तकाला सोविएत वाङ्मयाचे एक सुंदर लेणे अशा शब्दांत गौरविले आहे.

माकारेन्कोनी ही जी सुधारशाळा चालविली तेथे सुरुवातीला एका अगदी उध्वस्त झालेल्या जुन्या शाळेच्या पडक्या इमारती व काही शेतजमीन आणि चोर-लबाड-ऐतखाऊ-दुर्वर्तनी टवळखोर अशा सात-आठ, पंधरा-सोळा वर्षांच्या मुलांचे टोळके त्यांच्या स्वाधीन करण्यात आले. एकही इमारत धड नव्हती; सर्व सामान, औते-अवजारे आजूबाजूच्या खेडूतांनी लंपास केली होती. शिल्लक होता फक्त एक थकलेला रोडका घोडा आणि एक मोडकी घोडागाडी. त्या अस्वस्थतेच्या आणि सार्वत्रिक घालमेलीच्या परिस्थितीत शिक्षण साहित्य किंवा फार मोठे रोख सरकारी साहाय्यही दुर्लभच होते. अशा स्थितीत माकारेन्कोना या उन्मार्गी मुलांच्या सुधार-कार्याच्या इमारतीचा पाया घालण्यापासून अक्षरशः सुरुवात करावी लागली. ग्रंथसुलभ शैक्षणिक मूलतत्त्वाचा इथे थोडाच पाड लागणार होता! कारण इथे प्रश्न होता अत्यंत दरिद्री अवस्थेत अगदी सामान्य राहण्याखाण्याच्या सोयी आणि त्यासाठी आवश्यक असलेली शिस्त व व्यवस्था (सुव्यवस्था तर राहोच) निर्माण करण्याचा. यातून त्यांनी कोणत्या धैर्याने व व्यवहार कुशलतेने आणि अपार कष्टाने मार्ग शोधला, या खटाटोपांत त्यांना ज्या विलक्षण रोमांचकारी अस्वस्थततेच्या, निराशेच्या अनेक प्रसंगांना तोंड द्यावे लागले ते मुळातच वाचण्यासारखे आहे.

मग माकारेन्कोच्या या सर्व उद्योगाला कोणत्याच मार्गदर्शीत्वाचा पाया नव्हता का? वरवर वाचल्यास कित्येकांना असे वाटणे शक्य आहे. पण थोडे तळाशी गेले

की केवळ अभावितपणे घडल्याचे, वाटणाऱ्या या घटनांच्या सुधारप्रयत्नांच्या मुळाशी माकारेन्कोनी काही ठाम मूलतत्त्वे गृहीत धरलेली दिसतात. पहिली गोष्ट अशी की, हे सर्व सुधारप्रयत्न व शिक्षण श्रमतत्त्वावर (म्हणजे श्रमावर आधारलेले शिक्षण या गृहीतावर) आधारलेले होते. एकतर ज्या परिस्थितीत ही कॉलनी रुजली आणि फळास आली, त्या परिस्थितीत अगदी सामान्य दर्जाचे जीवन प्राप्त करून घेण्यासाठी देखील मनस्वी शारीरिक श्रमाची आवश्यकता होती. त्याशिवाय जीवनाच्या किमान गरजा देखील भागणे शक्य नव्हते. श्रमप्रतिष्ठेच्या, श्रमसाधनेच्या तत्त्वाला आधुनिक शिक्षणवेत्त्यांनी एक आवश्यक तत्त्व मानले आहे. इथे तर श्रमाशिवाय जगण्याचीही भ्रांत होती. प्रश्न असा होता की, तारुण्याच्या देहलीवर असलेल्या या चुकार, दुर्गुणी, उनाड आणि उच्छृंखल पोरांना या श्रमसाधनेत, तिच्या किमान शिस्तीत कसे बसवायचे, कसे रुळवायचे, त्याची स्वाभाविक आवड कशी निर्माण करायची हा भलताच मोठा प्रश्न होता. माकारेंकोनी हे सर्व कसे सांभाळले याचा मागोवा वाचकांना प्रत्यक्ष वाचनातूनच घेता यावा.

यातून निघणारी दुसरी महत्त्वाची पायाभूत कल्पना म्हणजे बांधीव सामुदायिकाची-'कलेक्टिव' ची. माकारेंकोना मिळालेला शिष्यगण म्हणजे निर्दावलेल्या बाल आणि तरुण गुन्हेगारांचा जमाव होता. त्यातून किमान अंगभूत शिस्त असलेले, एकमेकांशी निःस्वार्थ आपुलकी जोडणारे, त्यासाठी झटणारे आणि अखेर त्याचेशी प्राणपणाने निष्ठा बाळगणारे एक सामुदायिक बांधल्याशिवाय या मुलांना शिकून शहाणे-सवरते करणे, पुनर्जीवनाच्या मार्गावर आणून सोडणे मुळातच अशक्य होते. प्रथम प्रथम हे फारच जड गेले. अनेक विषादाचे, उद्विग्नतेचे, वैफल्याचे प्रसंग आले. कारण या गुंड पोरांना चोऱ्या, दरोडे, जुगार, दारू इत्यादीपैकी कशाकशाचेच वावडे नव्हते, या त्यांच्या स्वाभाविक अपप्रवृत्तीशी माकारेन्को व त्यांचे सहकारी यांना सामना द्यावा लागला; पण या सर्व भगीरथ प्रयत्नातून सामुदायिकाचा एक गाभा निर्माण झाला. त्यानंतर ही कॉलनी आपली आहे, तिची मानहानी किंवा नुकसान म्हणजे आपली मानहानी व नुकसान, तिची किंवा तिच्या संचालकाची अप्रतिष्ठा म्हणजे आपली अप्रतिष्ठा, इत्यादी भावना रुजल्या आणि कालमानाने समर्थ झाल्या. एक शिस्तशीर एकजूट निर्माण झाली. हे झाल्यानंतरच पुढील प्रगती बऱ्याच अंशी सुलभ आणि निश्चित झाली.

शैक्षणिकदृष्ट्या तिसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे संचालकांचा, म्हणजे माकारेन्कोचा आणि त्यांच्या शिक्षक सहकाऱ्यांचा या सर्व श्रमसाधनेत आणि सामुदायिकाच्या बांधणीत असलेला सहभाग आणि बांधिलकी. या सर्व वडीलधाऱ्या मंडळींनी या सामुदायीकाच्या उभारणीत एखादा अपवाद वगळता, संयमाने पण खंबीरपणे आणि निष्ठेने भाग घेतला. त्या काळच्या कडक परिस्थितीत आवश्यक असलेल्या कष्टप्रद

श्रमसाधनेत ती मुलांच्या बरोबरीने सहभागी झाली. त्यात शेरेसारख्या नियमबद्ध काम करणाऱ्या तज्ज्ञ शिक्षकाची आणि एकेतेरिनासारख्या प्रेमळ शिक्षिकेची साथ मिळाली. मुलांशी सहानुभूतीपूर्वक वागणे म्हणजे त्यांच्या बेशिस्तीला वाव देऊन लोकप्रियता मिळविणे नव्हे; तर त्यांच्या बरोबरीने कॉलनीच्या कामात स्वतःला झोकून दिले आणि आपल्या विषयांत निष्णात असले तरच त्यांच्या मनात स्वतःविषयी जिव्हाळा आणि आदर निर्माण करता येतो हेही गॉर्की कॉलनीच्या या वृत्तांतावरून समजून येते.

सुधार शाळेसंबंधीचे माकारेंकोचे आणखी एक तत्त्व की, जे त्यांनी कटाक्षाने नेहमी पाळले ते असे की, कोणत्याही उन्मार्गी मुलांच्या जुन्या गुन्हेगारीचा इतिहास उगाळत राहायचे नाही. काही वर्षांनंतर तर त्या त्या मुलांबरोबर येणारी त्याच्या जुन्या गुन्हेगारीची लठ्ठ नोंदवही ते बघतसुद्धा नसत. अशा प्रकारे उन्मार्गी मुलांच्याही वैयक्तिक प्रतिष्ठेला धक्का पोचणार नाही याची काळजी घेतली जाई. याचा अर्थ असा नव्हे की, कॉलनीतील गैरवर्तणुकीबद्दल त्याला शासन होत नसे; ते होईच. कित्येकदा कडक शासन होई. पण ते शासन त्या त्या गैरवर्तणुकीपुरते; त्यामुळे त्यावर दुर्वर्तणुकीचा पक्का शिक्का बसून तो कायमचा अविश्वासास पात्र होऊ नये, त्याचा वैयक्तिक पाणउतारा होऊ नये, याविषयी खबरदारी घेतली जाई. उन्मार्गी भूतकाळापेक्षा उज्ज्वल भविष्यकाळ कसा उभा राहील याचा प्रयत्न करीत राहायचे. हे त्यांनी महत्त्वाचे मानले. कालांतराने बहुतेक सर्व मुले जबाबदार सोविएत नागरीक बनली; डॉक्टर, इंजिनीयर, शास्त्रज्ञ, सेनाधिकारी इत्यादि पदे त्यांनी भुषविली. माकारेंको वारल्याचे ऐकताच या अफाट देशाच्या कोनाकोपऱ्यातून हे त्यांचे सर्व शिष्य त्यांना अखेरची मानवंदना देण्यास धावून आले. त्यावेळी एका कॉलनीवाल्याने जी श्रद्धांजली वाहिली ती मोठी बोलकी आहे. तो म्हणाला, ' माझ्या वडिलांनी मला चौथ्या वर्षीच टाकून दिले. माझी त्यांच्याविषयीची आठवण घृणेची, तिरस्काराची आहे....माझ्या बाबतीत वडिलांची जबाबदारी खरोखरी आंतोननीच पार पाडली. माझ्याशी ते नेहमीच कडक शिस्तीने वागले; पण त्यांनी मला मोठे केले. सज्ञान केले. आज ते गेले आणि मी बापाविना अगदी पोरका झालो. '

याशिवाय माकारेंकोनी आणखी दोन-तीन उपक्रम हाती घेतले, की ज्यामुळे कॉलनीच्या प्रगतीला हातभार लागला. एक उपक्रम असा की, त्यांनी आसपासच्या ग्रामीण विभागांत होणाऱ्या क्रांतिकारक बदलाशी आपल्या कॉलनीचे नाते जोडले. त्यामुळे तेथील मुलेमुली व तरुणतरुणी कॉलनीकडे आकर्षित होऊ लागले. भोवतालच्या ग्रामीण विभागांत कॉलनीला मानाचे स्थान प्राप्त झाले. पूर्वी उनाड मुलांचा कंपू म्हणून तिचेविषयी तिरस्काराची, भीतीची भावना होती, त्याऐवजी ती त्यांच्या अभिमानाचे बिरुद बनली. त्याचबरोबर क्रांतीनंतरच्या सामाजिक-राजकीय परिवर्तनांत अग्रभागी असलेल्या कामगारवर्गाशी आणि कामगार संघटनांशी कॉलनीचा संबंध

जुळावा म्हणून माकारेंकोनी त्या परिसरांतील रेल्वेतील आणि इतर क्षेत्रांतील कामगारवर्गाशी संपर्क साधला. यामुळे सोविएत समाजवादी नवरचनेविषयी या तरूण मुलांना खरी जाणीव आणि आस्था निर्माण झाली. तसेच प्रत्यक्षात तंत्रशाळा तंत्रशिक्षण यांविषयी त्यांच्या मनांत अतीव उत्कंठा जागृत झाली. यातील अनेक मुले पुढे तंत्रज्ञ बनली. आणखी उपक्रम असा की, त्यांनी कॉलनीत 'कोमसोमोल' (बाल कम्युनिस्ट दल) संघटनेच्या धर्तीवर एक दल स्थापन केले. शिवाय मुलांना सैनिकी संज्ञाचे, कवायतीचे आकर्षण असते हे लक्षात घेऊन कॉलनीविषयक कामाच्या बाबतीत, तुकडी, तुकडीनायक, कवायती संचलन, लेखी आज्ञा आणि त्या पार पाडल्याचा अहवाल इत्यादी प्रघात पाडले. शिस्तशीर जीवनाच्या बांधणीचे कामी याचा अतिशय उपयोग झाला. या सर्व कारणांमुळे आजूबाजूच्या परिसरात कॉलनीची शान वाढत गेली आणि तिला लोकप्रियता मिळाली.

माकारेंकोच्या या जगावेगळया सुधार पद्धतीवर त्यावेळच्या रुढ शिक्षणाच्या पुरस्कर्त्यांनी कित्येकदा कठोर टीका केली; पण त्याचबरोबर ते ज्या कठीण काळात या उन्मार्गी मुलांना वळण लावत होते त्याबद्दल त्यांच्या कार्याविषयी कौतुक असणारे पाठीराखेही होते. याबद्दलचा माकारेन्कोनी वर्णन केलेला एक अतिरेकी प्रसंग वाचकांनी मुळातच वाचावा म्हणून त्याचा अधिक उल्लेख करीत नाही. या त्यांच्या कार्याला सुप्रसिद्ध लेखक मॅक्झिम गॉर्की यांनी त्यांना निःसंदिग्ध पाठिंबा दिला. या सुधार कॉलनीतील मुलांना गॉर्कीच्या वाङ्मयामुळे त्यांच्याविषयी अतिशय आदर होता. कॉलनीला त्यांचे नाव दिल्याने मुलांना मनस्वी आनंद झाला. अभिमान वाटला.

शेवटी काही इतर संबंधित बाबींचा उल्लेख करून ही प्रस्तावना संपवतो. एक असे की, माकारेंकोच्या या सुधार शाळेची आणि त्यांच्या शिक्षणपद्धतीची आपल्याकडील बाल्गुन्हेगार शाळांशी व त्यामधील पद्धतीशी तुलना करण्याचा मोह उत्पन्न होणे स्वाभाविक आहे. ज्यांना ती करायची असेल त्यांनी ती आवश्यक करावी. मी त्या फंदात पडत नाही. कारण त्या दोन सामाजिक परिस्थितीत फार मोठा फरक आहे, कारण माकारेंकोचा सोविएत क्रांतीनंतरचा काळ आणि परिस्थिती घालमेलीची अस्थिर आणि अतीव दारिद्र्याची असली तरी त्यांत क्रांतिकारक नवचेतनाचा उत्साह होता. त्या अर्थाने ती स्फूर्तिदायक आणि नव्या उपक्रमांना वाव देणारा काळ होता. रूढ चाकोरीबाहेर जाऊन केलेल्या धडाडीच्या उपक्रमांचे कौतुकही होते. (वाचकांना याची साक्ष या पुस्तकातील अनेक प्रसंगांतून पटेल.) आपल्याकडील मूळ प्रेरणा मुख्यतः भूतदयावादी आहे, शिवाय अनेकदा अशा प्रकारची सुधारगृहे काही उल्लेखनीय अपवाद वगळता अनेक गैरप्रकारांनी लडबडलेली दिसतील. उन्मार्गी मुलांत सुधारणा होऊन ती उच्चपदावर पोचल्याचे दृश्य क्वचितच दिसेल. ज्या

समाजव्यवस्थेत नवमानव निर्मितीऐवजी सत्ता व मत्ता यांनाच प्रतिष्ठा व अधिष्ठान आहे, तिची त्या क्रांतिकारक कालखंडातील उदयोन्मुख समाजाशी तुलनाच होऊ शकत नाही, असे मला वाटते. तरीसुद्धा माकारेंकोच्या शैक्षणिक प्रयत्नातून शैक्षणिक दृष्ट्या जी महत्त्वाची विचारधारा प्रत्ययास येते ती वाचकांच्या विचारालाही नवी धार आणील असे मला मनःपूर्वक वाटते.

हे पुस्तक, मराठी वाचकांना गॉर्की कॉलनीचा हा वृत्तांत खचित आवडेल. कारण ते मूलतः शिक्षणविषयक असले तरी त्याचे साहित्यिक मूल्यही मोठे आहे. माकारेन्कोनी यात थोडक्या शब्दांत आणि सोप्या शैलीत उत्कृष्ट व्यक्तिरेखा उभ्या केल्या आहेत. शिवाय मोजकीच पण बहारदार सृष्टीवर्णनेही आहेत. संवाद खटकेबाज आहेत, कारण यात खटकेच अधिक आहेत! रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग हीच परिस्थिती या कालखंडात माकारेंकोची होती, आणि असे असूनही विनोदाची सूक्ष्म किनारही आहे. तेव्हा याही दृष्टीने हे पुस्तक वाचनीय वाटेल असा मला भरंवसा आहे.

श्रीमती मीनाक्षीबाई यांनी नोकरी व घर सांभाळून पहिल्या दोन खंडांचा अनुवाद आवड म्हणून पुरा केला. तिसरा खंड आजारीपणात तितक्याच आवडीने पुरा केला. मूळ पुस्तक रशियन भाषेत, त्याच्या इंग्रजी अनुवादावरून हे मराठीकरण झाले आहे. इंग्रजी अनुवाद, स्वतंत्र साहित्य वाटेल इतके ते वाचनीय आहे. मराठीत किंवा कोणत्याही भारतीय भाषेत पाश्चात्य ग्रंथाचा अनुवाद करताना अनेक अडचणी येतात याचा अनेकांना अनुभव आहे. अनवधानाने हा मराठी अनुवाद क्वचित् प्रसंगी मुळातली गोडी हरवून बसला आहे, याची माझ्यासारखीच मीनाक्षीबाईनाही जाणीव असावी. अनुवादीत मराठी वाङ्मयाच्या शिक्षणविषयक दालनात या पुस्तकामुळे अतिमोलाची भर पडली आहे, यात शंका नाही.

— अ. रा. कामत

लेखकाचा परिचय

आन्तोन सेमियानोविच मकारेन्को यांचा जन्म १३ मार्च १८८८ रोजी बेलोपाल्ये या छोट्याशा शहरात झाला. हे शहर युक्रेनमधील खार्कोव्ह जिल्ह्यात आहे. त्यांचे वडील सेमियान ग्रिगोर्येविच मकारेन्को हे रेल्वे वर्कशॉपमध्ये पेंटर म्हणून काम करीत. त्यांची आई तात्याना निखायलोवना ही सद्वर्तनाचा आदर्श मानणारी एक साध्वी व प्रेमळ आजी, माता व गृहिणी होती.

मकारेन्कोचे कुटुंब हे गाढ व अकृत्रिम प्रेमाने बांधलेले कुटुंब होते व या कुटुंबातल्या प्रत्येक माणसाला त्याची जबाबदारी माहीत होती. यामुळे प्रामाणिकपणा, कर्तव्यपरायणता व सभ्यता या गुणांची आन्तोन मकारेन्कोमध्ये लहानपणापासून आवड निर्माण केली गेली होती.

आन्तोन वयाच्या ५ व्या वर्षी वाचायला शिकले. वयाच्या १२ व्या वर्षी त्यांना शहराच्या माध्यमिक शाळेत पाठविण्यात आले. मकारेन्को हे कुटुंब आर्थिक दृष्टया गरीब या सदरातच मोडत होते. त्यांचे वडील, त्यांना ज्या शाळेत घेऊन गेले होते त्या शाळेमध्ये लहान व छोटे दुकानदार व इतर लहान उद्योगधंद्यांत काम करणाऱ्या लोकांची मुले जास्त करून येत.

त्यांच्या वडिलांनी त्यांना या शाळेत घालताना बजावले होते-- 'आपल्या-सारख्यांसाठी या शाळा नाहीत; पण त्यांना दाखवून दे. सतत १०० टक्के मार्क मिळवायचे, समजलं!'

खरोखर या मुलानं वडिलांची आज्ञा तंतोतंत पाळली. त्यांच्या सबंध शालेय जीवनात व नंतरही शिक्षणक्षेत्रात आन्तोन मकारेन्को नेहमीच आघाडीवर राहिले.

सहा वर्षांचा माध्यमिक शाळेचा शिक्षणक्रम पूर्ण करून मकारेन्कोनी नॉर्मल स्कूलमध्ये प्रवेश केला. त्यांनी शिक्षणाचा डिप्लोमा घेतला व रेल्वेकामगारांच्या मुलां साठी असलेल्या शाळेत शिक्षकाची नोकरी पत्करली. ही शाळा क्रयूकोव्हो नावाच्या रेल्वे कॉलनीत होती. १९५० साली याच ठिकाणी 'मकारेन्को मेमोरियल म्युझियम' उघडण्यात आलं. आन्तोन मकारेन्कोंचे शिक्षणक्षेत्रातले सुरुवातीचे दिवस पहिल्या रशियन क्रांतीच्या काळात गेले.

"१९०५ ते १९०७ या पहिल्या क्रांतीच्या तीन वर्षांच्या छोट्याशा कालावधीत कामगारवर्ग व शेतकरीवर्ग यांना फार मोठे शासकीय शिक्षण मिळाले. असे शिक्षण ३० वर्षांच्या शांततेच्या काळातसुद्धा त्यांना मिळाले नसते. ज्या गोष्टी त्यांना एरवी

शांततामय विकासाच्या अनेक वर्षांत कळल्या नसत्या, त्या क्रांतीच्या छोट्याशा काल-खंडात अगदी स्पष्टपणे समजून आल्या."

(पान १५०, सोविएत युनियनच्या कम्युनिस्ट (बोल्शेविक) पक्षाचा इतिहास).

याच काळामध्ये मकारेन्कोंचा जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन निश्चित झाला. पुढील आयुष्यात या काळाची आठवण करताना मकारेन्को नेहमी म्हणत, 'बोल्शेविक शिक्षण आणि क्रांतिकारक घटना यांच्यामधूनच आम्ही खरा इतिहास शिकलो. मी ज्या रेल्वे कॉलनीच्या शाळेत शिकत होतो, तिथलं वातावरण इतर ठिकाणापेक्षा अतिशय चांगलं होतं. तेथील कामगारवर्गीय समाज खऱ्याखुऱ्या वर्गीय जाणिवेनं प्रेरित झालेला असल्याने त्यांनी ती शाळा आपल्या हातात ठेवली होती.'

मकारेन्को स्वतः या कामगारवर्गाच्या समाजातूनच आलेले होते. त्यांनी याच वर्गात कामही केलं. त्यामुळे तात्त्विक व राजकीय क्षेत्रात एक मार्क्सवादी म्हणून त्यांचा विकास होण्यास फार मदत झाली.

यानंतरच्या काळात मॅक्झिम गॉर्की यांचा मकारेन्कोंचा दृष्टिकोन घडविण्यात फार मोठा हिस्सा होता. ते म्हणत असत, " गॉर्कींनी आम्हाला शिकवण दिली की, 'इतिहासाच्या स्पंदनाशी समरस व्हा आणि वादळाचा अत्यंत सौम्य स्वरूपात स्फोट होऊ द्या!' या त्यांच्या घोषणेमुळे आमच्या मनात भवितव्याविषयी प्रचंड विश्वास-युक्त आशावाद व हर्षोत्साह निर्माण झाला."

१९१४ साली मकारेन्को कोलायव्हा पेडॅगॉजिकल इन्स्टिटयूट या संस्थेत माध्यमिक शिक्षकाचा शिक्षणक्रम पुरा करण्यासाठी दाखल झाले. या संस्थेत ते एक उत्तम विद्यार्थी म्हणून चमकले. या ठिकाणी त्यांनी खूप व सतत वाचन केलं आणि शिक्षणशास्त्रातल्या अनेक विषयांवर अनेक माहितीपूर्ण व उद्बोधक व्याख्याने दिली. ते आपल्या शिक्षकांचा अत्यंत कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करीत. 'यांपैकीच अनेकजण पुढे बोल्शेविक झाले व अनेकांनी क्रांतीनंतरच्या यादवी युद्धात आपल्या प्राणांचे बलिदान केले. ती खरीखुरी माणसं होती व त्यांनी आमच्या मनात अत्यंत उदात्त अशी मानवी आकांक्षांची ज्योत पेटवली. शिकणाऱ्या मुलांची वागणूक आदर्श व्हावी म्हणून त्यांना काटेकोरपणे शिस्त लावीत असताना त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचीही अत्यंत आदरपूर्वक कदर केली पाहिजे, हे शिक्षणशास्त्रातील एक महत्त्वाचे सूत्र शिक्षकांकडूनच शिकलो,' असं मकारेन्को म्हणत असत.

आन्तोन मकारेन्को पोल्टावा शिक्षणसंस्थेतून पदवीपरीक्षा उत्तीर्ण झाले व त्यामध्ये त्यांनी सुवर्णपदक मिळविले.

१९१७ च्या सप्टेंबर महिन्यात त्यांची माध्यमिक शाळेचे मुख्याध्यापक म्हणून नेमणूक झाली. त्या जागेवर असतानाच रशियात महान ऑक्टोबर क्रांती झाली! त्या संदर्भात मकारेन्को म्हणतात, 'ऑक्टोबर क्रांतीमुळे माझ्यापुढे एक नवे व्यापक क्षितिज निर्माण झाले आणि आम्ही शिक्षणक्षेत्रातली मंडळी या नव्या क्षितिजामुळे अगदी भारावून गेलो!'

यानंतरच्या काळातच मकरेन्कोंनी शिक्षणाच्या नवीन प्रकारचे व पद्धतीचे आणि शिक्षणशास्त्रामधील नव्या सिद्धांताचे संशोधन सुरू केले.

१९२० च्या ग्रीष्मऋतूमध्ये त्या जिल्ह्याच्या समाज शिक्षणखात्याने निराधार मुलांची एक संस्था आन्तोन मकरेन्कोकडे चालवायला दिली. हीच पुढे 'गॉर्की कामगार कॉलनी' म्हणून नावारूपास आली. पोल्टावा शहरापासून ६ किलोमीटर अंतरावर असलेली ४० एकर जमीन व काही मोडक्या इमारती मकारेन्कोच्या ताब्यात देण्यात आल्या ऑक्टोबर क्रांती होण्यापूर्वी त्याच जागेवर उन्मार्गी मुलांची एक शाळा होती. मकारेन्कोनी ताबा घेण्यापूर्वी या इमारतीची अत्यंत नासधूस झालेली होती. आजूबाजूच्या खेड्यांतल्या श्रीमंत शेतकऱ्यांनी तेथील बरंचसं सामान उदा० दारं, खिडक्या, तुळया वगैरे पळविले होते. तिथली फळझाडेही उपटून नेली होती.

दोन महिने अविश्रांत श्रम केल्यावर त्यांनी तेथील डॉरमिटरी कशीबशी राहण्यायोग्य केली आणि जुन्या कॉलनीमधील काही सामानसुमान परत मिळविलं.

डिसेंबर महिन्यात कॉलनीत राहणाऱ्या मुलांची पहिली तुकडी आली. या मुलांमध्ये एकदम काही परिवर्तन होईल अशी अपेक्षा न ठेवता मकारेन्कोंनी त्यांना हळूहळू पण निश्चित दिशेने सुधारण्यासाठी प्रयत्न करण्यास सुरुवात केली. प्रथम त्यांनी बेकायदेशीरपणे जंगलतोड करणाऱ्या लोकांना आळा घालण्यासाठी काही कामसू व चलाख मुलांचा एक गट गस्त घालण्यासाठी तयार केला.

'या सरकारी जंगलाचे रक्षण करण्याच्या कामामुळे आमच्यामध्ये आत्मविश्वासाची जाणीव निर्माण झाली. आम्हाला एक अतिशय मजेदार काम मिळालं आणि आमचा इतर दृष्टीनेही बराच फायदा झाला.'

सुरुवातीच्या काही वर्षांत दुरभिमानाने पछाडलेल्या विद्यार्थ्यांची वागणूक रानटी होती आणि आन्तोन मकारेन्को यांना याचा खूप त्रासही झाला; पण नंतर त्यांनी असं लिहिलं आहे की, 'हळूहळू पहिल्या हिवाळ्यात रुजलेले सामुदायिक वृत्तीचे बीज आमच्यामध्ये पेरलं गेलं आणि त्याचा हळूहळू विकास होऊ लागला.'

शिक्षणशास्त्रात चमत्कार घडवून आणता येतात यावर मकारेन्कोंचा विश्वास नव्हता. याउलट मुलांच्या मनात कर्तव्य, आदर, शिस्त व कामसूपणा या सत्प्रवृत्तीचे जे स्फुलिंग मधूनमधून उमटतात ते प्रज्वलित करण्यासाठी शिक्षकाला केवढे प्रचंड परिश्रम करावे लागतात याची मकारेन्कोंना अनेक वर्षांच्या अनुभवाने इतर कोणापेक्षाही अधिक तीव्र जाणीव होती. या मुलांचे पूर्वीचे सर्व आयुष्य आळशीपणात गेलेले होते. अशा मुलांमध्ये कर्तव्याची जाणीव निर्माण करणं अवघड तर होतंच; पण यापेक्षा पुढे जाऊन त्यांच्यामध्ये सच्छीलपणाचा स्वभावपरिपोष करणं व त्याची योग्य दिशेनं वाढ करणं अत्यंत कठीण होतं.

शिक्षणक्षेत्रात सामुदायिक वृत्तीला मकरेन्कोंनी प्रमुख महत्त्व दिले. शिक्षण हे समुदायामध्ये, समुदायाच्या द्वारे व समुदायासाठी असले पाहिजे हे त्यांचे ध्येय होते.

गॉर्की कॉलनीला भेट दिल्यानंतर 'अॅक्रॉस द सोविएत युनियन' या आपल्या लेखात मॅक्झिम गॉर्की यांनी खालील भाष्य केले आहे–

'आयुष्यात ज्यांनी सतत अपमान व क्रौर्य याचे अनेक घाव सोसले आहेत अशा शेकडो लहान मुलांना नवीन शिक्षण देऊन त्यांच्यामध्ये एवढा अपूर्व बदल घडवून आणण्याचे प्रचंड कार्य कोणी केले असेल तर ते करणारा ए. एस. मकारेन्को हाच एकमेव शिक्षक आहे असे म्हटले पाहिजे. ते एक अतिशय बुद्धिमान शिक्षण-तज्ज्ञ आहेत.' मकारेन्कोंना पाठविलेल्या एका पत्रात गॉर्की म्हणतात, 'तुम्ही चालविलेलं काम फार उत्कृष्ट प्रकारचं आहे व त्याचं फळही अत्यंत बहारदार मिळेल. तुम्ही एक अचाट गृहस्थ आहात व आजच्या रशियाला अशाच माणसाची जरूरी आहे!'

१९२७ मध्ये खार्कोव्हच्या परिसरात झेरेन्स्की नावाची एक कामगार सामुदायिक कॉलनी उभारली. ही मुख्यतः अनाथ व तरुण मुलांसाठी उभारण्यात आली होती. १९२८ पासून ते १९३५ पर्यंत ६०० मुलं असलेलं हे सामुदायिक केंद्र व्यवस्थित वसविण्यासाठी मकारेन्को यांनी अविश्रांत श्रम केले.

मकारेन्कोंची शिक्षणशास्त्राची पद्धत ते १९२० ते २८ या काळात गॉर्की कॉलनीत काम करीत असतानाच साकार झाली, वेळोवेळी सुधारली गेली. गॉर्की कॉलनी म्हणजे जणू काही शिक्षणशास्त्राची एक प्रयोगशाळाच होती असं म्हटलं तर फारसं वावगं होणार नाही. या ठिकाणी तयार केलेले शिक्षणतंत्र झेरेन्स्की सामुदायिकात फोफावलं व विश्वासपूर्वक अंमलात आणलं गेलं. याच ठिकणी शिक्षण व उत्पादक काम यांची सांगड घालण्याचं तत्त्व अंमलात आणलं गेलं. मुलांची शारीरिक, मानसिक सौंदर्यदृष्टी यांची जोपासना करीत असताना त्यांना तांत्रिक शिक्षण देण्याचा सिद्धान्त या ठिकाणी पूर्णत्वाला नेण्याचा यशस्वी प्रयत्न करण्यात आला.

या कम्यूनमध्ये काम व चारित्र्यसंवर्धन या दोन गोष्टी गॉर्की कॉलनीपेक्षा वेगळ्या तऱ्हेने निगडीत केल्या होत्या. गॉर्की कॉलनीत शिक्षण व हस्तव्यवसाय (शिवणकाम, मोचीकाम, सुतारकाम) या गोष्टींवर भर दिला होता. कारण त्यातनं कॉलनीच्या गरजा भागू शकत होत्या. झेरेन्स्की सामुदायिकात अद्यावत यंत्र-सामुग्रीच्या साहाय्यानं धंदेशिक्षण दिलं जात असे.

त्या सामुदायिकात विद्यार्थी उत्पादक काम करीत असतानाच त्यांना माध्यमिक शालेय शिक्षण दिले गेले. यामुळे त्यातले अनेक विद्यार्थी पुढे चांगल्या तऱ्हेने उच्च शिक्षणाच्या प्रवेशपरीक्षेत पास होऊ शकले.

अंतोन मकारेन्कोंनी अशा तऱ्हेने त्यांच्या सोळा वर्षांच्या गॉर्की कॉलनीतल्या व झेरेन्स्की कॉलनीतल्या कालावधीत ३००० निष्ठावंत देशभक्त व समाजवादी पितृ-भूमीचे आदर्श नागरिक तयार केले. आज ते निरनिराळ्या क्षेत्रांत इंजिनिअर, सैन्याधिकारी, डॉक्टर, शिक्षक, कलाकार म्हणून काम करीत आहेत.

मकारेन्को हे नुसतेच उत्तम शिक्षक नव्हते तर शिक्षणशास्त्रातील अव्वल दर्जाचे सैद्धान्तिक होते. सोविएत शिक्षणशास्त्रात त्यांनी फार मोलाची भर टाकली आहे.

लेनिन व स्टालिन यांच्या शिक्षणविषयक कम्युनिस्ट तत्त्वप्रणालीवरच मकारेन्कोंनी आपलं शिक्षणतंत्र आधारलेलं होतं. हे शिक्षणतंत्र उभारताना त्यांना मार्क्सवाद-लेनिनवादाच्या विरोधी असलेल्या भांडवलदारी व मध्यमवर्गीय शिक्षणशास्त्राच्या सिद्धांताविरुद्ध निकराचा लढा द्यावा लागला होता. त्यांनी 'मुक्त शिक्षणा'चा अराजकवादी सिद्धान्त मांडणाऱ्यांची रेवडी उडवून अशा प्रकारच्या शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आळस, अडचणींना सामोरे न जाण्याची व पुढाकार न घेण्याची प्रवृत्ती कशी बोकाळते हे दाखवून दिले. मुलांचे व्यक्तिमत्त्व हे आनुवंशिक कारणाने व त्यांची भोवतालची न बदलणारी परिस्थिती यामुळे बनलेले असते, म्हणून मुलांचा भूतकाळ व त्यांचे पूर्वज यांचा अभ्यास केला पाहिजे, अशा प्रकारच्या भोंगळ व अशास्त्रीय सिद्धांत मांडणाऱ्या तथाकथित शिक्षणतंत्राला मकारेन्कोंनी कसून विरोध केला.

मकरेन्कोंना मुलाच्या भूतकाळापेक्षा त्याच्या भविष्यकाळाची जास्त काळजी होती

अनुवंशिकतेवर आधारलेल्या नियतीवादी व पूर्वनिर्धारित शिक्षणशास्त्राच्या नियमांना त्यांनी कडवा विरोध केला आणि योग्य शिक्षणाचा केवढा प्रचंड प्रभाव असतो हे सैद्धांतिकदृष्ट्या दाखविलं आणि प्रयोगाद्वारे ते सिद्ध केलं. मुलांच्या बौद्धिक तपासणीसाठी (लांबलचक प्रश्नावली व बौद्धिक कसोट्या इत्यादी) कृत्रिम व दोषपूर्ण शिक्षणशास्त्रीय पद्धती कशा चुकीच्या आहेत ते त्यांनी दाखवून दिले. शैक्षणिक निरीक्षणाद्वारे मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा छडा कसा लावता येतो हे त्यांना माहीत होते. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस प्रयोगाधिष्ठित शिक्षणशास्त्रामध्ये वनस्पतिशास्त्र व प्राणीशास्त्रविषयक कल्पनांचा जो प्रभाव होता त्याच्याविरुद्ध त्यांनी कडाडून हल्ला केला. त्याचप्रमाणे त्यांनी हर्बर्टसारख्या जर्मन शिक्षणशास्त्रज्ञांच्या प्रतिगामी शिक्षणशास्त्रावरही टीका केली व केवळ तात्त्विक सिद्धांतावर आधारलेल्या, प्रत्यक्ष जीवनापासून दूर असलेल्या कल्पनावादी शिक्षणशाशास्त्राच्या नियमांचाही खरपूस समाचार घेतला.

आन्तोन मकारेन्कोंनी या सगळ्या शिक्षणतंत्राच्या जागी खऱ्या मार्क्सवादी, लेनिनवादी तत्त्वावर शिक्षणशास्त्राची उभारणी केली. त्यांनी शिक्षणशास्त्रविषयक तर्कशास्त्रावर केलेले भाष्य हे द्वंद्वात्मक भौतिकवादाच्या तात्त्विक भूमिकेच्या आधारे शिक्षणविषयक प्रश्नांची मांडणी कशी करावी याचे एक आदर्श उदाहरण आहे.

शिक्षणशास्त्राचे तर्कशास्त्र हे शिक्षणाच्या उद्दिष्टानुसार निश्चित होत असते आणि ही उद्दिष्टे त्रिकालाबाधित नसून जसा समाज बदलतो तशी बदलत असतात. १९३० नंतरच्या सुरुवातीच्या काही वर्षांत त्यांनी असं सांगितलं की, 'कामगारवर्गाच्या सर्वाधिकारी सत्तेच्या कालखंडात वर्गरहित समाज निर्माण करण्यासाठी सोविएत राज्याला ज्या गुणांची व स्वभाववैशिष्ट्यांची मुलांमध्ये वाढ करणं आवश्यक आहे ते आमच्या

सध्याच्या शिक्षणशास्त्राचे उद्दिष्ट आहे. आपली स्वतःची शिक्षणपद्धती अशी वेगळी काही नाहीच. किंबहुना आपली शिक्षणपद्धती म्हणजेच सोविएत शिक्षणपद्धती आहे, ' असे ते म्हणत असत. ' आपली शिक्षणपद्धती ही मार्क्स, एंगल्स, लेनिन, स्टालिन यांनी वेळो-वेळी समाज, कम्युनिस्ट शिक्षणपद्धतीचे उद्दिष्ट व भूमिका, कम्युनिस्ट नीतिशास्त्राचे सार यांबाबत प्रतिपादलेल्या शिकवणीवर आधारलेली आहे, ' असे त्यांचे म्हणणे होते. मकारेन्कचे शिक्षणशास्त्रीय तंत्र हे मानवतावादावर आधारलेलं आहे. मुलांच्या (विद्यार्थांच्या) व्यक्तिमत्त्वाची जास्तीत जास्त बूज राखत असताना त्यांच्याकडून जास्तीत जास्त श्रमाची मागणी करणे हे मकरेन्कोच्या शिक्षणशास्त्राचे मूलभूत तत्त्व होते. मनुष्याच्या अफाट व सुप्त कर्तृत्वशक्तीवरील गाढ विश्वास, सामुदायिकामध्ये संघटित झालेल्या जनतेच्या निर्मितिशक्तीबद्दलची खात्री आणि दुर्दम्य आशावाद ही बोल्शेविक विचारसरणी त्यांच्या शिक्षणशास्त्रात पूर्णपणे प्रतिबिंबित झालेली आहे. ऑक्टोबर क्रांतीनंतर मानवी इतिहासात प्रथमच जेव्हा व्यक्ती व समाज यांच्या-मधील संबंधाचे प्रश्न योग्य प्रकारे सोडविले गेले अशा काळातच मकरेन्कोंची शिक्षण-पद्धती उदयास येणे शक्य होते.

मकारेन्कोंनी शिक्षणशास्त्रात एक नवीन दालन सुरू केले. त्यांनी शिक्षण-शास्त्राच्या कार्यपद्धतीत एक नवा अभिजात बदल घडवून आणला. शिस्तीबाबत त्यांनी एका नव्या दृष्टिकोनाची मांडणी केली. अडचणींना तोंड देण्याची व त्यावर मात करण्याची वृत्ती, मुलांचा स्वभाव व व्यक्तिमत्त्व घडविण्याची कार्यपद्धती म्हणजे शिस्त, असा शिस्तीचा अभिनव अर्थ त्यांनी सांगितला. त्यांनी कुटुंबातच मुलांची जोपासना व वाढ कशी करावी हे समजावून सांगण्यावर खूप परिश्रम घेतले. यासंबंधीच्या अनेक उपयुक्त सूचना त्यांनी केल्या. सामुदायिक पद्धतीचा शिक्षणशास्त्रात केवढा प्रभाव होतो हे दाखवून देण्याचं सारं श्रेय मकारेन्कोंनाच दिलं पाहिजे. त्यांची दुसरी मौलिक भर म्हणजे भावी विकासक्रमाच्या अंदाजाची शिक्षणतंत्रातील पद्धत. त्यांचं म्हणणं असं की, ' माणसाला उद्याच्या सुरुवातीसाठी जगण्यासारखे काही तरी असले पाहिजे. उद्या मिळणारा आनंद हीच मानवाला कार्यप्रवण करणारी मोठी शक्ती आहे. नजिकच्या भविष्यकाळात मिळणारा आनंद या उद्दिष्टाचा शिक्षणशास्त्राच्या तंत्रात अंतर्भाव करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. प्रथम हा आनंद कसा मिळवायचा, त्यासाठी संघटना कशी करायची, तो प्रत्यक्ष दैनंदिन आयुष्यात कसा उतरवायचा आणि तो हमखास मिळेल अशी शक्यता कशी निर्माण करायची हे पाहिले पाहिजे. अगदी साध्यासुध्या समाधानाच्या गोष्टीतून हळूहळू मोठ्या व महत्त्वाच्या आनंदाची व सुखाची प्राप्ती कशी करून घ्यायची हे प्रत्यक्ष अनुभवानेच दाखवून दिले पाहिजे. माणसाला शिक्षण देणे म्हणजेच त्याला सध्याच्या विकासक्रमातून उद्याच्या आनंदाची हमी निर्माण होत आहे हे पटवून देणे होय. शिक्षकाकडून ही विकासक्रमाची कल्पना जर नीट वापरली

गेली तर ती सामुदायिकाला सतत आनंदित व उत्साहित ठेवण्यास अत्यंत उपयोगी ठरेल. यामुळे मुलांसमोर एक निश्चित उद्दिष्ट निर्माण होईल, त्यांचा आपल्या कुवतीवरचा विश्वास वाढेल आणि नव्या उदात्त ध्येयाच्या पूर्तीसाठी त्यांना कार्यक्षम करणारे ते एक साधन ठरू शकेल.'

आन्तोन मकारेन्को यांनी शैक्षणिक विषयावर पुष्कळ लिखाण केले आहे. त्यामध्ये प्रस्तुत ग्रंथ 'द रोड टु लाईफ', 'फ्लॅग्ज ऑन द टॉवर्स', '१९३०, मार्चेस ऑन' व 'बुक फॉर पेरेन्टस्' ही विशेष महत्त्वाची आहेत. त्यांनी आपल्यामागे जवळजवळ १०० ग्रंथ उपलब्ध करून ठेवलेले आहेत.

'द रोड टु लाइफ' या पुस्तकात मकारेन्कोंनी गॉर्की कॉलनीमधील जीवनाची माहिती (वास्तविक गॉर्की कॉलनीच्या उभारणी) वर्णिलेली आहे त्यांची शिक्षणतंत्राची पद्धत १९२५ साली सुरू झाली व १९३५ साली पूर्ण झाली. मॅक्झिम गॉर्कींना हे पुस्तक फार आवडलेले होते. त्यांनी म्हटले आहे, 'हे पुस्तक म्हणजे सोविएत वाङ्मयातलं अत्यंत उत्तम पुस्तक आहे.'

शिक्षणविषयक वाङ्मयात जगामध्ये या पुस्तकाला दुसरी तोड नाही असं म्हटलं तरी चालेल. हे पुस्तक म्हणजे धडपडणाऱ्या माणसामध्ये असणाऱ्या प्रचंड अंगभूत कार्यशक्तीला उकलून दाखविणारं, अतीव मानवतेने ओथंबलेलं पुस्तक आहे. ते सोविएत जनतेमध्ये अत्यंत लोकप्रिय झालेले आहे. यामध्ये माणसाची जगण्याची धडपड व त्याचे पराकाष्ठेचे परिश्रम, त्याची सतत पुढे जाण्याची, नवीन नवीन क्षितिजे गाठण्याची महत्त्वाकांक्षा प्रतिबिंबित झालेली आहे. श्रमिक जीवनाचा आनंद, तसेच मुलांच्या सामुदायिकाची, आध्यात्मिक वाढीची अनेक उदाहरणे, यांमधून कम्युनिस्ट शिक्षणपद्धतीच्या कल्पना प्रत्यक्षात कशा अंमलात आणल्या जातात याची प्रचिती वाचकाला येते.

प्रस्तुत पुस्तकात लेखकाने जुन्या सामाजिक परंपरेचे ओझे डोक्यावर घेऊन आलेल्या मानवाचे नव्या सोविएत समाजात कसे परिवर्तन होते हे दाखवून दिले आहे. या नव्या समाजात प्रथमच प्रत्येक मानवाला इतरांबरोबर आनंदाने जीवन जगायची व सामुदायिकरीत्या श्रम करून आपल्या मातृभूमीचे पुनरुत्थान करण्याची संधी कशी मिळू शकेल हे दाखवून देण्यात आले आहे.

या पुस्तकाची भाषा अतिशय बोलकी, नर्मविनोदी, वास्तववादी, कॉलनीतील विद्यार्थ्यांच्या व शिक्षकांच्या मानसिक अवस्थेचे सूक्ष्म व यथार्थ वर्णन करणारी आहे. गॉर्कींनी त्याबद्दल म्हटलेच आहे की, 'प्रत्येक विद्यार्थ्याचं हुबेहूब वर्णन कसं करावं हे मकारेन्कोच उत्तम तऱ्हेनं जाणू शकतात. जणू काही प्रत्यक्ष त्या त्या व्यक्तीचा फोटोच आपण पाहत आहोत असा वाचकाला भास होतो.'

ज्यांच्यावर मकरेन्कोंनी जीवापाड प्रेम केले अशा आपल्या जुन्या विद्यार्थ्यांच्या आठवणी सांगताना मकारेन्को फार भावनावश झालेले दिसतात.

‘माझे गॉर्कीइट्ससुद्धा मोठे झाले आणि आज सर्वत्र सोव्हिएत युनियनभर पसरलेले आहेत. आता कल्पनासुद्धा देखील त्यांना एकत्र आणणं अत्यंत कठीण होऊन बसलंय. माझा झाकारोव्ह हा इंजिनिअर आहे. तो तुर्कमेनीस्तानमधल्या एका बांधकामावर नियुक्त झालेला आहे. तसाच आमचा व्हेर्शनेव्हसुद्धा बडा डॉक्टर झाला आहे आणि पूर्वेकडील सैन्यात मेडिकल ऑफिसर आहे. बुरून देखील यारोस्लाव्हला डॉक्टर झाला आहे. यांच्यापैकी कोणालाही मी आता भेटीसाठी बोलवू शकत नाही. फार छोटे असलेले माझे निसीनोव्ह आणि झोरेन हेसुद्धा अक्षरशः पंख लावून पळून गेले; परंतु हे पंख माझ्या शिक्षणतंत्राच्या सहानुभूतीचे नाजूकसाजूक पंख नाहीत हं! तर ते सोव्हिएत वायूसेनेत खरेखुरे पोलादी पंख लावून बसले आहेत.’

‘फ्लॅग्ज ऑन दी टॉवर्स’ ही एक कादंबरी ‘द रोड टू लाइफ’सारखीच तीन भागांत लिहिलेली आहे; परंतु तिची कथा अगदी संपूर्णतया वेगळी आहे. ही १९३८ साली क्रासनायानोव्ह या मासिकात प्रसिद्ध झाली. यामध्ये ‘झीरझिन्स्की कम्यून’ हे सामुदायिक कसं तयार झालं व कसं वृद्धिंगत झालं याची हकीगत वर्णिलेली आहे. यामध्ये झाकारोव्ह या पात्राद्वारे मकारेन्कोनी आपल्या आत्मचरित्राची ओळख करून दिलेली आहे.

१९३७ साली ‘बुक फॉर पेरेन्टस’ हे पुस्तक प्रसिद्ध झालं. हे पुस्तक म्हणजे कुटुंबात मुलांची वाढ होत असताना ज्या समस्या निर्माण होतात त्यांची चर्चा केलेली आहे.

१९३७ ते १९३९ या दोन वर्षांत मकारेन्कोंनी अनेक गोष्टी व लेख लिहिले. यामध्ये निरनिराळे विषय हाताळलेले आहेत. मुख्यत्वे करून समाजसत्तावादी मातृभूमीत घडलेल्या निरनिराळ्या घटना आणि त्यांचे निरनिराळे पैलू यांबद्दलच्या त्यांच्या प्रतिक्रिया यांचं वर्णन त्यात आढळून येतं. त्यांची असाधारण वाङ्मयीन क्षमता खरोखरच आश्चर्यकारक होती आणि त्यांनी आपल्या लिखाणात वाङ्मयाच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांत पदार्पण केलेले दिसते. त्यामुळे त्यांच्या वाचकांना एकाच वेळी ते कादंबरीकार, कथालेखक, मुलांसाठी व मुलांसंबंधी लेखन करणारे, उत्तम टीकाकार व पत्रकार आणि सर्वांत शेवटी, परंतु अत्यंत महत्त्वाचं म्हणजे, लहान मुलांच्या शिक्षणशास्त्राचे एक उत्तम अग्रगण्य तज्ज्ञ अशा निरनिराळ्या भूमिकांनून दर्शन देतात.

अन्तोन मकारेन्कोंनी आपल्या वाङ्मयीन कर्तृत्वाचा पुरेपूर उपयोग केला आहे. १९३९ मध्ये ‘लिटरातुरनाया गॅझेटा’ या मासिकात त्यांनी आपल्या वाङ्मयीन निष्ठेबद्दल लिहिले आहे–

‘माझं वाङ्मय हे नेहमी प्रामाणिक व सत्यवादी असेल. त्यात कसल्याही प्रकारची फसवेगिरी किंवा विपर्यास असणार नाही असं मी प्रतिज्ञापूर्वक सांगतो. जिथे जिथे मला नवीन विजय झालेला दिसेल त्या वेळी विजयी लोकांचा

गौरव करण्यासाठी व मित्रा आणि चुकार लोकांच्या मनात उत्साह आणण्यासाठी विजय पताका वर उठवायचं माझं कर्तव्य राहील. जेव्हा जेव्हा मला कुठे दुही दिसेल तिथे लोकांना वेळीच सावध करण्याचं काम मी करीन, म्हणजे ती फूट लवकर मिटेल. मला कुठेही एखादा शत्रू दिसला तर त्याचे नग्न स्वरूप उघडकीस आणण्याचं काम मी करीन, ज्यायोगे शत्रूचा निःपात करण्यास मदत होईल. लेखकाचं कार्य हे थंड-पणाचं, आरामशीर कार्य नव्हे. समाजसत्तावादी चढाईच्या संपूर्ण आघाडीवर प्रत्यक्ष हातघाईत भाग घेण्याची जबाबदारी लेखकाला पार पाडायची असते.'

आन्तोन मकारेन्कोंच्या वाङ्मयीन कार्याचा गौरव सोविएत सरकारनं १ फेब्रुवारी १९३९ मध्ये त्यांना 'ऑर्डर ऑफ द रेड बॅनर ऑफ लेबर' हा किताब देऊन केला.

दुर्दैवानं मकारेन्को यांच्या अलौकिक व अविश्रांत जीवनाचा १ एप्रिल १९३९ रोजी एकाएकी शेवट झाला. मॉस्कोपासून जवळच लेखकांसाठी खास उभारलेल्या एका निवासस्थानाहून परत मॉस्कोकडे येताना मकारेन्कोंचं गाडीतच देहावसान झालं. आपल्या वाङ्मयीन व सार्वजनिक कामकाजाच्या व्यापात त्यांनी स्वतःला इतकं गुंतवून घेतलं होतं की, त्यांनी आपल्या प्रकृतीची कधी फारशी काळजी घेतली नाही आणि अनेक वर्षांच्या प्रदीर्घ परिश्रमामुळे त्यांची प्रकृती एकदम ढासळली.

त्यांचे अनेकविध क्षेत्रात विखुरलेले विद्यार्थी-कोणी सैन्यात तर कोणी इंजिनीयरिंग व्यवसायात, तर कोणी डॉक्टर, शिक्षक, पत्रकार हे त्यांच्या अंत्यदर्शना-साठी देशाच्या कानाकोपऱ्यांतून जमा झाले. त्यांनी या सोविएत युनियनच्या थोर नागरिकाला, एका महामानवाला अखेरची सलामी दिली. त्यांच्या अंत्ययात्रेच्या वेळी जणू काही पोरक्या झालेल्या एका मोठ्या व प्रेमळ कुटुंबियाच्या भावनेने प्रत्येकाने त्यांना खडी तालीम दिली.

१९४० पासून मकारेन्कोंनी मागे ठेवलेल्या समृद्ध शिक्षणशास्त्रविषयक वाङ्मयाच्या संशोधनाचे कार्य सुरू झाले आणि त्यांचे अनेक लेख व भाषणे यांचे प्रकाशन करण्यास सुरुवात झाली. कुटुंबातील मुलांच्या शैक्षणिक विकासाबाबत ज्यामध्ये शिक्षणाची तत्त्वे विषद केली आहेत अशी त्यांची लहान मुलांच्या शिक्षणाबद्दलची व्याख्याने-या ग्रंथाच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या आहेत. त्याशिवाय 'ॲकॅडमी ऑफ पेडॅगॉजिकल सायन्सेस' या संस्थेने मकारेन्कोंचे काही निवडक लेख सात खंडांत प्रसिद्ध केले आहेत. त्याशिवाय त्यांच्या लिखाणाच्या विविध अंगांबद्दलची माहिती शास्त्रीय पदवी-परीक्षेसाठी तयार केलेल्या प्रबंधामध्ये उपलब्ध आहे. सोविएत युनियन-मधील अनेक शिक्षक व प्रशिक्षक यांच्या शिक्षकविषयक कल्पनांचा व तत्त्वांचा आजही मार्गदर्शनासाठी उपयोग करतात.

-प्राध्यापक वाय्. मेडिन्स्की
'सभासद, सोविएत युनियन ॲकॅडमी
ऑफ पेडॅगॉजिकल सायन्स.'

१

स्थानिक अधिकाऱ्यांशी पहिली मुलाखत

१९२० च्या सप्टेंबर महिन्यात मला एके दिवशी पब्लिक एज्युकेशन खात्याच्या प्रमुख अधिकाऱ्याकडून तातडीचं बोलावणं आलं.

तो मला म्हणाला, 'भल्या माणसा, तुझ्या शाळेसाठी देण्यात आलेल्या जागेबद्दल तू निष्कारण आरडाओरड चालविली आहेस असं ऐकतो.'

मी म्हणालो, 'ती जागा पाहून कोणीही डोक्यात राख घालील. ती जागा व्यावसायिक शाळा चालविण्यायोग्य आहे काय ? अशी अत्यंत घाणेरडी जागा पाहून एखादा रडू लागेल. तुमची शाळेची कल्पना तरी काय आहे, मला कळत नाही.'

'बरोबर आहे. तुम्हाला नवी कोरी करकरीत इमारत, नवे फर्निचर असं सारं हवं. मग तुम्ही नुसते तिथे जाऊन शिकविणार; पण हा काही इमारतीचा प्रश्न नाही, खरा प्रश्न आहे नवीन मनुष्य घडविण्याचा. तुम्ही शिक्षणतज्ञ त्याचा विचार करण्याऐवजी नुसत्या तक्रारी करीत बसता. ही इमारत ठीक नाही, हे फर्निचर बरोबर नाही वगैरे. खरं म्हणजे तुमच्यामध्ये खरी जिद्द– क्रांतिकारी जिद्दच नाही. तुम्ही नुसते सफेद–पोषाखी पांढरपेशे लोक !'

'मी काही सफेद–पोषाखी नव्हे हं. लक्षात ठेवा,' मीही ठासून सांगितलं.

'ठीक आहे. नसाल; पण तुम्ही सगळे बुरसट बुद्धिजीवींचे एक टोळके आहात. इकडे पहा ना. एवढं प्रचंड काम पडलं आहे आणि ते करण्यासाठी मी एक मनुष्य

धुंडाळतोय. अनाथ मुलांची संख्या वाढली आहे. एवढी वाढली आहे की, रस्त्यावर फिरणे मुश्किल झालंय. ती पोरं लोकांच्या घरात घुसताहेत. त्यांची काळजी कोणी घ्यायची ? आहे कोणाला फिकीर ! आणि मलाच प्रत्येक जण सांगतोय, हे तुमचेच काम आहे, ती पब्लिक एज्युकेशनची जबाबदारी ! बरं. ते जाऊ द्या. मग बोला आता काय म्हणणं आहे ?'

'कशाबद्दल ?'

'तुम्हाला माहीत आहे काय ते. प्रत्येक जण आपली जबाबदारी झटकू पहात आहे. कोणालाही विचारलं तरी नकार ठरलेला. म्हणतात– ' माफ करा. आम्हाला आमचे गळे कापून घ्यायचे नाहीत. ' तुम्हा लोकांना तुमच्या आरामशीर अभ्यासिका व आवडती पुस्तकं एवढंच हवं आहे. तुम्ही आणि तुमचे ते जाड चष्मे !'

'हं. हं. माझ्या चष्म्याची चर्चा कशाला ?'

'ऐका हो. मला हेच सांगायचं आहे की, तुम्हाला फक्त तुमच्या पुस्तकात नाक खुपसून बसायचं आहे. जेव्हा धगधगीत जिवंत माणसाची गाठ पडते तेव्हा तुम्ही किंचाळता.'

'हं. हं. तुमचा जिवंत मनुष्य माझा गळा कापील. वा रे बुद्धिजीवी !'

तो शिक्षण खात्याचा प्रमुख माझ्याकडे रागीट कटाक्ष फेकीत होता. शिक्षक-वर्गावर वाग्बाण सोडीत होता. पण ती त्याची चूक होती. मी समजुतीच्या सुरात म्हटलं, 'ऐका तर खरं.'

'काय ऐका, कपाळ ! तुम्ही काय सांगणार आहात मला ? मला माहीत आहे तुम्हाला काय सांगायचंय ते. ते तिकडे अमेरिकेत करतात तसंच हवंय ना तुम्हाला ? नुकतंच मला एकानं एक पुस्तक दिलं. अमेरिकेत म्हणे सुधारशाळा आहेत. आपल्याकडे नाहीत. असंच ना ?'

'माझं ऐकून तर घ्याल ?' मी मध्येच टोकलं.

'बरं, बोला तुम्हाला काय म्हणायचं आहे ते.'

'क्रांतिपूर्व काळात उनाड अनाथ मुलं नव्हती का ? होती. त्यांना डांबून ठेवत होतोच की नाही ? त्यांच्यासाठी सुधारशाळा होत्याच ना ? क्रांतिपूर्व काळात होत त्यातलं आपल्याला काहीही नको.'

'ठीक आहे. म्हणूनच आपल्याला नवी पद्धत शोधून काढायला हवी. आपल्या नव्या समाजव्यवस्थेत आपला नवा माणूस बनवायची नवी किमया करायला हवी.'

'आता कसं बोललात ? नवी पद्धत अगदी बरोबर; पण सुरुवात कुठून करायची कुणालाच माहीत नाही. खरं की नाही ?'

'मला तरी कुठं माहीत आहे ?'

'का बरं ? तुमच्या याच खात्यात किती तरी लोक आहेत ज्यांना या नवीन माणूस बनवायच्या नव्या तंत्राची माहिती असेलच; परंतु काही करायची त्यांची इच्छा नाही, असं मी म्हणालो.'

'बरोबर आहे तुमचं म्हणणं. त्यांना खरोखरच काही करायची इच्छा नाही. त्यांच्या नादी लागण्यात काही अर्थ नाही.'

'नको करू दे; पण तुमच्या सांगण्याप्रमाणे मी ती जबाबदारी घेतली तरी हे लोक सारखे लुडबुड करतील. सारख्या चुका काढत राहतील आणि असं नाही, तसं करायला पाहिजे असा आग्रह धरतील. शिक्षण खात्यातील लोक तेवढंच करतील बघा. ते लोक तसलेच आहेत आणि प्रत्येक वेळी तुम्ही माझ्यावर नाही, पण त्यांच्या सांगण्यावर विश्वास ठेवाल.'

'नाही नाही. मी त्यांना सांगेन, 'तुम्हीच ते का केलं नाही ? तुम्हाला आता मध्ये लुडबुड करायचं काही कारण नाही !'

'पण समजा, मी जबाबदारी घेतली आणि सगळा गोंधळ झाला तर काय कराल ?'

त्या सार्वजनिक शिक्षण खात्याच्या प्रमुखाने आपले दोन्ही हात टेबलावर आदळले आणि तो म्हणाला, 'तुम्ही आणि तुमचे ते गोंधळ ! तुम्हाला काय म्हणायचंय मला समजत नाही.'

'पुन्हा आलात तुम्ही मूळ पदावर. मला समजत नाही असं वाटतं तुम्हाला ? गोंधळ होवो अगर न होवो, आपल्याला काय करायचं आहे ? परिणामावरूनच आपल्याला कामाचा बरे-वाईटपणा समजेल. आपल्याला उन्मार्गी मुलांसाठी नुसती सुधार वसाहत काढायची नाही, तर तुम्हाला चांगलं माहीत आहे की, आपल्याला नवीन शिक्षणपद्धती अंमलात आणावयाची आहे नव्या समाजव्यवस्थेसाठी माणूस तयार करायचा आहे. तेच तुमचं काम. काही असलं तरी नव्या समाजरचनेचं तंत्र आपणा सर्वांनाच शिकायचं आहे आणि तुम्ही ते शिकाल याबद्दल मला पूर्ण विश्वास आहे. तुमच्या शंका आणि अडचणी तुम्ही प्रत्यक्ष बोलून दाखवल्यात हे बरं केलंत. ठीक आहे !'

'बरं मग तुमच्याजवळ सोयिस्कर जागा आहे का ? कारण जागेशिवाय आपण काहीच करू शकत नाही हे तुम्हाला माहीतच आहे.'

'आहे. जागा तयार आहे. आपल्यापाशी चांगली जागा आहे. क्रांतिपूर्व काळात उन्मार्गी मुलांसाठी तिथे शाळा होती. इथून दोनअडीच मैलांवर ती जागा आहे. तिथे आजूबाजूचा परिसर जंगल, मैदान सर्व काही आहे. तुम्ही गाईसुद्धा ठेवू शकाल!

'पण माणसं नकोत का काम करायला?'

'मग माणसं काय माझ्या खिशात आहेत ? उद्या तुम्ही मोटारगाडी मागाल, आणखी नको का काही ?'

'आणि पैशाचं काय ?'

'त्याची काळजी करू नका. आपल्याकडे खूप पैसे आहेत !' त्यानं आपल्या टेबलाच्या खणातून नोटांचं बंडल बाहेर काढून माझ्यापुढे धरलं. 'हे पैसे घ्या. दीड लाख रुपये आहेत, असं मला वाटतं. हे सगळ्या जमवाजमवीला पुरेसे आहेत. तुम्हाला लागणाऱ्या खुर्च्या, टेबलं यांना पुरतील एवढे पैसे आहेत. त्यात गाईही घता येतील !'

'थांबा थोडं. गाई वगैरे नंतर घेऊ. सध्या इमारतीची डागडुजी होऊ द्या. येत्या वर्षासाठी एक खर्चाचं अंदाजपत्रक तयार करा !'

'हे सारंच जरा चमत्कारिक वाटतंय; पण मला वाटतं मी आधी जाऊन जागा बघून येणं बरोबर होईल व मला पुढची कल्पना येईल.'

'अहो कशाला ? मी बघितली आहे. तुम्ही आणखी माझ्यापेक्षा वेगळं काय पहाणार ? तुम्ही सरळ तिथं चला आणि रहायला लागा !'

'बरंय, ठीक आहे. मी जातो. इथं आणखी वादविवाद घालायला नको.' इकॉनॉमिक कौन्सिलच्या त्या खोल्यांपेक्षा आम्हाला मिळणारी जागा नक्कीच वाईट नसेल अशी मी माझी समजूत करून घेतली व जायला निघालो.

खात्याचा प्रमुख मला जाता जाता म्हणाला, 'तुम्ही अगदी वल्ली आहात. खरंच काम चालू करा. एक भरीव कार्य आहे बरं.'

२

गॉर्की कॉलनीची चमत्कारिक सुरुवात

पोल्टावापासून साधारण २॥ मैलांच्या अंतरावर एका वालुकामय टेकडीवर एक पाईन वृक्षांची राई–साधारण २०० यार्ड लांबीची–खार्कोव्हकडे जाणाऱ्या मोठ्या रस्त्यापर्यंत पसरलेली होती. त्या झाडीच्या एका कोपऱ्याला साधारणपणे ८० यार्ड जागा साफसूफ करून तिथे मोडक्यातोडक्या इमारतींचा एक चौकोन बनविलेला होता. हीच आमची उन्मार्गी मुलांसाठी नवी वसाहत होणार असं कळलं. मोकळ्या जागेचा पुढचा उतरता भाग एका छोट्याशा तळ्याकडे जाऊन मिळत होता आणि त्या तळ्याच्या दुसऱ्या पाळीवर शेतकऱ्यांची काही घरं होती. त्यापलीकडे लांबच लांब बर्च वृक्षांची राई आणि काही शाकारलेली छपरं दिसत होती.

क्रांतिपूर्व काळात उन्मार्गी मुलांची हीच शाळा होती. १९१७ च्या अखेरीस, सारी पोरं पळून गेली. म्हणजे मागे राहिले ते फक्त शाळेचे अवशेष. जुन्या माहिती-वरून एवढाच निष्कर्ष निघतो की, ही शाळा चालवायला त्या वेळी निवृत्त सेनाधिकारी घेतले जात. या अधिकाऱ्यांचं काम म्हणजे त्या मुलांना सतत नजरेत ठेवणं. रात्री झोपतेवेळीदेखील त्यांच्या झोपण्याच्या खोलीशेजारी झोपणं.

आजूबाजूच्या लोकांच्या तोंडून ऐकलेल्या हकीगतींप्रमाणे त्यांचे शिक्षणतंत्र फारसे विधायक नव्हते. सर्वात सोपी पद्धत म्हणजे छडीचा सर्रास उपयोग, हेच

शिक्षणतंत्र त्यांनी अंमलात आणले होते. इमारतीचे उरलेसुरले सामान तसेच बाकीच्या खुर्च्या, टेबले व इतर उपयुक्त वस्तू, तसेच निरनिराळ्या धंदेशिक्षणाची उपकरणेही आजूबाजूच्या गावकऱ्यांनी फार पद्धतशीरपणे काढून नेलेली दिसत होती. इतर उपयुक्त वस्तूंबरोबर बगिचातली झाडेही उपटून नेलेली दिसत होती. हे करत असताना कुठल्याही प्रकारे नासधूस करण्याचा उद्देश नसावा असं वाटत होतं. त्यांनी खिडक्यांची तावदानं फोडलेली नाहीत तर काचा हळूच चौकटीमधून काढून नेल्या असाव्यात. झाडं तोडली नाहीत तर मुळासकट उपटून आपल्या अंगणात त्यांची स्थापना केलेली दिसली. दरवाजे त्यांच्या सांध्यांतून अलगद मोकळे करून नेलेले असावेत आणि स्वयंपाकाच्या कट्ट्याची वीटन्‌वीट काढून नेलेली होती. फक्त एक भलं मोठं कपाट जुन्या डायरेक्टरच्या खोलीत शिल्लक राहिलेलं दिसलं. लूका सेमियानोविच व्हेरखोला हा शेजारी नवीन आलेला माणूस बघायला आला होता. मी त्यालाच विचारलं, ‘ हे कपाट तेवढं कसं शिल्लक राहिलं ?’

त्यानं अगदी प्रामाणिकपणे सांगितले की, ‘ ते कपाट इतकं लांबरुंद आहे की ते आमच्या कोणाच्याही घरात मावलं नसतं. ते तोडूनसुद्धा त्याचा उपयोग करता आला नसता. म्हणून ते तसंच राहिलं. ’

बाजूला बांधलेल्या खोपटातून खूपसा कचरा भरला होता. उपयोगात आणण्यासारखी एकही वस्तू त्यात दिसत नव्हती. नुकत्याच चोरीला गेलेल्या काही वस्तू परत मिळविण्यात मी यशस्वी झालो. त्यातून एक पितळी घंटा, काही मोडकी बाकं, पेरणीयंत्र, एक किरगिझ घोडा व ३० वर्षांचा जुन्या गाडीचा सांगाडा एवढ्या वस्तू परत मिळविल्या.

प्रथम गाठ पडली ती कालिना इव्हानोविचची. म्हणजेच आमचे पुरवठा–अधिकारी. त्यांनी सलाम ठोकला व विचारलं, ‘ तुम्हीच का ते कॉलनीचे प्रमुख शिक्षणतज्ञ ? ’ माझ्या लवकरच लक्षात आलं की, कालिनासाहेब युक्रेनियन भाषेला तत्त्वतः मान्यता देत नसले तरी त्यांचे उच्चार बरेचसे युक्रेनियन धाटणीचेच होते आणि त्यांच्या बोलण्यात बरेचसे युक्रेनियन भाषेतले शब्दही वारंवार येत होते. त्यांच्या ‘ जी ’चा उच्चार तर अगदी दाक्षिणात्यां-सारखाच होता.

त्यांनी परत मला विचारलं, ‘ तुम्हीच ना ते कॉलनीचे प्रमुख शिक्षणतज्ञ?’

‘ अहो, मी तर कॉलनीचा डायरेक्टर ! ’ मी म्हटलं.

‘ नाही हो ! मी पुरवठा-अधिकारी व तुम्ही शिक्षणतज्ञ ! ’

कालिनाकडे पाहिल्यावर व्हुबेलच्या ‘ पान ’ची आठवण येते; परंतु ‘ पान ’ला पूर्ण टक्कल होतं व थोडेसे केस त्याच्या दोन्ही कानांवर शिल्लक राहिलेले होते.

त्याची दाढी सफाकट केली, त्याच्या मिशा थोड्याशा बारीक केल्या व एक पाइप त्याच्या तोंडात दिला की, पानचा कालिना इव्हानोविच सडर्यूक झालाच म्हणून समजा. चेहरेपट्टीवर थोडे फेरफार केले की, कालिना पानच म्हणून समजायला हरकत नव्हती. कालिना तसा फार चाणाक्ष माणूस. खरं तर ही पुरवठा-अधिकाऱ्याची जागा त्याला फार खालची वाटली. त्याच्या पन्नास वर्षांच्या आयुष्यात त्याला फक्त दोन गोष्टींची अभिमानाने आठवण येते. एक खेकसोम पायदळातील गार्डची व दुसरी १९१८ साली जर्मन स्वारीच्या वेळी मिरगोराडे गाव खाली केलं त्यावेळी केलेल्या अधिकारपदाची.

कालिनाच माझ्या शिक्षणतंत्राची पहिली कथावस्तू झाला. त्याच्या पुष्कळशा विविध प्रकारच्या मतांनी मला बऱ्याचदा अडचणीत टाकलं. तो मोकळेपणाने मध्यमवर्गीयांना व बोल्शेविकांना, तसेच रशियन ज्यूंना शिव्या देई. जर्मन लोकांचा वक्तशीरपणा व रशियन लोकांचा गलथानपणा हेही त्याच्या टीकेतून सुटले नाहीत. पण एक गोष्ट खरी की, त्याला कमालीची जीवनासक्ती होती आणि तो सदैव हसत-खेळत राही. मला त्याला नव्या शिक्षणतंत्राची माहिती देताना वाईट वाटलं नाही. मी पहिल्याच सलामीत त्याला धडे देण्यास सुरुवात केली.

संभाषणाला मी सुरुवात करून म्हटलं की, ‘ कालिनासाहेब, एवढी मोठी वसाहत डायरेक्टरशिवाय कशी चालेल ? साऱ्या गोष्टींची जबाबदारी घ्यायला कोणी तरी हवंच ना ?’

कालिनांनी आपल्या तोंडातला पाइप काढला व आपली मान माझ्याकडे आदराने झुकवून म्हटलं, ‘ अगदी बरोबर ! तुम्ही डायरेक्टर आणि मी तुमच्या हाताखाली मदतनीस म्हणून असावा, असंच ना ? मी कधीही शिक्षकाचं काम केलेलं नाही आणि म्हणून त्या कामावर हक्क सांगायचा मला अधिकार नाही ! परंतु तुम्ही अगदीच तरुण आहात आणि माझ्यासारखा एक वयस्कर मनुष्य तुमच्या हुकमतीखाली काम करायला असावा हे काही मला पटत नाही. डायरेक्टर होण्याची माझी इच्छा नाही व डायरेक्टर होण्याइतकं माझं शिक्षण झालेलं नाही !’ असं कालिनासाहेब घाईघाईनं म्हणाले.

परंतु एकंदर कालिनाला ही व्यवस्था मनापासून पटलेली दिसली नाही. मध्याकाळी काही तरी निमित्त काढून ते माझ्या खोलीत आले व म्हणाले, ‘ मी मोठ्या मुष्किलीनं टेबल व खाट इथं आणली आहेत. दुसरं सांगायचं असं की, खूप विचार करून निर्णय घेतला की—तुम्हीच व्हावं डायरेक्टर व मीच तुमच्या हाताखाली काम करावं !’

मी त्यांना धीर देत म्हटलं, ‘ आपण सारं काही ठीक जमवून घेऊ. ’

त्यावर ते म्हणाले, ' मलाही तसंच वाटतंय. शेवटी बुटाला तळ बसवायला काही डोकं लागत नाही. तुम्ही शिकलेले आहात तेव्हा तुम्हीच डायरेक्टर रहावं हे बरं ! '

आम्ही दुसऱ्या दिवशी आमच्या कामाला लागलो. ती ३० वर्षांची जुनी गाडी व घोडा आम्ही मोठ्या मुष्किलीनं उभा केला. आमच्या शेजाऱ्यांच्या उदार मदतीनं ती छकडा नावाची चीज तयार झाली. कालिनासाहेब गाडीवर स्वार झाले आणि ही सारी वरात शहराकडे निघाली. आम्ही अक्षरशः तासाला दोन फर्लांग या वेगाने जात होतो.

अशा रीतीने जुळवाजुळवीला सुरुवात झाली. नवा माणूस बनविण्यासाठी लागणाऱ्या साऱ्या वस्तूंचो जमवाजमव करावी लागत होती. मी व कालिनाने यात दोन महिने घालविले. आमच्या स्वाऱ्या रोज शहराकडे जायच्या. कालिना त्या प्रेक्षणीय गाडीने व मी पायी ! कारण मला या घोडागाडीत बसायची कल्पनाच विचित्र वाटत असे ! कालिनाला पायी चालणं कमीपणाचं वाटे.

या दोन महिन्यात खरं तर आम्ही आमच्या शेजारच्या गावातल्या कारागिरांच्या मदतीनं एक पडवी कशीबशी दुरुस्त केली. खिडक्यांची तावदानं बसविली व स्वयंपाकाच्या भट्टचा आणि दारंही बसविण्यात यशस्वी झालो.

पण आमची सर्वात मोठी कामगिरी म्हणजे आम्ही १५० पायली रायचं पीठ अन्नखात्याकडून मिळवलं आणि अशा तऱ्हेनं आम्ही खऱ्याखुऱ्या जीवनोपयोगी वस्तूंचा साठा करू शकलो. माझ्या कल्पनेतल्या भौतिक संस्कृतीची प्रत्यक्षात जे काही जमा केलं त्याच्याशी तुलना केली असता मला असं आढळून आलं की, यापेक्षा १०० पटींनी जरी मी जमवलं असतं, तरीसुद्धा माझा हेतू साध्य व्हायला कमीच पडलं असतं. म्हणून एक दिवस आम्ही तयारी संपविण्याचे ठरवलं व कालिनाही माझ्याशी या बाबतीत सहमत झाले.

कालिनानं आपल्या पद्धतीप्रमाणे टोकलंच, ' आपण यापेक्षा तयारी काय करणार ? मिळतंय काय ? या चोरांनी आधी पसारा करून ठेवायचा व आम्हाला तो आवरा म्हणून सांगायचं ! आपणही त्या इलिया मुटोमेटसारखं करू या ! '

' इलिया मुटोमेट ? हा कोण बुवा ?'

' होय. इलिया मुटोमेट. त्याला या लोकांनी मोठा हीरो बनवलाय. मला वाटतं तुम्ही त्याच्याबद्दल ऐकलं असेल. तो तर पक्का चाचेगिरी करणारा, अगदीच नालायक माणूस. कुत्र्याच्या गाडीतून बर्फावरून फिरण्याशिवाय त्यानं आयुष्यात काही केलं नाही !'

' ठीक आहे. आपण मेटोमेटस् बनू; पण सलोव्हिया कोण होणार ?'

'त्याची नको काळजी. त्याची कमतरता कधीच पडणार नाही.'

यानंतर आमच्याकडे दोन शिक्षिका आल्या. एकीचं नाव एकातेरीना ग्रीगार्येव्ना व दुसरी लिडिया पेट्रोव्ना. या निर्जन जागी येऊन नव्या समाजरचनेतील नवा मनुष्य तयार करण्याच्या कामात आपला बहुमोल वेळ खर्ची घालायला कोणीही तयार होत नव्हतं. त्यामुळं मी अगदी निराश झालो होतो. प्रत्येकाला आमच्या या मवाल्यांची भीती वाटत होती आणि आमचे बेत सिद्धीस जातील यावर कोणीही विश्वास ठेवत नव्हतं. एक दिवस खेड्यातल्या शिक्षकांच्या परिषदेत माझ्या कळकळीच्या भाषणाचा परिणाम होऊन वरील दोन स्त्रिया तयार झाल्या. त्यामुळं मी खूष झालो. विशेषतः त्या स्त्रिया असल्यामुळं आमचा नवा माणूस तयार करण्याच्या कामगिरीला चांगला आधार मिळेल अशी आशा उत्पन्न झाली.

लिडिया पेट्रोव्ना फारच लहान होती. तिनं आपलं माध्यमिक शिक्षण नुकतंच संपवलं होतं. ती एखाद्या शाळकरी मुलीपेक्षा फारशी मोठी दिसत नसे. ती नुकतीच आपल्या आईच्या छत्राखालून बाहेर पडली होती. शिक्षणखात्याचा माणूस तिची नेमणूक करताना म्हणाला की, 'या पोरीला घेऊन तू काय करणार? तिला काय समजतंय?'

अर्थात् मी त्याला सांगितलं, 'मला हवी तशीच ती आहे तिला अजून शिक्षणतंत्राचं वारं लागलेलं नाही. त्यामुळं आमच्या नव्या तंत्रात ती बरोबर जमून जाईल. किंबहुना तिच्या अस्तित्वामुळं आम्हाला मदतच होईल!'

यावर तो म्हणाला, 'तुझी जरा अतिशयोक्ती होतेय असं मला वाटतं; परंतु ठीक आहे. तुझ्या मनासारखं होऊ दे!'

एकातेरीना ग्रीगार्येव्ना याउलट होती. तिनं शिक्षणक्षेत्रात काम केलेलं होतं. ती लिडियापेक्षा काही फार मोठी नव्हती; पण लिडिया प्रथमपासून एकातेरीनाच्या सहवासात राहू लागली. एखादं पोर आईला बिलगावं त्याप्रमाणे. तिचा चेहरा गंभीर परंतु आकर्षक होता. तिच्या भिवया रेखीव परंतु पुरुषी थाटाच्या होत्या. ती नेहमी अतिशय व्यवस्थित व नीटनेटक्या पोषाखात असे. कालिनानं ओळख झाल्याबरोबर मला टोकलं होतं, 'तू त्या मुलीपासून स्वतःला सांभाळ!'

अशा तऱ्हेनं तयारी तर सारी झाली.

६ डिसेंबरला आमची सहा विद्यार्थ्यांची पहिली तुकडी कॉलनीत येऊन दाखल झाली. त्यांच्याबरोबर भलेमोठे मोहोरबंद लखोटेपण आले. त्या लखोट्यांतून म्हणे त्यांची सारी माहिती होती. सहांपैकी चारजण चांगले अठरा वर्षांचे होते. दुसरे दोन त्यापेक्षाही लहान. पहिले चार सशस्त्र घरफोडीच्या गुन्ह्यात व दुसरे दोघे चोरीच्या गुन्ह्यात पकडलेले होते. ही आमची नवी पाहुणेमंडळी उंची

कपड्यांत व घोडेस्वारांच्या थाटात आली होती. ही काही रस्त्यावर भटकणारी मंडळी नव्हती. त्यांची केशरचना आधुनिक पद्धतीची होती. त्यांची नावे अनुक्रमे सदारोव, बुरुन, वोल्कोव, बेंडचूक, गड आणि तारानेट अशी होती.

या मंडळींचं आम्ही अगदी मनापासून स्वागत केलं. सारी सकाळ आम्ही रात्रीच्या मेजवानीची तयारी करण्यात घालविली. स्वयंपाक्यानं पांढऱ्या शुभ्र कपड्याने आपले केस बांधून टाकले होते. डॉरमिटरीत पलंग सोडून राहिलेल्या जागेत मेजवानीचं टेबल मांडलं होतं. टेबलक्लॉथची उणीव आम्ही पांढऱ्या शुभ्र चादरी पसरून भरून काढली होती. आमचे सारे रहिवासी जेवायला हजर झाले. कालिनासाहेबांचा थाट विशेषच होता. त्यांनी आपला नेहमीचा डागाळलेला कोट ठेवून मस्तपैकी व्हेल्व्हेटचं हिरव्यागार रंगाचं खास डिनर जॅकेट घातलं होतं.

मी स्वत: छोटंसं भाषण केलं. सारांश असा की, 'आपल्याला जुनं सारं विसरून नव्या प्रामाणिक कष्टाच्या आयुष्याची सुरवात करावयाची आहे वगैरे, वगैरे...' पण आमचे पाहुणे भाषणाकडे फारच थोडं लक्ष पुरवित होते. याउलट ते आपापसात कुजबुजत. तसंच तिथे असलेल्या ओबडधोबड खाटा व त्यावरच्या जुनाट गोधड्या, खिडक्यांच्या न रंगवलेल्या चौकटी यांचं निरीक्षण करीत होते. इतकंच काय झादारोव नावाचा मुलगा माझं भाषण चालू असताना दुसऱ्या एकाला उद्देशून म्हणाला की, 'तुझ्यामुळेच आम्हाला इथे येऊन पडावं लागतं.'

बाकीचा सारा दिवस आम्ही पुढं काय करायचं हे ठरविण्यात घालविला. आमच्या पाहुण्यांनी आमचं बोलणं वरवर ऐकलंसं केलं. ते तिथून बाहेर जायला उत्सुक होते.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी अतिशय गोंधळलेल्या मन:स्थितीत माझ्याकडे लिडिया तक्रार घेऊन आली, 'ह्यांना आवरणं आपल्याला नाही जमणार! ते ऐकत नाहीत! पाणी आणायला सांगितलं तर आणलं नाहीच. पण विचित्र केश-रचना केलेल्या एकानं बुटानं फरफटायला सुरुवात केली व तो बूट माझ्या तोंडा-समोर धरून त्यानं सांगितलं की, 'हे पहा, किती घट्ट बनवले आहेत!'

प्रथम प्रथम ते नुसतेच शिरजोरपणे वागत नसत तर आमच्याकडे दुर्लक्ष करीत. ते संध्याकाळी भटकायला जात व सकाळी परत येत. मी काही आवर्जून सांगायला गेलो तर हसून निघून जात. त्यानंतर साधारण एका आठवड्यानं बेंडचूक नावाच्या मुलाला जिल्हा परिषदेच्या अत्याचार संशोधक खात्यांकडून दरोडा व खून या दोन आरोपांखाली पकडण्यात आलं. लिडिया या प्रकारानं एवढी घाबरली की, ती आपल्या खोलीत बसून खूप रडली! मध्येच एकदा तिनं विचारलं, 'खरंच त्यानं खून केला असेल का? याचा अर्थ काय समजायचा?'

एकातेरीना भिवया आकसून व गंभीर होऊन पण हसत म्हणाली, 'आन्तोन

सेमियानोविच, मला काहीच समजत नाही; पण मला वाटतं आपण हे सारं इथंच संपवू या.'

आमच्या कॉलनीच्या भोवतीची दाट झाडी, ती अर्धवट रिकामी शाळेची इमारत, आमच्या कॅम्प-कॉट्स, फावडी व कुऱ्हाडी, थोडीशी हत्यारं व सर्वात म्हणजे आमचे अर्धा डझन विद्यार्थी की जे नुसते शिक्षणालाच नव्हे तर माणुसकीलाही पारखे असलेले, या साऱ्या गोष्टी ज्यांनी खरोखरच शाळेत शिकविण्याच्या व्यवसायाचा अनुभव घेतला आहे त्याला अनुत्साहित करण्याला पुरेशा होत्या.

कडाक्याचे थंडीचे दिवस व लांबलचक रात्री, त्यात फक्त दोन दिवे. एक मधल्या डॉरमिटरीत व एक माझ्या खोलीत, एवढीच उजेडाची साधनं. बाकी शिक्षिकांना व कालिनाला तर चक्क डब्बरीच दिली होती. त्यातही माझ्या दिव्याची काच फुटकीच होती. तिचा वरचा भाग गेला होता व खालच्या भागाला खूपशी काजळी धरली होती. कारण कालिनासाहेब त्यांचा पाईप पेटविण्यासाठी कागदाचे कपटे त्यात वारंवार घुसवीत असत.

त्या वर्षी वादळी वारे लवकर सुरू झाले व बर्फ जमा होऊ लागला. सारं अंगण बर्फमय झालं होतं. जायला वाटही नव्हती. म्हणून एक दिवस सदारोवला मी अंगण साफ करायला सांगितलं. त्यावर तो म्हणाला, 'आताच काय घाई? पुन्हा बर्फ जमणारच. एकदम हिवाळा संपल्यावरच करू.' असं म्हणून माझ्याकडे एक कटाक्ष टाकून माझ्या अस्तित्वाची दखल न घेता तो मित्राबरोबर निघून गेला. सदारोवच्या वागण्याच्या बोलण्याचालण्याच्या थाटावरून तो खचितच शिकलेल्या घराण्यातला असावा. तो स्वच्छ व स्पष्ट बोले. त्याचा चेहरा पण मोठा आकर्षक होता. त्यावरून त्याचं लहानपण सुखात गेलेलं असावं. वोल्कोव हा अगदी याच्या उलट होता. त्याची रुंद जिवणी, चपटं नाक आणि बटबटीत डोळे व फुगीर चेहरा यावरून तो अगदी तयार गडी दिसत होता. वोल्कोवचे हात नेहमी त्याच्या घोडेस्वार घाटणीच्या विजारीच्या खिशात असत.

सदारोवच्या वरील उद्‌गारावर वोल्कोव खेकसला, 'तुम्हाला उत्तर मिळालंच आहे!'

माझा राग अगदी दाटून आला होता. तो मी कसाबसा गिळला आणि डॉरमिटरीत गेलो; पण जायची वाट तर साफ करून घ्यायला हवी होतीच. तसंच रागही कसं तरी करून काढून टाकणं आवश्यक होतं. म्हणून कालिनासाहेबांना बोलावून आपणच अंगण साफ करू या म्हणून सूचना दिली. त्यांनी रागानं पृच्छा केली की, 'मी काय हे असलं काम करायला आलोय आणि ते चोर काय करणार आहेत?' त्यांनी डॉरमिटरीकडे पाहून विचारलं की, 'ते दरोडेखोर?'

मी म्हटलं, 'ते करणार नाहीत!'

'बरोबर. बोलूनचालून चाचेच ते. ते नाहीच करणार !'

मी व कालिनानी अंगण साफ केलं. इतक्यात तारानेट व वोल्कोव साफ केलेल्या जागेवरूनच त्यांच्या रात्रीच्या भटकण्यासाठी जाऊ लागले. 'काय मजा आहे नाही ?' ते एकमेकांकडे पाहून बोलले. कालिना चिडला व त्यांची वाट रोखून बोलला, 'तुम्हाला दात काढायला शरम नाही वाटत ? मी साफ केलेल्या जागे-वरून तुम्हाला जाऊ देणार नाही. घाण करायची व ती आम्ही साफ करायची काय ? तुम्ही त्या बर्फातूनच जा ! साफ केलेल्या जागेवरून जायचं नाही! नाही तर तुमची या फावड्यानं टाळकी फोडीन !' असं म्हणून कालिनानं फावडं त्यांच्या बाजूला फेकलं व त्याबर काय होतंय हे समजायच्या आत कालिनाचा पाइप लांब उडून गेला ! कालिना होता तिथेच राहिला व डोळे फाडून त्या जाणाऱ्या पोरट्यां-कडे पाहू लागला. जाता जाता त्या पोरट्यांनी 'फावडी तुम्हीच घेऊन जा !' असं ओरडून सांगून हसत–खिदळत ते निघून गेले.

कालिनासाहेब गडबडले, 'मला इथं काम करायचं नाही. मी तर सोडून जाणार. मग काहीही होवो !' ते आपल्या खोलीकडे चालते झाले. फावडी तशीच बर्फातच पडू राहिली.

कॉलनीतलं जीवन दिवसेंदिवस फार उदासवाणं होऊ लागलं, खारकोवच्या रस्त्यावरून दररोज रात्रीच्या किंकाळ्या ऐकू येत. शेजारच्या खेड्यातले लोक पण तक्रारी करीत; पण मी तरी काय करणार ? मोठ्या मिनतवारीनं मी एक पिस्तुल मिळविलं. न जाणो, या आमच्या दरोडेखोरांपासून रक्षण करण्याची वेळ एखादेवेळी यायची. अर्थात मी आमच्या कॉलनीतली बिकट परिस्थिती त्यांना सांगितली नाही; परंतु तरीही मी अजून आमची ही विद्यार्थीमंडळी सुधारतील ही आशा सोडली नव्हती.

कॉलनीच्या आयुष्यातील हे पहिले महिने निराशाजनक होते व म्हणून वाया जात होते असं म्हटलं तरी सर्वार्थानंच वाया गेलं असं नव्हे. या वेळी आम्ही बर-चसं संशोधन केलं. यापूर्वी केलं नव्हतं असं वाचन मी सपाटून केलं.

या १९२० च्या हिवाळ्यात खरं तर पोलंडची लढाई चालू होती आणि शत्रू नोव्होमिरगोरोड आणि चेरकासीजवळ येऊन ठेपले होते. साऱ्या युक्रेनभर पोलीश सैन्याचा सुळसुळाट झाला होता. आमच्या आजूबाजूचे पुष्कळसे लोक पेटलुराच्या बावट्याखाली जात होते; पण आम्ही मात्र या मोठ्या घडामोडींकडे संपूर्ण दुर्लक्ष करून हनुवटी तळहातावर टेकून गंभीरपणे कॉलनीसाठी शिक्षण-तंत्राचा विचार करीत होतो.

या सगळ्या भाराभर पुस्तकवाचनाचा एक परिणाम म्हणजे मी शेवटी अशा निष्कर्षाला येऊन ठेपलो की, पुस्तकं नुसतीच वाचून शास्त्रोक्त तंत्र आत्म-

ज्ञान करता येणार नाही तर रोजच्या दैनंदिन आयुष्यातल्या अनुभवातून मला माझी स्वतःचीच पद्धत तयार करायला हवी.

प्रथमच मला एवढं ज्ञान झालं की, कोणताही निश्चित स्वरूपाचा कार्यक्रम अंमलात न आणता वस्तुस्थितीची नीट छाननी करून त्यावर तशीच उपाययोजना आखणं अत्यंत निकडीचं आहे.

कॉलनीतले जीवन भयंकर बिघडत चालले होते व ती जणू काही चोर व दरोडेखोरांचे क्षेत्र बनू लागली होती. एकही दिवस फुकट न घालवता ताबडतोब काही तरी करायला पाहिजे हे मला तीव्रतेने जाणवू लागले. मुलांची शिक्षकांबद्दलची वृत्ती दिवसेंदिवस हुल्लडबाजी करून शिक्षकांचा जास्तीत जास्त अपमान करण्याकडे होती. ती वाढतच चालली होती. उदा. जेवण मागताना शिरजोरी करणे, तसंच स्त्री-शिक्षकांसमोर घाणेरड्या गोष्टींची चर्चा करणे, सामानाची नासधूस, थाळ्या, जेवण घराच्या बाहेर फेकणे, चाकू-सुऱ्या घेऊन खुशाल खेळ करणे, एकमेकाजवळ असलेल्या गोष्टींची मोठमोठ्याने खोटी खोटी चर्चा करणे, कधीकधी केव्हाही काहीही घडेल अशी धमकीवजा भाषा करणे, चालूच होते.

जळणासाठी लागणारी झाडाची लाकडे तोडायची त्यांनी सपशेल नाकारली. उलट शेडचे लाकडी छप्पर मोडून 'आपल्याला थोडे दिवस पुरेल' अशी कालिनाच्या तोंडावर हेटाळणी करायलाही त्यांनी कमी केले नाही.

कालिनासाहेब पाईपचे झुरके घेत निराशेने आपले हात जोडून म्हणाले, 'यांच्याशी बोलण्यात काय अर्थ आहे ? दुसऱ्यांनी बांधलेल्याची तोडमोड करायला त्यांना कोणी शिकवलंय ? त्यांच्या आई-बापांनीच. ते सारे स्वतः चाचे होते व तुरुंगात जाण्याच्याच लायकीचे होते.'

शेवटी एक दिवस स्फोट झालाच. त्या प्रचलित शिक्षणतंत्राची माझ्यावरची पकड एकाएकी सैलच झाली.

त्याचं असं झालं की, थंडीचे दिवस होते आणि स्वयंपाकाच्या चुलीसाठी मी सकाळीच झादारोवला थोडे लाकूड कापून आण म्हणून सांगितले तर नेहमीप्रमाणे त्याने चवक हसत हसत उत्तर दिले की, 'तूच कर. एवढे जण इथे आहात. मला काय म्हणून सांगतोस ?'

प्रथमच मला अशा एकेरी नावाने त्याने संबोधले. आतापर्यंतच्या आलेल्या कटू अनुभवामुळे माझा पारा रागाने व अपमानाने भयंकर चढला. मी फाड्दिशी त्याच्या तोंडात मारली. मी इतक्या जोराने त्याला मारले की त्याचा तोल जाऊन तो बाजूच्या शेगडीवर पडला व मी त्याचे मानगूट धरून त्याला उठवून पायावर उभा केला व पुन्हा चांगल्या दोन-चार चढवल्या.

आश्चर्य म्हणजे तो कमालीचा घाबरलेला दिसला. त्याचा चेहरा कमालीचा पांढराफटक पडला होता. त्याचे हात कापत होते व त्याच हाताने तो टोपीशी चाळा करीत राहिला. मी त्याला कदाचित आणखी मारले असते; पण तो चाचरत म्हणाला की, 'आन्तोन सेमियानोविच, मला क्षमा करा.' माझा राग इतका अनावर झाला होता की, प्रतिकाराचा एखादा शब्द जरी त्याने काढला असता तर कदाचित मी त्या ठगावर तुटून पडलो असतो व कदाचित खूनही केला असता; परंतु एक लोखंडी गज कुठून तरी माझ्या हातात आला. बाकीचे पाचजण आपापल्या बिछान्याभोवती घाबरून उभे होते. बुजून गोंधळलेल्या स्थितीत स्वतःचे कपडे सावरीत होता. तो लोखंडी गज खाटेखाली सरकवून त्या सर्वांकडे वळून मी म्हणालो, 'या क्षणाला तुम्ही सारेजण रानात लाकूड आणण्यासाठी जा आणि पुन्हा तोंड दाखवू नका. कुठेही जाऊन मरा.'

असे म्हणून मी तिथून बाहेर पडलो. आमची अवजारे ठेवलेल्या खोपटातून मी एक कुऱ्हाड घेतली व आश्चर्य म्हणजे ते सारे माझ्या पाठोपाठ रानात आले. त्यांच्या हातात कुऱ्हाडी देणे त्या वेळेस योग्य नाही असा एक विचार माझ्या मनात येऊन गेला; परंतु वेळ निघून गेली होती म्हणून मी तो झटकून टाकला. मी तर हट्टालाच पेटलो. कोणत्याही परिणामाला तोंड द्यायची माझी तयारी होती. त्या वेळी उगीचच्या उगीच फुकट मरायलाही मी तयार नव्हता. माझ्या खिशात रिव्हॉल्व्हर होतेच.

आम्ही रानाकडे कूच केले.

कालिनाने विचारले, 'एकाएकी अशी काय जादू केलीत तुम्ही की ते सारे मुकाट्याने कामाला लागले?'

मी पानच्या निळ्या डोळ्यांत निर्विकारपणे बघत उत्तर दिलं, 'मित्रा, वाईटच. माझ्या आयुष्यात प्रथमच मी एक माणूस असून दुसऱ्या माणसावर हात टाकला.'

'हे भगवान,' कालिनासाहेब म्हणाले, 'आणि त्यांनी तक्रार केली तर?'

'जे होईल ते होईल.'

सर्व काही सुरळीत झालं. मुलांनी व मी मिळून संध्याकाळपर्यंत काम केलं. आम्ही पाइन वृक्ष तोडले. ते जराजरा शांतच होते; परंतु वादळी वाऱ्याचा आवाज, पाइन वृक्षांचे बर्फाच्छादित शेंडे, करवत आणि कुऱ्हाडीचे आवाज यांच्या तालात एकत्र काम करण्यात त्यांना आनंद वाटत असावा. 'थांबा!' म्हणून सांगताच ते थांबले व थोड्याशा संकोचानं, पण माझ्या बटव्यातील तंबाखू घेऊन त्यांनी सिगारेट बनविली. झादारोवनं पहिला झुरका पाइन वृक्षाकडे पाहत सोडला व मोठ्यांदा हसून म्हणाला, 'फार छान झालं हं!'

त्याच्या त्या गोंडस, हसऱ्या चेहऱ्याकडे पाहून बरं वाटलं. मीही त्याच्याकडे हसून बघितलं, 'काय छान झालं? कामच ना?'

'नाही. काम तर चांगलं आहेच; पण तुम्ही जो प्रसाद दिलात तो पण!'

तो त्या वेळी छान दिसला; पण खरोखर तो माझ्यापेक्षा खूपच भरदार होता व हसूही शकत होता. मी त्याला मारण्याचे धाडसच केलं होतं. याबद्दल नंतर मला आश्चर्य वाटू लागलं. पुन्हा एकदा हसून त्यानं आपली कुऱ्हाड उचलली व झाडाकडे जात तो म्हणाला, 'खरोखर, मजाच मजा आहे!'

आम्ही खरोखर भुकेले होतो व सारे एकत्र बसून मनापासून जेवलो. एकमेकांना गप्पा मारल्या; परंतु सकाळी घडलेल्या घटनेचा कोणीही उल्लेख केला नाही. मनातून शरमिंदे वाटत असूनही आपल्या अधिकाराची त्यांना सतत जाणीव करून द्यायची असं मी पक्कं ठरवलं होतं. जेवणानंतर मी त्याप्रमाणे हुकूमही काढला. वोल्कोव नुसताच हसला; पण झादारोव माझ्याकडे येऊन गंभीरपणानं हसून म्हणाला, 'आन्तोन आम्ही काही वाईट पोरं नाही आहोत हं! आम्हालाही समजतं. सर्व काही ठीक होईल!'

३

आमच्या दैनंदिन गरजा

मागच्या प्रकरणात वर्णन केलेल्या घटनेनंतर दुसऱ्या दिवशी मी सर्व मुलांना सांगितले, 'तुमची रहाण्याची जागा स्वच्छ असलीच पाहिजे. कॉलनीबाहेर जायचं असलं तर विचारूनच गेलं पाहिजे. कॉलनीबाहेर जायचं असलं व विचारून न गेल्यास त्यांनी परत कॉलनीत येण्याचे कष्ट घेऊ नयेत !'

वोल्कोवनं विचारलं, 'तुम्ही हे नियम अगदी कडक करणार का ?'

'हे पहा, ते तुम्ही ठरवू शकता. मी एवढं सांगू इच्छितो की, कॉलनीत शिस्त असलीच पाहिजे ! तुम्हाला जर हे पटत नसेल तर तुमचा मार्ग तुम्हाला मोकळा आहे. ज्यांना इथं रहायचं असेल त्यांनी कॉलनीची शिस्त पाळलीच पाहिजे, मग तुम्ही काहीही म्हणा; पण मला इथे रिकामटेकड्या गुंडांचा अड्डा चालवायचा नाही !

झादारोव म्हणाला, 'बरोबर आहे. आन्तोन, मी तुमच्याशी सहमत आहे.' असं म्हणून त्यानं हस्तांदोलनासाठी हात पुढे केला. 'वोल्कोव, तू महामूर्ख आहेस ! आपल्याला इथे काहीही करून रहायचंय आणि तुरुंगापेक्षा हे शतपटीनं चांगलं आहे.'

'शाळेत पण गेलं पाहिजेच का ?' वोल्कोव

'अर्थातच !'

'समजा, मला शिकण्याची आवड नसेल तर ?'

'इथं शिक्षण सक्तीचं आहे. तुला आवडो अगर न आवडो. झादारोवनं त्यांना सांगितलं ना की तू महामूर्ख आहेस म्हणून. तू शिकून शहाणा हो पाहू !'

'ठीक आहे. इथं येऊन पडलोत तर खरे. सांगाल ते ऐकलंच पाहिजे !'

झादारोवबरोबर झालेल्या त्या झटापटीमुळे कॉलनीच्या शिस्तीला वेगळंच वळण लागलं. मी कबूल करतो की, मला खरोखर बेचैन वाटत होतं. मी माझ्या एका विद्यार्थ्याला मारलं, म्हणून चमत्कारिक टोचणी लागून राहिली होती; पण त्याचबरोबर प्रचलित शिक्षणतंत्राचा कमकुवतपणा व माझ्या हातून झालेलं गैर-वर्तन या सगळ्यातून मी एवढं सार काढलं की, शिक्षणतंत्रातील सदसद्‌विवेकबुद्धी ही पुढ्यात असलेल्या तातडीच्या कामापेक्षा नक्कीच कमी महत्वाची आहे. मी ठरवलं की, इतर मार्ग फसल्यास शिस्त लावायच्या बाबतीत सत्ता हाती घेऊन हुकूमशहा व्हायचं. त्यानंतर थोड्याच दिवसात वोल्कोव्ह मॉनिटर असताना डॉरमिटरी अस्वच्छ ठेवल्याबद्दल व ती साफ करण्याचं नाकारल्याबद्दल आमच्यात झटापट झालीच. त्याच्याकडे तीक्ष्ण नजरेनं पहात मी म्हटलं,

'माझा राग ओढवून घेऊ नकोस. मुकाट्यानं आपलं काम कर !'

'समजा, मी केलं नाही. तुमचं ऐकलं नाही तर तुम्ही काय कराल ? मला कानफटात माराल ? तसं करायचा तुम्हाला काही अधिकार नाही.'

त्याची कॉलर धरून मी त्याला जवळ ओढलं व त्याच्या कानात ओरडून सांगितलं की, 'मी तुला एकदा समजावून सांगितलं. मी आता कानफटात मारणार नाही, तर तुला जन्मभर अद्दल घडेल असं करीन ! भले तुला तुरुंगात जावं लागलं तरी चालेल.'

वोल्कोव माझ्या हातून सुटला व जराशा काकुळतीनं म्हणाला, 'एवढ्या-साठीच तुरुंगात पाठवू नका. मी खोलीची साफसफाई करीन ! तुम्ही जा खड्डयात !'

'तोंड सांभाळून बोल !'

'कसं बोलायचं सांगा ना.'

'नाही. घाल शिव्या !'

त्यावर तो मोठ्यानं हसला. 'रागावू नका. मी खोली साफ करीन !'

मला मोठी शिस्त लावायचा राजमार्ग सापडलाय असं कधीच वाटलं नाही' झादारोवचा झालेला प्रकार झादारोवपेक्षा मलाच भारी पडला होता आणि प्रत्येक जण आपण असाच प्रयोग करणार काय अशी भीती वाटू लागली.

लिडियानं तर माझ्यावर टीकाच करायला सुरुवात केली. 'आन्तोन, तुम्ही युक्ती शोधून काढलीत; पण ती काहीशी आपल्या जुन्या वळणाचीच नाही का ?

आपण सर्वांनी–मी सुद्धा खरोखरच त्यांना बडवून काढायचं का ? का तो अधिकार फक्त तुमचा एकट्याचाच ?'

यावर 'थोड्या दिवसांनी सांगेन,' असं मी जरा घुश्श्यातच उत्तर दिलं, 'मला स्वत:लाच अजून नीट समजत नाही.'

एकातेरीना मात्र जास्तच त्रासलेली दिसत होती व माझ्याशी लांबून लांबूनच बोलत होती. एके दिवशी तिने मला विचारलं,

'कसं काय वाटतंय तुम्हाला, आन्तोन ?'

'छान वाटतंय; पण का बरं ?'

'झाल्या प्रकाराचा काय परिणाम झालाय, माहीत आहे का ?'

'काय बुवा ?'

मुलं तुमच्याबद्दल फार उत्साहानं बोलतात. इतकंच नव्हे तर ती तुमच्या प्रेमात पडली आहेत, आन्तोन. विशेषत: तुमचा झादारोव !'

'कशामुळं असावं बरं ?'

'कदाचित सदैव गुलामगिरीत राहिल्याचा तर हा परिणाम नाही ना ?' ती म्हणाली.

मी जरा विचार करून बोललो, 'तसं नव्हे हे. त्याच्याशी काही संबंध नाही; पण हे दुसरंच काही तरी आहे. जरा खोलात जाऊन विचार करू या. झादारोव तसा माझ्यापेक्षा केवढा तरी प्रचंड ! त्यानं एका दणक्यात माझी चटणी उडवली असती. ते तसे कशाला भीत नाहीत. बुरून वगैरे सारेच अवाढव्य आहेत. या सगळ्या प्रकारात मार खाल्लेला ते विसरून गेले आहेत; पण त्यांनी लक्षात ठेवलंय ते हे की, त्यामागची माझी भावना–माणसाचा संताप. झादारोवला नक्कीच माहीत आहे की, मी त्याला हातही न लावता सरळ त्याला परत कमिशनकडे पाठवून तुरुंगात रवानगी करू शकलो असतो; पण मी तसं केलं नाही, तर दुसराच मार्ग पत्करला. तो मला धोकादायक होता; पण अरेरावीचा नसून खरा माणुसकीचा मार्ग आहे. त्यांना पण आपल्या कॉलनीत राहायची गरज आहे की नाही ? आहेच. तेव्हा गोष्टी इतक्या साध्या व सरळ नाहीत. शिवाय आपण त्यांच्यासाठी कसे रात्रंदिवस राबतो ते पण त्यांना दिसतंच आहे की !

तीही अखेरीस माणसंच ना ?'

'आणि हेच खरं महत्त्वाचं आहे. तुम्ही म्हणता तसंही असेल.' एकातेरीना म्हणाली.

यावर आमच्याजवळ विचार करण्यात घालवायला जास्त वेळ नव्हता. एका

[illegible]वड्यानंतर एक फेब्रुवारीला मी शहरात जाऊन आणखी १५ मुले आणली. [illegible] अगदी नमुनेदार व अक्षरशः अंगावर चिंध्या गुंडाळलेली अशी होती. त्यांना [illegible] कसे करायचे व कपडे कुठले द्यायचे हा मोठाच प्रश्न होता आणि अशा [illegible]ने मार्चपर्यंत जवळजवळ ३० पोरे कॉलनीत आली. बहुतेकजण कमालीची दुर्ल-[illegible] व खरुज वगैरेंनी भरलेली आणि अगदी जनावराच्या कोटीत नेऊन बसण्या-[illegible] होती. त्यांच्याकडून समाजशिक्षणाच्या लायकीची अपेक्षा करणेसुद्धा चुकीचे [illegible]. त्यांना सुधारून त्यांच्यात माणुसकी निर्माण करण्याची किंवा क्रियाशीलपणा [illegible] होण्याची जराही आशा नव्हती.

कॉलनीत शिक्षकवर्गाचा पण सुळसुळाट वाढू लागला. मार्चपर्यंत शिक्षण-[illegible]ांची जणू काय एक समितीच तयार झाली! एक इव्हान इवानोविच [illegible]पोव व त्यांची पत्नी नाताल्या मारकोवना हे आपले मोठे बिऱ्हाड घेऊन [illegible]नीत आले. त्यांच्या सामानात खुर्च्या, कोच, कपाटे, बश्या, चमचे वगैरे पुष्कळ [illegible]. आमची लक्तरे घातलेली मुले त्या सामानाकडे एखाद्या आधाशासारखी [illegible] होती आणि मला खात्री होती की, त्या वस्तू नुसत्या न्याहाळण्यात मुलांना [illegible] नव्हता. त्यातल्या काही वस्तू लवकरच नाहीशा होऊन जवळच्या शहरातल्या [illegible]राची वाट धरतील याबद्दल मला मुळीच शंका नव्हती!

दुसऱ्या आठवड्यात एका हाउसकीपरची नेमणूक झाली व आसिपोव [illegible]बद्दलचे कुतूहल जाऊन ते हाउसकीपरच्या सामानावर केंद्रीत झाले. ही बाई [illegible] साधी व सरळमार्गी होती. तिचं सामान फारसे नव्हते, पण तोंडाला पाणी [illegible]ऱ्या काही वस्तू तिच्याकडे होत्या. उदा. लोणची, मुरंबे, बरेचसे पीठ, काही [illegible] पेट्या, अशाच वस्तू की ज्या आमच्या मुलांच्या चाणाक्ष नजरेत बरोबर [illegible]!

बाईंनी आपले सामान जिथल्यातिथे नीटपणे लावले. बाईंची व आमच्या [illegible] कारट्यांची लवकरच दोस्ती झाली. एकमेकांना मदतही होऊ लागली. [illegible] जळणाची लाकडे आणायची, बाईंची शेगडी पेटवायची व बदल्यात [illegible] त्यांना कधी चहा, कधी खाऊ द्यावा आणि कधीकधी नुसताच उपदेश [illegible].

[illegible] तर आमच्या कॉलनीत हाउसकीपरला करण्यासारखे काही काम नव्हते. [illegible] नेमणुकीमागे काय हेतू असावा याचा तर्क मला करता येईना. आम्ही तसे [illegible] होतो व हाउसकीपरची आम्हाला जरुरी नव्हती.

आमच्याकडे असलेल्या मोजक्या खोल्यात आमच्या कर्मचाऱ्यांना रहायची [illegible] होती. मोठ्या मुष्किलीने दोन मोठ्या खोल्या कशाबशा दुरुस्त केल्या [illegible] खोलीत तीस खाटा व तीन टेबले ठेवली होती. तिथेच मुले जेवत व

त्याच टेबलांचा अभ्यासासाठी उपयोग करीत. बाकी किती तरी जागा–एक मोठी डॉरमिटरी, जेवणघर, शाळेचे दोन वर्ग, ऑफिस वगैरे अजून दुरुस्त करायची राहिली होती. आमच्याकडे अंथरुणे–पांघरुणेही बेताचीच होती. बाकी कपड्यांची तर गोष्टच सोडा. आम्ही आपले आमच्या गरजेच्या वस्तूंसाठी व कपड्यांसाठी या ना त्या खात्याला सारखे विनवणी करीत असायचो.

पब्लिक एज्युकेशनच्या ज्या अधिकाऱ्याने ही कॉलनी काढण्याची कल्पना सुचविली व अंमलात आणविली होती त्याची बदली झाली होती. त्या जागी आलेले नवे साहेब काहीच लक्ष घालीनात. त्यांना दुसरीच अनेक कामे होती.

जिल्हा पब्लिक एज्युकेशन खात्यातली परिस्थिती पण आमची स्वप्ने साकार करायची संधी देईल असे वाटण्याजोगी नव्हती. लहान मोठ्या खोल्या व त्यात रंग व पॉलिश उडालेली टेबले, ड्रेसिंग टेबले, खेळायची टेबले व त्यांच्याभोवती निरनिराळ्या आकाराच्या मोडक्या खुर्च्यांनी सारी खाती भूषविली होती. निर-निराळे फलक त्या टेबलांजवळ भिंतीवर टांगले होते. बहुतेक वेळा ह्या टेबलावर काम करणारी माणसे हजर नसायचीच ! खात्याचा प्रमुख कुठला व कारकून कुठला हे समजणे कठीणच होते. तिथे सारा गोंधळच होता व कुणालाही काही माहिती मिळणे तसे मुष्किलीचेच होते. लोक बिचारे तिष्ठत बसत व मग कोणीही एखादा माणूस दिसला की, त्यालाच सर्व खात्यांची माहिती विचारीत सुटत. मुख्यतः त्यांना हवे असलेले तेच खाते आहे, का दुसरे कुठले व त्यांनी तिथेच अर्ज करायचा का व तसे तसेल तर मागच्या वेळचा माणूस कुठे गेला ? इतकेही करून हवी असलेली व्यक्ती भेटलीच तर ती पुन्हा एकदम लुप्त होत असे !

आम्ही पण असेच चौकशा करत फिरत असू. १९२१ च्या हिवाळ्यात आमची कॉलनी काही एखाद्या शिक्षण संस्थेसारखी दिसत नसे. कपड्यांच्या बाबतीत तर आमची फारच दुर्दशा होती. आमची मुले फाटके–तुटके कपडे घालूनच असत. जेमतेम कपडे होते, असे म्हणायचे. आमची पहिली तुकडी मारे उत्तम कपडे करून आली होती. पण कॉलनीच्या सर्व तऱ्हेच्या कामात उदा. लाकडे तोडणे, स्वयंपाक करणे, साफसफाई करणे या सर्व प्रकारात ते कपडे जास्त दिवस टिकणे कठीणच. त्यामुळे कपड्यांच्या बाबतीत तेही इतरांच्या रांगेत येऊन बसले होते.

मार्च महिन्यापर्यंत आमची मुले मिलर डारगोमाय झीस्कोच्या ब्रॅटर पिस्को नाटकातील पात्रांशी बरोबरी करण्याच्या अवस्थेला पोचली होती. बूट तर फारच थोड्यांना होते. कित्येकजण बिचारे पायांना कापडाच्या पट्या बांधत. तेही सुख सर्वांनाच मिळत नव्हते.

आमचे जेवण म्हणजे एक प्रकारची पातळ कांजी होती. सात्त्विक पदार्थ

काहीच नसत. त्या काळी निरनिराळ्या प्रकारचे शिधावाटप असे. सर्वसाधारण प्रकारचा, वाढीव, आजाऱ्यांचा, चांगल्या सशक्त लोकांसाठी शिधा, विश्रांती-गृहाचा शिधा, हॉस्पिटलचा मंद बुद्धीच्या रोग्यांसाठी शिधा, असे प्रकार असत. आम्ही कधी लाचारी दाखवून, कधी भांडून, कधी डावपेच लढवून, कधी अन्न-टंचाईमुळे मुलांच्यात भांडणे लागतील अशी ओरड करून काही खास वस्तू मिळविण्याची खटपट करीत असू. त्या काही फारशा नसत. चरबी, रोटी, पाव वगैरेंचा त्यात समावेश असे; पण आम्हाला ते मिळत नसे. आम्हाला फार तर थोडी जास्त भाकरी मिळत असे. प्रत्येक वेळी नवे डावपेच लढवून हे सारे मिळवावे लागे. तरीही कधीकधी आम्हाला मटन, मासळी व साखरेचे रेशन मिळे; परंतु बरेच वेळा ते मानसिक रोग्यासाठी आहे व आमच्या मुलांसारख्या नैतिक दृष्टया कमजोर रोग्यांसाठी नाही असे सांगण्यात येई.

कधी कधी शिक्षणतंत्राच्या परिसराबाहेर जाऊन आम्ही जिल्हा पुरवठा खात्याकडून किंवा पहिल्या राखीव फौजेच्या अन्न किंवा इतर खात्याकडून मिळेल तसा साठा घेत असू; पण शिक्षण खाते या आमच्या नियमबाह्य वर्तनाबद्दल नेहमीच नापसंती दर्शवित असे. ह्या हालचाली आम्हाला फार गुप्तपणे कराव्या लागत.

आम्हाला नेहमीच्या साध्या व सरळ शब्दात एका कागदावर अशी विनंती करून द्यावी लागत असे, 'उन्मार्गी मुलांच्या कॉलनीसाठी धान्यसाठा द्या!' कॉलनीत मात्र त्या उन्मार्गी शब्दाचा आम्ही कधीही वापर केला नाही व तशा तऱ्हेचे नावही कॉलनीत दिले गेले नाही. त्या काळी आमच्या मुलांना नैतिकदृष्टया कमजोर असे म्हणत असत; पण शिक्षण खात्याच्या संबंधितांना चटकन ओळख पटावी म्हणून त्याच शब्दांचा वापर करणे चांगले वाटे, त्याला काय करणार?

अशा तऱ्हेने मला वरचेवर आम्हाला लागणारी साधनसामुग्री मिळविण्यासाठी त्या संबंधित खात्याच्या दाराशी तिष्ठत बसावे लागे. माणसांची सतत रीघ लागलेली असे. एकेकदा एवढी गर्दी होई की, कोणीही मध्येच घुसून जाई. एकदा आत शिरले की इतरांना हातांनी बाजूला करून तुम्हाला संबंधित अधिकाऱ्याच्या टेबलाशी पोचावे लागे व मुकाट्याने आपला कागद त्याच्या हाती द्यावा लागे.

पुरवठाखात्याला या शिक्षणक्षेत्रातल्या तपशिलाची माहिती असणे आवश्यक नव्हते. त्यामुळे पुष्कळदा उन्मार्गी मुलांचा व शिक्षण खात्याचा काय संबंध अशा प्रश्नांची सरबत्ती होई व त्यातून काहीच निष्पन्न होत नसे.

कधी कधी कागद पाहून विचार करून अधिकारी प्रश्नांची सरबत्ती करीत. कधीकधी मला सांगण्यात येई की, मी जेलखात्याकडे किंवा दुसऱ्या खात्याकडे जावे व तेथून मला लागणारे सामान मिळवावे.

मला सांगावे लागे, 'जेलखाते मला सामान देत नाही. कारण आम्ही त्या खात्यात नाही. आमची मुले अल्पवयीन आहेत.'

'मग तुम्हाला देते कोण ?'

'ते अजून नक्की ठरलेले नाही.'

'हे चमत्कारिक नाही का ?'

'तुम्ही म्हणता, हे ठरायचेय.'

अशा वेळी तो अधिकारी कागदावर काही खरडून मला सांगे की, 'एक हप्त्याने या. मग सांगतो.'

'तोपर्यंत २० एक किलो द्या.'

'५ किलो मिळेल.' तो म्हणे.

'अहो, ५ किलोने काय भागणार ?'

अशा तऱ्हेने संभाषण चाले. आमच्यासारखा निर्णय होत नसे आणि चौकशीही कधी होत नसे.

अशा तऱ्हेच्या संभाषणाचा शेवट आम्हाला पाहिजे तसा होण्यासाठी अधिकाऱ्यानं खरं तर उगाच नको ते प्रश्न उपस्थित न करता आम्ही दिलेल्या जरुरीच्या कागदावर 'आपली मान्यता आहे,' असं लिहून देणं जास्त श्रेयस्कर होतं. असं झालं की लगेच कॉलनीत येऊन कालिनाच्या हातात तो हुकूम देई व त्याला सांगे, 'ताबडतोब जाऊन ते हस्तगत करा ! नाही तर चौकशी सुरू झाली की, काहीच पदरात पडणार नाही !' कालिना खूष होऊन त्या कागदाकडे बघत म्हणे, 'अरे वा ! आता कुठून हे १०० किलो आले ?'

'अहो, त्या जिल्हा शिक्षणखात्याच्या पुरवठाविभागाकडून जिल्हा अधिकारक्षेत्रखात्याला मिळालंय.'

'कुठून का असेना, आपल्याला त्याच्याशी काही कर्तव्य नाही !'

माणसाची पहिली गरज म्हणजे अन्न व मग वस्त्र. त्यामुळे अन्नासाठी केली तेवढी फिकीर कपड्यांसाठी आम्ही कधीच केली नाही. कारण आमची मुलं खरोखर सदैव अर्धपोटी रहात असत आणि त्यामुळे त्यांना उपाशीपोटी नीतिमत्तेचे धडे देणंही योग्य नव्हतंच. म्हणून ते आपापल्या परीनं आपलं पोट भरण्याचे मार्ग शोधून काढीत.

खाजगीरीत्या पोट भरण्यासाठी म्हणून काही मुलं आमच्या बाजूच्या तलावात मासेमारी करीत. हिवाळ्यात हे काम फार जिकीरीचे होई. आमचे शेजारी जवळच्या ओढ्यात व आमच्या तळ्यात एका विशिष्ट प्रकारची जाळी लावीत. आमच्या मुलांनी मासेमारीला जाळी कुठून आणायची ? जिवंत राहण्याचा हक्क

बजावण्यासाठी त्याच वेळी क्षणिक फायद्याचा मोह आवरून आमच्या मुलांनी जाळी काढली नाहीत; पण एक दिवस नियम मोडणारा एक महाभाग निघालाच !

तारानेटनं कुठून तरी एके दिवशी बरीचशी जाळी कॉलनीत आणली. हा मुलगा अंगाने बारीक, तोंडावर डाग असलेला; परंतु विनोदी असून एका चोराच्या टोळीतलाच होता. त्याला सामुदायिक जीवनाची चाड नव्हती. त्या जाळी आणण्यामुळे आजूबाजूचे शेतकरी रागावले व जोरदार भांडण झालं. ती जाळी त्यांना परत करावी लागली; पण तारानेट स्वस्थ बसणारा नव्हता. कुठून तरी दुसरी जाळी त्यानं मिळवली. ती म्हणे जवळच्या शहरातल्या मित्राने दिली असं त्यानं भासवलं. त्यामुळे मासे पकडणं हा काही जणांचा उद्योग झाला. सुरुवातीला मासे खाण्याचा मान फार थोड्या जणांचा होता. एक दिवस तारानेटनं मलाही त्या भाग्यवानात नामावायचं ठरवलं. तो एका बशीत तळलेली मासळी घेऊन आला व मला म्हणाला, 'आन्तोन, मी तुझ्यासाठी मासळी आणलीय.'

मी त्याला नको म्हणून सांगितलं.

'का नको तुम्हाला ?'

'ते बरोबर दिसत नाही. कारण सर्वांना मासळी नाही. म्हणून मी घेऊ शकत नाही.'

तारानेट जरा घुस्सावला व म्हणाला, 'सर्वांना काय म्हणून ? मी जाळी आणली. मासळी पकडायला कष्ट केले आणि बाकीच्यांना काय म्हणूनच मी त्यातला भाग द्यायचा ?'

'म्हणूनच तू तुझी मासळी घेऊन जा. कारण मी तो जाळी आणली नाहीत आणि मासळी पकडायला कष्ट पण केले नाहीत,' मी त्याला सांगितलं.

'ही भेट आहे,' तो म्हाणाला.

'तरीही मी घेणार नाही. मला हे पसंत नाही. हा सारा प्रकारच साफ चुकीचा आहे'

'त्यात काय चुकलं ?' त्यानं विचारलं.

त्यावर मी म्हटलं, 'सारं सांगतो तुला. तू म्हणतोस की जाळी विकत आणली नाहीस. तर ती तुला दिली कोणी ? ते असो. तुझं म्हणणं, ती फक्त तुझ्या उपयोगासाठी दिली, खरं ना ?

'अर्थातच.'

'ठीक आहे; पण मला वाटतं की, ती सर्वांसाठी आहेत.'

'सगळ्या कॉलनीसाठी असं कसं तुम्ही म्हणता ?'

'तू मासळी पकडलीस. तळायला विस्तव, कढई हे सारं कुठलं ? मग मी

तर तुझी जाळी काढून घ्यायला हवीत; पण मी तसं केलं नाही. तुला आपल्या बरोबरच्यांची आठवण झाली नाही. त्याचं मला वाईट वाटतं, बरं का !'

यावर तो म्हणाला, 'तुमचं म्हणणं बरोबर आहे आणि आता इथून पुढे मासळी सर्वांना मिळेल. आता तरी तुम्ही घ्याल ?'

मग मी पण त्या मासळीचा स्वीकार केला. त्या दिवसापासून सर्व मासळी सरळ स्वयंपाकघराकडे जाऊ लागली. सर्वांना ती मिळू लागली.

खायचे पदार्थ आणखी मिळविण्याचा आमच्या मुलांचा दुसरा मार्ग म्हणजे दररोज बाजारात जायचं. कालिना दररोज काही तरी आणण्यासाठी शहरात जाई. त्याच्याबरोबर शहरात काही तरी निमित्त काढून जायचं. काही मुलांना डॉक्टरकडे उपचारासाठी जावयाचं असे, तर काहींना कुठल्या तरी कमिशनसमोर हजर व्हायचं असे. ही मुलं कालिनाला बरोबर नेण्याचा आग्रह धरीत. बाजारातील निरनिराळ्या दुकानांवर हल्ला करून पोट भरून घेत. येताना आपले खिसे भरून आणायचे व आपल्या मित्रांना द्यावयाचे. कोणी सांगत, मित्रांनी दिले. कोणी सांगत, नातेवाइकांनी दिले. मी त्यावर आक्षेप घेत नसे. कारण बिचारी अर्धपोटी असत. त्यांना काय नैतिक पाठ देणार ?

मुलंच काय पण आम्ही सारी शिक्षकमंडळी व चालकमंडळी पण तशीच होतो. आमचे तुटपुंजे पगार. त्यातून काहीही खरीदता येत नसे. माझ्या स्वतःच्या बुटाची टाच पार झिजून गेली होती. मी पण कापडाचे तुकडे गुंडाळीत असे. आम्ही तसेच शहरात वगैरे जायचो. याला अपवाद होती फक्त एकातेरीना. ती मात्र नेहमी अगदी व्यवस्थित व स्वच्छ कपड्यात असे.

४

कॉलनीतील अंतर्गत व्यवस्था

फेब्रुवारी महिन्यात एक दिवस माझ्या खणातून नोटांचं एक बंडल—जवळ-जवळ माझ्या सहा महिन्यांच्या पगाराइतकी रक्कम चोरीला गेलेली आढळून आली!

त्या वेळी माझ्या ऑफिसचा उपयोग ऑफीस, शिक्षकांची खोली, जमाखर्च ठेवायची जागा या साऱ्या कामांसाठी होत असे. कारण मी स्वतःच ती सारी कामं उरकीत असे. नोटांचं बंडल माझ्या खणातून कुलुपाला धक्का न लावता नाहीसं झालेलं आढळलं.

त्याच दिवशी संध्याकाळी मी मुलांना एकत्र जमवून चोरीची हकीगत सांगितली. मी म्हटलं,

'चोरी कशी झाली हे मी सिद्ध करू शकत नाही. त्यामुळं माझ्यावरच आळ येण्याचा संभव आहे.'

मुलांनी ते शांतपणे ऐकून घेतले व ती निघून गेली. हे झाल्यावर दोघा मुलांनी मला अंधाऱ्या मैदानात माझ्या खोलीकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर बाजूला नेले. ती मुले अनुक्रमे तारानेट व गुड अशी होती. ते म्हणाले,

'पैसे कोणी घेतले ते आम्हाला माहित आहे; पण आम्ही सर्वांसमक्ष सांगू शकत नाही. कुठे ठेवले आहेत ते आम्हाला माहीत नाही हं! आम्ही नाव सांगितलं तर तो पैसे घेऊन पळून जाईल!'

'कोण आहे त्याचं नाव सांगा!' मी म्हटलं.

त्यावर तारानेटनं काही सांगायचा प्रयत्न केल्याबरोबर गुडनं त्याला न सांगण्याविषयी खुणवलं. गुडला ते बरोबर वाटलं नाही असं दिसलं.

'वायफळ बोलण्यात काय अर्थ आहे?' गुडनं म्हटलं, 'त्यानं एव्हाना वाट लावली असेल!'

'मग तू सांग पाहू, तुझीच गठडी वळेल म्हटलं!'

'बरं मला सांगा की. मी त्याच्याशी बोलेन!'

पण ते सांगायला तयार होईनात. तारानेट ती गोष्ट गुप्त ठेवायला बघत होता. 'जशी तुमची इच्छा!' असे म्हणून मी त्यांचा नाद सोडून दिला व खोलीत जाऊन झोपलो.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी गुडला त्या नोटा तबेल्यात सापडल्या. कोणी तरी खिडकीच्या गजांमध्ये त्या खोचून ठेवल्या होत्या आणि त्या तबेल्याभर उडून पसरल्या होत्या. गुड आनंदानं धावत माझ्याकडे आला. त्याच्या हातात त्या चुरगळलेल्या नोटा होत्या!

गुडनं ही बातमी कॉलनीभर फिरून साऱ्यांना सांगितली. सारे जण आनंदित झाले व माझ्या ऑफिसात नोटा पहाण्यासाठी धावत धावत गोळा झाले. एकटा तारानेट तेवढा मागून मान ताठ ठेवून शिष्टासारखा आला. मी त्याला किंवा गुडला आदल्या दिवशीच्या आमच्या संभाषणाबद्दल किंवा त्यांच्या हालचालीबद्दल काहीही विचारले नाही.

दोन दिवसांनी आमच्या कोठीच्या खोलीचं कुलूप तोडून बरीचशी चरबी पळविली गेली आणि थोड्याच दिवसांनी कोठीच्या खोलीचा सबंध कुलुपांसकट खण काढून चरबीचा साठा व गोठवलेलं दही पळविलं गेलं. आणखी थोड्याच दिवसांनी कोठीच्या खोलीची खिडकीच तोडून फेब्रुवारी–क्रांतीच्या वर्षदिनाच्या उत्सवासाठी राखून ठेवलेली मिठाई पळविली. शिवाय गाडीचं वंगण पण पळविलं. गाडीचं वंगण आम्हाला सोन्यापेक्षाही किमतीचं होतं.

कालिना बिचारे चक्रावून गेले. ते पोरांची तोंडं न्याहाळीत व पाईपचा धूर सोडून पोरांशी वादविवाद घालीत बसत. त्यांना शिव्या घालून म्हणत,

'कारट्यांनो, ते तुमच्यासाठीच होते. तुम्ही तुमचीच चोरी करता लेको!'

माझ्या कल्पनेप्रमाणे दुसऱ्या कुणापेक्षा तारानेटला याबद्दल नक्कीच माहीत होतं; पण तो बोलत नव्हता. त्याबद्दल काही बोलणं त्याला योग्य वाटत नसावं. काही मुले मनमोकळेपणानें यावर चर्चा करीत. आपल्या सामानाची आपल्यातलाच एकजण चोरी करतोय याचं त्यांना आकलन होत नव्हतं.

मी डॉरमिटरीत सर्वांवर ओरडून विचारलं, 'अरे तुम्ही आहात तरी कोण ? माणसं आहात का ?'

'आम्ही ना ? आम्ही दरोडेखोर आहोत,' कोपऱ्यातून एक आवाज आला.

मी म्हटलं, 'नाही. तुम्ही दरोडेखोर नाही. तुम्ही छुपे चोर आहात व आपसात एकमेकांची चोरी करता ! आता तुम्हाला चरबी पण नाही व मिठाई पण मिळणार नाही ! आपल्याला परत काही या वस्तू कोणी देणार नाही. ठीक आहे. तुम्हाला नकोतच तर मी काय करणार ?'

कुणी तरी म्हणालं, 'आपण काय करणार ? आन्तोन, कोण चोरी करतं ते तुम्हालाही माहित नाही व आम्हालाही माहित नाही. काय करणार बरं ?'

माझ्या या त्राग्याचा उपयोग नाही हे मी जाणून होतो. मला चक्क माहीत होतं की, हे काम कोण्या मोठ्या मुलाचं आहे व त्याचं नाव सांगायला सारे घाबरतात.

दुसऱ्या दिवशी मी दोन मुलांना बरोबर घेऊन परत शहरातल्या ऑफिसात गेलो. आम्हाला बरेच दिवस खटपट करावी लागली व थोडी चरबी मिळाली. नंतर त्यांनी थोडी मिठाई पण दिली; पण पहिली दिलेली एवढ्या लवकर संपविल्याबद्दल खूप कटकट केली. आम्ही कॉलनीत परत आल्यावर ती मिळवायला आम्हाला किती त्रास झाला याचं आम्ही रसभरित वर्णन केले. ती चरबी आणून आम्ही कोठीघरात ठेवली; पण दुर्दैवाने ती चरबी त्याच रात्री चोरीला गेली !

यामुळे मला बरे वाटले. मला वाटले, आता तरी मुलांच्यात सर्वसाधारण सामूहिक हितसंबंधांची जाणीव होईल व या चोऱ्यांचा शोध करण्याची भावना उत्पन्न होईल; पण काहीच नाही. एकंदरीत सारेजण तसे बेचैन असले तरी हे शोधून काढण्याची ईर्षा कोणी दाखवित नव्हते. हे इतक्या शिताफीने कोण करतो याचेच त्यांना उलट आश्चर्य वाटत राहिले.

आणखी काही दिवसांनी घोड्याची कॉलर गेली. त्यामुळे गाडी काढणे व शहरात जाणेही मुष्किलीचे झाले. शेजाऱ्यांच्याकडून दादापुता करून आम्ही ती कधीकधी मिळवित होतो.

रोजच्या रोज चोऱ्या व्हायला लागल्या. रोज सकाळी काही ना काही वस्तू नाहीशा झालेल्या दिसत होत्या. कधी हातोडी, तर कधी करवत, चादर, लगाम, भांडी वगैरे. मी दोन-तीन दिवस न झोपता पिस्तूल घेऊन सबंध रात्र आवारात फिरत राहिलो; पण रोज कसे जमणार ? मी असिपोवला एक रात्र पहारा करायला सांगितलं; पण तो एवढा घाबरला की, मग पुन्हा मी त्याला किंवा कोणालाच सांगितले नाही !

मला बऱ्याच जणांचा संशय येई. गुड व तारानेटस्कट ; पण पुरावा मिळत नव्हता. त्यामुळे हात चोळीत बसण्यापलीकडे मला काही करता येत नव्हते.

झादारोवने एक दिवस मोठचांदा हसून छद्मीपणाने मला विचारले, ' तुम्हाला असे वाटतं का, की कॉलनीत फक्त काम करायचे व गंमत करायची नाही? खरोखरच याच्यामागे कुणी आहे असं वाटतं ना तुम्हाला? तर थोडे दिवस थांबा. सारं बाहेर येईल; पण तुम्ही काय कराल चोराला पकडल्यावर?'

' तुरुंगात पाठवीन!'

' बस्स? मला वाटले खूप चोपून काढाल!'

एका रात्री तो कपडे करून आला व म्हणाला, ' मी तुमच्याबरोबर थोडे पहाऱ्याचे काम करतो.

' चोर तुझ्याचकरता येणार नाही, एवढे पहा!'

' नाही. तुम्ही पहारा करताहात हे त्यांना माहीत आहे. तेव्हा ते चोरी करणार नाहीत.'

' पण तुला भीती वाटतेय ना झादारोव? कबूल कर पाहू!'

' अर्थात मला चोरांची भीती तर वाटतेच; पण तो खरा मुद्दा नाही. आन्तोन, मला सांगा, आपल्याच दोस्तांचा संशय घेणं बरे का?'

' अरे, पण तुम्हीच तुमची चोरी करीत आहात हे समजतंय का?'

' मी? माझ्याकडे तर इथे काहीच नाही!'

' पण तू इथे राहतोस. नाही का?'

' याला का राहणं म्हणतात? हे काय जीवन? या कॉलनीतून तुम्हाला काहीच मिळणार नाही. तुम्ही खरोखर याचा नाद सोडा! चोरण्यासारखे सारे गेल्यावर ही पोरं पळून जातील. तुम्ही त्यापेक्षा दोन चांगले बंदुकवाले पहारेकरी ठेवा!'

' ते मी कधीच करणार नाही!'

' का बरे नाही ठेवणार,' झादारोवनं विचारलं.

' पहारेकऱ्यांना पगार द्यावा लागतो हे तुला माहीतच आहे. आपली कॉलनी फार गरीब आहे; पण या उलट तुम्हाला तुमचं समजलं पाहिजे की हे सारं तुमचंच आहे.'

पहारेकरी ठेवायची कल्पना इतरही मुलांनी सुचविली. आपापसात पण उघडउघड यावर मुलांची चर्चा चाले ती डॉरमिटरीत.

आमच्या दुसऱ्या बॅचमधला चांगल्यातला चांगला मुलगा आन्तोन ब्रातचिन्को म्हणाला, ' पहारेकरी ठेवला की चोरी करायला कोणी धजावणार नाही. त्यातूनही कोणी प्रयत्न केलाच तर त्याला बरोबर प्रसाद मिळेल! अशा तऱ्हेने तंबी मिळाल्यावर पुन्हा त्या मार्गाला तो जाण्याची शक्यता कमी आहे.'

कोस्टया व्हेतकोवस्की नावाच्या मुलानं या विधानाला विरोध केला. खरं तर तो एका टोळीबरोबर खोटी वारंट घेऊन लोकांची घरं सर्रास धुंडाळीत असे. अर्थात कोस्टया त्यात दुय्यम भाग घेई; पण मुख्य भाग टोळीतल्या इतर मोठ्या माणसांचा असे. कोस्टयाच्या रिपोर्टात त्याने स्वत: कधी चोरी केल्याचा कुठेही उल्लेख नव्हता. त्याच्या मते तो हे काम काही कारणानं करीत होता व चोरांची त्याला एकंदर चीड असे आणि आहे पण ! या मुलाच्या एकंदर वर्तनाविषयी मला फार कुतूहल वाटायचं. हा मुलगा अतिशय दांडग्या मुलांबरोबर जमवून घेई. त्याचे राजकारणातलं ज्ञान सर्वजण मान्य करीत.

'आन्तोन म्हणतात ते बरोबर आहे. आपल्याकडे पहारेकऱ्यांची मुळीच गरज नाही !' असे कोस्त्या ठासून म्हणाला, 'आज आपल्याला समजत नसलं तरी लवकरच आपणा सर्वांना पटेल की, आपल्या कॉलनीत आपणच चोरी करणं हे भयंकर चूक आहे ! आजही आपल्यापैकी अनेकांना ही गोष्ट समजते. लवकरच आपण पहारा करायला सुरुवात करू. बरोबर आहे की नाही बुरुन ?' असं बुरुनकडे पाहून तो मुद्दामच म्हणाला.

बुरुन म्हणाला, 'बरोबर आहे. आपणच पहारा करणं योग्य होईल !'

फेब्रुवारीतच आमच्या हाउसकीपरने आपल्या नोकरीचा राजीनामा दिला. मीच तिला एका इस्पितळात नोकरी पाहून दिली होती. एका रविवारी घोड्याची गाडी तिच्या दारात उभी करण्यात आली आणि तिच्या चहापान बैठकीत भाग घेणाऱ्या व तिला मानणाऱ्या काही मुलांनी तिच्या साऱ्या पेटया व पिशव्या गाडी-मध्ये भरल्या. ती साधीभोळी म्हातारी मुकाटयाने आपल्या सर्व सामानावर चढून बसली व लॅडीच्या २ कि. मी. वेगाने जाणाऱ्या गाडीतून तिने आपल्या नव्या आयुष्यात पदार्पण करण्यास कूच केले. रात्री उशीरा गाडी परत आली व त्यातून हाउसकीपरही परत आली.

ती म्हातारी रडतच होती. तिच्या मालकीचे सारे सामान पळविले गेले होते. तसेच तिच्या भक्तांनी व मदतनिसांनी तिच्या बऱ्याचशा पेटया व पिशव्या गाडीवर न ठेवता खुशाल पळविल्या होत्या. ही अगदी उघड उघड चोरी होती ! मी लगेच कालिनाला, झादारोवला व तारानेटला उठविले व साऱ्या कॉलनीभर सामानाचा शोध केला. इतके सामान चोरले होते की ते लपवून ठेवणंही चोरटयांना मुष्किल झाले होते. तिच्या साऱ्या वस्तू मिळाल्या. कुठे झुडुपात, माळयावरनं, काही मुलांच्या खाटांखालून, कपाटापाठीमागे अशा लपविलेल्या सापडल्या. टेबल-क्लॉथस्, नॅपकिन्स, चादरी, चांदीचे चमचे, निरनिराळे पेले, एक पोचो, कानातले डूल वगैरे वगैरे वस्तू होत्या. म्हातारी खरोखर श्रीमंत होती !

म्हातारी माझ्या खोलीतच रडत बसली होती. काय झाले ते पहायला मुले जमा होऊ लागली. त्यात तिचे जुने दोस्तही होतेच !

प्रथम मुलांनी कानांवर हात ठेवले; पण मी दम दिल्यावर हळूहळू सत्य उजेडात येऊ लागले. त्यात तिच्याशी विशेष गट्टी असलेल्या मुलांनीच चोरी केली होती; पण त्यांच्याजवळ फालतू वस्तू मिळाल्या. रुमाल, साखरेचे भांडे अशा प्रकारच्या. बुरुनने मात्र त्या सर्वांवर मात केली होती. या शोधामुळे सर्वांना व विशेषत: मला आश्चर्य वाटले. प्रथमपासून बुरुनला मी अतिशय विश्वासू समजत होतो. तो म्हणजे सदा गंभीर पण तरीही मिळून मिसळून वागणारा, शाळेच्या अभ्यासात अतिशय हुषार असा होता. पद्धतशीरपणे त्याने गठडी भरभरून चोरलेल्या वस्तू पाहून मी तर थक्कच झालो !

आता यावरून पहिल्या साऱ्या चोऱ्या करण्यात बुरुनचाच पुढाकार असला पाहिजे याबद्दल संशय राहिला नाही.

शेवटी एकदाचा वाईट गोष्टीचा सुगावा लागला. मग त्याला आम्ही जनतेच्या कोर्टापुढे उभे करण्याचे ठरविले. प्रथमच या निमित्ताने आम्ही या कोर्टाची सुरुवात केली.

त्याच्याच डॉरमिटरीत सारेजण जमले डॉरमिटरीत खाटेवर व टेबलावर आमची ज्युरी मंडळी अगदी गंभीरपणे बसली होती. आमच्या डबऱ्यांच्या बत्त्यांच्या उजेडात अत्यंत उत्सुक चेहरे उजळून निघाले होते व त्याच वेळी बुरुनचा पडलेला चेहराही त्यात उठून दिसत होता. त्याच्या भल्या मोठ्या शरीरयष्टीमुळे व जाड गर्दनीमुळे तो अमेरिकन गँगस्टरसारखा दिसत होता.

साऱ्या मुलांना मी काय घडले ते थोडक्यात सांगितले, 'एका म्हाताऱ्या बाईच्या सामानाची चोरी करणं किती क्षुद्रपणाचं लक्षण आहे ! जिनं कॉलनीत मुलांवर सर्वांपेक्षा जास्त प्रेम केलं अशा तिच्याच जवळच्या वस्तू की ज्यांच्यात तिचा सारा आनंद सामावलेला होता, त्यांची चोरी करणं यासारखा किंवा यापेक्षा दुसरा मोठा विश्वासघात नाही ! माणसानं स्वाभिमानी असावं तसंच स्वत:च्या ताकदीचा गर्व बाळगावा; पण दीनदुबळ्यांची चोरी करण्यासाठी ती वापरू नये. हे वर्तन पशूपेक्षाही खालच्या दर्जाचं आहे.'

माझ्या भाषणाचा परिणाम म्हणून किंवा झालेल्या प्रकाराने रागाने पेटून सारेजण बुरुनवर तुटून पडले. आमचा एरव्ही बावळा दिसणारा ब्रातचिन्को प्रथम बुरुनकडे हात पसरून म्हणाला,

'आता तुला काय म्हणायचंय ? तुला खरं तुरुंगातच टाकायला पाहिजे !

तुझ्यामुळेच कित्येकदा आम्हाला अर्धपोटी रहाण्याचा प्रसंग आला. पैसेही तूच चोरलेस !'

बुरुन एकदम म्हणाला, 'आन्तोन सेमियानोविचचे पैसे मी चोरले ? काय पुरावा आहे याला ? पुरावा आणा पाहू !'

'पुरावा आहेच आमच्याकडे !' तारानेट एकदम म्हणाला.

'सिद्ध करा पाहू !'

'तू चोरले नाहीस असं तुला म्हणायचंय का ?'

'मी घेतले होते असं तुम्हाला म्हणायचंय का ?'

'अर्थात ! तूच ते घेतले होतेस !'

'मी आन्तोनचे पैसे घेतले हे सिद्ध करून देणाऱ्यानं पुढं यावं !'

खोलीच्या कोपऱ्यातून तारानेटचा आवाज आला, 'मी ते सिद्ध करणार आहे !'

बुरुनला आश्चर्याचा धक्का बसला असावा. तो तारानेटवर धावून जाण्याच्या पवित्र्यात होता; पण बहुधा विचार बदलून म्हणाला, 'बरं, समजा मी चोरले असले तरी परत नाही का ठेवले ?'

आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे सारी मुले एकदम हसायला लागली. तारानेट मग्दी तोऱ्यात पुढे येऊन म्हणाला, 'जाऊ दे; पण त्याला आपण हाकलून देऊ नये. आम्ही सर्वांनीच करू नये ते केलं आहे; पण त्याला चांगली अद्दल घडेल अशी शिक्षा जरूर झाली पाहिजे !'

सारे स्तब्ध होते. बुरुनने तारानेटच्या व्रण असलेल्या चेहऱ्याकडे सावकाश दृष्टी फेकली व मग म्हणाला, 'तू बघ ना प्रयोग करून ! तू ही सर्व धडपड कशा-साठी चालवली आहेस ? तू कितीही प्रयत्न केलास तरी तुला कोणी कॉलनीचा मॅनेजर नाही करणार ! मला काय शिक्षा करायची ते आन्तोन बघून घेतील. तुला मध्ये लुडबुडायचं कारण नाही. तुझा काय संबंध ?'

व्हेनकोवस्की उठला व म्हणाला, 'आमचा संबंध नाही कसा ? बोला रे, आपला संबंध आहे की नाही ?'

'अर्थात ! आहेच की. आपण याला चांगलाच बदडून काढू. आन्तोनपेक्षा आपण हे काम बरोबर चांगल्या तऱ्हेनं पार पाडू !'

एक-दोघे खरोखरच पुढे आले. ब्रातचिन्को मुठी वळवून त्याला धमकवायला लागला.

'याला चांगलाच चोपून काढला पाहिजे !'

झादारोव माझ्या कानात कुजबुजला, ‘ आन्तोन, त्याला इथून बाहेर काढा. नाही तर त्याची धडगत नाही. ’

मी ब्रातचिन्कोला बुरुनपासून बाजूला केलं. झादारोवने पण मध्ये येणाऱ्या दोन–तीन मुलांना बाजूला केले. आम्ही गोंगाट कसाबसा आवरला. एवढ्यात ब्रातचिन्को बोलला, ‘ बुरुन, तुला काय सांगायचं होतं, ते सांग आता ! ’

बुरुन खाली मान घालून बोलला, ‘ बोलण्यासारखं काही नाही. तुम्ही म्हणता ते सारं बरोबर आहे; पण मला आन्तोनबरोबर जाऊ द्या. ते मला योग्य ती शिक्षा देतील ! ’

मी दाराकडे वळलो. माझ्या डोक्यात रागाचा डोंब उसळला होता. माझी मलाच भीती वाटत होती. मुले मला व बुरुनला वाट करून देण्यासाठी दोन्ही बाजूंना पांगली. बुरुन माझ्या पाठोपाठ येत होता.

माझ्या मनाची परिस्थिती फार विचित्र झाली होती. मला त्याचा तिरस्कार वाटला. काय करावे, मला समजेना. तो एका चोरांच्या टोळीतलाच होता. बाकी सारे मोठे होते म्हणून मारले गेले होते. हा वयानं लहान म्हणून सुधारण्यासाठी आमच्या कॉलनीत आला होता.

बुरुन मुकाट्याने खोलीत येऊन उभा राहिला. मी माझा राग कसाबसा आवरला. वाटत होते काही तरी फेकून मारावे व हे संपवावे.

बुरुनने हळूच मान वर केली व सावकाशपणे माझ्या डोळ्यांकडे पहात येणारे हुंदके कसेबसे दाबीत तो म्हणाला, ‘ मी पुन्हा कधीही चोरी करणार नाही. ’

‘ तू खोटं बोलतोस. कमिशनपुढंही तू असंच सांगितलं होतंस, खरं ना ? ’

‘ पण आन्तोन, ते कमिशन होतं आणि आता तुम्ही आहात. तुमच्यासमोर मी सांगतोय. माझ्यावर विश्वास ठेवा. वाटेल ती शिक्षा करा; पण मला इथून हाकलून लावू नका ! ’

‘ कॉलनीवर एवढा तुझा जीव कशासाठी ? ’ मी त्याला विचारलं.

‘ मला खरोखर इथं आवडतं. मला शिकायचंय. मी चोरी केली; पण खरोखर भुकेपायी मी चोरी केली ! ’

‘ ठीक आहे; पण तीन दिवस तुला बंद खोलीत रहावं लागेल ! फक्त पाव व पाणी मिळेल आणि तारानेटच्या वाटेला जायचं नाही ! ’

‘ ठीक आहे. मला मान्य आहे ! ’ बुरुनला तीन दिवस डॉरमिटरीच्या शेजारच्या खोलीत ठेवला. पूर्वीच्या कॉलनीचे शिक्षक याच खोलीत झोपत; पण बुरुनला आम्ही कुलुपात बंद केला नाही. कारण माझ्या परवानगीशिवाय बाहेर

जाणार नाही असा त्याने शब्द दिला होता. पहिल्या दिवशी त्याला खरोखर पाणी व पावच दिला. दुसऱ्या दिवशी मला त्याची दया आली व मी त्याला जेवण पाठविले. त्याने ते नाकारण्याचा मोठा आव आणला. मग मी त्याला बजावले,

'शिष्टपणा नको हं. मुकाट्यानं जेव पाहू !'

तो मंदपणे हसला, खांदे उडवले आणि त्याने मग जेवण घेतले.

पण बुरुन खरोखर शब्दाला जागला. त्याने पुन्हा कधीही कॉलनीत किंवा कॉलनीच्या बाहेर कुठेही चोरी केली नाही !

५

काही महत्त्वाच्या घडामोडी

आमच्या मुलांना त्यांच्याच वस्तूंचा अपहार न करण्यापासून आम्ही परावृत्त करण्यात थोडे-फार यशस्वी झालो होतो; परंतु बाहेरच्या अनेक घडामोडी नेमक्या त्याच्याविरुद्ध वर्तणूक करीत होत्या.

खारकोवच्या मोठ्या रस्त्यावर अशा तऱ्हेच्या घडामोडी चालू असत. अशी एकही रात्र जात नसे की, ज्या दिवशी कोणी लुटले गेले नाही. आजूबाजूस राहणाऱ्या रहिवाश्यांना जवळच्या शहरातून परत येताना त्यांच्या गाड्या एखाद्या बंदुकीचा धाक दाखवून दररोज अडविल्या जात व क्षणाचीही उसंत न देता भराभर त्यांचे पैसेअडके काढून घेतले जात. कधीकधी हे दरोडेखोर स्त्रियांच्या खिशांतून बेशक हात घालून पैसे पळवीत ! बिचारे त्यांचे नवरे मुकाट्याने चाबकाच्या दांड्याने आपल्याच बुटावर ठकठक करीत व गोंधळलेल्या मन:स्थितीत खालील उद्‌गार काढीत, 'अहो, आम्ही आमचे पैसे सुरक्षित राहावे म्हणून आमच्याजवळ न ठेवता आमच्या बायकांजवळ ठेवतो; परंतु हे साले सरळ आमच्या बायकांच्या कपड्यांना हात घालून पैसे लुबाडून घेतात !'

ते सारे कॉलनीत माझ्याकडे तक्रार घेऊन येत व झालेल्या प्रसंगाचं रस-भरीत वर्णन करीत. मग मी व मुले आजूबाजूच्या झुडुपात तपास करायला धावत असू; पण फारसे कधी कुणी हाती लागले नाही.

एकदा मात्र कॉलनीपासून जवळच एक कम्पू मिळाला. आमच्या मुलांच्या आरडाओरडचाला त्यांनी बंदुकीच्या एका आवाजाने साथ दिली व ते सारेजण पसार आले. फक्त एकालाच आम्ही पकडून कॉलनीत आणले. त्याच्याजवळ लुटीपैकी काही मिळाले नाही. त्याने गुन्हा सपशेल नाकबूल केला. तो एक अट्टल गुन्हेगार आहे असे आढळले व मागाहून त्याच्या कबुलीजबाबावर त्याची सारीच्या सारी टोळी सापडली. स्थानिक कार्यकारी मंडळाने गॉर्की कॉलनीला या कामगिरीबद्दल धन्यवाद दिले !

अशा तऱ्हेने सामुदायिक चोऱ्या होत असल्या तरी त्याच्यात रक्तपात होत नसे.

परंतु लूटमारीला काही आळा बसला नाही. चोरांनी बहुधा दुसराच मार्ग स्वीकारलेला दिसला. हिवाळयाच्या शेवटाला आमच्या मुलांनी रात्रीच्या वेळी चाललेले काही भयानक प्रकार शोधून काढले.

एक दिवस पाईन झाडाच्या बुंध्यात एक हात दिसला. झाडाखाली उकरून पाहिल्यावर एका स्त्रीचे प्रेत आढळून आले. तिला कोणी तरी गोळी झाडून मारलेले असले पाहिजे. दुसऱ्या एका वेळी रस्त्याच्या बाजूच्या झुडुपामध्ये एका माणसाचे प्रेत सापडले. त्याच्या अंगावर गाडीवानाचा कोट होता व त्याचा मेंदू बाहेर आलेला होता. सर्वात भयंकर म्हणजे एके दिवशी सकाळी आम्ही उठलो तो दोन प्रेते जंगलाच्या तोंडाशी झाडावर लोंबत असलेली दिसली. कॉरोनर येईपर्यंत दोन दिवस ही प्रेते तशीच लोंबत होती. त्यांच्या बाहेर आलेल्या बटबटीत डोळयांनी ते जणू काही कॉलनीकडे बघत होते आणि एकंदर दृश्य फारच भयंकर होते.

असल्या दृश्यांनी आमची मुलं घाबरली तर नाहीतच; पण उलट या असल्या गोष्टीत त्यांना बरीच गोडी वाटली. उलट ते बर्फ उकरून कुठं कधी मेलेल्या मुडद्यांची कवटी वगैरे काठीवर लटकावून विशेषत: लिडियाला घाबरवून टाकण्यासाठी कॉलनीत घेऊन येत. आमची शिक्षक मंडळी सदैव भीतीच्या दडपणाखाली असत. त्यांना वाटे की, न जाणो एखादे वेळी खरोखर खारकोवच्या मोठचा टोळ्याकडचे दरोडेखोर अचानक कॉलनीत शिरतील व साऱ्यांना मारून टाकतील. विशेषत: आसीपोव पती-पत्नींच्याजवळ चोरण्यासारखे बरेच होते. त्यामुळे ते तर सदैव भेदरलेलेच असत.

फेब्रुवारीच्या अखेरीस एके दिवशी संध्याकाळी आमची गाडी सामान भरून तिच्या नेहमीच्या मंद वेगाने शहराकडून कॉलनीकडे येत होती. ती कॉलनीच्या जाणाऱ्या रस्त्याच्या बरोबर वळणावर अडविण्यात आली. गाडीत आमचे धान्य, साखर वगैरे वस्तू होत्या. चोरांना त्यात फारसे तथ्य वाटले नाही. कालिनाजवळ त्याच्या पाईपाखेरीज काही किंमती वस्तू नव्हती. या परिस्थितीत

त्यांना आधी काहीही न मिळाल्यामुळे त्यांनी त्याला टप्पल मारून खाली पाडले व ते निघून गेले. ते जाईपर्यंत कालिना तसाच बर्फावर पडून राहिला होता व गुड गाडी चालवित होता; परंतु हालचाल न करता तो हा झालेला प्रकार तटस्थपणे पाहत होता. ते दोघे कॉलनीत येऊन पोहोचल्यावर दोघांनीही आपापल्या परीने त्यांच्यावर गुदरलेल्या प्रसंगाचं रसभरीत वर्णन केले. विशेषत: कालिनाने अगदी अभिनय करून त्यात नाट्य निर्माण केले व गुडने त्यातून निर्माण झालेला विनोद कथन केला; पण त्यानंतर असे ठरले की, कधीही झाले तरी कॉलनीतून ५–६ जणांनी तरी आपली गाडी शहरातून येण्याचे वेळी खारकोव रस्त्याच्या वळणावर जाऊन उभे राहायचे.

हा आमचा नियम आम्ही सतत दोन वर्षे काटेकोरपणे पाळला. आम्ही या प्रकारामुळे त्या रस्त्याला ' घडामोडींचा रस्ता ' असे नाव दिले.

ही सोबतीला जाणारी मंडळी कधीकधी ८–१० जण असत. मीही पुष्कळदा जात असे. माझ्याबरोबर माझे पिस्तुल असायचेच. कारण पिस्तुलाशिवाय आमच्या त्या पहाऱ्याला काही अर्थ नव्हता. ते मी दुसऱ्या कोणाला देत नसे. फक्त झादा॰ रोवला देत असे आणि तो ते मोठ्या अभिमानाने आपल्या फाटक्या कपड्यावर कमरेला लटकवी.

रस्त्याच्या टेहळणीचे हे काम सर्वांना फार आवडे. आम्ही कॉलनीच्या रस्त्याच्या वळणापासून अर्ध्या किलोमीटर अंतरावर पुलापर्यंत पहारा करीत असू. मुले बिचारी बर्फात उड्या मारमारून अंगात ऊब आणायचा प्रयत्न करीत. तसेच मोठमोठ्याने एकमेकांना हाका घालीत. उद्देश हा की, चोरांना त्यांचे अस्तित्व जाणवावे व रस्त्याने जाणाऱ्या वाटसरूला जीवे मारण्याचा प्रसंग टळावा. त्या रस्त्यात वाहनांची खूप रहदारी असे.

घरी परतणारे खेडूत आपल्या घोड्यांना चाबूक मारीत सावकाशपणे त्या रस्त्याने जाताना दिसत असत. सरकारी अधिकारी व सैन्यातील काही अधिकारी गाड्यांतून जाताना आपल्या बंदुका आमच्या मुलांना दिसतील अशा तऱ्हेने धरीत असत. दरोडेखोरांचे धैर्य खचविण्यासाठी पादचारी गटागटाने पुलावरून जात.

कधीकधी आमची पोरेच रस्त्यावरच्या माणसांना घाबरवून सोडीत; पण मी बरोबर असलो की, असले काही चाळे चालत नसत. मी नेहमी बरोबर जावे असा झादारोवचा आग्रह असे. अशा वेळी पिस्तुल जवळ ठेवण्याच्या आनंदाला त्याला मुकावे लागे. त्याला पिस्तुल जवळ बाळगण्याचा आनंद लाभावा म्हणून, जरी मी गेलो तरी रिव्हॉल्व्हर झादारोवकडेच देत असे.

आमची लॅंडी नावाची घोडी आम्हाला लांबून दिसली की, आम्ही मुद्दामच गंमत म्हणून ' थांबा व हात वर करा ' असा इशारा देत असू. अशा वेळी कालिना

गाडीत बसलेला असे. तो नुसता स्मितहास्य करी व जोरजोराने पाईपचे झुरके घेई. त्याला भरलेला पाईप वाटभर पुरत असे. 'तो रस्ता केव्हा संपला ते समजलंच नाही,' असं तो नेहमीच म्हणे.

मग कॉलनीच्या आवारात गाडी शिरताना पोरे लॅंडोच्या मागे ओळीने उभी राहात व कालिनाला 'आज काय काय वस्तू शहरातून आणल्या ?' असे विचारून विचारून भंडावून सोडीत.

त्याच वर्षीच्या हिवाळ्यात आमच्याकडे एक महत्त्वाचे काम आले की, जे कॉलनीच्या हितसंबंधापेक्षाही महत्त्वाचे व राष्ट्रीयदृष्टया महत्त्वाचे होते. त्याचे असे झाले की, एके दिवशी आमच्याजवळच्या जंगलातला रखवालदार आमच्याकडे आला व त्याने आमच्याजवळ मदतीची विनंती केली. तो राखण करीत असलेल्या राखीव जंगलातून लोक खूप बेकायदा झाडेतोड करीत असत व त्याला एकट्याला ते झेपत नव्हते. म्हणून त्याला आळा घालण्यासाठी आम्हाला मदतीसाठी बोलावण्यास आला होता. आम्हाला हा आमचा मोठाच सन्मान वाटला. असेच हे काम अतिशय जोखमीचे होते व त्यामुळे आमच्या कॉलनीचे महत्त्वही वाढलेच.

कधी रात्री तर कधी पहाटेच्या सुमारास माझ्या खोलीच्या दारावर टक्टक् आवाज येई. उठून पहावे तर कोणी तरी खिडकीच्या काचेच्या तावदानाला आपले नाक घाशीत असलेले दिसे.

'काय आहे रे ?'

'आन्तोन, तिकडे झाड तोडल्याचा आवाज येत आहे.' मग मी घाईघाईने कपडे करून माझी बंदूक व रिव्हॉल्व्हर दोन्ही घेऊन बाहेर पडत असे.

एका रात्री असेच झाले. काही तरी विशेष करून दाखविण्याची आवड असलेली आमची काही पोरे—बुरुन, शेलापुतीन वगैरे मला उठवायला आले. मी तयार होऊन निघालो. जाता जाता 'कुठे आहेत ते लाकूडतोडे ?' असे विचारलं. त्यावर बुरुन म्हणाला,

'थांबा, ऐका आवाज.'

प्रथम मला काही आवाज आला नाही; पण हळूहळू आमचे श्वासोच्छ्वास व रातकिड्यांच्या आवाजाबरोबर मंद मंद घाव घातल्याचा आवाज ऐकू येत होता. मग आम्ही आवाजाच्या रोखाने निघालो. मध्येच आवाज थांबे व परत सुरु होई. त्यामुळे कोणत्या बाजूला जावे हे समजेना आणि आम्हाला पुन्हा आवाज येईपर्यंत वाट पहावी लागत होती; पण आवाज पुन्हा सुरू होई, हळूहळू मोठा होत जाई. शेवटी तो बराच जवळजवळ येऊ लागला.

पाइन वृक्षांच्या फांद्यांनी आमचे चेहेरे खरचटत होते. त्यात माझा चष्मा मध्येच पडला. वृक्ष हालल्यामुळे बर्फ आमच्या अंगावर पडे.

चोराला भीती वाटून तो पळून जाऊ नये म्हणून आम्ही हळूहळू जात होतो. मी जरा मागची बाजू पकडली. बुरुन एखाद्या अस्वलासारखा धीमेधीमे चालत होता व शेलापुतीन आपले जाकीट अंगाभोवती घट्ट लपेटून त्याच्यामागे जात होता. आम्ही त्या स्थळी पोचलो व एका झाडामागे उभे राहिलो. एक झाड हालत होते. एक व्यक्ती हळूहळू एका झाडावर आपली कुऱ्हाड चालवीत होती. मध्येच थांबे व इकडेतिकडे पाही. पुन्हा आपले काम सुरू करी. आम्ही आता फारच जवळ जाऊन पोचलो होते. झाड तुटतच आले होते. शेलापुतीन माझ्या बाजूला झुकला व हळूच माझ्या कानात पुटपुटला, 'गोळी झाडू का ?' बुरुनने बंदुकीची नळी पवित्र्यात धरली व माझ्याकडे पाहून इशारा केला. मी मानेनेच 'हो' म्हटले. गोळी झाडली गेली व साऱ्या रानात त्याचा आवाज उमटला. त्याबरोबर ती व्यक्ती जमिनीवर सपाट पडली. आम्ही मग त्याच्याजवळ गेलो कुऱ्हाड अजूनही त्याच्या हातातच होती. इतक्यात बुरुन ओरडला, 'अरे, सलाम मौसी कारपोविच !' एवढे बोलून बुरुनने त्याच्या पाठीवर थाप मारली. मौसी कारपोविच काय बोलणार ? तो भीतीने कापत होता. कोटाला लागलेलं बर्फ झटकीत होता.

मौसी कारपोविच अजून बोलण्याच्या मनःस्थितीत नव्हता. मी त्याला विचारले, 'तुमची घोडागाडी कुठाय ?' त्याची मनःस्थिती पाहून बुरुनने त्याचं उत्तर दिलं, 'ती पहा, तिकडे आहे !' व त्याने तिकडे चलण्याचा इशारा केला. मग कुठे मला पाइन वृक्षांच्यामधून डोकावणारे घोड्याचे डोके दिसले. तो घोडा घरगुती गाडीला जोडलेला होता. बुरुनने कारपोविचला हाताने धरले व 'भाईसाहेब, चला गाडीत बसायला !' असं सांगितलं. आता कुठे कारपोविच भानावर आले व डोक्यावरची टोपी काढून हातात घेऊन व केसांतून बोटे फिरवीत स्वतःशीच पुटपुटू लागले, 'अरे देवा ! अरे देवा !' आणि चूळबूळ करू लागले.

आम्ही सारेजण त्यांच्या त्या सारवट गाडीत बसलो. गाडी हळूहळू रस्त्याला लागली. सारा रस्ता बर्फमय झाला होता. एक लहान मुलगा, साधारण १४–१५ वर्षांचा, मोठे बूट व मोठ्या आकाराची टोपी घालून गाडीत बसलेला होता. तो गाडी चालवू लागला. तो बिचारा फारच घाबरलेला दिसत होता.

जंगलाच्या बाहेर पडल्यावर बुरुननं लगाम आपल्या हातात घेतला व त्या पोराला सांगितलं, 'तू कोणत्या रस्त्याने जात आहेस ? तू स्वस्थ बैस ! तू जर सामान घेऊन जाणार असलास तर नेहमीच्या वाटेने जाऊ शकतोस; पण आज तू तुझ्या वडिलांना घेऊन जात आहेस व मी दाखवितो त्या वाटेने बरोबर जायला पाहिजे आहे.'

'कॉलनीकडे जायचं?' त्या मुलानं विचारलं. बुरुननं लगाम त्याच्याकडे दिला नाही व घोड्याचं तोंड कॉलनीकडे वळविलं.

आम्ही सारे कॉलनीकडे वळलो. इतक्यात कारपोविचनी घोड्याला ठोकले व माझ्याकडे वळून अजीजीने म्हणाला, 'आन्तोनसाहेब, मला या वेळी सोडून द्या! मी खरोखर आज प्रथमच लाकूडतोड केली. माझ्या घरात जाळायला बिलकुल काही नाही हो!'

बुरुनने कारपोविचचे हात रागाने लगामावरून झटकून टाकले व मी काय म्हणतो ते ऐकायला तो थांबला नाही.

मी कारपोविचला म्हटलं, 'तसं कसं बरं? आपल्याला याची नोंद केलीच पाहिजे. कारण राष्ट्रीय संपत्तीचा तुम्ही अपहार करता. तुमची कैफियत सरकारकडे लिहून कळविणं माझं कर्तव्य आहे!' शेलापुतीन मध्येच म्हणाला, 'ही काही पहिलीच वेळ नाही तर तिसरी वेळ आहे. मागे तुमच्या वॉसिलीला पकडले होते, आणि नंतर कोणाला बरं?'

'इथे बोलण्यात काय अर्थ आहे?' असं बुरुन जोरदार आवाजात म्हणाला, 'ए आन्द्रेइ, घरी जा पाहू तू आणि तुझ्या आईला सांग की बाबांना पकडलंय म्हणून. म्हणजे ती त्याला काही चटकन् पाठवू शकेल!'

आन्द्रेइ घाबऱ्याघुबऱ्या गाडी खाली उतरला व त्याने घराकडे धूम ठोकली. आम्ही कॉलनीकडे वळलो. आम्हाला काही पोरे सामोरी आली. ती म्हणू लागली की, आम्हाला वाटले की तुम्हाला कोणी तरी मारून टाकील. तुमच्या मदतीलाच आम्ही निघालो होतो!'

यावर बुरुन म्हणाला, 'वा रे वा! आमचं काम आम्ही किती फत्ते केलंय पहा!'

सगळेजण माझ्या ऑफिसात घुसले. मौसी कारपोविच अगदी चेहरा टाकून माझ्यासमोर खुर्चीवर बसला. बुरुन बंदूक धरून खिडकीत बसला होता. काही पोरे माझ्या बिछान्यावर, तर काही बाकांवर पुढे काय होतंय हे पहाण्यासाठी उत्सुकतेने बसली होती.

शेलापुतीन रात्रीची हकीगत रंगवून त्यांना हळूहळू सांगत होता. मी सारे काही नोंद करायला सुरुवात केली.

'हं कारपोविच, तुमची दोन–अडीच एकर जमीन आहे आणि एक-दोन घोडे आहेत, खरं ना?'

'बाहेर आहे त्याला काय तुम्ही घोडा म्हणणार? ते तर खेचर आहे दोन वर्षांचं!'

'बरं, तीन वर्षांचं म्हणा,' असं बुरुन त्यांच्या खांद्यावर थोपटत म्हणाला.

मी पुढं लिहू लागलो, 'सहा इंच खोल झाडाचा बुंधा कापला.' त्यावर कारपोविच उसळून म्हणाला, 'तुम्हाला काय माहीत आन्तोन, की तो सहा इंच होता ! जेमतेम चार इंच असेल !'

त्यावर शेलापुतीन आपलं कुजबुजणं थांबवीत, आपले हात अर्धा मीटर एवढे मोकळे करून म्हणाला, 'वा, वा, कारपोविचसाहेब, चांगलं अर्धा मीटर खोल कापलंय. इतकं खोल होतं ते बरं का !' असं तो कारपोविचपुढे हात दाखवीत म्हणाला.

कारपोविचनं शेलापुतीनकडे दुर्लक्ष केलं व मी काय लिहिलंय ते तो पहात राहिला.

माझी नोंद पुरी झाली. मग कारनोविच उठला व माझ्याशी हस्तांदोलन करून झाल्यावर सगळ्यात मोठा मुलगा म्हणून बुरुनशी हस्तांदोलन करण्यासाठी हात पुढे केला व म्हणाला, 'हे तुम्हा मुलांना शोभत नाही हं ! शेवटी आपल्याला साऱ्यांनाच जगायचंय !'

बुरुननं हसून त्याला सांगितलं, 'हं, हं, असं म्हणू नकोस. आम्ही मदतीला नेहमी तयार असतो.'

एकदम आठवण झाल्यासारखे करून कारपोविच म्हणाला, 'बरं, पण त्या झाडाचं काय, आन्तोनसाहेब ?'

आम्ही विचारात पडलो होतो की, 'नाही तरी झाड जवळजवळ तोडलं गेलं होतं व कोणी तरी ते एक–दोन दिवसात ओढून नेलंच असतं. एवढ्यात काही सांगायच्या आत बुरुन दाराकडे वळला व आधीच शरमिंदा झालेल्या कारपोविचला म्हणाला, 'साहेब, तुम्ही त्याची काळजी करू नका. आम्ही ते ओढून आणू ! चला रे, कोण कोण येतंय माझ्याबरोबर ? सहाजण पुरेत. बरं, पण दोर आहे का बांधायला कारपोविच ?'

'गाडीलाच दोर अडकविलेला आहे,' कारपोविच म्हणाला.

सारी जणं गेली व अर्ध्या एक तासात ते तोडलेलं झाड गाडीवर घालून घेऊन आली. ही आमची सुरुवात होती. अर्थात ती कुऱ्हाड आम्ही ठेवून घेतली होती व पुढे कित्येक वेळी कुऱ्हाड लागली की ती कारपोविचची कुऱ्हाड कुठं आहे म्हणून आम्ही तिचा उल्लेख करीत असू.

अशा तऱ्हेच्या प्रसंगातून आणि आजूबाजूला विरोधी वातावरणाशी झगडून हळूहळू नीतिमत्तेचे धडे, सहजीवनाची शिकवण मिळवत होतो, तर कधीकधी खूप गप्पा मारीत बसत असू व खूप हसत असू. शिवाय चर्चा करून व आमचेच अनुभव खुलवून आम्ही अडचणीतून मार्ग काढीत जवळ येत होतो आणि खरोखरच खऱ्या अर्थानं आम्ही आमच्या गॉर्की कॉलनीचे अभेद्य भाग बनत गेलो.

६

आम्ही एक टाकी हस्तगत करतो

आतापर्यंत हळूहळू आम्ही आमची कॉलनी तगवून धरण्याची धडपड करीत होतो. गरिबी, कष्ट, रोगराई, थंडीने गारठणारे पाय, नित्योपयोगी वस्तूंची कमतरता इत्यादी गोष्टी आम्हाला उज्ज्वल भविष्यकाळाची स्वप्ने पहाण्यापासून परावृत्त करू शकल्या नाहीत. आमची एकुलती एक मध्यमवयाची घोडी आणि आमचा मोडकातोडका नांगर घेऊन आम्ही शेती सुरू करणे कठीण होते. तरीही शेती सुरू करण्याची स्वप्ने आम्ही नेहमी रंगवत होतो व आतापर्यंत ती स्वप्ने तशीच राहिली होती. लॅडीकडे बघून, ती नांगर ओढू शकेल अशी कोणी कल्पनाच करू शकत नव्हत, तर ती उच्चारण्याची गोष्ट तर दूरच राहिली. कारण आमच्या सर्वांप्रमाणे लॅडी पण सदैव अर्धपोटी असे. तिच्यासाठी गवत मिळवीत असू. दाणा–वैरण मिळविणे मोठे मुष्किलीचे काम होते. तिला गाडीला जुंपून चालवणे म्हणजे हे एक महत्‌कर्म असे. बिचाऱ्या कालिनाचा उजवा हात लॅडीला चालविण्यासाठी चाबूक मारून मारून दुखू लागे. नाही तर ती चालतच नसे.

दुसरे म्हणजे आमची कॉलनीची जमीन शेतीयोग्य नव्हतीच. जवळजवळ ती माती वाळूसारखीच होती व वारा सुटला की ती साऱ्या आवारात उसळू लागे.

आजसुद्धा जुन्या आठवणी काढीत बसलो की मला अजूनही आश्चर्य वाटते की शेती करायचे वेड आमच्या डोक्यात त्या प्रतिकूल परिस्थितीत कसे शिरले असेल ? परंतु अर्थात शेतीमुळेच आम्ही आमच्या पायावर उभे राहू शकलो असतो.

त्याचे असे झाले. एक मोठी मजेदार घटना घडली. आम्हाला ओक वृक्षाची लाकडे आणायची मोठी ऑर्डर मिळाली. ओंडके पडलेल्या ठिकाणाहून ती गोळा करून आणावयाची होती. ती जागा आमच्या कॉलनीपासून फारशी दूर नव्हती व आम्ही अजून त्या बाजूला कधी गेलोही नव्हतो.

आमच्या शेजाऱ्यांबरोबर तिकडे जायला आम्ही निघालो. त्यांनी आपल्या गाडया आम्हाला दिल्या. आम्ही त्या अगदी अपरिचित जागी जाऊन पोचलो. त्या जागी पोचल्यावर कालिना व मी त्या लोकांना लाकडे भरावयाचे काम देऊन त्या जागेची पहाणी करीत फिरावयाचे ठरविले. ओढयाच्या काठाने आमचे लक्ष, लांबवर पसरलेल्या पॉपलर झाडांच्या राईकडे गेले. आम्ही बर्फ तुडवीत एक छोटीशी राई चढून गेल्यावर टेकडीच्या पलीकडे आम्हाला एक विचित्रच दृश्य दिसले. तिथे जणूकाही जिवंतपणाचे लक्षणच नव्हते. आमच्यापुढे सरासरी एक डझन छोटया–मोठया इमारती, झोपडया, घरं वगैरे पडझड झालेल्या स्थितीत दिसल्या. त्या एके काळी झोपडया असतील; पण दारे, खिडक्या, जिने काहीच नव्हते. मधली झडपे व छपरे मोडून पडली होती व विटांचे ढीग ढासळले होते. त्यांवर बर्फ साठले होते. घोडयांचे तबेलेही होते. ते सारे पडके होते. त्यांच्या दोन भिंतींखेरीज काही शिल्लक नव्हते. या सगळया उध्वस्त अवस्थेतल्या जागी एक भलीमोठी लोखंडी टाकी चांगल्या स्थितीत असलेली दिसली. इतकी चांगली की तिचा रंग जणू काही नुकताच दिलेला असावा. या सर्व निःस्तब्ध वातावरणात ती टाकी जणू काय जिवंतपणाची खूण दिसत होती.

त्या भल्यामोठया आवाराच्या एक बाजूला एक दुमजली इमारत नुसती प्लॅस्टरशिवायच ठेवलेली दिसली. तिच्यात भलीमोठी दालने होती व त्यांचा गिलावा पडून गेलेला होता. खिडक्यांना संगमरवर वापरलेला होता. इमारतीसमोर एक भलामोठा घोडयांचा तबेला चांगल्या स्थितीत दिसला. त्या पडक्या इमारतीचा जो काही भाग उदा. पटईच्या तुळया, वरची छपरे व एकंदर आकार वगैरे सुस्थितीत होता त्यावरून वाटत होते की बांधण्यासाठी चांगलं उंची सामान वापरलेलं असावं. त्याचा सांगाडा चांगला भक्कम असावा. जुना झाल्यामुळे पडका नसावा तर मुद्दाम घाव घालून पाडला असावा.

एवढे सगळे पाहून कालिनासाहेब भारावून गेले बडबडायला लागले, ' वा ! काय मस्त आहे हो ! नदी, बगीचा, सारंच काही मस्त आहे हा ! '

वाडीला नदीने तीन बाजूंनी घेरले होते. असे दृश्य विरळच दिसे. टेकडीच्या बाजूला ती गेली होती. तिथला बगीचा नदीच्या बाजूला उतरता होत गेला होता. वरच्या टप्प्यावर चेरीची झाडे, दुसऱ्या टप्प्यावर सफरचंदाची झाडे, तिसऱ्या टप्प्यावर कसल्या तरी रानटी झुडुपांनी भरलेली होती.

आवाराच्या एका बाजूला एक पाच मजली पवनचक्की होती. त्या पवनचक्कीचे पंखे फिरत होते. चक्कीवर काम करणाऱ्या एका माणसाकडून कळले की, ती सारी बाडी ट्रेपके नावाच्या घराण्याची होती. ती सारी मंडळी सर्व काही सोडून डेनिकीनच्या सैन्याबरोबर पळून गेली होती. नेण्यासारख्या साऱ्या वस्तू शेजारच्या जवळपासच्या खेडातल्या लोकांनी नेल्या होत्या व ती घरं पण हळूहळू जाण्याच्या मार्गावर होती.

ते पाहून कालिनाची नेहमीची बडबड सुरू झाली, 'हलकट, मूर्ख लेकाचे ! काय दशा करून टाकली आहे या लोकांनी याची ! इथलं सामान नेण्याऐवजी इथेच राहून चांगली शेती वगैरे केली असती तर ? पण नाही. चांगल्याची नासधूसच करायची. ही मोडतोड कशासाठी ? तर ती लाकडं जाळून अन्न शिजविण्यासाठी ! कारण त्यांना जळाऊ लाकूड तोडायला नको. मी सांगतो, हे असेच मरतील ! क्रांतीचा वगैरे असल्यांच्यावर काही परिणाम नाही व्हायचा. हे असेच आळशी, दळभद्रे रहातील ! '

इतक्यात कालिना एका जाणाऱ्या माणसाकडे वळून म्हणाला, 'काय हो, ही वरती टाकी आहे ती नेण्यासाठी कुठे परवानगी काढायची ? ती नुसतीच राहिली तर नक्कीच कुजून जाईल ! '

'खरं म्हणता तर मला माहीत नाही. पण इथली गावपंचायत या साऱ्याची मालक आहे आता, असं म्हणतात ? '

'ठीक आहे,' असं कालिना म्हणाले व आम्ही घराकडे परत फिरलो. आम्ही हळूहळू आमच्या शेजाऱ्यांच्या लाकूड भरलेल्या गाड्यांच्या मागून चालत होतो. रस्ता बराच साफ असून वसंतऋतू जवळ आल्याची जाणीव करून देत होता.

परत येताना कालिनासाहेब ती टाकी कशी मिळवायची व ती मिळाली तर किती छान होईल, ती आणल्यावर आपण ती लाँड्रीच्या वर बसवायची व लाँड्रीत गरम पाण्याची सोय होईल वगैरे बेत आखत होते.

दुसऱ्या दिवशी त्या जंगलात जाण्यापूर्वी कालिना माझ्याकडे येऊन मला गळ घालू लागला.

'हे पहा, आपल्याला ती टाकी मिळविण्यासाठी तुम्ही जरा त्या पंचायतीला एक पत्र लिहून द्या ना ! त्यांना त्याचा काहीच उपयोग नाही. आपण पाणी गरम करायला ती वापरू या.'

त्यांच्या समाधानासाठी मी त्यांना एक चिठ्ठी लिहून दिली. संध्याकाळी कालिना फुसफुसत आला, 'या लोकांना काही व्यवहारज्ञान नाही. सगळ्या राष्ट्रांचा ते तात्त्विक भूमिकेवरून विचार करतात. आता म्हणे ती राष्ट्रीय संपत्ती.

काय पण ! असं कधी ऐकलंय तुम्ही ? जाऊ दे. तुम्ही मला जिल्हाधिकाऱ्याला द्यायला एक चिठ्ठी द्या पाहू !'

'तुम्ही पोचणार कसे तिथे ? ते तर इथून दहा मैल दूर आहे. तुम्ही एवढ्या लांब जाणार कसे ?'

'असू दे. तिकडे जाणारा एकजण माझ्या माहितीचा आहे. त्याच्याबरोबर मी जाईन.'

कालिनासाहेबांची गरम पाण्याची कल्पना सगळ्या कॉलनीच्या डोक्यात भरली होती; पण ती टाकी त्याला मिळेल याबद्दल मात्र सारे साशंकच होते. मी म्हटलं,

'जाऊ दे ना कालिना, ती आपल्याला नकोच. आपण आपली एक लाकडी बनवू.'

'काय खुळे आहात ? अहो, टाकी लोखंडाचीच बनवितात. त्याचा काय उपयोग करायचा आहे हे त्यांना चांगलं माहीत असतं. ती लाकडाची बनवत नाहीत. मी तीच टाकी आणतो. पहा तरी मी त्यांना द्यायला लावीनच.'

'ती आणणार कशी ? लॅंडीला ती पेलवणार नाही.'

'पाहू कशी आणायची ते. इच्छा आहे तिथे मार्ग पण आहे.' पण जिल्हाधिकाऱ्याकडून कालिना संतापूनच आले. त्यांना राग व्यक्त करायला शब्दही आठवेनात जणू.

पुढचा सबंध आठवडा कालिनानं माझ्यामागे आणखी वरच्या अधिकाऱ्यांकडे जाण्यासाठी टुमणे लावले. पोरंसुद्धा हसत होती त्याला याबद्दल.

मी शेवटी चिडून म्हटले, 'मला त्रास देऊ नका कालिना. त्या टाकीपेक्षा किती तरी महत्त्वाच्या गोष्टींचा आपल्याला विचार करावयाचा आहे.'

'काय एवढा भाव खाता ? नुसती एक चिठ्ठी द्यायची. पुढचं मी करतो सारं. चिठ्ठी लिहायला असा किती वेळ लागतो ?' शेवटी मी तिसऱ्यांदा चिठ्ठी लिहून त्याच्या खिशात घातली. कालिना खूष झाले आणि म्हणाले, 'असं काय ? एवढी चांगली वस्तू तिथं वाया जाणार आहे आणि कोणी काही करायला तयार नाही. आपण काही आता झारशाहीत रहात नाही.'

संध्याकाळी कालिनासाहेब उशीरा आले; पण माझ्या खोलीत किंवा डॉरमिटरीत फिरकले नाहीत. दुसऱ्या दिवशी सकाळपर्यंत बेपर्वाईने त्रयस्थासारखे ते माझ्याकडे आले पण नाहीत. आले ते खिडकीपासून लांबवर बाहेर बसून राहिले.

'काहीच होत नाही,' एवढंच बोलले. कागद माझ्याकडे दिले. त्या आमच्या

अर्जाच्या कागदावर एका कोपऱ्यात लाल शाईनं अत्यंत उमट भाषेत आम्हाला सर्वस्वी नामोहरम करणारे 'नामंजूर' असे शब्द लिहिलेले होते.

कालिना फारच हताश झालेले दिसले. दोन आठवडे ते फारसे कुणाशी बोलले नाहीत. त्यांचं नेहमीचे मोकळे हसणेही कुणी पाहिले नाही.

मार्च महिन्यात बर्फ वितळू लागले. एका रविवारी मी काही मुलांना बोलावून घेतले. पोरांनी गरम कपडे लपेटून घेतले व फिरत फिरत आम्ही ट्रेपकेवाडीकडे गेलो.

तिथे फिरल्यावर मी मुलांना उद्देशून म्हटले, 'समजा, आपण इथं रहायला आलो तर ?'

'या घरातून ? ही तर सारी मोडकळीस आलेली आहेत.'

'आपण ती दुरुस्त करू.'

झादारोव मोठ्यांदा हसला व म्हणाला, 'आपल्या जुन्या वाडीतली तीन घरे अजून दुरुस्त व्हायची आहेत. आपण गेल्या हिवाळ्यात दुरुस्त करू शकलो नाही ; पण समजा, ही जागा जर आपणाला दुरुस्त करून मिळणार असेल तर फारच छान. बगीचा, नदी आणि ही चक्की सारं काही इथंच आहे.' आम्ही त्या घराघरातून हिंडू लागलो. इथे जेवणघर, तिथे झोपायची जागा, तिथे शाळेला जागा वगैरे वगैरे करून घेऊ असे बेत केले.

आम्ही घरी परत आलो ते दमूनच ; पण आम्हाला कमालीचा नवा उत्साह वाटत होता. आमच्या डॉरमिटरीत नव्या वाडीत जाण्याबद्दल जोरजोरात चर्चा झाली.

एके दिवशी एकातेरीना म्हणाली, 'हे पहा, अशी दिवास्वप्नं पहात बसणे हे काही बोल्शेविकांचे लक्षण नव्हे.' सारी पोरे चूप झाली एकदम. मी तिच्याकडे रागाने पहात माझी मूठ जोरात आपटत म्हटले, 'एक महिन्याच्या आत ती वाडी मी आपल्याला मिळवून दाखवीनच. हा तरी बोल्शेविकांचा मार्ग आहे की नाही ?' सारी पोरे मनापासून हसली. मी व एकातेरीनाही त्यात सामील झालो.

सबंध रात्रभर बसून स्थानिक कमिटीला सादर करण्यासाठी मी रिपोर्ट तयार केला व पाठवून दिला.

एका आठवड्यानं त्या स्थानिक अधिकाऱ्यांनी मला बोलावून घेतलं व सांगितलं की आम्ही ती वाडी पाहून येतो.

आणखी एक आठवडा असाच गेला. ते कमिटीचे लोक विचारविनिमय करतच होते. त्यांनाही या ट्रेपकेवाडीचे काय करावे हे समजेना. आमच्या कॉलनीची दयनीय परिस्थिती मी त्यांना पटवून देण्याचा प्रयत्न केला व अशा त्या जागी खरोखुरी सामुदायिक राहणीची ईर्षा निर्माण होणे अशक्य आहे हेही सांगितले.

त्या कमिटीचे अध्यक्ष म्हणाले, 'पहा, इथं जागा आहे, वाव आहे व मार्ग-संही काम करायला तयार आहेत. देऊन टाकू या त्यांना.' शेवटी ती जागा ताब्यात घ्यायचा हुकूम माझ्या हातात पडला.

'साठ एकर जमीन व दुरुस्तीसाठी मंजुरी, असे त्यात लिहिलेलं होतं. मी तो हुकूमाचा कागद घेऊन डॉरमिटरीत उभा होतो. हे सत्य आहे का स्वप्न आहे ? सारी मुले उत्सुकतेने माझ्या हातातल्या कागदांकडे पहात होती. जणू एकदम उत्साहाची वावटळ उठली. वर केलेल्या हातांचे एक रानच जणू उठले, 'आन्तोन, दाखवा ना आम्हाला तो हुकूम.'

एकातेरीना पण तिथे आली. मुले तिच्याकडे धावली. शेलापुतीनचा कर्कश आवाज डॉरमिटरीत घुमला,

'काय बाई, आता तरी बोल्शेविक मार्ग चोखाळला हे कबूल कराल ना ?'

'काय झालं ? कसला बोल्शेविक मार्ग ?' असं म्हणत कालिना पण तिथे आला. त्याचा आनंद ओसंडून जात होता. तो म्हणाला, 'तू पण वल्ली आहेस हं ! बायबलमध्ये सांगितल्याप्रमाणे माग आणि ते मिळेल, दार ठोठाव व ते उघडेल आणि तुम्हाला मिळतं मागाल ते ते ... ...'

झादारोव म्हणाला, 'काय मिळतं ? एक ठोसा.'

कालिना बोलला, 'ठोसा नाही बेटया, हुकूम'

'पण कालिनासाहेब, तुम्ही पाण्याची टाकी मागितली आणि तुम्हाला खरोखरच ठोसा मिळाला की नाही ? हे खरं महत्त्वाचं राष्ट्रीय काम झालं. आणि आपण काही तरी मागितलं असं नव्हे,' झादारोव बोलला.

कालिना म्हणाला, 'तू अजून बच्चा आहेस रे शास्त्राचा अर्थ सांगायला.'

दुसऱ्याच दिवशी रविवारी मी व कालिना काही मुलांबरोबर नवी वाडी पहायला गेलो. कालिना जोरजोरात पाईपचे झुरके घेत होता. त्या टाकीजवळून जाताना त्यांना विशेष अभिमान वाटला.

बुरुनने खवचटपणे विचारले, 'बरं, ही टाकी हालवायची कधी ?' कालिना म्हणाले, 'आता कशाला ती हालवायची ? आता इथंच त्याचा योग्य उपयोग करू.' विषयांतर करण्यासाठी ते म्हणाले,

'काय बांधकाम आहे पहा !'

७

प्रत्येक जण काही तरी करू शकतो

ट्रॅपकेवाडी खरोखरी मिळाल्याचा आनंद आम्हाला कृतीत उतरवायला लवकर मिळेल असे दिसेना. कारण वाडी राहण्यायोग्य व दुरुस्त करायला पैसा व सामान, या ना त्या कारणाने मिळायला खूप दिवस लागले; पण मुख्य अडचण होती ती अशी की, कोलोमॅक नावाची छोटीशी नदी आमची सध्याची कॉलनी व ट्रॅपकेवाडी यामधून वाहत जात होती. एप्रिल महिन्यात तिला खूप पाणी आले. जणू काही आपले खरे स्वरूपच तिने दाखवायचे ठरवले होते. अगदी दोन्ही काठां-वर खटघाळपणाने ते पसरले. नंतर हळूहळू कमी झाले व ती आपल्या मूळच्या जागी स्थिर झाली; पण त्या राहिलेल्या पाण्याने चिक्कार चिखल झाला व माणसांनाच काय पण घोडयांनासुद्धा तिथून जाणे मुष्किलीचे झाले.

त्यामुळे ट्रॅपकेवाडी–आमची नव्या वसाहतीची जागा असे म्हणत होतो ती–बराच काळ तशीच पडून राहिली. मुले वसंतऋतू येण्याची वाट पहात राहिली. सकाळी न्याहारी झाली की, कामाची घंटा होईपर्यंत ती उन्हात येऊन पाठी उघडया टाकून उन्हे खात बसत, कधी छातीवर ऊन घेत, साऱ्या मैदानात जाकिटे पसरून ठेवीत. त्यांना सांगितले नसते तर तशीच किती तरी वेळ ती ऊन खात बसली असती. बिचाऱ्यांना ऐन थंडीत डॉरमिटरीतसुद्धा ऊब मिळाली नव्हती.

घंटी वाजली की मोठया मिनतवारीने ती ठरलेल्या जागी कामाला जात;

पण अधूनमधून काही तरी कारण काढून उघड्यावर ऊन खायची संधी ती सोडीत नसत.

एप्रिलच्या सुरुवातीला वास्का पोलेस्चुक नावाचा मुलगा कॉलनीतून पळून गेला, तो काही तसा पहिल्यापासून आमच्या कॉलनीत नव्हताच. मागच्या डिसेंबरात मी पब्लिक एज्युकेशन डिपार्टमेंटमध्ये गेलो होतो. तिथे तो मला दिसला. तो अगदी घाणेरड्या अवस्थेत होता व त्याच्याभोवती लोक गोळा झालेले होते. मंदबुद्धी मुलांसाठी काम करणाऱ्या खात्याने त्याला मंदबुद्धीचा म्हणून ठरविले होते आणि ते त्याला मंदबुद्धी मुलांसाठी असणाऱ्या खास शाळेत पाठविणार होते. तो बिचारा रडत होता. मी वेडा नाही असे सांगत होता. त्यांनी त्याला शहरातून कसाबसा पकडून आणला होता व त्याला सांगितले होते की, 'तुला ऱ्हासनोदारच्या शाळेत पाठवू !'

'तू रडतोस कशाला ?' असे मी त्याला विचारले.

तो सांगू लागला, 'हे लोक मला वेडा म्हणतात !'

'ते सारं मी ऐकलंय ! तुझं ओरडणं बंद कर व माझ्याबरोबर चल !' मी त्याला सांगितले.

'आपण कसं जायचं ?'

'आपल्या पायांनी चल ! चालू लाग !'

मुलाच्या चेहऱ्यावर हुशारीचे जराही लक्षण दिसले नव्हते; पण तसा तो दुबळाही दिसत नव्हता. मी विचार केला, 'प्रत्येकजण काही तरी करू शकतो.'

मंदबुद्धी लोकांच्या शिक्षणखात्याच्या लोकांना त्या पोराची ब्याद टळली म्हणून फार बरे वाटले. मग चालत चालत आम्ही कॉलनीकडे निघालो. येताना वाटेत त्या पोराने आपली ठरविक साच्याची हकीगत सांगितली. साधारणत: ती नेहमीप्रमाणेच होती–आपले आई-बाप मेले. नाव वास्का पोलेस्चुक व आपण दरिद्री होतो. उपासमारीमुळे आपण कसे उद्योग केले व म्हणून पकडलो गेलो वगैरे. एका ठिकाणी धाड घालायला पण कमी केले नव्हते त्याने !

पहिल्या दिवशी वास्का अगदी गप्प राहिला. शिक्षक किंवा मुले यांपैकी कोणालाही त्याच्याकडून एक अक्षरही ऐकायला मिळाले नाही. त्याच्या या मुक्याच्या व्रतामुळेच मला वाटते, शिक्षणखात्यात त्याला अर्धवट व मंदबुद्धी ठरवला असावा.

त्याच्या अबोलपणामुळे मुलांना जरा विचित्र वाटले व 'त्याला बोलका करण्यासाठी आपण आपले उपाय करू या. म्हणजे त्याला चांगलाच घाबरवायचा. मग तो चांगला बोलायला लागेल,' असे मुलांनी मला सांगितले. मी ते सरळ नामंजूर केले. आता मलाही त्याला कॉलनीत आणल्याबद्दल पश्चात्ताप होऊ लागला होता.

एके दिवशी पोलेस्चुक कोणतेही बाह्य उपचार करावे न लागता आपोआप एकदम बोलू लागला. कदाचित हा वसंतऋतूचा परिणाम नव्हता ना? सगळीकडे वातावरण मातीच्या मंद वासानें दरवळून गेले होते. तो अगदी सारखा उत्साहानें बोलत होता. बोलता बोलता मध्येच खूप जोरात हसे व एकदम उडी मारी. सतत माझ्याभोवती घोटाळत राही व 'रेड आर्मीत असे होते, रेड आर्मीत तसे होते, झुबाटा नावाचा अधिकारी असा होता,' अशी सारखी बडबड करत राही.

झुबाटा काय मस्त माणूस होता! त्याचे काळेनिळे मोठाले डोळे कोणावर रोखले तर तो थंडगारच होई! आपली माणसेच त्याला खूप घाबरत असत.

मुले त्याला विचारीत, 'काय रे, झुबाटा असा म्हणून सांगतोस, त्याचा पत्ता तरी तुला माहीत आहे की?'

'पत्ता म्हणजे काय बुवा?' तो विचारी.

'अरे, तू त्याला पत्र लिहू शकतोस का?' असे विचारता तो म्हणे, 'छे, पत्र कशाला लिहायचं? मी निकोलाएवला जाईन आणि मला तो तिथे लगेच भेटेल.'

'तो तुला परत पाठवील,' मुले त्याला चिडवत.

'कधीच पाठविणार नाही' तो उलट म्हणे, 'आपणच स्वत: काय म्हणून त्याला त्रास द्यायचा? मी काही वेडगळ नाही. काय? आहे मी वेडगळ?'

अशा तऱ्हेने वास्का त्या आम्ही न पाहिलेल्या झुबाटाबद्दल तो कसा दिसतो, तो कसा बोलतो, तो कसा हुषार आहे, त्याने कधीही वाईट भाषा वापरली नाही वगैरे घोळून घोळून सांगे. मुलांनी शेवटी विचारले,

'काय रे, तू पळून तर जाणार नाहीस?'

यावर तो विचारात पडे व माझ्याकडे कटाक्ष टाकून गप्प होई. त्याने खूप विचार केला असावा. बाकी सारे जण त्याच्या पळून जाण्याबद्दल विसरून गेले व दुसऱ्या काही कामात मग्न झाले की त्यातल्या एखाद्या मुलाला तो विचारी, 'समज, मी पळालो तर आन्तोन रागावतील का?'

त्या पोराने सांगितले की, 'नक्कीच रागावतील. तुझ्यासाठी त्यांनी एवढे कष्ट घेतले आहेत.'

यावर वास्का एकदम गप्प होई.

अखेर एके दिवशी सकाळची न्याहारी संपवून ओरडतच शेलापुतीन माझ्याकडे आला,

'आन्तोन, वास्का कॉलनीत कुठेही नाही. त्याने न्याहारीसुद्धा केली नाही. तो अखेर पळालाच. बहुधा त्या झुबाटाकडे गेला असावा.'

मुले माझ्याभोवती जमली होती. वास्काच्या पळण्याचा माझ्यावर काय परिणाम होतोय हे बहुधा ती अजमावीत असावीत.

'क्रिमियालाच गेला असावा किंवा निकोलाएवलाच गेला असावा, आपण स्टेशनवर गेलो तर कदाचित आपण त्याला पकडू शकू.' असे आपापसात बोलणे चालले होते.

वास्काला पळून जाण्यामुळे काही जास्त चांगले मिळणार नसले तरीही हे कबूल केले पाहिजे की आमच्या या दरिद्री राहाणीचा अव्हेर करणारा कोणी तरी निघालाच.

मी माझ्या मनाशीच विचार करीत होतो. आमच्या निकृष्ट राहाणीमुळ खरेच कुणाला इथे राहावेसे वाटणार नाही हे मला पटत होते व तो चांगले काही तरी मिळेल या आशेने गेला असावा.

पण मी मुलांना मात्र सांगितले, 'जाऊ दे. गेला तर गेला. आपल्याला विचार करण्यासारख्या इतर पुष्कळ गोष्टी आहेत.'

एका अनपेक्षित घडामोडीमुळे कालिनाला आपण शेती करावी असे वाटू लागले. तो एप्रिलचा महिना होता. प्रसंग असा की, उन्मार्गी मुलांसाठी नेमलेल्या कमिशनसमोर एका चोरी केलेल्या मुलाला आणण्यात आले. त्या मुलाने एक घोडा चोरला होता. मुलाला कुठे तरी पाठविण्यात आले; पण घोड्याचे काय करायचे असा त्यांना प्रश्न पडला. एक आठवडा त्यांनी विचारात घालवला. कालिना अचानक कमिशनकडे गेला. त्या निरपराध मुक्या जनावराचे हाल पाहून त्याला वाईट वाटले. कालिना काही कामासाठी शहरात गेला होता. त्याने तो घोडा पाहिला व सरळ धरून कॉलनीत आणला. कमिशनच्या लोकांनी हरकत तर घेतली नाहीच; पण त्यांना हायसे वाटले.

कालिना घोड्याला घेऊन कॉलनीकडे येताना मुलांनी पाहिले व आनंदाने आश्चर्याने ते नाचायला लागले. कालिनाने घोड्याचा लगाम गुडच्या हाती दिला आणि बजावले, 'याची नीट काळजी घ्या. कारण ते मुकं जनावर आहे. त्याला तक्रार करता येणार नाही. तुम्ही आपापसात धसमुसळेपणा करता तसा करू नका. जर तुम्ही त्याची खोडी काढायचा प्रयत्न केलात आणि त्याने लाथा मारल्या तर आन्तोनकडे रडत-ओरडत येऊ नका. त्याचा काही उपयोग होणार नाही. उलट मीच तुम्हाला चांगली शिक्षा करीन.'

आम्ही सारे कॉलनीभोवती जमलो. कालिनाच्या बोलण्यावर कोणी आक्षेप घेतला नाही. कालिना खुषीत येऊन पाईपचे जोरजोरात झुरके घेत होता.

घोडा खरोखर धष्टपुष्ट व उमदा होता.

कालिना व काही मुलांनी कित्येक दिवस साऱ्या शेडमध्ये धुंडाळून हातोडी, स्क्रूड्रायव्हर व लोखंडाचे तुकडे वगैरे सामान इकडून तिकडून गोळा केले व कसा-बसा एक नांगर तयार केला.

एका सुमुहूर्तावर बुरुन व झादारोवने जमीन नांगरायला सुरुवात केली.

कालिना तिथेच बाजूला उभा राहून, ' असं करा, असं करू नका ' वगैरे सूचना देत होता.

शेवटी पोरे कालिनाला चिडवीत म्हणाली, ' तुम्ही स्वतः कधी नांगर धर-लाय का ? एक वावभर तरी जमीन नांगरली आहे का ? दाखवा पाहू आम्हाला कसा चालवायचा तो. '

यावर कालिना चिडून म्हणाला, ' मी नांगर कधीच चालवला नाही; पण तुम्ही कुठे चुकता ते मी नक्कीच सांगू शकतो. तेच नेमकं तुम्हाला समजत नाही. '

गुड व ब्रातचिन्को चाललेली नांगरणी एकाग्रतेने पहात होते. मुख्यतः घोड्यांना त्रास होऊ नये या हेतूने ते पहात होते. ब्रातचिन्कोने नव्या घोड्याचे नाव रेड ठेवले होते. त्याची तो फार काळजी घेत होता. गुडच्या हाताखाली घोड्याची चाकरी करायचे काम त्यानें स्वखुषीने पत्करले होते.

सोफ्रोन गोलोवान नावाचा एक लोहार जवळच रहात असे. त्याच्या अंगच्या काही गुणांमुळे तो इतरांपेक्षा वेगळा होता. तो भलताच तगडा होता. थोडा धुंदीत असायचा; पण तसा खूप प्यालेला नसे. प्रत्येक गोष्टीबद्दल त्याची स्वतःची मते होती. ती खरोखर मूर्खासारखी होती. सोफ्रोनमध्ये लोहार व मध्यम शेतकरी यांचे जणू मिश्रण होते. त्याच्या स्वतःच्या मालकीची दोन झोपडी, तीन घोडे, दोन गायी व एक लोहाराची भट्टी होती. तो उत्तम लोहार होता व त्याच्या डोक्या-पेक्षा त्याचे हात नीट ठिकाणावर असत. त्याची भट्टी मोठ्या रस्त्यालगतच होती. त्या मोक्याच्या जागेमुळे त्याला खूप काम मिळे व त्यामुळे तो एवढी माया जमा करू शकला होता. सोफ्रोनच्या मदतीने आमच्या मुलांनी आमचे बियाणाचे अवजार कसेबसे दुरुस्त करून घेतले होते.

गोलोवान कालिनाच्या बोलण्यावरून एक दिवस कॉलनीत आला. आमचे लोहारखाते तसे बेताबाताचेच होते. कुठून तरी थोडीबहुत अवजारे आम्ही जमा केली होती. सोफ्रोनने स्वखुषीने स्वतःची ऐरण व भाता, थोडीशी हत्यारे आणायचे ठरविले. तसेच त्याने लोहाराचे तांत्रिक शिक्षण आमच्या मुलांना देण्याचे कबूल केले. इतकेच काय तर आमचे सबंध लोहारखातेही दुरुस्त करून देण्याची त्याने तयारी दाखविली. गोलोवाननें स्वखुषीने आम्हाला एवढी मदत करायची तयारी का दाखवावी याचे मला थोडे आश्चर्यच वाटले; पण मला फार काळ थांबावे लागले नाही एके दिवशी रात्री गप्पा मारताना कालिना म्हणाले की,

'गोलोवान आपल्या कॉलनीत आपल्या मुलांना लोहाराचे शिक्षण द्यायला तयार आहे, कारण हे आजूबाजूचे लोक त्याच्यावर टपले आहेत. त्याची सारी संपत्ती ते एक दिवस पळवतील अशी त्याला भीती वाटते. तो इथे येऊन राहिला की, तो आपल्या कॉलनीला व पर्यायाने सोविएत राज्याला मदत करतो असेही त्याला भासविता येईल.'

'काय करावं मग ?' मला विचार पडला.

कालिना परत म्हणाला, 'मला वाटते त्याला त्याची भट्टी चालवायला आपण परवानगी देऊ या. नाही तर कुठे आपण सध्या या कामाला शिक्षक नेमू शकतो ? आपल्याला ऐरण व भाता कुठून मिळणार ? एखादी झोपडी दुरुस्त करायची तरी आपल्याला सुतार बोलवावा लागतो आणि तो कुलक (सुखवस्तू) असला तरी काय बिघडले ? आपण त्याला सर्वसामान्य माणसासारखाच वागवू !' आपल्या पाईपमधून धुराचे भपकारे सोडीत कालिना हसून एकदम म्हणाला,

'हे मुझिक त्यांची भट्टी खरोखरच एखादे दिवशी मोडतील आणि त्यात कुणाचाच फायदा नाही. तीच आपण इथे आणली तर ती चालू राहील. नाही तरी ती तशीच पडून राहणार आहे. सोफ्रोनला जे काम बाहेर मिळत होते ते तो इथे आणून करील. आपल्याला आपले काम होईपर्यंत त्याला ठेवून घेऊ. त्याला सांगू, 'हे बघ, ही सोविएतची संस्था आहे आणि तू आहेस जुन्या जमान्यातला नफेखोर; पण तुझ्या गमजा इथे काही चालायच्या नाहीत वगैरे वगैरे ! ...'

अलीकडेच आम्हाला ट्रेपकेवाडी दुरुस्त करण्यासाठी पैसे मिळाले. अर्थात ते फारच थोडे होते. इतके थोडे होते की, सारे काही आमचे आम्हालाच करून घ्यायला पाहिजे होते आणि त्यासाठी आम्हाला लोहाराची भट्टी व सुताराची पण जरुरी होतीच. आम्ही थोडी हत्यारे विकत आणली व लवकरच आम्हाला एक सुतार शिक्षक मिळाला. काय करावे हे ठरविणे कठीण होते; पण त्याच्या देखरेखीखाली आमच्या कामाला सुरुवात झाली. मुले अगदी जोरात लाकूड कापण्याच्या व तासण्याच्या कामाला लागली. नव्या कॉलनीत बसवायची दारे, खिडक्या बनवायला सुरुवात झाली. दुर्दैवाने आमच्या सुताराचे ज्ञान तसे अगाधच होते. त्यामुळे दारे-खिडक्यांची मापे घेऊन ते बनविणे मोठे कठीण होऊन बसले. मात्र भट्टी उत्तम नसली तरी तितकीशी अगदी वाईट स्थितीत नव्हती. सोफ्रोनला सोविएत सरकारची पुनर्रचनेची गती काही थांबविण्याची घाई नव्हती. आम्ही त्याला फारसा पगार देत नव्हतो; पण तो साराच्या सारा पगार एका मुलाबरोबर शेजारच्या गावातल्या एका हातभट्टीवाल्याकडे पाठवी व तीन बाटल्या हातभट्टीची दारू आणवी.

मला तोपर्यंत फारशी कल्पना नव्हती. मी निरनिराळे नवे शब्द, उदा. बिजागर, कड्याकोयंडे वगैरे शब्द ऐकून हरखून जात असे. माझ्याइतकीच मुलेही

का आमच्या कामाच्या पसाऱ्यामुळे चक्रावून गेली होती. त्यांच्यात खरोखरीच इतके दिवस सुप्त असलेले सुतार व लोहार जागे होऊ लागले. आमचा छोटेखानी कारखाना जोरात सुरू झाला होता आणि महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आम्हाला त्यापासून थोडेथोडे उत्पन्नही मिळू लागले होते.

त्या लोहाराच्या भट्टीने आमच्या कॉलनीत एक नवेच चैतन्य जणू निर्माण केले. सकाळी आठ वाजले की, त्या ऐरणीचा आवाज साऱ्या कॉलनीभर घुमे. उघड्या दारातून हसण्याचे व बोलण्याचे आवाज ऐकू येत. दोन–तीन गाववाले सदैव काही ना काही निमित्ताने तिथे दिसत आणि त्यांची आपसात पीक-पाणी, खत, नवे कर व सरपंच वगैरेबद्दल चर्चा चाले. आम्ही गाववाल्यांच्या घोड्यांना नालबंद करीत असू. त्यांच्या चाकांना धावा बसविण्याचे व नांगर, औत वगैरे दुरुस्त करण्याचे काम पण करीत होतो. गरीब लोकांकडून कमी व सुस्थितीतल्या लोकांकडून जास्त पैसे घेत होतो. यामुळे न्याय, अन्याय व पिळवणूक यावर चर्चा चाले.

सोफ्रोनने एक छोटासा छकडा करून द्यायचे कबूल केले. त्यासाठी जुन्या सामानातून एक सांगाडा शोधून काढला. कालिनाने शहरातून दोन आस विकत आणले. दोन दिवस ठोकून ठोकून ते तयार झाले. फक्त त्याला चाके व स्प्रिंग्ज् पाहिजे होत्या. मी बाजारात जुन्या स्प्रिंगचे चाक शोधण्याची खूप धडपड केली ; पण व्यर्थ ! शेवटी कालिना या कामगिरीवर गेला. एक संबंध आठवडाभर तो परतला नाही. त्यानंतर उत्तम कोऱ्या चाकांची रीप वगैरे घेऊन आला व बरोबर नवीन कल्पना पण.

एक दिवस सोफ्रोन कोझीर नावाच्या माणसाला घेऊन आला. तो तिथेच रहाणारा होता. तो एक शांत, सुस्वभावी आणि सदा हसतमुख असायचा ; पण ससाची खूण करायची त्याला सवय होती. तो नुकताच वेड्याच्या इस्पितळातून सुटलेला होता व त्याच्या बायकोचे नाव काढताच तो भीतीने कापू लागे कारण त्या बयेमुळेच त्या बिचाऱ्याला वेड्याच्या इस्पितळात भरती व्हावे लागले होते. कोझीर चाके छान बनवी. विशेषत: त्याला आम्ही चाके बनवायला सांगितली तेव्हा तो फार आनंदित झाला. कामाचा त्याला जराही कंटाळा येत नसे. त्याच्या घरच्या चमत्कारिक परिस्थितीमुळे त्याला एकट्याला आयुष्य काढावे लागत होते. त्याने एक दिवस धीर करून आम्हाला विचारले,

'तुम्ही मला कामासाठी बोलावलंत, तेव्हा मी इथंच राहू का ?'

'आमच्याकडे सोयीस्कर जागा नाही !' असं आम्ही त्याला सांगितले.

त्यावर तो म्हणाला, 'त्याची तुम्ही काळजी करू नका. मी मला जागा

शोधून घेईन. देव मला मदत करील. सध्या तर उन्हाळा आहे. मी बाहेरच झोपेन. हिवाळा सुरू झाला की मी त्या मांडवात झोपेन. मी तिथे व्यवस्थित राहीन !'

शेवटी कोझीरला रहायला परवानगी दिली व तो येऊन राहू लागला. तो रहायला आल्यावर त्याने आमच्या एका निकडीच्या प्रश्नाला हात घातला. 'आपण तारा आणवू. कालिनासाहेबांना त्या आणाव्या लागणार नाहीत; पण त्या कशा आणायच्या हे मला चांगलं माहित आहे. शेतकरी लोक ती रीम घेऊन आपणाकडे येतील. परमेश्वर आपल्याला मदत केल्याशिवाय रहाणार नाही. आपण सुंदर चाकं बनवू !'

आम्हाला चाकांची जरूरी नव्हती म्हणून आम्ही त्याला तसे सांगितले; पण तो पक्का व्यवहारी होता. तो म्हणाला, 'शेतकऱ्यांना त्यांची सदैव जरूरी असतेच व आपली मुलं बनवतील. आपण ते विकून पैसे मिळवू.'

कालिनाला त्याचे म्हणणे तत्काळ पटले. 'त्याला इथं राहू द्या ! निसर्ग असा मजेदार आहे की, प्रत्येक माणसाचा काही तरी उपयोग व्हावा अशी त्याची योजना असते !' कोझीर कॉलनीत साऱ्यांचा आवडता झाला. डॉरमिटरीजवळच्या खोलीत तो राहू लागला. आता मात्र तो त्याच्या बायकोपासून अगदी सुरक्षित होता. त्याची बायको आली की, तिला पळवून लावायची हा मुलांच्या आवडीचा एक कार्यक्रम होता. ती बाई केव्हाही येऊन थडके व आरडाओरडा करीतच येई 'माझ्या नवऱ्याला मुकाट्यानं परत पाठवा !' म्हणून मागणी करी. ती मला, मुलांना आणि सोविएत सरकारला शिव्या घाली. सोफोनवर तिचा जास्तच राग. 'त्याच्यामुळेच माझ्या संसाराचं वाटोळं झालं !' असं ती म्हणे. मुले कोणताही आडपडदा न ठेवता तिला सरळ सांगत की, 'कोझीर चाकं बनविण्यात खरोखरच तरबेज आहे व ते जास्त महत्वाचे आहे !'

अशा वेळी कोझीर आपल्या खोलीत मुटकुळे करून बसे. त्या बयेचा आवाज लांबवर जाईपर्यंत तो बाहेरच येत नसे. ती गेली की तो सुटकेचा निश्वास टाकी व म्हणे, 'काय पण घडवलंय देवानं या बयेला !'

कोझीर आपल्या कामात वाकबदार होता. चाके बनविण्याचा धंदा तेजीत चालू लागला व आम्हाला पैसे पण मिळू लागले. कोझीरच्या कामाची खूप दूरवर प्रसिद्धी झाली होती. अशा तऱ्हेने आमचे काम वाढतच होते. आमचे आयुष्य गुंतागुंतीचे व त्याच वेळी आशादायक बनत होते.

कालिनाने शेवटी खरोखरच पाच बिघा जमिनीत ओटचे पीक लावले. रेड, घोड्याने आमच्या पागेत भर टाकली. शिवाय आमच्या आवारात छकडा आला. तो जरुरीपेक्षा जरा जास्त उंच झाला होता एवढेच. जमिनीपासून सात फूट उंच

असल्याने आत बसलेल्या माणसाला घोडा नक्की जोडलेला आहे की नाही हे बरोबर दिसत नसे. लांबवर कुठे तरी असल्याचा भास होई.

आमची कामे एवढी वाढली की, आम्हाला कामाला माणसेच कमी पडू लागली. आम्ही कशीबशी आणखी एक डॉरमिटरी दुरुस्त केली आणि खरोखरच आणखी नवीन चेहऱ्यांची भर पडली. ही नवी मंडळी जरी वेगळ्याच घाटणीची होती.

एव्हाना दरोडेखोरांना बराच पायबंद बसला होता. त्या दरोडेखोरांच्या टोळीत स्वयंपाक करणारी किंवा वरकाम करणारी जी पोरे होती ती पकडून कॉलनीत पाठवली होती. त्यामुळे कॉलनीत कारावानो, प्रिखोकोव, गोलस, सरोका, वेर्शनेव्ह, मिटयामिन वगैरे नव्या नावांची भर पडली.

८

चारित्र्य व संस्कृती

कॉलनीत नव्याने भरती झालेल्या मुलांनी आमचे सामुदायिक जीवनतत्त्व अगदी मुळापासून हादरवून सोडले. त्यामुळे जी अगोदर थोडी स्थिरस्थावरता आली होती ती पार कोसळून पडली व पुन्हा एकदा आम्ही आमच्या जुन्या वाईट प्रवाहात पडलो.

आमच्या जुन्या लोकांना कशीबशी शिस्तीची अगदी नुकतीच ओळख झाली होती; पण नवीन लोकांना शिस्त हा शब्दच जणू माहीत नव्हता. त्यामुळे त्यांना कोणत्याही कायदा व शिस्तीत बसवणे कठीण होते; पण अर्थात सुरवातीसारखी वादळे झाली नाहीत किंवा शिक्षक मंडळींचा विरोध झाला नाही. कारण झादारोव तारानेटस् व बुरून वगैरे मुलांनी नव्यांना कॉलनीच्या सुरवातीच्या दिवसांची थोडी आधीच जाणीव करून दिलेली होती. नव्या जुन्या दोघांनाही शिक्षकवर्ग आपल्याविरुद्ध नाहीत याची कल्पना होती. ही जाणीव होण्याचे कारण म्हणजे शिक्षक खरोखर एवढे स्वार्थत्यागी व शिकविण्यात वाकबगार होते की, आपोआपच त्यांच्याबद्दल आदर वाटू लागे. मुलांनी पण अत्यंत कष्ट घेतले शिकण्यासाठी. शिक्षकांशी चांगली वर्तणूक ठेवली. त्यामुळेच शिक्षकांना मुलांकडून कधी त्रास झाला नाही. त्यामुळे आम्हाला दोघांनाही त्रास झाला नाही. आळस किंवा चुकारपणा या गोष्टी शारीरिक पीडेमुळेच दिसत. विरोध म्हणून कधी असहकार झाला नाही.

कोणतीही नवी सुधारणा ही बाहेरून लावलेल्या शिस्तीतून येणार नाही. म्हणून अगदी प्रथमावस्थेतल्या समाजाच्या संस्कृतीचा वापर केला नाही.

एकंदरीने पाहता या मुलांनी इतक्या अडचणींना तोंड देऊन, पळून न जाता व अत्यंत गरिबीत रहाणे हे जरा विशेषच होते. याचे मूल्यमापन शिक्षणाच्या स्वरावरून करता येणार नाही; परंतु हेही खरंच की १९२१ साली रस्त्यावर दिवस काढण्यात तसे काहीही प्रलोभन नव्हते. आमचा भाग जरी दुष्काळी भागात मोडत नसला तरी शहरातूनही परिस्थिती फार वाईटच होती. सगळ्याच गोष्टींची कमतरता होती. आमची विद्यार्थी मंडळी तसे पाहिले तर सर्वस्वी उन्मार्गी नव्हती; पण त्यांची घरेदारे सोडून आई-बापांचा ठावठिकाणा नसलेली अशी होती.

ही सारी मुले अर्थातच निरनिराळ्या स्वभावाची अशी होती. त्यामुळे त्यांची सांस्कृतिक पातळी बरीच खाली होती. मुद्दामच अशा मुलांची आमच्या कॉलनीत भरती झाली होती. त्यापैकी बरीचशी निरक्षर किंवा थोडीफार अक्षर-ओळख असलेली होती. ती अत्यंत घाणेरडी व गलिच्छ परिस्थितीतून आलेली होती. आपापसात द्वेष करणे, दुसऱ्याला मारणे म्हणजेच शौर्य अशीच त्यांची कल्पना असावी.

त्यातल्या त्यात झादारोव, बुरुन, वेटकोवस्की, व्रातचिन्को वगैरे मंडळी ही हुषार व सभ्य समाजातली म्हणता आली असती. नव्यापैकीसुद्धा काराबानोव आणि मिटयाजिन ही सोडली तर सारा गाळसाळच होता. माणसात यायला त्यांना बराच वेळ लागला. अर्थात आमची दरिद्री परिस्थिती पण त्याला कारणीभूत होतीच.

प्रथम वर्षी आपसातील भांडणे ही माझी स्वतःची डोकेदुखी होती. सामूहिक रहाणीमुळे साधारणपणे एकमेकात आपुलकी निर्माण व्हावी; पण याउलट क्षुल्लक कारणांवरून ती वर्दळीवर येत. आपसातल्या शत्रुत्वातून मारामारी उद्‌भवत असे, असेच नव्हे तर आपण जास्त बलिष्ठ आहोत या अहंगंडातून मारामारी उद्‌भवे. राजकीय ज्ञान तर नव्हतेच. वास्तविक ही मंडळी वर्गशत्रूच्या गोटात वावरलेली होती; पण तरीही वर्गीय एकजूट म्हणजे काय याची बिलकूल जाणीव नसलेली अशी होती. आमच्याकडे कामगारांची फारच थोडी मुले होती. त्यामुळे वर्गजागृत माणूस ही गोष्ट त्यांनी ऐकलेलीच नव्हती. कष्टकऱ्यांच्या जीवनाबद्दल काही योजना माहीत नव्हती. शेतकरी व शेतमजूर यांच्याबद्दल या मुलांना तिटकारा होता. अशा परिस्थितीत मानसिक एकटेपणातून अतिरेकीपणा, आपली ताकद दाखविण्यासाठी दादागिरी आणि कधीकधी रानटीपणापर्यंतही मजल जाई. अशी जरी निराशाजनक परिस्थिती असली तरी तशाही स्थितीत सामुदायिक जीवनाची झाक जी पहिल्या हिवाळ्यात आम्ही उजळवली होती ती जाऊ न देता या प्रथमावस्थेतल्या जाणीवेची जपणूक करणेच अतिशय महत्त्वाचे काम होते.

मी या गोष्टीची वेळीच दखल घेतली व त्या दृष्टीने पावले उचलली हेच माझे खरे श्रेय. दुसरी कोणतीही दूषित छाया या सत्प्रवृत्तीवर पडू नये हेच माझे खरे कर्तव्य होते. हे काम इतके अवघड होते व दीर्घकाळ चालणारे होते आणि याची जर सुरवातीलाच मला कल्पना आली असती तर मी भीती धरून कदाचित हे सोडूनच दिले असते. मी जरा फाजील आशावादी म्हणायचा. कारण मला प्रत्येक वेळी 'आपण आता जिंकलेच' असा भास होई.

त्या काळात एकेक दिवस हा तर अत्यंत आनंदाचा, अत्यंत दु:खाचा किंवा अतीव पश्चात्तापाचा असाच घालवावा लागला.

अशाच एका दिवशी दिवसाचे सारे कामधाम संपवून, उदा. वाचन, मनन खेळ इत्यादी आणि 'स्वस्थ झोपा' अशी सदिच्छा व्यक्त करून शिक्षक मंडळी आपापल्या खोल्यांतून झोपण्यासाठी गेली. मुलेही आपल्या डॉरमिटरीत झोपण्याच्या तयारीत होती. माझ्या खोलीतही हळूहळू आवराआवर होत होती. कालिनासाहेब नेहमीप्रमाणे कुणावर तरी टीकास्त्र सोडीत होते. व्रातचिन्को आणि गुड हे मात्र माझ्या ऑफिसच्या बाहेर रेंगाळत होते. बहुधा कालिनासाहेबांना गुरांच्या व घोड्यांच्या खाण्याबद्दल पुन्हा एकदा हटकण्यासाठी ते वाट पहात असावेत. एकाएकी काही गडबड झाली व आरडाओरडा झाला की, 'मुलं एकमेकांना सुऱ्यांनी भोसकताहेत.'

मी धावतच मुलांच्या डॉरमिटरीत गेलो. तिथे खूप गोंधळ चालू होता. एका कोपऱ्यात दोन गट उभे होते. शिव्यागाळी व त्याबरोबर एकमेकांना धमक्या देण्याच्या पावित्र्यात ते होते. अत्यंत घाणेरड्या भाषेत एकमेकांना सुनावणी चालू होती. एक जण कोणी तरी दुसऱ्याचा कान पिरगाळत होते. बुरुनने नुकताच कोणाच्या तरी हातून एक चाकू काढून घेतलेला होता. खोलीच्या दुसऱ्या टोकाकडून त्याला कोणी तरी धमकावीत होते, 'तुला कोणी मध्ये लुडबुडायला सांगितलं ? तुलाही प्रसाद हवाय काय ?'

खाटेच्या एका कोपऱ्यावर बसून एकजण आपली जखम चादरीच्या फाडलेल्या चिंधीने बांधीत होता.

माझ्यामागे उभा राहून कालिना भेदरलेल्या आवाजात मला पुढे होऊन ते द्वंद्वयुद्ध सोडविण्याचा तगादा लावीत होता. 'नाही तर ते एकमेकांचा जीव घेतील.'

माझा एक नियम होता की, मारामारी करणाऱ्यांना मध्ये पडून कधी सोडवायचं नाही. म्हणून मी दरवाजात उभा राहून हे दृश्य शांतपणे पहात होतो. हळूहळू मी तिथे उभा असल्याची मुलांना जाणीव होऊ लागली. सारे शांत होऊ लागले. त्या शांततेमुळे काही भडकलेली डोकी शांत झाली. चाकू फेकून दिले गेले,

गुद्दागुद्दी, शिवीगाळ सारेच एकदम थांबले; पण मी तरीही शांतपणा सोडला नाही. आतून मात्र राग आणि आमच्या या रानटी प्रवृत्तीबद्दल तिरस्कार ओत-प्रोत भरला होता. तो तिरस्कार माझ्या अगतिकत्वाचा होता. कारण आजचा प्रकार काही शेवटचाच प्रकार नव्हता, तर हे वरचेवर घडणारे होते.

शेवटी एकदाची डॉरमिटरीत भयानक शांतता पसरली. दबलेल्या श्वासोच्छ्वासांचा आवाज पण स्पष्ट ऐकू येत होता.

आता ती शांतता असह्य व्हायला लागली व माझी कृती अगदी योग्य आहे अशी पुरेपूर खात्री झाल्यावर मी रागाच्या आविर्भावात मोठ्याने ओरडलो, ' सगळ्यांनी सगळ्या चाकू, सुऱ्या टेबलावर आणून ठेवा. '

स्वयंपाकघरातल्या, जेवणघरातल्या, पेन्सिल तासायच्या वगैरे वगैरे चाकू-सुऱ्यांचा टेबलावर ढीग पडला.

अजूनही या शांततेचा भंग झाला नव्हता. टेबलाजवळ उभा राहून माझा आवडता शिष्य आणि मला वाटणारा एकमेव आधार झादारोव मंदस्मित करीत होता.

' अजून काही राहिलंय ?'

' होय. माझ्याकडं एक आहे, ' झादारोव म्हणाला.

सगळेजण माना खाली घालून शांतपणे उभे होते. ' ताबडतोब आपापल्या बिछान्यावर झोपा !' असा मी हुकूम केला. सगळे जण बिछान्यावर पडेपर्यंत मी डॉरमिटरी सोडली नाही.

दुसऱ्या दिवशी मुलांनी रात्रीच्या प्रकाराची ओळखही दाखविण्याचे टाळले. मी सुद्धा मग त्या गोष्टीचा उल्लेखही केला नाही.

असेच एक दोन महिने गेले. मधूनमधून केव्हा तरी त्या रात्रीसारखी पुनरावृत्ती व्हायची. काही मंडळी गुंडगिरी करायची; पण आमच्या सामूहिक जीवनाला रुळलेली मुले ते तिथल्या तिथे दडपून टाकीत; पण तरीही काही मुलांचा विचित्रपणा कमी होत नव्हता. ती एकमेकांना सुऱ्या दाखवीतच.

मग मला एक दिवस वाटले की, याला आळा घातलाच पाहिजे. या गोष्टी वारंवार घडू देणे योग्य नव्हे. अशीच एकदा मारामारी झाल्यावर मी शोबोटला माझ्या खोलीत जाऊन बसायला सांगितले. तो एकदम जणू काही शेळीसारखा होऊन माझ्या खोलीत बसला.

शोबोटला मी स्पष्ट सांगितले, ' तुला इथून जावे लागेल.'

' मी कुठं जाऊ ? ' त्याने विचारले.

' तुला जिथं मारामारी करता येईल अशा ठिकाणी तू जावंस असा माझा

तुला सल्ला आहे. तुझ्या एका मित्रानं जेवणाच्या टेबलावरची जागा सोडायचं नाकारलं म्हणून तू त्याला सुरीनं भोसकलंस. ठीक आहे, जिथं सुरामारीने सारे प्रश्न सोडविले जातात अशा ठिकाणी जावंस हे रास्त आहे.'

'मग मी केव्हा जाऊ?' असे त्याने विचारले.

'तू उद्या सकाळीच जावंस हे बरं!'

तो अगदी मोडून पडला. दुसऱ्या दिवशी नाश्त्याच्या वेळी सारी मुले माझ्याभोवती जमली व 'शोबोटला घालून नका' असा आग्रह धरू लागली. 'त्यानं काही केलं तर आम्ही त्याचा जाब देऊ,' असे विनवू लागली.

'याला प्रमाण काय ते सांगा!'

पण त्याचा त्यांना अर्थ समजला नाही; म्हणून मी जास्त फोड करून सांगितले, 'समजा, त्यानं पुन्हा जर भोसकाभोसकी केली तर तुम्ही काय कराल? त्याचा काय जाब द्याल तुम्ही?'

'तसं झालं तर त्याला नंतर हाकलून काढा.'

पण माझा निश्चय कायम होता. 'नाही, तो गेलाच पाहिजे.'

नाश्ता संपवून शोबोट माझ्याकडे आला. अभिवादन करून म्हणाला, 'आन्तोन, आपण दिलेल्या प्रायश्चित्ताबद्दल मी आभारी आहे. येतो मी!'

'ठीक आहे. तू जा. बाहेरची परिस्थिती फार बिकट आहे असं वाटलं तर परत ये. चांगला पंधरवडाभर बाहेरच्या जगाचा अनुभव घे.'

एक महिन्यानंतर शोबोट परत आला. अतिशय दीनवाणा व पार बदललेला दिसला.

'तुम्ही म्हणालात तसंच आहे आणि म्हणून मी परत आलो.'

'तुला पाहिजे ती संधी बाहेर मिळाली नाही का?'

तो स्वतःशीच हसला. 'नाही मिळाली. आन्तोन, बाहेरच्या जगात पुष्कळ जागा आहेत; पण मला तिकडे जायचं नाही. मला इथंच राहू द्या. मी भोसकाभोसकी करणार नाही!'

आम्ही दोघे डॉरमिटरीत गेलो. साऱ्या मुलांनी आनंदाने आमचे स्वागत केले.

'आन्तोन, तुम्ही त्याला क्षमा केलीत? तुम्ही त्याला क्षमा कराल याबद्दल आम्हाला खात्री होतीच!'

९

युक्रेनमध्ये अद्याप स्त्रीदाक्षिण्य अस्तित्वात आहे

एका रविवारी असादची दारू पिऊन आला. तो सर्वांना डॉरमिटरीत त्रास देऊ लागला म्हणून त्याला माझ्याकडे पाठवून दिला. तो माझ्या खोलीत बसून नशेच्या तारेत बडबडत बसला होता. त्याच्याबरोबर संभाषण चालू ठेवणे अशक्यच होते. मी त्याला मुकाट्याने झोपायला सांगितले. ते त्याने ऐकले व मग मी त्याला तिथंच ठेवले.

तिथून मी मुलांच्या डॉरमिटरीत गेलो. तर काय ? तिथेही दारूचा चांगलाच वास येत होता. काही मुले माझ्या आसपास फिरकायचे टाळीत होती. पुढाकार कोणाचा असावा हे सांगणे कठीण होते.

मी इकडे तिकडे पहात म्हटले, ' असादची काही एकटाच प्यायलेला दिसत नाही. त्याला बरेच साथीदार असावेत असं वाटतंय. '

बऱ्याच दिवसानंतर पुन्हा एकदा काहीजण पिऊन आले. काही जणांनी मला टाळले; पण काही थोडे माझ्याकडे येऊन त्या नशेत पाघळायला लागले. आपण आजूबाजूच्या परिसरात जाऊन नशापाणी करतो असे त्यांनी अगदी निर्लज्ज-पणे सांगितले.

दुसऱ्या दिवशी डॉरमिटरीत ' दारू पिण्याचे दुष्परिणाम ' यावर मोकळी चर्चा झाली. पिण्याचा विक्रम केलेल्यांनी आपण आता पिणार नाही असे कबूल

केले आणि या त्यांच्या शब्दांवर आपला विश्वास बसल्याचा मी पण बहाणा केला; परंतु आतापर्यंतच्या माझ्या अनुभवावरून या पोरांना बडवून दारू-पासून परावृत्त करणे कठीण आहे, असे मला वाटत होते. त्याच्या उलट म्हणजे दारू बनविणाऱ्यांचाच समाचार घेणे अत्यंत जरुरीचे आहे मी मनाशी ठरविले.

ते लोक आमच्यापासून फार दूर नव्हते. मला नुकतेच कळले होते की, आमच्या आजूबाजूला दारुच्या भट्ट्या राजरोस चालत. प्यायलेली माणसे पुष्कळदा कॉलनीत येत. कॉलनीतला गोलोवान मुलांना जवळपास दारू आणण्यासाठी पाठवीत असे. त्याला विचारले असता त्याचे कबूल केले व उलट विचारले, 'मी प्यायलो म्हणून तुमचं काय गेलं ?'

कालिनाने दारूला कधी स्पर्शही केला नव्हता. तो चिडून एकदम ओरडला, 'सोविएत सरकार कशासाठी स्थापन झालंय ? तुम्हाला हातभट्टीची दारू पुरविण्यासाठी ?'

यावर गोलोवानला चटकन् उत्तर सुचले नाही. तो जागच्या जागी चुळबुळ करीत राहिला. काही तरी आठवून त्याने विचारले, 'कोण पीत नाही ? सारेजण हवं तेवढं पितात. प्रत्येकाकडे भट्टी आहे. मग सोविएत सरकारनं पिणंच अजिबात बंद करून टाकावं.'

'सोविएत सरकार दारू पितं ? सारेजण शहरात, खेड्यात कुठेही बघा.'

'इथं दारू कोण कोण विकतं ते तुला ठाऊक आहे का ?' असे सोफ्रोनला विचारता तो म्हणाला,

'मला काय ठाऊक ? मी कधी कुणाला विकत आणायला पाठविलं नाही. तुम्हाला पाहिजे तर तुम्ही पाठवा. मला कशाला विचारता ? जसे काही तुम्ही सारी दारू जप्त करणार आहात ?'

'तुला काय खोटं वाटलं ? मी नक्कीच करीन ते !'

'हं ! आतापर्यंत थोडी का उपाययोजना झाली ? पण सारं निष्फळ ठरलंय.'

दुसऱ्या दिवशी मी शहरात जाऊन ऑफिसातून परवाना काढून आणला. मी पक्का निश्चय केला की, आमच्या गावाच्या आसपासच्या भागातल्या साऱ्या चोरट्या भट्ट्या अगदी उखडून काढायच्याच.

त्या रात्री मी व कालिनाने आपापसात विचारविनिमय केला; पण कालिना नेहमीप्रमाणे तितकासा तयार नव्हताच.

'आन्तोन, कशाला त्या भानगडीत पडतोस ? माझं ऐक. ते सारे चोर आहेत. चोर ! अगदी आपल्या गावच्या पाटलापासून सारेजण ! तूही त्यांना

चांगलं ओळखतोस. साले ! नांगराला घोड्याऐवजी बैल वापरतात. सोडून दे ! यातून काहीही निष्पन्न होणार नाही. सारे अधिकारी त्यांच्या हातात आहेत.'

'अरे, पण मला समजत नाही तुझं बोलणं. या सगळ्यांचा त्या भट्टयांशी काय संबंध कालिना ?'

'तू तर महाविक्षिप्त आहेस ! तुम्ही शिकलेले लोक ; अहो, त्यांच्या हातात सत्ता आहे ! त्यांना दुखविण्यात अर्थ नाही, ते उद्या तुलाच पिटून काढतील; त्यांचा नाद सोडून दे !'

त्या दिवशी मी मुलांच्या डॉरमिटरीत जाऊन पोरांना सांगितले, 'बाबांनो, मी काही तुम्हाला दारू पिण्याची सवय लावू देणार नाही. इतकेच नव्हे तर आस-पासच्या गावातील साऱ्या चोरट्या दारूच्या भट्ट्या उखडून टाकायचं मी ठरवलंय. माझ्याबरोबर कोण कोण येणार ते बोला.'

प्रथम बरेचजण गोंधळात पडले; पण मग काही जणांनी माझ्या सूचनेचे स्वागत केले.

'उत्तम कल्पना आहे. या लोकांना धडा शिकवायला हवाच आहे,' काराबा-नोव म्हणाला.

मी त्यातून झादारोव, वोल्कोव व तारानेट या तिघांची निवड केली.

शनिवारी रात्री उशीरापर्यंत बसून आम्ही धाड कशी घालायची त्याचा आराखडा तयार केला. तारानेट आराखडा बघता बघता डोके खाजवीत होता. तो एकदम म्हणाला, 'आन्तोन, आपण एकाच घरावर धाड घातली तर बाकी सारेजण आपल्या भट्ट्या लपवून ठेवतील. एवढेजण पुरेसे नाहीत.'

'म्हणजे घराघरातून भट्ट्या आहेत काय ?'

'अर्थात मौसी ग्रेच्यानी, आन्द्रेई कारपोविच, ग्रेच्यानी. खुद्द आमचा सोवि-एतचा अध्यक्षसुद्धा त्यातलाच ! हे सारे दारू बनवितात आणि यांच्या बायका शहरात नेऊन ती विकतात.'

'मला वाटतं आपण आणखी थोडेजण बरोबर घेऊ या, नाही तर ते आप-ल्याला मारझोड करतील व सगळाच मामला फसेल.'

वोल्कोव तिथेच एका कोपऱ्यात जांभया देत बसला होता. तो उसळून म्हणाला, 'हं, ते काय आम्हाला मारणार ? शहाणाच आहेस. काही नाही. आणखी फक्त काराबानोवला घेऊ या. कोणी आम्हाला मारणार नाही. मी चांगला ओळखतो या चोरांना; ते आम्हा सर्वांना वचकून आहेत.'

वोल्कोव तसा भाग घ्यायला फारसा उत्सुक नव्हता. माझ्यापासून हा पोर बरा दूरच राही. त्याला एकंदर शिस्तीचा तिटकारा होता; पण तरीही झादारोव-बद्दल त्याच्या मनात एका प्रकारचा ओलावा होता. तो सांगेल ते तो ऐकी.

झादारोवने नेहमीप्रमाणे त्याचे विश्वसनीय हास्य केले. त्याला आपली शक्ती वाया न घालविता काम करण्याची लकब होती. तसेच आपले व्यक्तिमत्त्वही तो वाया घालवीत नसे. नेहमीप्रमाणे दुसऱ्या कोणापेक्षाही झादारोववर माझा अतीव विश्वास होता. माझी खात्री होती की, तो कोणत्याही त्यागाला तयार राहील, त्यातही आपले व्यक्तिमत्त्व जराही वाया न घालविता.

तो तारानेटकडे वळून म्हणाला, 'उगाच वटवट नको. फ्योदर, कुठल्या झोपड्यांवर प्रथम धाड घालायची व कसं जायचं ते ठरवा. मग बाकी पुढचं पुढं पाहू. वोल्कोवचं म्हणणं बरोबर आहे. काराबानोव आपल्याबरोबर हवाच! त्याला त्या शेतकऱ्यांबरोबर बोलायची रीत बरोबर ठाऊक आहे; कारण तो एका काळी त्यातलाच होता. लवकर झोपू या. ते सारेजण पिऊन तर्रर्र व्हायच्या आत उद्या आपल्याला लवकर उठायचंय व तिथे पोचायचं आहे. खरं ना ग्रेच्यान्को ?'

'होय तर ! ' असं म्हणून वोल्कोव खुलला.

आम्ही उठलोच. लिडोचका व एकातेरीना बाहेर फिरत होत्या. लिडोचकाने मला हाक मारली,

'आन्तोन, मी ऐकते ते खरं का ? तुम्ही म्हणे आसपासच्या लोकांना त्यांच्या भट्ट्या मोडण्यासाठी देवाची भीती घालणार आहात. हे कुठलं वेड तुमच्या डोक्यात शिरलं ? याला काय शिक्षणतंत्र म्हणतात ? ही तर विकृती झाली !'

'त्यालाच मी नवं शिक्षणतंत्र समजतो. तू उद्या आमच्याबरोबर चल बघायला.'

'मी काय घाबरते असं वाटलं तुम्हाला ? मी नक्की उद्या तिथं हजर रहाते; पण हे शिक्षणतंत्र नव्हे हं !'

'तू खरंच येशील ? '

'अगदी नक्कीच येईन !'

एकातेरीना एवढा वेळ गप्प होती. ती म्हणाली, 'त्या पोरीला कशाला नेतोस बरोबर ? '

'माझा निर्णय पक्का हं ! आन्तोन, मी येणारच !' असे लिडोचका म्हणाली.

'असे आमचे पाचजणांचे पथक जायचे ठरले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी सात वाजता आम्ही सर्वांत जवळच्या शेजाऱ्याचे दार प्रथम ठोठावले. आमचे जाणे म्हणजे जणू काही कसली तरी बोलणी करायला जाण्यासारखेच होते.

आमची कृती अगदी बरोबर व योग्यच होती. जवळचा शेजारी आन्द्रेई हा थोडा टक्कल पडलेला, दाढी चापूनचोपून बसविलेला असा होता. त्याने पुढे येऊन दरवाजा उघडला व विचारले, 'आज का येणं केलंत ?' तो अगदी निर्विकार चेहऱ्याने पहात होता.

मी पुढे होऊन सांगितले, 'तुमच्याकडे बेकायदा दारु बनविण्याची भट्टी आहे व ती उखडून काढायची आम्ही ठरवलंय. त्यासाठी योग्य तो परवाना मी जिल्हा कमिटीकडून घेऊन आलोय !'

'बेकायदा भट्टी ?' असे आश्चर्योद्गार काढून आन्द्रेइने आमच्या चेहऱ्यांवरुन व आमच्या मुलांच्या चित्रविचित्र पोषाखावरुन नजर फिरवली.

पण याचवेळी आमचा तांडा हुश्शार झाला. काराबानोव गफारच्या बाजूने भट्टीच्या दिशेला आत घुसलाच. जाता जाता त्याने आणलेल्या काठीचा प्रसाद गफारच्या कुत्र्याला दिला. त्यामुळे ते कुत्रं केकाटू लागलं आणि त्याला साथीदार मिळाले. एकंदर सातव्या पट्टीत त्या सर्वांचा सूर लागला.

त्या कुत्र्यांना बाजूला करून आम्ही पुढे सरकलो. वोल्कोव त्यांच्या अंगावर त्याच्या चिरक्या आवाजात जोराने ओरडला. त्याबरोबर ती कुत्री बाजूला झाली; परंतु त्यांचे केकाटणे अजून चालूच होते. काराबानोव झोपडीच्या आत पोचलाच होता. त्याने विजयी मुद्रेने दाखविले.

'ही पाहिलीत भट्टी ?'

गफार जोरजोराने झोपडीच्या आत फेऱ्या घालू लागला.

'तुम्ही काल भट्टी लावली होती काय ?' असे झादारोवनं विचारलं.

'होय, होय, लावली होती,' असे दाढी कुरवाळीत पण अर्धवट स्वगत असे तो बोलला. त्याचं सारं लक्ष तारानेटकडे होते ; कारण तो एक गॅलनची भलीमोठी बाटली बाहेर ओढून काढून पहात होता. त्यात जांभळ्या रंगाचा द्रव होता.

गफार एकदम चिडला व तारानेटच्या बाजूला धावला. त्याला वाटले तारानेटला त्या कोपऱ्यात सहज पकडता येईल. त्याने तारानेटला पकडलं ; परंतु त्याला चुकवून ती बाटली तारानेटने सावकाशपणे झादारोवच्या हातात दिली व इतक्या सगळ्या धडपडीनंतर गफारला तारानेटचे छद्मी हसू दिसू लागले.

'मारा, मारा ! काका, मारा ना !' तारानेट.

गफार आणखीनच चिडला. 'तुम्हाला असं करताना शरम वाटली पाहिजे ! दुसऱ्यांच्या घरात शिरून खुशाल चोऱ्या करता आणि तुमच्या बरोबर तुमची पात्रंही घेऊन येता. आम्हाला तुमच्यामुळे जराही शांतपणा मिळत नाही. तुमचं एकदा कधी निःसंतान होणार ?'

काराबानोव त्याला वेडावीत म्हणाला, 'तुम्ही अगदीच शीघ्र कवी दिसताहात !'

काराबानोव अगदी शिस्तीत काठीवर रेलून गफारच्या समोर उभा होता.

'माझ्या घरातून चालते व्हा पाहू तुम्ही. चोर साले !' असं म्हणून त्याने

एक लोखंडी तिवई हातात घेऊन ती वोल्कोवच्या खांद्यावर आदळण्याचा प्रयत्न केला. वोल्कोवने हसून ती वरच्यावर पकडली आणि त्याला 'तिकडे काय मिळालं ते बघ !' असं सांगितलं.

गफारने पाहिले तर तेच हसू तोंडावर ठेवून तारानेटनं आणखी एक बाटली कट्टयावरून खाली काढली. ते पाहून गफारची मान झुकली व तो शेजारच्या बाकावर धपकन बसला. लिडोचका त्याच्या बाजूला बाकावर बसली. त्याला समजावणीच्या सुरात ती म्हणाली, 'आन्द्रेइ कारपोविच, हे बेकायदा आहे हे ठाऊक आहे ना? शिवाय तुम्ही दारूसाठी धान्य वाया घालविता आणि आजूबाजूला कित्येक लोक अन्नावाचून उपाशी मरताहेत !'

'हो ! काम करणारे काही उपाशी नाही रहात. जे काम चुकवतात त्यांना उपास पडणं योग्यच आहे.'

'तुम्ही मोठे कामगार नाही का गफारसाहेब ? तुम्ही तरी कुठं काम करता? स्तेपान नेचिपोरेन्को हा काम करतो, होय की नाही ?'

'स्तेपान ? कोण म्हणून स्तेपान म्हणून ?'

'होय. तोच स्तेपान, ज्याला तुम्ही इथून घालवून दिलंत. त्याला पगार दिला नाही. त्याचे कपडे दिले नाहीत आणि तो बिचारा आमच्या कॉलनीत यायला मागतोय.'

तारानेट बोलत बोलत खाली उतरला.

'या साऱ्याचं काय करायचं ?' असे झादारोवने त्याला विचारले.

'ते सारं मोडून तोडून टाकायचं.'

'भट्टीसुद्धा ?'

'हो भट्टीसुद्धा !'

गफार आपल्या जागी बसून होता. तो पुढे आला नाही. लिडोचकाने त्याला सामाजिक, आर्थिक आणि मनोवैज्ञानिक शास्त्रांचा मोठा डोस पाजला होता. ती सारी कुत्री जणू काही गफारच्या आवाराची मालकच होती व आम्ही जेव्हा बाहेर पडलो तेव्हा त्यांनी उगाचच जरा भुंकण्याचे सोंग केले.

झादारोवने तेवढ्यात समयसूचकता दाखवून लिडोचकाला गफारच्या झोपडीतून बाहेर काढले व 'आमच्याबरोबर चल पाहू, नाही तर हा गफार तुझा चांगल्यापैकी खिमा बनवील !' असं सांगितलं. लिडोचका चटकन बाहेर आली. गफारला दिलेल्या व्याख्यानामुळे ती जणू भारावून गेली होती. ती सांगू लागली, 'खरंच ! त्याला भट्टी चालवणं हे बेकायदा कृत्य आहे हे जाणवलं, बरं का !'

मुलांनी मोठ्याने हसून लिडोचकाला सांगितलं, 'वाहवा ! वाहवा बाई,

त्याला तुमचं म्हणणं पटलं हं ! फारच उत्तम ! तुम्ही आणखी थोडा वेळ थांबला असता तर मला वाटतं त्यानं आपणहून ती भट्टी तोडून टाकली असती. काय, बरोबर आहे ना ? '

यावर तारानेट म्हणाला, 'नशीब समजा, त्याची बायको घरी नव्हती. ती गोवाच्यायेन्का गावात देवळात गेली होती. नाही तर समजलं असतं. आता वेरखोलाबाईशी तुम्हाला सामना द्यायचाय. सांभाळा जरा ! '

दुसरा असामी वेरखोला उर्फ ल्यूका सेमियानोविच हा वरचेवर या ना त्या निमित्ताने कॉलनीत येत असे. आम्हीसुद्धा त्याच्याकडे कित्येकदा आमच्या छोटचा गरजांसाठी जात असू. उदा. घोडचाची कॉलर किंवा कधी बैलगाडी किंवा एखादी टाकी वगैरे दुरुस्त करण्यासाठी. ल्यूका तसा मोठा धोरणी होता व सर्वांशी जमवून घेण्यात पटाईत होता. दिसायला तो बऱ्यापैकी होता. त्याने आपली कुरळी दाढी अतिशय व्यवस्थित ठेवली होती. त्याला तीन मुलगे होते. त्यापैकी मोठा इवान. तो अॅकॉर्डियन वाजविण्यात पटाईत होता व आसपासच्या परिसरात याबद्दल त्याची ख्याती होती.

ल्यूकाने आमचे अगदी मनःपूर्वक स्वागत केले.

' या, या मंडळी. बसा, बसा ! मला माहीत आहे तुम्ही मंडळी भट्टया उडविण्याच्या मोहीमेवर आहात. खरं ना ? चांगली गोष्ट आहे. बसा तर खरं ! तुम्हाला ट्रेपकेवाडी दुरुस्त करायला गवंडी मिळाला का ? नाही तर मी उद्या बोगादीरोवका शहरात जाणार आहे. तेव्हा पाहून येईन कोणी चांगला गवंडी ! अरे, पण बसत का नाही तुम्ही ? माझ्याकडे भट्टीबिट्टी नाही हं ! मी असले धंदे करीत नाही. आपल्या सोविएत सरकारचा त्याला विरोध आहे. मी ते जाणतो आणि ते अगदी बरोबर आहे. अग ए, बाहेर ये ! ही आपलीच माणसं आहेत. घाबरू नकोस ! '

एक भलेमोठे पातेले भरून चक्का व एक बशी भरून केक ल्यूकाने टेबलावर ठेवले आणि कुठल्याही तऱ्हेने न लाजता सर्वांना त्याचा समाचार घ्यायला सांगितले. ल्यूकाला मिठ्ठास बोलण्याची व वागण्याची लकब होती. मला दिसले की, ते पदार्थ पाहून आमची पोरे पाघळली. वोल्कोव व तारानेट ते पहाण्यात अगदी गुंग झाले. झादारोव दारात उभा राहिला. त्यानं ओळखलं की आता ही परिस्थिती पेचात टाकणारी आहे. काराबानोव माझ्या शेजारी बसला व माझ्या कानात पुटपुटला, ' साला ! काय हरामी आहे ! पण काही म्हणा आन्तोन, आपल्याला तर हे खाल्ल्याशिवाय रहावणार नाही. अगदी कबूल करतो बुवा आपण. तुम्ही काहीही म्हणा ! '

ल्यूकाने एक खुर्ची ओढून झादारोवला बसायला सांगितलं, ' बसा मंडळी,

खरं तर यावर उत्तम पेय पाहिजे; पण तुम्ही तर त्याच्या विरोधी मोहीमेवर निघाला आहात!'

झादारोव मान खाली घालून माझ्यासमोर खुर्चीवर बसला व हळूच त्याने एक मोठा केकचा तुकडा तोंडात कोंबला–तारानेटचे तोंड तर संपूर्णपणे चीजने माखले होते. वोल्कोव जराही उसंत न घेता खातच राहिला होता.

'अग, आणखी आण ना थोडे केक!' ल्यूकाने आपल्या बायकोला फर्मावले.

'अरे इवान, तुझं अॅकॉर्डियन जरा ऐकव आपल्या पाहुण्यांना!'

'चर्चमध्ये प्रार्थना चालली आहे ना?' ल्यूकाची बायको म्हणाली.

'असू दे ग! त्यात काय बिघडलं? पाहुण्यांसाठी वाजवायला हरकत नाही. वाजव तू!'

इवानने 'चांदण्या रात्री' ही गत वाजवली. काराबानोव खूप हसला व म्हणाला, 'छान झाला हं पाहुणचार!'

पाहुणचार झाल्यावर ल्यूका संभाषणाकडे वळला 'ट्रेपके इस्टेट ताब्यात घेण्याचा जरुर विचार करा हं. मी त्या बाबतीत तुम्हाला जी काही मदत शक्य होईल ती करायला तयार आहे. तुम्ही उगीच या जंगलात जास्त दिवस राहू नका! मी तुम्हाला तिथं जरुर मदत करीन! तिथं जरूर लवकर हलवा सारं. तिथं एखाद्या भक्कम व्यक्तीची फार जरूरी आहे. तिथली ती पवनचक्की तुम्ही ताब्यात घ्या. त्याचं काय– कार्यकारी मंडळ आहे; पण त्यांना काही ते धंदा या दृष्टीनं नीट चालवता येत नाही हं. आजूबाजूच्या शेतकरी लोकांना आटा मिळत नाही. काही नाही. आता ईस्टर जवळ आला. लोकांना चार पदार्थ बनवायचे तर मुख्य आटाच नाही मुळी मिळत! ते रोजच्या रोज तेथे खेपा घालतात. असंच तिथे चाललेलं आहे. लोकांना खायला तर मिळालं पाहिजे आणि आटा नसला तर गोडधोड कुठून बनविणार?'

'आमच्याजवळ अजून एवढी साधनसामुग्री नाही हो!' असे मी म्हटले.

'असं कसं म्हणता? तुम्हाला मदत जरुर मिळेल. आजूबाजूच्या परिसरात लोक तुम्हाला खूप मानतात हं. माहित आहे, तुमच्याबद्दल लोक फार चांगलं बोलतात.

हे इकडे बोलणे चालले होते तेवढ्यात तारानेट आत घुसला. त्याच्या हातात भट्टीचा काही भाग होता. त्याच्या पाठोपाठ ल्यूकाच्या घरवालीचा कर्कश्य आवाजात तणतणाट चालला होता. तारानेट आमच्यातून केव्हा उठून गेला ते संभाषणाच्या ओघात आम्हाला समजलेच नव्हते.

' मला ही वरच्या खिडकीत सापडली आणि तिथे तयार माल पण आहे.' तारानेट म्हणाला.

ल्यूकाने आपली दाढी कुरवाळायला सुरवात केली आणि तो जरा गंभीर झाला. दुसऱ्याच क्षणी काही झालेच नाही असे दाखवीत ल्यूका तारानेटपुढे उभा राहून कान खाजवत, डोळा उडवीत व तोंडावर हास्याचा आव आणून म्हणाला, 'हा तुमचा पोरगा खरोखर हुषार आहे. फार पुढं येईल तो! असो, आता खरं तर बाहेर आलंच आहे. मला काही राग येणार नाही. कायदा तो कायदा ? भट्टी तुम्ही तोडून टाका ! चल, इवान त्यांना मदत कर.'

पण ल्यूकाची बायको वेरखोलीखा या आपल्या साधूपणाचा आव आणणाऱ्या नवऱ्याचे मानभावी बोलणे ऐकायला तयार नव्हती. तिने तारानेटच्या हातातली नळी ओढून घेतली.

'कोण मोडतोय माझी भट्टी ते पहाते ! हरामखोरांनो, निघा येथून. नाही तर टाळकी सडकीन एकेकाची.'

वेरखोलीखाची वटवट चालूच होती. लिडोचका इतका वेळ गप्प होती. तिने शांतपणे वेरखोलीखाशी बेकायदा दारु गाळण्याबद्दल बोलायचा प्रयत्न केला.

पण वेरखोलीखा काही अशी तशी ऐकणारी नव्हती. पोरांनी साऱ्या बाटल्या फोडून टाकल्या होत्या. काराबानोवने लोखंडी सळईने भट्टीचे राहिले-साहिले भाग तोडून टाकले. ल्यूकाने आम्हाला निरोप देताना पुन्हा जरूर येण्याचे आमंत्रण दिले. झादारोवने इवानशी हस्तांदोलन केले. इवान ॲकॉर्डियनवर शेवटचे सूर वाजवीत होता. इकडे वेरखोलीखा आरडाओरडा करीतच होती. आम्हाला नव्या नव्या असली शिव्या देत होती. आजूबाजूच्या झोपड्यातल्या आया-बाया घाबरून आमच्याकडे पहात होत्या. पुरुषमंडळी रागाने आपल्याशीच चडफडत होती. या सगळयांच्या जोडीला कुत्री जोराने भुंकत होती. ती साखळीने वईला बांधलेली असल्याने सुटण्यासाठी धडपड करीत होती.

आम्ही रस्त्यावरती आलो. काराबानोवला उभेही रहावत नव्हते. तो एका कुंपणावर अडखळला.

'अरे देवा ! मी मरणार ! पाहुणेमंडळी, तुम्ही खच्चून खाल्लंय ना ? तुमच्या पोटात दुखतंय का रे वोल्कोव ?' काराबानोवने विचारले.

त्या दिवशी संध्याकाळपर्यंत आम्ही सहा भट्ट्या तोडल्या. आम्हाला तसा काही त्रास झाला नाही. शेवटच्या झोपडीपाशी आम्हाला सर्गेइ पेट्रोवीच ग्रेच्यानी, गाव सोविएतचे अध्यक्ष भेटले. त्यांचे ते काळे लांब केस व वळवलेल्या मिशा यामुळे ते एखाद्या कोसॅकसारखा दिसत. तरुण वयातच ते उत्तमपैकी शेतकरी व

व संततोद्योगी म्हणून पुढे आलेले होते. आम्हाला लांबूनचं पाहून त्यांनी ओरडून थांबण्याची खूण केली. आम्ही सारे थांबलो.

'नमस्ते ! आपल्याकडे कसला परवाना आहे हे विचारू शकतो का ? आपण म्हणे लोकांच्या घरात शिरून त्यांच्या भट्टया व साठे तोडताहात असे कळलं. हा अधिकार तुम्हाला कोणी दिला ते कळेल का ?'

बोलता बोलता त्यांनी आपल्या मिशीला पीळ भरला व आम्हा सर्वांकडे रोखून पाहिले.

मी काहीएक न बोलता परवान्याचा कागद त्यांच्यापुढे धरला. त्यांनी तो हातात धरून दोन-तीन वेळा उलटसुलट केला व नाखुषीने माझ्याकडे परत दिला.

'असं ! एकंदरीत हा परवाना आहे तर ठीक आहे; परंतु लोक मात्र तुमच्यावर फार नाराज आहेत हं ! अशा तऱ्हेनं कुठलीही कॉलनी कायदा हातात घेऊ लागली तर सोविएत सरकारचं काय होणार कुणास ठाऊक ? मीसुद्धा खरे तर या चोरट्या दारू गाळण्याच्या विरुद्ध आहेच !'

'तरीही तुमच्याकडे एक भट्टी आहेच !' असे तारानेट सावकाशपणे म्हणाला.

अध्यक्षमहाराजांनी एक जळजळीत कटाक्ष तारानेटकडे फेकला व म्हणाले, 'जास्त शहाणपणा करू नकोस ! तू स्वतःला कोण समजतोस ? ही गोष्ट आम्ही वरच्या अधिकाऱ्यापर्यंत नेऊ व अशा कॉलनीतल्या मुलांना स्थानिक अधिकाऱ्यांचा उपमर्द करायची परवानगी मिळाली आहे काय, त्याची चौकशी करू !'

आम्ही दोन दिशांनी गेलो. तो आपल्या उद्योगाला व आम्ही आमच्या घराकडे परतलो. या आमच्या उपक्रमाचा चांगला परिणाम झाला. दुसऱ्या दिवशी झादारोवने आमच्याकडे येणाऱ्या गिऱ्हाईकांना म्हटले, 'पुढच्या रविवारी आम्ही सारे पन्नासजण धाड घालायला येणार आहोत.'

त्यावर त्या खेडुतांनी दाढ्या कुरवाळीत घाईघाईने सांगितले, 'जरूर या ! यात धान्याची खरोखरच नासाडी होतेय. बिगरपरवाना दारू गाळायला जर सोविएत सरकारने बंदी घातली आहे तर त्याची अंमलबजावणी पुरेपूर झालीच पाहिजे.'

अशा तऱ्हेने कॉलनीतील मुलांचे दारू पिणे बंद झाले; परंतु दुसऱ्या एका नवीन प्रकाराला तोंड देण्याची पाळी आली. ती म्हणजे जुगार. पुष्कळशी मुले जेवताना पात्र घेत नसत. खोलीची साफसफाईसारखी कामे काही विशिष्ट मुलांकडून केली जात.

एक दिवस एकाला हटकून विचारले, 'तू आज साफसफाई का करतोस ?

आजची पाळी इवानोवची आहे.' त्यावर त्याने चटकन् उत्तर दिले, 'आजचाच दिवस करीत आहे.' पण आमच्या लक्षात एक गोष्ट आली की, एकाचे काम दुसरा विनंती करून करताना दिसला आणि असे नेहमीच होऊ लागले. कित्येक मुले आपल्या वाट्याचे जेवण न जेवता दुसऱ्या कोणाला तरी देत असलेले दिसून आली.

जुगाराचा उद्भव आमच्या या उन्मार्गी मुलांच्या कॉलनीत होणे म्हणजे एक महासंकटच. जुगाऱ्याला सामान्य जीवन मानवत नाही. त्याला सतत साठा ठेवायची आवश्यकता भासते व हा साठा बिनकष्टाने मिळविण्याची त्याची धडपड चालू असते. हा साठा मिळविण्याचे सर्वात उत्तम साधन म्हणजे चोरी ! या जुगाराचा नायनाट करण्याचा मी निश्चय केला.

ओवचारेन्को हा मोठा आनंदी दिसणारा मुलगा. एकाएकी कॉलनी सोडून तो पळून गेला. मला चौकशी करता काहीही पत्ता लागला नाही. दुसऱ्या दिवशी हाच मुलगा शहरातल्या बाजारात भेटला. मी त्याला विनवले, 'तू कॉलनीत परत चल !' परंतु कॉलनीत यायचे त्याने साफ नाकारले. त्याला परत यायला तोंडच नव्हते हे त्याच्या एकंदर बोलण्यावरून माझ्या लक्षात आले.

जुगारामध्ये कर्ज काढणे ही गोष्ट म्हणजे आमच्या कॉलनीतल्या मुलांमध्ये एक बहुमान समजला जाऊ लागला. याउपरही हे कर्ज परत न करणे हे त्याहीपेक्षा मोठेपणाचे लक्षण समजले जाई. यापायी एकमेकात मारामारी व बदनामी करणे अपरिहार्य होऊन बसले.

मी कॉलनीत परत आल्यावर मुलांना संध्याकाळी विचारले, 'ओवचारेन्को का पळून गेला ?' यावर मुले म्हणाली,

'आम्हाला काय माहीत ?'

'तुम्हाला सर्व काही माहित आहे,' असं त्यांना मी ठासून सांगितले. त्यानंतर यावर कोणी काही बोलले नाही.

त्या दिवशीच रात्री कालिनासाहेबांची मदत घेऊन मी सगळीकडे सबंध कॉलनीभर कसोशीने तपास केला. आणि आम्हाला आश्चर्याचा धक्काच बसला. मुलांच्या उशीखाली, ट्रंकांतून, पेट्यांमधून, खिशांमधून दडविलेल्या अनेक वस्तू विशेषतः साखर वगैरे हस्तगत झाली. या सगळ्यांमध्ये बुरुन सगळ्यात जास्त श्रीमंत होता. त्याने आमच्याच वर्कशॉपमध्ये करून घेतलेल्या पेटीमध्ये तीस पौंड सापडले. सगळ्यात गंमतीची गोष्ट म्हणजे मिट्यागिनच्या उशीखाली एका कातडी टोपीमध्ये पन्नास रुबल एवढी तांब्याची व चांदीची नाणी सापडली.

बुरुनने कबूल केले की, ती सारी संपत्ती त्याने पत्त्याच्या जुगारात मिळवली होती.

'दुसऱ्या मुलाकडून मिळवली होतीस काय ?' असे विचारता त्याने 'होय' असे उत्तर दिले.

मिट्याग्निनं मात्र 'आपण काहीही सांगणार नाही,' असं उत्तर दिलं.

मोठ्या प्रमाणावर साखर, निरनिराळ्या वस्तू, अंगरखे, हातरुमाल व लहान-मोठे बटवे आमच्या तीन मुली रहात असलेल्या खोलीत सापडले. या तिघी-जणी म्हणजे ओल्या, राबसा, मरुस्या अशा होत्या. या वस्तूंचे मूळ मालक कोण हे या मुलींनी सांगण्याचे नाकारले. ओल्या आणि मरुस्या ह्या दोघी खूप रडल्या; परंतु राबूसाने मात्र तोंड उघडण्याचे नाकारले.

आमच्या कॉलनीत या तीनच मुली होत्या या तिघींनाही कमिशनने चोरी करण्याच्या अपराधाबद्दल आमच्याकडे पाठवून दिलं होतं. या तिघींपैकी ओल्या हिला एक अत्यंत वाईट काम करण्याच्या अपराधाबद्दल पकडण्यात आले होते. कदाचित तो प्रकार अपघातही असू शकेल; परंतु असले अपघात लहान मुलींच्या बाबतीत अपरिहार्य असतात. दुसरी मुलगी मरूस्या व तिसरी मुलगी राबूसा या दोघी कमालीच्या उडाणटप्पू व वाह्यात होत्या. कुठल्याही मुलाबरोबर त्या फिरत. शिव्या देणे, दारु पिणे व जुगार खेळणे या सर्वात त्या पारंगत होत्या. मरुस्या ही कमालीची कांगावखोर व ढोंगी होती. तिनं अनेकदा त्या दोघींचा अपमान केला होता. कधीकधी मारामारी केली होती. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे मुलांच्याबरोबर भांडायला ती कमी करत नसे. प्रसंगी शिक्षकवर्गाला वाटेल ती दुरुत्तरे करायलाही ती कमी करत नसे. कित्येकदा खोट्या उद्वेगाने ती चक्क म्हणायची, 'जाऊ द्या झालं. माझा जन्म फुकटचा.' राबूसा जरा स्थूल असून आळशी होती; पण खत्रुड नव्हती. उलट थोडी खिलाडी वृत्तीचीच होती. तुलनेने पाहता ती थोडी शिकलेली असावी. ती एका माध्यमिक शाळेत थोडंफार शिक्षण घेऊन आलेली होती. आमच्या स्त्री-शिक्षिका तिने शालांत परीक्षा द्यावी (राबफॅक) असा सतत आग्रह करीत असत. तिचा बाप आमच्याजवळच्या शहरात मोचीकाम करीत असे. दोन वर्षांपूर्वी कोणी तरी त्याचा खून केला होता. तिची आई खूप पिणारी होती व भीक मागून पोट भरीत असे. ते आपले खरे आई-वडील नव्हते, असे राबूसा चिडून सांगत असे. उलट सोकोलोबाच्या दारात तिला लहानपणी कुणी तरी सोडून दिले होते; परंतु ही नुसती गप्प होती. आपले वडील एका राजघराण्यातले होते असे ती सर्वांना सांगत असे.

राबूसा आणि मरुस्या यांचे इतर मुलांबरोबर एक स्वतंत्र नाते तयार झाले होते व त्यानुसार ती विशिष्ट मुले त्या दोघींना मान देत असत आणि मिट्याग्निन वगैरे लोकांच्या यंत्रणेचा महत्त्वाचा तपशील या दोघींनाही माहीत होता. मिट्याग्निन आल्यापासून कॉलनीत गुंडगिरीचा सुळसुळाट फारच वाढला

होता. तो कॉलनीत आल्यापासून आमच्याकडे गुंडगिरी वारंवार व पद्धतशीरपणे होऊ लागली होती.

मिटचागिन हा अट्टल, धैर्यवान व वाकबगार चोर होता. तितकाच तो दिसण्यात आकर्षक होता. तो सरासरी सतरा वर्षांचा असेल. त्याच्या चेहऱ्यावर एक नजरेत भरण्यासारखी खूण होती, ती म्हणजे त्याच्या जाडजूड व रुंद भिवया होत. त्याबद्दल तो अभिमानाने बोलत असे; परंतु या अशा ठसठशीत खुणेमुळे त्या कुठेही लपून रहाणे अशक्य. त्याने चोरी कधीहो न करता बाकी काहोही करावे हे त्याला कधीही कळले नाही. तो आदल्या दिवशी माझ्याशी बरोबरीच्या नात्यानं अघळपघळ गप्पा मारत होता.

‘ आन्तोनसाहेब, ही मुलं तुमच्याबद्दल फारच आदराने बोलतात.’

‘ मग बोलत असली म्हणून काय झाले ? ’

‘ तसं नव्हे ! म्हणजे मुलांना तुम्ही आवडत असाल तर ते त्यांच्या दृष्टीनं चांगलंच आहे. मी कुठं इथं फार दिवस रहाणार आहे ? ’

यावर मी त्याला विचारलं, ‘ का बरं ? का रहाणार नाहीस ? ’

‘ मी कशाला राहू ? मी तर अट्टल धंदेवाईक चोर आहे !’

‘ पण ही घाणेरडी सवय तू केव्हाही सोडून देऊ शकतोस !

‘ ते मला माहीत आहे; पण त्यामुळं काही फायदा होईल असं मला वाटत नाही. ’

‘ तू उगाचच भलती समजूत करून घेतलेली आहेस मिटचागिन. ’

‘ नाही. चोरी करण्यामध्ये एक वेगळीच मजा असते. ती कशी व केव्हा करावी हे फक्त तुम्हाला माहीत असायला पाहिजे. वाटेल त्याची चोरी करू नये. जगात काही बदमाष लोक असतात आणि काही फार सज्जन असतात. दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांकडून चोरी कधीही करू नये. ’

मी त्याला म्हटले, ‘ तुझं म्हणणं बरोबर आहे; परंतु खरी गोष्ट अशी आहे की, ज्यांची चोरी होते त्यांच्यापेक्षा चोरी करणारेच जास्त दुःखी असतात !’

‘ दुःखी म्हणजे काय ? मला नाही समजलं,’ असं मिटचागिन म्हणाला.

‘ थांब, मी तुला समजावून सांगतो. त्याचं असं आहे, एखाद्याला चोरी करायची सवय होते व त्याला काम करणं फार अवघड वाटतं. मग त्याला सर्व काही सोपं असल्यासारखं वाटतं. एखाद्याला पिण्याची सवय लागते आणि मग असा मनुष्य त्यातच सुख मानतो. मग एकवेळ शेवटी त्याला तुरुंगात जावं लागतं. त्यानंतर कोठेही जावं लागतं. असं सारं ते आहे समजलं ?’

'जणू काही तुरुंगात कोणी माणसं किंवा माणुसकीच नाही, असं का तुम्हाला म्हणायचंय ? खरं तर बाहेरच्या जगात तुरुंगातल्यापेक्षाही शेंकडो लोक नीच सापडतील! तुरुंगाबाहेरच्या जगाबद्दल कोणीही असा निर्वाळा देऊ शकणार नाही !'

'तू कधी ऑक्टोबर-क्रांतीबद्दल ऐकलंस काय ?'

'अर्थातच ! मी ऐकलेल आहे, किंबहुना मी 'रेडगार्डस्' बरोबरच होतो,' मिट्यागिन म्हणाला.

'ठीक आहे ! आता सर्वांनाच प्रामाणिक व चांगलं आयुष्य जगायला मिळणार आहे. तुरुंगातल्यापेक्षाही हे आयुष्य खचितच चांगलं राहील !'

'पाहू काय होतं ते,' असे मिट्यागिन म्हणाला, 'सध्या तरी अनेक आळशी व कामचुकार लोक बऱ्याच प्रमाणात दिसतात. ते आपल्या फायद्यासाठी वाटेल ते करतील. लांब कशाला ? आपल्या आसपास अशा तऱ्हेचे लोक पुष्कळ आहेत !'

कॉलनीतला जुगार जेव्हा पकडला त्या वेळी मिट्यागिनने त्याच्याजवळ सापडलेल्या पैशाचा उगम कुठे झाला ते सांगण्याचे नाकारले.

'हे पैसे तू चोरलेस का ?' मी विचारले. त्यावर तो म्हणाला,

'आन्तोन, तुमची अगदी कमाल आहे हं ! मी हे पैसे कधीच कमवून आणले नाहीत. या जगात पुष्कळ लुटारू आहेत. असा सर्व पैसा जमा करून हे लोक खुशीन बदमाशांच्या हाती देत असतात. माझ्यासारख्याला वाईट वाटायचं काय कारण ? मी माझ्यासाठी ते घेतले. तुमच्या या कॉलनीत लपवून ठेवायला जागा नाही. शिवाय तुम्ही झडती घ्याल असंही मला कधी वाटलं नव्हते !'

'बरं ! ठीक आहे ! हे पैसे मी कॉलनीसाठी वापरायचे ठरविले आहे. ही ठेव म्हणून आपण ठेवू आणि नंतर त्याचा हिशोब लावू ! याबाबत सध्या मी कोणाकडेही तुझं नाव सांगणार नाही !'

मी मुलांना चोऱ्यांबद्दल बोललो. यापुढे कोणीही पत्ते खेळायचे नाहीत अशी सर्वांना ताकीद दिली. कारण पत्ते खेळणे म्हणजे सर्वांना लुबाडणे. यावर काहींनी म्हटले, 'बरोबर आहे. पत्ते खेळायचे नाहीत !'

'पत्ते खेळणारे लोक मूर्खच आहेत. आपल्या कॉलनीत कित्येक लोक अर्धपोटी रहातात. साखर, भाकरी यांसारखे पदार्थ खात नाहीत. आपल्यातल्या ओवचारेन्कोला या जुगारापायीच कॉलनी सोडून जावं लागलं आणि तो चोरबाजारात सध्या फिरत असतो !'

'ओवचारेन्कोचं नुकसान झालं हे तर खरं !' मिट्यागिन म्हणाला.

'तुमच्यातल्या लहान सहकाऱ्यांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी माझ्यावर

आहे आणि यापुढे मला या जुगारापायी कोणी अर्धपोटी किंवा उपाशी राहून आपली प्रकृती बिघडून घेतलेली चालणार नाही. तुम्ही काय ते ठरवा ! आपसात जुगार चालू ठेवायचा की कॉलनी सोडायची ? तुमच्या वस्तूंची झडती घेण्यास मला कधीही आनंद वाटत नाही; परंतु ओवचारेन्कोला जेव्हा शहरातल्या बाजारात ओरडताना पाहिलं, त्याचा अधःपात दिसला, तेव्हा मी ठरवलं की, कोणाचीही गय करायची नाही ! मी पुन्हा एकदा सांगतो की, यापुढे कॉलनीत जुगार चालणार नाही ! मात्र हा नियम पाळण्यात प्रामाणिकपणा राखला पाहिजे. कारण बुरूनने पण असाच शब्द दिला होता; परंतु तो त्याने पाळला नाही.'

हे ऐकून बुरून रागाने पुढे आला व म्हणाला, ' आन्तोन सेमियानोविच, हे खरं नाही ! पत्ते खेळणार नाही याबद्दल मी कधीच शब्द दिला नव्हता ! तुम्ही सपशेल खोटं बोलत आहात ! '

यावर मी म्हणालो, ' तू म्हणतोस ते खरं आहे. दारू पिणार नाही असं तू कबूल केलं होतंस. त्यावेळी मी जुगार खेळणार नाही असं आश्वासन तुझ्याकडून घेतलं नव्हतं; ते घ्यायला पाहिजे होतं.'

यावर तो उसळून म्हणाला, ' मी दारु पीत नाही.'

काराबानोव हळूहळू सरकत पुढे आला. तो ज्या गवताळ प्रदेशातून आला तिथल्या काही लकबी चटकन लक्षात येत असत. तो गवताळ प्रदेशातल्या धष्टपुष्ट बैला-सारखा होता. तो पुढे येऊन म्हणाला, ' मित्रहो ! आपण आपल्याच मित्रांना जुगा-रात लुबाडणं हे खरोखरच फार वाईट आहे हे अगदी स्पष्ट आहे. तुम्ही माझ्यावर रागावलात तरी चालेल; परंतु जुगार खेळण्याच्या मी खरोखर विरुद्ध आहे. मी दुसऱ्या गोष्टीबद्दल आता आश्वासन देत नाही; पण मी जुगार खेळण्यार नाही. इतकंच काय, पण कोणीही खेळताना दिसला तर मीच त्याला शिक्षा करीन. ओव-चारेन्को आपल्यातून गेला म्हणजे जणू काही आपण त्याची थडग्यात रवानगी केल्यासारखं आहे. त्याच्या अंगात चोरी करण्याचा दुर्गुण नाही. बुरुन आणि राई-साने त्याला पुरापुरा बनवला. त्याची दशा कोणीही जाऊन बघावी आणि खात्री करुन घ्यावी. बुरुन व राईसाने त्याला भेटल्याशिवाय परत येऊ नये.'

बुरूनने हे सारे मान्य केले; परंतु त्याला आणण्यासाठी राईसाला बरोबर न्यायची जरूरी नाही असे तो म्हणाला.

सगळी मुले आपापसात गडबड करीत होती; परंतु सारेजण या झालेल्या खुल्या चर्चेबद्दल व कराराबद्दल खूष दिसले. बुरूनने माझ्या कॉलनीतले पत्ते गोळा करून ते आपल्या हाताने तलावात फेकले. कालिनासाहेबांनी सगळी चोरीला गेलेली साखर गोळा केली व पोरांना त्याबद्दल धन्यवाद दिले.

मिटचागिन मला डॉरमिटरीच्या बाहेर भेटला. 'मी जाऊ की राहू ?' त्याने मला विचारले.

'तू थोडे दिवस राहू शकतोस ! ' असे मी त्याला सांगितले.

'मी राहिलो तर चोऱ्या होतच राहणार !'

'ठीक आहे. तू चोऱ्या करत रहा. मग एक दिवस खतम होऊन जाशील.' हे ऐकून त्याला धक्काच बसला व तो तिथून निघून गेला.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी ओवचारेन्कोला शोधून परत आणण्यासाठी बुरुन गेला. धाकट्या मुलांनी राईसाला पण हाताला धरून ओढत आणले. काराबानोवने बुरुनच्या पाठीवर थाप मारून काम फत्ते करून येण्यास सांगितले.

स्त्रीदाक्षिण्याचे युग युक्रेनमध्ये अजून संपलेले नाही.

झादारोवने लोहारखात्यातून बाहेर डोकावून पाहिले. माझ्याकडे त्याच्या नेहमीच्या पद्धतीने स्मितहास्य करून तो म्हणाला, 'मूर्ख आहेत लेकाचे; पण वाईट नक्कीच नाहीत हं !'

काराबानोवने त्याला जरा घुश्श्यातच विचारले, 'लेका, तू कोण आहेस ?'

त्यावर त्याने उत्तर दिले, 'मी होय ? मी पूर्वीचा वंशपरंपरागत असाच मूर्ख होतो. आता तर मला म्हणतात, 'अलेक्झांडर झादारोव' मॅक्झिम गॉर्की कॉलनीचा मी प्रख्यात लोहार !'

'बरं, बरं, माहीत आहे !' असे म्हणून काराबानोव लोहारखात्यातून निघून गेला.

संध्याकाळी बुरुन ठरल्याप्रमाणे ओवचारेन्कोला खरोखरच घेऊन आला. ओवचारेन्को कमालीचा थकलेला व खूप दिवसांचा उपाशी दिसत होता; पण तरीही मनाने तो तृप्त वाटत होता.

१०

समाजसेवेचे मानकरी

माझ्यासकट आम्ही पाचजण होतो व आम्हा पाचजणांना मिळून समाजसेवेचे मानकरी या नावाने ओळखत. आम्ही स्वत: असे कधीच म्हणवून घेतले नाही आणि आम्ही काही विशेष करतो आहोत असे कॉलनीच्या सुरुवातीच्या काळात आणि नंतरही म्हणजे कॉलनीच्या आठव्या वाढदिवसापर्यंतही कधी भासवले नव्हते.

'हीरो' हा शब्द गॉर्की कॉलनीच्या बाबतीत वापरला असला तरी आम्हाला पुरेपूर खात्री होती की, हा किंवा अशासारखे शब्द आम्ही स्वत:साठी न वापरता विशिष्ट मुलांचे नैतिक बळ वाढवायला त्यांचा उपयोग करीत होतो. कारण त्यावेळी आमच्या देशाचे एकंदर जीवन म्हणजेच क्रांतिकारक जीवन हे कर्तृत्वाने भरलेले होते. त्यामुळे आमच्यासारख्यांचे काम व त्यातून मिळविलेले यश म्हणजे अगदीच क्षुल्लक म्हणायला हरकत नाही.

आम्ही बोलूनचालून अनेक प्रकारचे दोष असलेली सामान्य माणसे. आम्हाला आमचे कामसुद्धा माहीत नसलेले, आमचे रोजचे रहाटगाडगे, अपुरे मार्गदर्शन, त्यामुळे घ्यावी लागलेली माघार व झालेल्या अनेक चुका यांनी भरलेले होते. समोरची वाट जणू धुक्याने भरली होती आणि आम्ही त्यातून भावी काळातले नवीन शिक्षणतंत्र कसेबसे शोधण्याची पराकाष्ठा करीत होतो.

आमचा निर्णय घेण्यामागे पद्धतशीरपणा नसल्याकारणाने आम्ही घेतलेला

प्रत्येक निर्णय कडाडून टीका करण्यासारखा होता. तर माउलट त्या निर्णयाचा अनेक बाजूंनी विचार करण्यासारखा होता आणि आम्ही चर्चा करीत बसलो की चर्चेतून निष्पन्न तर काहीच होत नसे; पण त्या चर्चेला कधी अंतही नसे.

तरीही दोन गोष्टी निर्विवादपणे ठरविलेल्या होत्या. एक म्हणजे घेतलेले काम टाकायचे नाही, ते पुरे करायचे. भले त्यात अपयश येवो, काही पर्वा नाही व दुसरे म्हणजे आमचे रोजचे कॉलनीतले व कॉलनीबाहेरचे दैनंदिन आयुष्य चालू ठेवायचे.

आसीपोवमंडळी कॉलनीत आली त्यावेळी त्यांना आमच्या विद्यार्थ्यांची घृणा वाटत असे. आमच्या नियमाप्रमाणे शिक्षकमंडळींनी ड्युटीवर असताना मुलांच्याबरोबर जेवण घेतले पाहिजे होते; परंतु इवानोविच व त्याची पत्नी यांनी मुलांच्याबरोबर जेवावयास बसण्यास सक्त विरोध केला होता. त्यांनी कबूल केले होते, आपण आपला चोखंदळपणा सोडू शकत नाही !

यावर मी म्हटले, ' बरं ! ठीक आहे.'

इवानची संध्याकाळची पाळी असे तेव्हा तो डॉरमिटरीत मुलांच्या खाटां-वर बसण्याचे कटाक्षाने टाळीत असे. इतकेच नव्हे तर त्या ठिकाणी जर दुसरे काही बसायला नसले तर तो आपली ड्युटी उभ्याउभ्यानेच करीत असे. मुलांच्या त्या घाणेरड्या खाटांवर कसे बसायचे याबद्दल तो आश्चर्य करी.

मी म्हणे, ' त्यात काय आहे ? अहो, सारे काही शेवटी व्यवस्थित होईल. बिछाने स्वच्छ होतील, उवांचा नाश होईल आणि इतरही अनेक गोष्टी होतील.'

तीन महिन्यानंतर इवान मुलांच्यात बसून त्यांच्याबरोबर एकाच टेबलावर जेवण घेऊ लागला. इतकेच नव्हे तर त्याने आपला खास चमचा आणण्याचेसुद्धा बंद केले. उलट सगळ्या चमच्यांच्या जुडग्यातून तो चमचा तिथल्या तिथे साफ करून घेण्यात समाधान मानी. डॉरमिटरीतसुद्धा संध्याकाळच्या वेळी तोच इवानोविच एखाद्या मुलाच्या खाटेवर बसून काही मुलांबरोबर ' चोर–शिपाई ' खेळ खेळण्यात भाग घेऊ लागला. हा खेळ म्हणजे चोर, शिपाई, शोधक, न्यायाधीश आणि खबऱ्या वगैरे सर्वांचा मिळून असतो. असे शब्द लिहिलेल्या चिठ्ठ्या एकत्र ठेवल्या जात. खबऱ्याची चिठ्ठी ज्याला सापडेल त्याच्या हातात एक छडी असते व त्याने चोर शोधून काढायचा असतो. सगळ्या मुलांनी हात पुढे करायचे व शोधणाऱ्याने एक एक छडी देऊन अंदाजाने चोर शोधून काढायचा. यात कधीकधी न्यायाधीश व नागरिक यांनाही छडीचा प्रसाद मिळतो. असा संशय घेतल्याबद्दल जज्ज व नागरिक यांची पाळी येईल त्यावेळी खबऱ्याला सपाटून झोडपून काढून त्याचा बदला घेतात. हे असे चोर सापडेपर्यंत चालते. मग खबऱ्याची डोकेदुखी संपून चोरांची

डोकेदुखी सुरू होते. मग न्यायाधीश चोराला पाच फटके अशी शिक्षा फर्मावतो. पोलीस ती शिक्षा अंमलात आणतात.

ह्या खेळात चोर व पोलीस, न्यायाधीश व शिक्षा देणारा अशा आलटून पालटून भूमिका वेगवेगळ्या मुलांवर येत असतात. मुले त्या भूमिकेची योग्य अंमलबजावणी करीत रहात. पहिल्या वेळी न्यायाधीश झालेला दुसऱ्या वेळी चोरही होऊ शके. एखादा कडक न्यायाधीश किंवा बेपर्वा शिपाई जेव्हा दुसऱ्या खेळात चोर किंवा खबऱ्या होई तेव्हा ते आधीच्या खेळात कडक वागलेल्या न्यायाधिशाला चांगलाच हात दाखवीत. मग त्याला आपण उगाचच कडक वागलो होतो असे वाटू लागायचे.

एकातेरीना आणि लिडीया यांनीही ह्या खेळात भाग घेतला; परंतु मुलांनी या दोन्ही स्त्रियांना कमालीच्या सौजन्याने वागविले. तसेच चोर शोधून काढतानासुद्धा या दोघींना छडीचा प्रसाद अत्यंत मृदुपणाने देण्यात आला.

एकदा मीही या खेळात भाग घेतला होता. मुलांनी जास्तीत जास्त छड्या मारून माझी सहनशक्ती अजमावण्याचा प्रयत्न केला व मी बरोबर साथ दिली. मी न्यायाधीश म्हणून निवडल्यावर कडक शिक्षा दिल्या. त्याबद्दल शिपायांनाही आश्चर्य वाटले व माझ्यावर जेव्हा दिलेली शिक्षा अंमलात आणण्याचा प्रसंग आला तेव्हा पण मी चांगलाच हात दाखवला. शेवटी एक वेळ एका चोर झालेल्या मुलाने ओरडून सांगितले की, 'आन्तोन, शिक्षा फार झाली.'

माझे उट्टे काढण्यासाठी मुलांनी तशीच कडक शिक्षा मला दिली. मलाही माझा सुजलेला डावा हात घेऊन घरी जावे लागले. कारण शिक्षा घेताना हात बदलायचा नसतो व उजवा हात मला माझ्या लिखाणासाठी राखून ठेवणे जरुरीचे होते. इवानोविच आसीपोव नेहमी घाबरून वेगळीच बायकी तंत्रे वापरीत असे. मुलेही त्याला फाजील सौजन्याने वागवीत; परंतु एक दिवस मी इवानला बजावले,

'हे तुझं तंत्र बरोबर नाही! आपली मुलं घाबरट व भेकड होता कामा नयेत. त्यांनी धीट व सोशिक बनलं पाहिजे.'

परंतु इवानला माझे म्हणणे पटले नाही.

एका संध्याकाळी मी व इवान दोघेही मुलांच्याबरोबर 'चोर–शिपाई' खेळ खेळत होतो. माझ्यावर न्यायाधिशाची पाळी आली व दुसऱ्या पाळीत मी जेव्हा शिपाई झालो, तेव्हा त्याला मिळालेली शिक्षा देण्याचे काम माझ्यावर आले व मी त्याला चांगलाच बदडून काढला. मग त्याच्यावर जेव्हा पाळी आली तेव्हा त्याने माझा पुरेपूर सूड उगवला; परंतु माझ्या चाहत्यांना–मुलांना–ते रुचले नाही व एका मुलाने इवानला चांगलाच प्रसाद दिला. त्यामुळे त्याला दोन्ही हातांवर फटके खावे लागले!

दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी इवानने या खेळातून निसटायचे ठरवले; परंतु मुले कसली ऐकतात ? त्यांनी त्याला खेळात ओढलेच. पण त्यावेळी तो डगमगला नाही. न्यायाधिशाची भूमिका घेताना सूडबुद्धी वापरली नाही; तसेच चोर किंवा खबऱ्या यांची भूमिका पार पाडताना माघारही घेतली नाही.

आसीपोव मंडळी नेहमी कुरबूर करायची, 'आपली मुले मुलांच्यात मिसळण्यामुळे उवा, ढेकूण वगैरे त्यांच्याबरोबर आपल्या घरी जातात!' मी एकदा त्यांना सांगितले, 'उवांचा उगम आपल्या घरात न होता डॉरमिटरीत होतो. तेव्हा खरी स्वच्छ व्हायला पाहिजे ती डॉरमिटरी.'

आम्ही खूप प्रयत्न करून प्रत्येक मुलाला कपड्याचे दोनदोन जोड मिळविले व चादरीचेही दोन दोन जोड मिळविले. हे सूट खूपशी ठिगळे वगैरे लावलेले होते; परंतु ते आम्ही भट्टीत घालू शकत होतो व कपडे धुतले जाऊ लागल्यामुळे उवांचा आपोआपच नायनाट झाला. तरीही नवीन भरती झाली की, परत उवांचा सुळसुळाट होई. त्यांचा समूळ नायनाट करायला आम्हाला बराच वेळ लागला.

कर्मचाऱ्यांमधील कामाची वाटणी—दिवसभराचे काम, सकाळचे काम व संध्याकाळचे काम अशी करण्यात आली होती. याशिवाय शिक्षकवर्ग सगळ्या शालेय शिक्षणाचे वर्ग घेत असत. दिवसभराचे काम हे शारीरिक कष्टाचे काम व ते सकाळी पाचपासून रात्री झोपायच्या वेळेपर्यंत चालत असे. त्यामध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होई—

सबंध दिवसाचे वेळापत्रक पाळणे, जेवणाचे साहित्य काढून देणे, निरनिराळ्या वर्गावर देखरेख ठेवणे, भांडणे—तंटे सोडविणे, भांडारातील वस्तूंची नोंद ठेवणे, कपडे व बिछाने साफसूफ करून घेणे इत्यादी. हे काम एवढे जबरदस्त व पद्धतशीर होत असे की, वर्षाच्या अखेरीस आमची जुनी मुले शिक्षकांना व कर्मचाऱ्यांना मदत करण्यात तरबेज व्हायची.

या कामाला असलेले शिक्षक स्वतःच अंगमेहनत करीत. विशेषतः नवीन आलेल्या मुलांबरोबर व बऱ्याच मोठ्या मुलांच्या घोळक्याबरोबर ते जातीने काम करीत. प्रत्यक्ष कामाला हातभार लावणे हे आमच्या शिक्षकांचे कर्तव्यच होते. नाही तर आमच्या या असल्या शिक्षणपद्धतीत फार घोटाळे झाले असते. शिक्षक वर्कशॉपमध्ये काम करीत. कुठे मोडतोड झालेली असेल तर तिथेही धावून जात. संध्याकाळची ड्युटी तशी औपचारिक असे. सर्व शिक्षक डॉरमिटरीत जमत असत. यात काही फारसे कौतुक नव्हते. कारण आम्हाला फिरावयास जायला कुठेच जागा नव्हती. आमच्या रिकाम्या खोल्यातून मिणमिण दिव्याशिवाय काहीच नव्हते. ह्याच्याउलट संध्याकाळचा चहा झाल्यावर आमची सर्व कॉलनीची प्रजा आमच्यासाठी डॉरमिटरीत उत्सुकतेने वाट पाहत असे. त्यांचे प्रसन्न व उत्सुक

चेहरे, त्यांचे न संपणारे प्रश्न, खऱ्याखोट्या गोष्टी, राजकीय व सामाजिक विषयां-वरचे विशेष प्रश्न, उंदीर-मांजर किंवा चोर-शिपाई हे खेळ हेच आमचे करम-णुकीचे साधन होते. याशिवाय इतरही अनेक गोष्टींचे उदा. आमचे रोजचे जेवण, आमच्या शेजाऱ्यांचे वर्तन, कुठे दुरुस्ती किंवा आमच्या भविष्यातल्या सुखी जीव-नाची स्वप्ने वगैरे गोष्टींची चर्चा चाले.

कधीकधी मिट्यागिन एखाद्या गोष्टीचा धागा पकडून सुरुवात करी. तो अतिशय कुशलतेने गोष्टी सांगे. मधूनच नकला करणे किंवा अभिनय करणे त्याला चांगले अवगत होते. त्याला लहान मुलांची खूप आवड होती. त्याच्या गोष्टी ऐक-ण्यात लहान मुलं रंगून जात. मिट्यागिनच्या गोष्टीत चमत्कार कधीच नसत. त्या मुख्यत: मूर्ख व धूर्त शेतकरी, लबाड, ऐदी श्रीमंत, चलाख, कसबी लोक, धाडसी चोर, गबाळ पोलीस, शूर शिपाई व सुस्त धर्मोपदेशक यांच्याबद्दलच असत.

पुष्कळदा आम्ही काही काही गोष्टी डॉरमिटरीत एकत्र बसून वाचत असू. मी सुरुवातीपासूनच वाचनालयासाठी तरतूद करीत आलो होतो. त्यासाठी मी पुस्तके विकत घेत असे किंवा कुणाकुणाकडून मागून आणत असे. हिवाळ्याच्या अखेरीस आमच्या वाचनालयात रशियन भाषेतील उत्तमोत्तम पुस्तके, तसेच राज-कीय व शेतीविषयक मासिके जमा झाली होती. जिल्हा शिक्षणखात्याच्या विभागा-तून शास्त्रीय विषयावर मी निरनिराळी पुस्तके जमवली होती.

आमच्या बऱ्याचशा मुलांना वाचनाची आवड होती; परंतु सर्वांनाच वाचले-ल्याचा सुसूत्रपणे अर्थ लावता येत नसे. म्हणून आम्ही सामुदायिक वाचनाची प्रथा पाडली होती. पाळीपाळीने प्रत्येकजण त्यात भाग घेई. प्रामुख्याने झादारोव किंवा मी वाचनाचे काम करीत असू. झादारोवचे उच्चार व वाचन अतिशय स्पष्ट असे. पहिल्या हिवाळ्यात आम्ही पुश्किन, कोरोलेन्को, यामीन सिबिरीयाक्, वेर-सायेव वगैरेंची पुस्तके वाचून काढली. सर्वांत जास्त संख्येने वाचलेले ग्रंथ म्हणजे मॅक्झिम गॉर्कीचेच.

गॉर्कीच्या लिखाणाचा जबरदस्त व दुहेरी परिणाम होत असे. विशेषत: गॉर्कीच्या कल्पनाविलासाने काराबानोव, तारानेट आणि वोल्कोव इत्यादी मुले भारावून जात. तितकाच त्यांना गॉर्कीच्या वर्णनशैलीचा कंटाळा येई. विस्फारित कानांनी ते गॉर्कीचे 'मकरचंद्रा' ऐकत. इब्कान गुर्दयेवची व्यक्तिरेखा ऐकताना त्यांच्या मुठी आपोआप वळत; पण गफार अर्कीव आणि लेन्का यांच्या करुण कहाण्या ऐकताना ते जांभया देऊ लागत. काराबानोवला विशेषत: गुर्दयेवचे स्वभावचित्रण फार आवडे. त्याला त्यातील विशेषत: बोयारिन्याच्या विध्वंसाचा भाग फार आवडे. काराबानोव कडक चेहरा करून म्हणे, 'अरे, तुम्हाला आवडेल असाच हा आहे. प्रत्येक जण असाच झाला तर?' 'द थ्री' मधल्या इल्याच्या मृत्यूचे

वर्णन काराबानोवला फार आवडे. तितक्याच उत्साहाने तो ते ऐकत असे. तो म्हणे, 'धन्य ते लोक !'

मिटचामिन, झादारोव आणि बुरुन आमच्या कॉलनीवाल्यांच्या अतिउत्साही कल्पनाविलासाला हसत हसत म्हणत, 'अरे, तुमच्या कानांवर पडते; पण ते कानात शिरत नाही.'

'काय माझ्या कानात शिरत नाही.'

'अरे, पण तुम्ही काय ऐकता ? भिंतीवर डोके आपटून घेण्यामध्ये काय आनंद आहे ? तो तुमचा इल्या मूर्खच होता. कुठल्या तरी बाईने म्हणे त्याच्याकडे रागाने पाहिले आणि त्याच्या डोळ्यात अश्रू जमा झाले. आम्ही जर त्याच्या जागी असतो तर आम्ही असल्या लोकांना पकडून चांगली शिक्षा दिली असती. तुमच्या गुर्दयेवचासुद्धा गळा दाबून टाकला असता !'

'द लोअर डेप्थ' या पुस्तकाचा नायक ल्यूका याच्याबद्दलच्या मतप्रदर्शनात विरोधी बाजूचे लोक सहमत झाले. काराबानोव आपले डोके हलवित म्हणाला, 'तुम्ही काय वाटेल ते म्हणा ; पण हे जुने लोक एकंदर वाईटच. काही तरी करतील आणि नाहीसे होतील ! मी असल्यांना चांगले ओळखतो !'

'तो वयस्क ल्यूका कसा मजेदार आहे ! त्याला सर्व काही समजतं. कधी चोरायचं, कधी फसवायचं, कधी कुठे शिरायचं व आपल्यासारखं करून घ्यायचं आणि तरीही नेहमी त्यांचंच बरोबर असंच की नाही ?' मिटचागिन म्हणाला.

'गॉर्कीचं बालपण व विद्यार्थीदशा या पुस्तकांचा मुलावर चांगलाच परिणाम झाला. ते श्वास रोखून ती पुस्तके ऐकत असत. कधीकधी रात्री बारा वाजेपर्यंत वाचन न थांबवण्याची विनंती करीत. प्रथम गॉर्कीच्या आत्मचरित्रातल्या मी सांगितलेल्या गोष्टींवर त्यांनी विश्वास ठेवला नाही; परंतु त्या वाचल्यानंतर ते भारावून गेले व त्यांना एक कल्पना सुचली. 'गॉर्की आमच्यासारखाच एक दरिद्री माणूस होता,' या कल्पनेने त्यांना अगदा आनंदित केले. मॅक्झिम गॉर्कीचे चरित्र म्हणजे आमच्याच जीवनाचा एक भाग झाले होते. त्यातल्या निरनिराळ्या गोष्टी व उदाहरणांचा तुलनेला उपयोग होत असे. त्याच्या जीवनातल्या गोष्टी वादविवादासाठी उपयोगी पडत. मानवी जीवनमूल्यांची मोजदाद करता येई. 'कोरलेन्को चिल्ड्रेन्स कॉलनी' आमच्यापासून तीन किलोमीटरवर उभारलेली होती. परंतु मुलांना त्याच्या नावाचा हेवा वाटला नाही. 'ते असतील भले कोरलेन्को ! आम्ही आहोत गॉर्काइट.' कालिना इवानोविच याचे पण तेच मत होते व त्यांनी एकदा मला सांगितले की, 'कोरलेन्को भेटले होते व त्यांच्याशी संभाषणही केले. ते खरोखरच सभ्य व चांगले लोक आहेत, आणि तुम्ही लेको नुसती हुल्लडबाजी करणारे आहात !'

आम्ही आमच्या कॉलनीला 'गॉर्की कॉलनी' नाव दिले. शासकीयदृष्टचा हे नाव दिले गेले नव्हते; परंतु जवळच्या शहरात आम्हाला गॉर्काइट म्हणून ओळखू लागले. वरच्या अधिकाऱ्यांनीही या नावाला विरोध दर्शविला नाही. म्हणून आमचे रबरी शिक्के व सिले त्याच नावाची बनविली. अलेक्सी मक्झीमोविच यांचा पत्ता आम्हाला माहित नसल्याने दुर्दैवानें त्यांच्याशी आम्ही सुरुवातीच्या काळात पत्रव्यवहार करू शकलो नाही.

१९२५ मध्ये प्रथमच एका इटालियन साप्ताहिकात आम्ही गॉर्कीचे इटलीतले आयुष्य असा लेख वाचला. आम्ही अंदाजाने त्यांना आमच्या बुद्धिनुसार ' मक्झिमो गॉर्की, इटाली ' असे पत्र लिहिले.

लहान व मोठचा सर्वच मुलांना गॉर्कीच्या गोष्टी व त्याचं चरित्र याची आवड उत्पन्न झाली होती; परंतु छोटचा मुलांना वाचता येत नव्हते.

आमच्याकडे दहा वर्षे आणि जराशी मोठी अशी बारा मुले होती. ती सगळीच मोठी गडबडी, धडपडी व वखवखलेली अशी असत. कॉलनीत प्रवेश करतेवेळी प्रत्येकजण दुबलेपतले आणि अतिशय घाणेरडचा स्थितीत आलेला होता. एकातेरीना हीच आमची कॉलनीची आरोग्याधिकारी होती आणि तिला भरपूर काम मिळे. तिला स्वच्छतेचे कमालीचे वेड होते. तरीपण ती मुले तिच्याकडे ओढली जात. त्यांना हळुवारपणे कसे रागवावे हे तिला चांगले माहीत होते. त्यांच्या बारीकसारीक गोष्टी तिला माहीत असत. त्यांच्या गोष्टींवर ती कधीच विश्वास ठेवीत नसे. आणि त्यांचा क्षुल्लक गुन्हाही तिच्या नजरेतून कधी सुटत नसे. त्यांना शिस्त लावण्याचे धोरणही तिने कधी सोडले नाही.

कॉलनीत एकातेरीनाशिवाय इतक्या मायेने त्यांची घरची परिस्थिती, आईवडिलांची माहिती किंवा त्यांच्या भविष्याचे चित्र कोणीही रंगवू शकत नसे. त्यांच्या दुर्दैवाची कहाणी इतक्या सहृदयतेने कोणीही ऐकून घेत नसे. किंबहुना सगळे नियम धाब्यावर बसवून, मोठचा युक्तीने कालिनासाहेबांच्या कडक शिस्तीला चुचकारून, अशा मुलांना पोटभर जेवण मिळालेच पाहिजे असा ती आग्रह धरीत असते.

एकातेरीनाचा लहान मुलांबद्दलचा जिव्हाळा मोठी मुले समजून घेत व तिला फार मान देत. तिने केलेली कोणतीही विनंती मान्य करीत. उदा. लहानांनी आंघोळ केली की नाही, कपडे नीट घातले की नाही, आपापसात ती भांडत नाहीत ना, वगैरेवर नीट लक्ष ठेवीत. कॉलनीतल्या मोठचा मुलांना छोटचा मुलांचा लळा किंबहुना त्यांच्याबद्दलची भ्रातृभावना या गोष्टी म्हणजे आमच्या एकातेरीनाबाईंच्या कामाचे फळ होते.

११

औत मिळविण्याची करामत

शेतीच्या कामात प्रगती होत नसल्यामुळे आमच्या कॉलनीतल्या लोकांचा शेतीकडे कल नसावा असे मला वाटू लागले. त्यामुळे कोलोमॅक नदीच्या पलीकडच्या तीरावरील राई वसंतऋतूच्या आगमनामुळे फुलायला लागली होती तिकडे आमचे डोळे लागले. ती जमीन खरोखरच चांगली असावी असे वाटत होते.

कॉलनीच्या डागडुजीचे काम अतिशय मंदगतीने चालले होते. आम्ही नेमलेल्या सुताराला फक्त लाकडाचे मोठे खोके कसे बनवावे एवढेच येत होते. इमारतीच्या लाकूडकामाच्या बाबतीत तो जवळजवळ निकामीच होता. दारेखिडक्यांना काचेची तावदाने आम्ही पैशाच्या अभावी लावू शकत नव्हतो, तरीही उन्हाळा संपेपर्यंत दोनतीन मोठ्या इमारतींची आम्ही डागडुजी केली. खिडक्यांना तावदाने नसल्यामुळे आम्ही त्या इमारतींचा रहाण्यासाठी उपयोग करू शकलो नाही. आजूबाजूची छोटी घरकुले वगैरे आम्ही दुरुस्त करून घेतली. मुख्यत: त्यांचा उपयोग सुतार, गवंडी, विटा पाडणारे व दरवान यांना रहाण्यासाठीच झाला. त्यामुळे मुलांना तिकडे जाऊन रहाणे अशक्य होते. शिवाय कुठलीही वर्कशॉप्स् तेथे नव्हतीच. त्यामुळे तिथे काही कामही नव्हते.

आमची मुले नव्या कॉलनीत जा–ये करीत असत. बरेचसे कामही त्यांनी पुरे करीत आणले होते. जवळजवळ दहा मुलांनी तेथे छोट्याशा झोपड्या तयार केल्या व ते त्या बगीच्यात काम करीत. त्यांनी गाड्या भरून सफरचंदे व पेअरफळे

पाठवून दिली. मुलांनी केलेल्या मेहनतीमुळे ट्रेपकेवाडी–बगीचा चांगला दिसू लागला तरी तिथे अजूनही बरीचशी सुधारणा व्हायला हवी होती.

गोन्चारोवका गावचे रहिवासी ट्रेपकेवाडी आमच्या ताब्यात आल्यावर जरा नाराज झाले होते. विशेषत: आमची ओंगळ, ओबडधोबड फौज, त्यामुळे ट्रेपकेवाडीत वावरताना त्यांना कसेसेच दिसत होते. दुर्दैवाची गोष्ट म्हणजे आम्हाला मिळालेल्या साठ एकर जमिनीचा करार नुसता कागदावरच होता. कारण आम्हाला दिलेली जमीन व तिच्या आजूबाजूची नांगरटीखाली आलेली दुसरी जमीन या गावचे लोक वहिवाटीने १९१७ सालापासून लागवडीखाली आणीत होते.

शहरामध्ये हा निवाडा झाला तेव्हा ते सारेजण आम्हाला हिणवून हसले.

ते म्हणाले, 'तुमच्याकडे हुकूम आहे ना ? मग जमीन तुमचीच ! तुम्ही जमिनीत खुशाल नांगर घाला !' सर्गेइ पेट्रोविच ग्रेच्यानी, व्हिलेज सोविएतचा अध्यक्ष, यांनी आपले दुसरेच मत दिले.

'खरं सांगायचं तर या हुकुमाप्रमाणं तुम्ही न वागणं बरं असा मी सल्ला देईन ! कारण असं की, एखाद्या कष्टाळू शेतकऱ्याला जमीन कायद्याप्रमाणं मिळाली व ती तो कसू लागला असताना हे सारे नियम व कायदे पुढं करणं म्हणजे कष्टकऱ्याच्या पाठीत खंजीर घालण्यासारखं आहे !'

पाऊलवाट कोलोमॅक नदीच्या काठापर्यंतच होती. आम्ही आमची स्वत:ची थोडी वाहतूक केली. आमची मुले पाळीपाळीने होडी वल्हवायचे काम करीत; परंतु माल नेणे–आणणे यासाठी आम्हाला चक्कर घेऊन गावातून पुलावरूनच जावे लागे. तिथे गावातली पोरे आमच्या मुलांना जाता–येताना हिणवित व त्रास देत, 'पोरट्यांनो, ट्रेपकेवाडी आम्ही तुम्हाला पचू देणार नाही ! आमच्या गावातून जातायेता तुम्ही आमच्या गावात अंगावरच्या उवा व घाण टाकीत जाऊ नका !'

गोन्चारोवका गावात आम्ही शेजारी म्हणून शिरलो नव्हतो तर आम्ही ते मिळवले होते. तसे आम्ही अजून रुळलोही नव्हतो. तिथे आमच्यातील कमतरता ते दाखवू शकत नव्हते; परंतु आम्ही कमकुवतपणा दाखवला असता तर आम्ही ट्रेपकेवाडी वालविली असती. त्या शेतकऱ्यांना पक्के माहीत होते की, हा तंटा कुठल्याही कोर्टात मिटवला जाणार नसून खुद्द तो त्या वाडीतच मिटविला जाणार होता. गेली तीन वर्षे ते ट्रेपकेवाडीची जमीन कसत होते. त्यांनी तिथे वहिवाटीचा हक्क प्रस्थापित केला होता व तो हक्क अबाधित रहावा यासाठी त्यांची धडपड चालू होती.

यावर तोडगा म्हणून लवकरात लवकर वाडीतली जमीन नांगरायला घेण्याचा आमचाही निश्चय पक्का होता.

उन्हाळ्यामध्ये मोजणीअधिकारी मोजणी करायला आले. आमच्या मर्यादा

त्यांनी आखून दिल्या. हे काम प्रत्यक्ष शेतात फिरून न करता त्यांनी आम्हाला ते नकाशावरच दाखविले व आमची समजूत घातली. ते सारे साहित्य घेऊन मी आमच्या काही मोठ्या मुलांसह गोन्चारोवका गावच्या गावकऱ्यांकडे गेलो.

व्हिलेज सोविएतचा अध्यक्ष ल्यूका सेमियानोविच वेरखोला हा तसा आमचा जुनाच दोस्त. त्याने आमचे चांगले स्वागत केले; परंतु नकाशा बघायची टाळाटाळच केली.

तो म्हणाला, 'मित्रहो ! मी तुमच्यासाठी काहीही करू शकणार नाही ! आमचे हे या गावचे शेतकरी बऱ्याच दिवसांपासून ती जमीन कसत आहेत. मी त्यांना दुखवू शकत नाही. तुम्ही दुसरीकडे जमीन मिळवा; पण त्यांना दुखवू नका !'

याउपरही गावकऱ्यांनी जमीन नांगरायला सुरुवात केली. तेव्हा 'ही जमीन नांगरण्याबद्दल कॉलनी तुम्हाला काहीही मोबदला देणार नाही !' अशा अर्थाची सूचना मी बोर्डावर लिहून ठेवली.

मला अर्थातच याचा फारसा उपयोग होईल असे वाटले नव्हते. मी तर आतल्या आत चांगलाच खचलो होतो. शेतकऱ्यांची जमीन काढून घेणे हे माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीला पटत नव्हते. कारण जमीन म्हणजे शेतकऱ्यांचा प्राणच !

काही दिवसानंतर एका संध्याकाळी झादारोव एका अनोळखी माणसाला घेऊन डॉरमिटरीत आला. हा मनुष्य त्या गावातलाच होता. झादारोवला अतिशय आश्चर्य वाटले. तो अतिशय उल्हसित झाला होता.

तो घाईघाईने म्हणाला, 'हा काय म्हणतो ते ऐका हं !'

काराबानोव आवेगाने उड्या मारीत साऱ्या कॉलनीभर ओरडत फिरू लागला, 'ऐका, ऐका, आता वेर्खोलाला चांगलाच हात दाखवू आम्ही !'

सगळी मुले आमच्या घोळक्यात सामील झाली.

तो आलेला पाहुणा गोन्चारोवका गावातला कोम्सोमोल पथकाचा होता.

'गोन्चारोवका गावात बरेच कोम्सोमोल आहेत का ?' मी त्यांना विचारले.

'नाही हो. आम्ही फक्त तिघेजण आहोत !'

'फक्त तिघेच ?'

'होय हो. त्यामुळेच आम्हाला खरोखर खूप त्रास होतो, कारण या गावातले सारे शेतकरी सधन शेतकरी आहेत. ते आम्हाला दाद देत नाहीत. म्हणून तर माझ्या सहकाऱ्यांनी मला तुमच्याकडे पाठविले आहे. तुम्ही येऊन जर आम्हाला मिळालात तर आपण दोघे मिळून त्यांना चांगलाच हात दाखवू ! ही तुमची मुलं फार चांगली आहेत. अशी जरी थोडी आमच्याकडे असती तरी आम्हाला चिंता नव्हती.'

'या जमिनीच्या प्रश्नाबद्दल काय करायचं ते आम्हाला समजत नाही !'

'तेच तर सांगायला मी आलो आहे ! तुम्ही त्या ल्यूकावेर्खोला म्हाताऱ्याकडे जराही लक्ष देऊ नका. ती जमीन जबरदस्तीने आपल्या ताब्यात घ्या. ही जमीन कोणकोण कसते त्यांची नावं तुम्हाला माहीत आहेत काय ? कोण सांगा पाहू स्पिरिदॉन ? लवकर सांगा.'

स्पिरिदॉन नावं सांगू लागला. 'ऐका तर, ग्रेच्यानी आन्द्रेइ कारपोविच, गफार आंद्रेइ, पेट्रोग्रेच्यानी, आनोप्री ग्रेच्यानी, चर्चच्या बाजूला रहाणारा स्टोमुखा सिर्योझा, स्टोमुखा एवतूक व खुद्द ल्यूका सेमियानोविच हे पाचसहाजण आहेत. ह्या प्रत्येकाची स्वतःची वेगळी जमीन आहे.'

'अरे पण तुमचे सहकारी काय करतात ?'

'त्यांचं काय घेऊन बसलात ? या सहाजणांनी त्यांना दारु पाजून विकत घतलंय. गावचे सोविएत या सहाजणांच्या मुठीत आहे. म्हणून आपल्या जमिनी असूनही त्यांनी ही जमीन आपसात वाटून घेतली !'

'आता खरी गंमत येणार ल्यूकासाहेब , जरा जपून !'

सप्टेंबरच्या सुरुवातीला एके दिवशी मी शहरातून दुपारी दोनच्या सुमाराला कॉलनीकडे परत येत होतो. आमची गाडी हळूहळू फरपटत होती. ब्रातचिन्कोच्या रेडबद्दलची बडबड कानांवरुन जात होती परंतु त्याचवेळी मी कॉलनीबद्दलच्या निरनिराळया समस्यांवर विचार करीत होतो.

ब्रातचिन्को एकाएकी गाडी चालवता चालवता थांबला. तो बडबडायचा थांबला म्हणजे त्याला कसला तरी आवाज ऐकू आला असावा. तो उभा राहिला. त्याने रेडचा लगाम खेचला व रेडला झोडपायला सुरुवात केली. एकीकडे तोंडाने ओरडतच होता. 'आन्तोन, आपला नांगर व औत ...' एवढेच शब्द मी ऐकले.

कॉलनीच्या जवळ आल्यावर आम्हाला एक नांगर व औत जोरजोराने आवाज करीत समोरून येताना दिसला. त्याचा होणारा विचित्र आवाज जरा घाबरून सोडणाराच होता. तो नांगर व औत मोठया रस्त्यावरून धाडधाड आवाज करीत आले व कॉलनीच्या रोखाने जाताना दिसले.

ब्रातचिन्कोने लगाम माझ्या हाती दिला व खाली उतरून तो एकदम धावत तिथे गेला. त्याने ते मोठया शिताफीने थांबविले. कारावानोव व प्रिखोदकोव कसेबसे त्याच्यावर होते. ते खाली उतरले. धापा टाकीतच त्यांनो आम्हाला काय झाले ते सांगितले. 'आमच्या आवारात आम्ही विटा लावीत होतो इतक्यात चार पाच माणसं हे नांगर व औत ओढून घेऊन जाताना आम्हाला दिसली. त्यांचा मनोदय आमच्या लक्षात आला. आम्ही चौघेजण होतो. कारावानोव, चोबोट, प्रिखोदकोव

व सोरोका. आम्ही त्यांना निघून जाण्यास सांगितले. ते काही ऐकायला तयार होईनात. ' तुम्ही ही जमीन नांगरू शकत नाही.' त्यातल्या एका जिप्सीसारख्या दिसणाऱ्या काळ्या रंगाच्या माणसाने चोबोटवर चाकू उगारला. इतक्यात बुरुन काठी घेऊन धावत येताना दिसला. मी घोड्याचा लगाम हातात घेतला तेव्हा चेअरमनने माझा शर्ट पकडला. '

' कोणता चेअरमन ? '

' तो आपला ल्यूका सेमियानोविच. त्याला प्रिखोदकोवनं चांगलाच हात दाखवला ! त्याच्या ढुंगणावर लाथ मारली. तो खाली पडला. त्याचं नाक चांगलं जमिनीत घुसलं. आम्ही तर त्या नांगरावर बसून मग गोन्चारोवका गावातून वेगानं बाहेर पडलो. गावातली सारी पोरं ओरडत आहेत. परंतु आमचे बाकीचे तिघेजण सहकारी अजून तिथं आहेत. त्यांना ल्यूकाच्या लोकांनी कदाचित मारहाण केली असेल !'

काराबानोव विजयानंदाने नुसता नाचत होता. प्रिखोदकोव शांतपणे सिगारेट बनवित होता व एकीकडे हळूच हसत होता आणि मी पुढील सगळ्या परिणामांची चित्रे–चौकशी, तपासणी, उलटतपासणी वगैरे ...... रंगवित होतो.

' वेड्यांनो ! तुम्ही हे भलतंच लफडं करून बसलात,' काराबानोव उसळून म्हणाला, 'आन्तोन, असं कसं म्हणता ? त्यानंच प्रथम खोडी काढली आहे !'

' बरं, बरं —चला आता. आपण कॉलनीत जाऊन याच्यावर विचारविनिमय करू या !'

कॉलनीत शिरल्याबरोबर बुरुनने आमचे स्वागत केले. त्याच्या कपाळावर भलेमोठे खरचटलेले दिसत होते. बरीचशी पोरे त्याच्याभोवती जमून खिदळत होती. चोबोट व सोरोका दोघे हात धूत होते. काराबानोवने बुरुनचे खांदे धरून हलविले. तो म्हणाला, ' याला घालवून देण्याचं मस्त काम केलंत ! '

' अरे, प्रथम ते नांगराच्या मागे धावायला निघाले होते. ते हातचे सुटले असं पाहिल्यावर त्यांनी आपला मोर्चा आमच्यावर वळवला ! आम्ही काय पळालो ! पण ? '

' बरं; पण आता ते कुठं आहेत ?'

' नदीच्या पलीकडे आम्हाला शिव्यागाळी करीत उभे आहेत. आम्ही आपल्या होडीत बसून पळून आलो !'

' आपली कोणी पोरं तेथे अडकली नाहीत ? '

' टोस्का व आणखी दोघेजण तिकडे अडकले आहेत; पण त्यांना हात लावायची त्यांची हिंमत नाही !'

एका तासाभराने ल्यूका सेमियानोविच दोन-तीन गावकऱ्यांना घेऊन कॉलनीत आला. पोरांनी मोठ्या कौतुकाने त्याला विचारले, 'तुमचा औत-नांगर न्यायला आलात काय ?'

माझ्या खोलीत साऱ्या पोरांनी गर्दी केली. बसायला कशीबशी जागा ठेवली होती. तो सारा प्रकार फार विचित्र होता.

ल्यूका सेमियानोविच टेबलाजवळ बसला होता. त्यानेच प्रथम बोलायला सुरुवात केली, 'मला व माझ्या सहकाऱ्यांना मारणाऱ्या मुलांना ताबडतोब बोलवा.'

'हे पहा ल्यूकासाहेब, तुम्हाला जर मार बसला असला तर तुम्ही कोठे वाटेल तिथं जाऊन तक्रार करा. मी माझ्या पोरांना बोलावणार नाही. आणखी तुम्हाला काय पाहिजे ते चटकन बोला व कॉलनीत यायचं तुम्हाला काय कारण आहे ते सांगा.'

'मग तुम्ही आमचं म्हणणं अमान्य करता तर ?'

'हो, मी अमान्यच करतो.'

'बरं, ठीक आहे. याचा निकाल आपल्याला दुसरीकडे लावावा लागेल. तुम्ही अमान्य करा.'

'ठीक आहे. बघून घेऊ.'

'आमच्या औताचं काय ? ते परत करा पाहू.'

'ते परत कुणाला द्यायचे ?'

ल्यूकाने एकाकडे बोट केले. तो मनुष्य जरासा काळा, कुरळ्या केसांचा होता. त्यालाच काराबानोवने बहुधा जिप्सी म्हटले असावे.

'हे तुमचं औत आहे का ?' मी विचारले. त्यावर त्याने होय असे म्हटले.

'ठीक आहे. मी ते जिल्हापोलिसांच्या ताब्यात देतो. तुमचं नाव सांगा. कारण तुम्ही ते औत बेकायदेशीर आमच्या वाडीत घातलं होतंत.'

'माझं नाव ओनोप्री ग्रेच्यानी. दुसऱ्याची जमीन असं कसं तुम्ही म्हणता ? माझीच जमीन आहे ती. पूर्वीपासून ती माझीच होती.'

'बरं आहे. या वादात मी आता शिरत नाही. आता आपण बेकायदेशीरपणे आमच्या कॉलनीत घुसून काम करीत असताना आमच्या मुलांना मारलंत त्याचा निकाल लावू.'

इतक्यात बुरुन पुढे आला. तो म्हणाला, 'यानंच मला बेदम मारलं बरं का !'

' हे साफ खोटं आहे. तुमचं डोकं फिरलं असलं पाहिजे. असल्या माणसाला मारून आम्ही आमचे हात विटाळणार नाही.'

या सगळ्या भानगडीत आम्ही जेवण-खाण साफ विसरुन गेलो. झोपायला जाण्याची घंटा झाली तरीही आम्ही गावकऱ्यांशी चर्चा करीत तिथेच बसलो होतो. चर्चेचा सूर कधी रागाचा, कधी समजुतीचा होता.

परंतु मी माझी भूमिका सोडली नाही. औत परत देण्याचे साफ नाकबूल केले. झालेल्या मारामारीचा परिणाम गावकऱ्यांच्या शरीरावर कुठेही जखमांच्या रुपाने दिसत नव्हता. उलट आमच्या मुलांच्या अंगावरच जखमांच्या खुणा दिसत होत्या. झादारोवने या सगळ्या गोष्टींचा शेवट केला. त्याने टेबलावर हात आपटून छोटेसे मुद्देसूद भाषण केले. तो म्हणाला,

' हे पहा, जमीन आमची आहे आणि तुम्ही उगाच गडबड करू नका. आम्ही पन्नासजण आहोत व कसे आहोत ते तुम्ही पाहिलंच आहे.'

ल्यूका सेमियानोविच दाढी कुरवाळीत विचार करीत होता, ' ठीक आहे. तसेच होऊ द्या ; परंतु आम्ही नांगरट केली आहे, त्याच्याबद्दल तरी आम्हाला पैसे द्याल की नाही ? '

' नाही. मी ते कधीही देणार नाही,' असे मी ठासून सांगितले.

' ठीक आहे. आमचं यंत्र तरी परत कराल काय ? '

' करू ; परंतु तुम्ही तसं लेखी लिहून द्या. '

' बरं आहे. आम्ही लिहून देतो. '

शेवटी एकदा त्या वर्षीच्या हिवाळ्यात आमच्या जमिनीत नाचणीचे बी पेरले. आम्ही आमचेच शेतीनिष्णात होतो. कालिनासाहेबांना शेतीविषयी फार थोडी माहिती होती. बाकी आम्ही सर्वजण तर अगदीच अनभिज्ञ होतो. सर्वजण मोठ्या उत्साहाने काम करीत होते. एकटा ब्रातचिन्को मात्र त्याच्या घोड्याचे हाल पाहून आमच्यावर चरफडत होता. तो रागाने म्हणाला,

' काय, यांना गहू पुरेसा होत नाही म्हणून नाचणी पाहिजे ?'

आक्टोबरपर्यंत आमची आठ बिघे जमीन हिरव्यागार पिकाने खुलली होती. कालिनासाहेब मोठ्या अभिमानाने व कौतुकाने लांबवर सर्वांना दाखवित.

रेड व बँडीट दोघेजण नांगराला सतत जुंपलेले असत व झादोरोव संध्याकाळी नांगरावर काम करून दमून भागून येत असे. तो कधीकधी म्हणायचा, ' नको बुवा हे शेतीचं काम ! मी आपला परत माझ्या वर्कशॉपकडे जातो !'

आमचे काम अर्धेअधिक पुरे होत आले होते. एवढ्यात हिमवर्षाला सुरुवात झाली; पण एकंदरीत सुरुवात काही वाईट झाली नाही असे आम्हाला वाटले.

१२

ब्रातचिन्को व पुरवठा अधिकारी

आमच्या शेतीकामाला काहीशी चमत्कारिक व खेदजनक सुरुवात झाली. कालिनासाहेबांनी एक गाय कुठल्याशा खात्यातून मिळविली. त्यांच्या म्हणण्या-प्रमाणे ती गाय जन्मजात दूध न देणारीच असावी. नंतर दुसरा चमत्कार म्हणजे आमचा काहीही संबंध नसताना शेतकी खात्याकडून, पुराणवस्तु संग्रहालयात ठेव-ण्यास योग्य अशी एक काळी, ढेरपोटी व जात्याच आळशी घोडी मिळाली. तीही मोठी लहरी होती. त्यामुळे एक बैलगाडी व एक बग्गी आमच्या आवारात दिसू लागली. ती बग्गी त्या वेळी आम्हाला अतिशय सुंदर व उपयुक्त वाटत असे. त्या बग्गीला जोडायला साजेसे घोडे मिळण्याचा चमत्कार मात्र काही केल्या घडून येईना.

गुडने घोड्याच्या तबेल्याचे काम सोडून दिले व तो मोचीकाम करू लागला. त्याच्याऐवजी ब्रातचिन्कोने तबेल्याच्या कामाचा ताबा घेतला. ब्रातचिन्को जसा अति-उत्साही तसाच त्याचा स्वाभिमान अतिहळवाही होता. सहीसच्या खुर्चीत बसून तो लांब तंगड्यांचा 'रेड' व जाडजूड पायांचा 'ब्रँडीट' यांची गाडी हाकीत असे. ब्रातचिन्कोनेच हे नाव त्या घोडीला दिले होते. हा बँडीट चालताना अडखळे व सपशेल रस्त्यात बैठक मारी. ही गाडी व घोडाजोडी कित्येकदा आमची फजिती करीत. जवळच्या गावात गाडी घेऊन गेले की, लोक व रस्त्यावरील खेळणारी पोरे आमच्या घोड्यांची टर उडवीत. ब्रातचिन्को या साऱ्या टवाळीमुळे चिडून जाई व गॉर्की कॉलनीची बदनामी करण्यात आणखी भर घाली.

ब्रातचिन्कोला मारामारीची फार हौस. त्यामुळे तो स्वतःच खोड्या काढून किंवा काही विचित्र भाष्य करून अगर कसला तरी आवाज काढून दुसऱ्यांना सतावी व मारामारी ओढवून घेई.

तो तसा काही अनाथ मुलगा नव्हता. त्याचे वडील शहरातल्या बेकरीत काम करीत होते. खरे तर तो आपल्या आई-बापांचा एकुलता एक मुलगा होता; पण त्याला घरचे सुख खपत होते असे दिसते. घराचा उपयोग फक्त झोपण्यासाठीच तो करीत असे. बाकी सर्व वेळ मोहल्ल्यातल्या उनाड मुलांबरोबर खोड्या काढण्यात घालवी. दोनतीन वेळा केलेल्या मूर्ख साहसामुळे स्वारी जेलची हवाही खाऊन आली. शेवटी आमच्या कॉलनीत त्याची रवानगी झाली होती. तो उंचापुरा व दिसायला देखणाच म्हटला पाहिजे; परंतु वयाने फक्त पंधरा वर्षांचा होता. तो कसाबसा लिहायला व वाचायला शिकला. साहसी गोष्टींचे पुस्तक त्याने उत्तम प्रकारे आत्मसात केले होते. अभ्यास करणे त्याला जमले नाहीच. सुरुवातीसुरुवातीला तो मध्येच नाहीसा होई व दोनतीन दिवसांनी पुन्हा दिसे. कॉलनीचा नियम मोडल्याबद्दल त्याला जराही खंत वाटत नसे. माझ्याशी कडकपणे वागा, नाही तर मी डाकू बनेन असं तो स्वतःच मला सांगे.

त्याने कॉलनीत कधीही चोरी केली नाही. प्रामाणिकपणाने तो राहिला; परंतु शिस्त पाळणे हे त्याच्या डोक्यात कधीही शिरले नाही. कॉलनीचे नियम पाळणे आवश्यक आहे, असे त्याला कधीच वाटले नाही. ते न पाळण्याला तत्कालिन परिस्थितीच कारणीभूत असल्याचे तो सांगून टाकीत असे; परंतु त्याला माझा धाक मात्र वाटत असे. तरीसुद्धा कानउघाडणी केलेली कधीच ऐकून घेत नसे. अशा वेळी तो फार चतुर भाषण करी. आपले अनेक शत्रू आपल्याला कसे सतावतात, उदा. तेच आपली बदनामी करतात, आपली व्यवस्था चांगली नाही यासाठी तेच कारणीभूत आहेत, असे उलट मला ऐकवी आणि शेवटी गैरहजर असलेल्या शत्रूंवर चाबूक उडवित काहीच झाले नाही अशा थाटात माझ्या पुढून निघून जाई. सर्व शिक्षकांबरोबर अतिशय उर्मटपणे वागे. तो त्याचा उर्मटपणाही कौतुकास्पद होता. त्याच्यावर कुणी फारसे रागावत नसे. कारण त्याच्या वागण्यात माणुसकीची झलक असे. तसेच कोणाशीही तो स्वार्थासाठी भांडत नसे.

कॉलनीमध्ये ब्रातचिन्कोचे वागणे घोड्याभोवती व तबेल्याभोवती जडलेले होते. हे जबरदस्त आकर्षण कशामुळे होते तेच समजत नसे. एकंदरीत तो बुद्धीने बाकी मुलांच्यापेक्षा हुशार होता. तो स्वच्छ शहरी रशियन भाषेत बोले. क्वचित कधी तरी युक्रेनियन वाक्प्रचार त्याच्या तोंडून निघत. तो स्वतः नीटनेटका राही. खूप वाचन करी. त्या वाचनावर चर्चा करणे त्याला आवडत असे; परंतु घोड्यांच्या व तबेल्यांच्या कामाच्या आड पुस्तकवेड येत नसे. घोड्यांना खरारा करणे,

त्यांना स्वच्छ ठेवणे, तबेल्याची स्वच्छता राखणे ही सारी कामे तो स्वत: जातीने करीत असे. तो कधीच दमलेला दिसला नाही. कुठल्याही ऋतूत–उन्हाळा, पावसाळा किंवा हिवाळा असो–तो कामासाठी खेपा घालण्यात कुचराई करीत नसे. परंतु तो कायम अर्धपोटी असे. कारण तो वेळेवर जेवायला–खायला जात नसे. त्याचा वाटा राखून ठेवायला विसरले तरी तो त्याबद्दल तक्रार करीत नसे.

ब्रातचिन्कोच्या तैनातीत मधूनमधून कालिनासाहेब, लोहार किंवा भांडाराचे मॉनिटर किंवा बाहेर जाऊ इच्छिणारी मुले यांच्यातल्या बाचाबाचीमुळे खंड पडत असे. ही बाचाबाची बहुधा घोड्यांना इतर मुलांनी खूप फिरविले किंवा घोड्यांच्या मानेला व पायांना जखमा वगैरे झाल्या तर त्यावरून उठत असे. पुष्कळदा कॉलनीच्या बाहेर जाणे, त्याच्या व घोड्यांच्या गैरहजेरीमुळे अडून पडत असे. त्यांचे नाहीसे होणे अचानक होई व अर्धेअधिक कॉलनीतले लोक त्यांना शोधायला बाहेर पडत. ब्रातचिन्को व त्याचे घोडे शेजारच्या ट्रेपके कॉलनीत किंवा जवळच्या कुरणात मजेत बसलेले आढळून येत.

ब्रातचिन्को घोड्यांच्या भोवती सतत पिंगा घाली. त्याच्याभोवती दोन-तीन छोट्या मुलांचा एक घोळका नेहमी पिंगा घालीत असे. ही मुले घोड्यांना हाताशी ठेवीत व तबेला आणि घोडे दोघेही अतिशय स्वच्छ व नीटनेटके ठेवीत. जमीन स्वच्छ केलेली असे. गाड्या ओळीत ठेवलेल्या असत. घोड्यांचा खरारा योग्य रीतीने केलेला असे. मेलेली कबुतरे घोड्यांच्या डोक्यावर व्यवस्थित टांगून ठेवलेली असत. जोखड जागेवर ठेवलेले असे. घोड्यांची आयाळ नीट विंचरलेली असे.

जूनमधल्या एका संध्याकाळी काही मुले माझ्याकडे धावत आली व सांगू लागली, 'कोझियर फार आजारी आहे. तो अगदी मरायला टेकला आहे!'

'मरायला टेकलाय?'

'हो खरंच. त्याचं सारं अंग तापलंय व श्वासोच्छ्वास घेणं कठीण झालंय!

एकातेरीनाने पण या बातमीला दुजोरा दिला व तावडतोब डॉक्टरला आणण्याची आवश्यकता आहे, असे म्हणाली. मी ब्रातचिन्कोला बोलावणे पाठवले; परंतु कोणाचाही हुकूम अंगावर घ्यायचा नाही अशा अविर्भावाने जणू काही त्याने प्रवेश केला.

'ब्रातचिन्को, तावडतोब घोडे जोड व शहरात जा!' मी त्याला फर्मावले. त्याने माझे बोलणे न ऐकता एकदम 'मी जाणार नाही!' असे उलट बजावले. 'कारण घोडे अतिशय दमलेले आहेत व मी त्यांना आता त्रास देणार नाही!'

'तुला काही समजतं का? आपल्याला डॉक्टरना आणण्यासाठी जायचं आहे.'

'कोण आजारी आहे त्याची मला फिकीर नाही. माझा रेड पण आजारी आहे व त्याच्यासाठी मात्र कोणी डॉक्टर आणायची गोष्टही काढीत नाहीत.'

माझा तोल एकदम गेला. मी ओरडून सांगितलं, 'तबेल्याचा ताबा ताबडतोब आप्रेश्कोला दे ! तुझ्याबरोबर काम करणे अशक्य आहे !'

'आप्रेश्कोला खुशाल ताबा घेऊ दे. आप्रेश्को कसं चालवतो ते मीही पाहीन! आन्तोनसाहेब, कोणीही काही तरी सांगते आणि त्यावर तुम्ही विश्वास ठेवता; परंतु आपल्या घोड्यांच्याबद्दल तुम्हाला जराही दयामाया नाही. मी घोड्यांना तुमच्या ताब्यात देणार नाही !'

'माझं तुला ऐकलं पाहिजे ! तू आजपासून घोड्यांचा रईस नाहीस आणि ताबा आप्रेश्कोला देऊन टाक !'

'ठीक आहे. ताबा देऊन टाकतो. मला काय करायचं ? मी कॉलनीत पण रहाणार नाही !'

'तुला काय हवं ते कर. तुला कोणीही अडवणार नाही !'

ब्रातचिन्कोने पाणावलेल्या डोळ्यांनी माझ्याकडे पहात आपले खिसे चाचपून त्यातून किल्ल्यांचा जुडगा बाहेर काढला व माझ्या टेबलावर टाकला. आप्रेश्को—ब्रातचिन्कोचा सहाय्यक—आपल्या रडत असलेल्या सवंगड्याकडे आश्चर्याने पहात राहिला. ब्रातचिन्कोने मात्र त्याच्याकडे उपहासाने पाहिले. त्याच्या मनात काही तरी बोलायचे होते; पण शब्द फुटत नव्हते. नाक व डोळे सदऱ्याच्या बाहीला पुसून काहीही न बोलता तो खोलीबाहेर चालता झाला. शहरात जाणाऱ्या कॉलनीच्या मुलांनी त्याला रस्त्याने रडत जाताना पाहिले. त्यांनी त्याला गाडीत बोलावले असताना त्याने नकार दिला.

दोन दिवसानंतर आप्रेश्को घाईघाईने माझ्या कचेरीत आला तो रडत होता व त्याच्या तोंडावर बरेच ओरखडे दिसत होते. मी त्याला काही विचारण्यापूर्वी लिडीया पेट्रोवना अत्यंत विमनस्क मनःस्थितीत खोलीत शिरली व म्हणाली,

'आन्तोन सेमियानोविच, ताबडतोब तबेल्यात जा ! ब्रातचिन्को परत आलाय व तबेल्यात हल्लागुल्ला करतोय !'

वाटेवर आम्हाला फेडेरेन्को भेटला. तो रागारागाने ओरडत होता.

'काय झाले ?' असे मी त्याला विचारले.

तो म्हणाला, 'याला इथं यायचा काय अधिकार आहे ? त्यानं मला फावड्यानं तोंडावर मारलं !'

'कोणी ? ब्रातचिन्कोनं ?' मी विचारले.

'होय ब्रातचिन्कोनंच !'

मी तबेल्यात पाहिले तर ब्रातचिन्को व दुसरी दोन तीन मुले जोरजोराने साफसफाई करीत होती. ब्रातचिन्कोने मला सलाम केला; पण आप्रेश्कोला माझ्या-

मागे उभा असलेला पाहून तो माझे अस्तित्व विसरला. त्याच्यावर ब्रातचिन्को तटून पडला !

' तू इथून चालता हो नाही तर मी तुला मारीन ! पहा माझ्या रेडची काय अवस्था आहे ती. फार चांगला ड्रायव्हर आहेस तू ! '

एका हातात कंदील घेऊन ब्रातचिन्को मला घेऊन रेडजवळ गेला. खरोखरच रेडच्या पायावर जखम झाली होती व सूजही आली होती. ब्रातचिन्कोने त्यावर नुकतीच मलमपट्टी केलेली दिसत होती. तो म्हणाला, ' मी आताच औषध लाव-लेले आहे.'

' पण तुला तबेल्यात यायला कोणी परवानगी दिली व वर आणखी मारा-मारी करायला पण परवानगी मिळाली ?'

' मी काय उगाचच्या उगाच मारलं का ? त्यानं माझ्या तबेल्याच्या कामात नाक खपसू नये. नाही तर पुन्हा मी त्याला चांगला बदडीन !'

इतक्यात बरीचशी मुले तबेल्याच्या दाराशी जमून हसत होती. ब्रातचिन्कोवर रागवायला माझे मन घेईना. आपण व आपले घोडे जराही चुकत नाहीत असे त्याला मनापासून वाटत होते.

मी त्याला सांगितले, ' हे पहा, ब्रातचिन्को मुलांना मारल्याबद्दल मी तुला संध्याकाळपर्यंत माझ्या खोलीत बसण्याची शिक्षा देत आहे.'

' मुला तुमची शिक्षा वगैरे ऐकायला वेळ नाही !'

' मुकाट्याने सांगितलेले कर !' मी ओरडून सांगितले.

' ठीक आहे. मी कुठल्याही एका खोलीत बसून रहातो.'

ती संध्याकाळ त्याने माझ्या खोलीत पुस्तके वाचीत काढली. १९२२ च्या हिवाळ्यात ब्रातचिन्कोने व मी खूप त्रास काढला. कालिनासाहेबांनी त्या खडकाळ जमिनीत लावलेल्या ओकच्या पेरणीचे फारसे उत्पन्न मिळाले नाही. कारण त्याला खतही घातले नव्हते. त्यामुळे दाणे तर फारसे नाहीच मिळाले; पण गवत–काडी सुद्धा मिळाली नाही. अजूनपर्यंत आम्हाला आमची स्वतःची अशी जमीन नव्हती जानेवारीमध्ये आम्हाला वैरणीचा तुटवडा पडला. सुरुवातीला आम्ही शहरातून किंवा शेजाऱ्यांकडून आणून भागवीत होतो; परंतु तेही मिळेनासे झाले. शहरातल्या कचेरीतले उंबरठे आम्ही झिजवले; पण काहीच उपयोग झाला नाही.

' आता मात्र खरी कसोटीची वेळ आहे,' ब्रातचिन्को डोळ्यात पाणी आणून सांगत होता, ' गेले दोन दिवस घोड्यांना दाणा–वैरण मिळाली नाही !' मी गप्प बसलो होतो. ब्रातचिन्को तोंडाने बडबडत सारा वेळ तबेला साफ करीत बसे, कारण त्याला दुसरे काहीच काम नव्हते. घोडे बिचारे जमिनीवर हात–पाय पसरून बसले होते. ब्रातचिन्कोने ते माझ्या नजरेला आणले. पण करणार काय ?

दुसऱ्या दिवशी कालिनासाहेब शहरातून परत आले. ते चिडलेल्या मनःस्थितीतच होते.

'काय करायचं ? हे लोक आपल्याला काही द्यायला तयार नाहीत ! '

ब्रातचिन्को दारात गुपचूप उभा होता. कालिना आपले हात जोराने हलवून त्याच्याकडे पहात म्हणाला, ' हा, आपण चोरी करायची काय ? बिचारी मुकी जनावरं ! '

ब्रातचिन्कोने दरवाजा एकदम उघडला. तो धावतच बाहेर पडला. एका तासानंतर मला सांगण्यात आले की त्याने कॉलनी सोडली !

' तो गेला तरी कुठं ? ' मी विचारले.

' मला तरी काय ठाऊक ? त्यानं कोणालाही सांगितलेलं नाही. '

दुसऱ्या दिवशी ब्रातचिन्को परत आला. एकटाच नव्हे तर एका खेडुताबरोबर गाडीभर गवत घेऊन आला. त्या खेडुताच्या अंगावर चांगल्यापैकी गरम कोट व फरची टोपी होती. ती गाडी सावकाश कॉलनीच्या आवारात शिरली. त्याची गाडी चांगल्यापैकी होती व घोडे तर अगदी उमदे दिसत होते. त्याने कालिनासाहेब इथले अधिकारी असावेत असे जाणले व तो म्हणाला,

' या मुलाने मला रस्त्यात सांगितलं की तुम्ही वस्तूच्या रुपानं कर घेता व म्हणून मी गाडीभर गवत घेऊन आलो आहे.'

' कुठल्या मुलानं ही माहिती दिली ?'

' अहो, तो तर आता माझ्याबरोबर आला !'

बिचारा ब्रातचिन्को तबेल्याच्या दारातून मला खुणेने काही सांगायचा प्रयत्न करीत होता.

कालिनासाहेब गालातल्या गालात हसले. मला एका बाजूला नेऊन म्हणाले, ' काय करू या ? घेऊ या का हे ? आताची वेळ तरी घेऊ या. पुढचं पुढं पाहू.'

मी सर्व काही समजलो. त्या खेडुताला विचारले, ' याचं काय वजन असावं?

' हे एकूण २० मण आहे !' त्याने सांगितले.

ब्रातचिन्को पुढे गेला व त्या खेडुताला म्हणाला,

' रस्त्यानं येताना १७ मण असावं असं तू म्हणालास आणि आता २० मण कसे झाले ? काही नाही. ते १७ मणच आहेत !'

' बरं ते खाली उतरव. मग माझ्या ऑफिसात येऊन पावती घेऊन जा !'

ऑफिस म्हणजे खरं तर काय ? कसेबसे ते बनवले होते. मी पावती लिहून दिली पावती लिहिताना मन कचरत होते. ओनीप्री वॅटस् नागरिक याने गवताच्या रुपाने कर दिला अशी पावती लिहून दिली.

बॅटस्‌ने मला सलाम केला व माझे आभार मानले आणि पावती घेऊन तो निघून गेला.

ब्रातचिन्को अतिशय आनंदात होता व आपल्या सहकाऱ्यांबरोबर तबेल्यात लुडबूड करीत होता. कालिनासाहेब मात्र स्वतःशीच हसत हात चोळीत उभे होते.

'लक्षात ठेव. आपल्याला या भानगडीचा नक्कीच त्रास होणार आहे !'

'होऊ दे. बिचाऱ्या घोड्यांना काय उपाशी ठेवायचं ? तीही शेवटी राष्ट्रीय संपत्तीच आहे ना ?' तो खेडूत एवढा आनंदित कशानं झाला होता कोणास ठाऊक! का होऊ नये ? त्याचा शहरात जाऊन रांगेत उभे राहून वेळ मोडायचा त्रास वाचला नाही का ? आणि आपण काय मोजून घेतलंय ? तो सतरा म्हणाला, आपण सतरा म्हणालो. एकंदरीत त्याचा फायदाच झाला. कदाचित ते पंधरा मणच असतील.

दोन दिवसांनी गवताने भरलेली आणखी एक गाडी आमच्या आवारात उभी राहिली.

'मी पण कराची रक्कम वस्तूरूपानं द्यायला आलो आहे.'

'तुझं नाव काय बाबा ?'

'मी पण एक बॅटस्‌च आहे. स्टीफनबॅटस् !'

'जरा थांब हं,' असं त्याला सांगून कालिनासाहेबांशी विचारविनिमय करण्यासाठी आत गेलो. दारातच मला ब्रातचिन्को भेटला. मी त्याला उद्देशून म्हणालो, 'चांगलं केलंस बाबा. वस्तूरूपानं कर भरायची लोकांची सोय करून ठेवलीस.'

तो म्हणाला, 'आन्तोनसाहेब, घेऊन टाका ते ! खात्याच्या प्रमुखाची आपण नक्कीच समजूत घालू शकू.'

त्या घेणे किंवा न घेणे या दोन्ही गोष्टी धोकादायकच होत्या. कारण एका बॅटस्‌कडून घेतले तर दुसऱ्या बॅटस्‌कडून का घेतले नाही, असा प्रश्न उपस्थित झाला असताच. म्हणून मी त्याला गाडी खाली करून देण्यास सांगितले व त्याला पावती दिली. अशा तऱ्हेने आम्ही दोनतीन गाड्या दाणागोटा व गवतकाडी कर म्हणून मिळविली.

मनातल्या मनात मी चांगलाच घाबरलो. ब्रातचिन्को मात्र मधूनमधून माझ्याकडे मिष्किलपणाने पाहून हसत असे ; पण अलीकडे मात्र तो कोणाशीही भांडत नसे. कोणीही केव्हाही सांगितले तरी तो गाडी जोडून शहरात जाण्यास तयार होई आणि सारा वेळ तबेल्यात खपत असे.

शेवटी एक दिवस व्हायचे तेच झाले. पुरवठाखात्याच्या जिल्हाधिकाऱ्याकडून मला एक चिठ्ठी आली. ती अशी :

'वस्तूच्या रूपाने आपण करवसुली केलीत. ही वसुली कुठल्या अधिकारात आपण केलीत त्याचा तावडतोब खुलासा करा!'

मी याच्याबद्दल कालिनासाहेबांकडेसुद्धा काहीही बोललो नाही. त्याला उत्तरही पाठवले नाही. माझ्याजवळ उत्तर तरी काय होते?

एप्रिल महिन्यात एक दिवस दोन घोड्यांची एक गाडी कॉलनीच्या आवारात येऊन थडकली. ब्रातचिन्को घाबऱ्याघुबऱ्या माझ्या ऑफिसमध्ये आला.

'ते आले आहेत!' त्याने सांगितले.

'ते कोण?' मी त्याला विचारले.

'बहुधा आपण घेतलेल्या गवताची चौकशी करण्यासाठी ते आले असावेत. ते चांगलेच रागावलेले दिसतात!'

ब्रातचिन्को तिथेच शेगडीच्या मागे गुपचूप लपून बसला. पुरवठाखात्याचा जिल्हाधिकारी माझ्या ऑफिसात येऊन थडकला. त्याने अंगात चामड्याचे जाकीट घातले होते व त्याच्या हातात पिस्तुल होते.

'तुम्हीच का या कॉलनीचे डायरेक्टर?' त्यांनी विचारले.

त्यावर मी 'होय' असे सांगितले.

'माझे पत्र तुम्हाला मिळाले की नाही? त्याला उत्तर का पाठविले नाहीत? त्याचा अर्थ काय समजायचा? तुम्हाला परवानगी कोणी दिली?'

मी शांतपणे उत्तर दिले, 'होय साहेब, ते गवत आम्ही कराच्या रूपानं घेतलं. आम्ही कुणाचीही परवानगी घेतलेली नाही.'

अधिकारी ताडकन् उभा राहून ओरडला, 'काय म्हणताय तुम्ही? बिगर-परवाना तुम्ही ते घेतलंत. याचा परिणाम काय होईल माहीत आहे काय? तुम्हाला अटक करण्यात येईल!'

'होय, मला ते माहीत आहे. तुम्हाला काय हवं ते करा. मी कोणत्याही तऱ्हेनं मला वाचवायचा प्रयत्न करणार नाही; पण कृपा करून आरडाओरडा करू नका!'

तो माझ्या त्या छोट्याशा ऑफिसमध्ये येरझारा घालीत राहिला. तो तोंडाने बडबडत होता, 'काय कटकट आहे!'

एवढा वेळ कोपऱ्यात बसलेला ब्रातचिन्को पुढे झाला व त्या अधिकाऱ्याकडे रागारागाने पहात बोलू लागला,

'आमच्या जागी कोणीही असतं तरी तेच केलं असतं. घोड्यांना काय उपाशी मरू द्यायचं होतं? तुमच्या या काळधाकुळीत घोड्यांना चार दिवस खायला न देता

नुसतं वर्तमानपत्र वाचायला दिलं असतं तर ते तुम्हाला या कॉलनीत आता घेऊन येऊ शकले असते का ?'

जिल्हाधिकारी आश्चर्याने त्याच्याकडे बघत म्हणाला, 'तू कोण रे मधे बोलणार ? तुझं इथं काय काम आहे ?'

मी त्याला सांगितले, 'हा आमचा मुख्य सईस आहे. त्यामुळेच याला घोड्याच्या खाण्याची चिंता पडली होती.'

अधिकारीसाहेब परत येरझारा घालू लागले. ब्रातचिन्कोसमोर मध्येच उभे राहून ते म्हणाले, 'तुम्ही निदान तुमच्या रजिस्टरात नोंद तरी करून ठेवली आहे का ? नाही तर आणखी एक कटकट !'

ब्रातचिन्को घाईघाईने माझ्याजवळ येऊन म्हणाला, 'आन्तोन, आपण सारी नोंद करून ठेवली आहे नाही का ?'

मी व जिल्हाधिकारी हसू लागलो. हसत हसत मी त्याला सांगितले, 'होय, आम्ही त्याची नोंद केली आहे.'

'ही एवढी हुशार मुलं तुम्हाला कोठं मिळाली ?' अधिकाऱ्याने मला विचारले.

'मिळाली नाहीत; पण मी त्यांना तयार केली आहेत.'

ब्रातचिन्को अधिकाऱ्याच्या जवळ जाऊन त्याच्या डोळ्याला डोळा भिडवून म्हणाला, 'काय साहेब, तुमच्या घोड्याला दाणा-वैरण घालू का ?'

'अवश्य घाल, अवश्य घाल !' तो म्हणाला.

१३

असादची

१९२२ चा हिवाळा व वसंत ऋतु यामध्ये गॉर्की कॉलनीत अनेक वादळे उठून गेली. ही वादळे इतकी एकापाठोपाठ आली की, त्या सगळ्यांचा माझ्या स्मृतीत एकच दुर्दैवी गुंता होऊन राहिलाय.

तरीही ते आमचे नैतिक व भौतिक वाढीचे दिवस मानले पाहिजेत. तसे पाहिले तर संकटे व प्रगती या दोन्ही परस्परविरोधी गोष्टी आमच्या बाबतीत त्यावेळी खऱ्या झाल्या. मला आता सांगतानासुद्धा त्याचा त्रास वाटतो; परंतु ती वस्तुस्थिती होती. तरीही कॉलनीत उगवणारा प्रत्येक दिवस हा अतिशय चांगला दिवस म्हटला पाहिजे. भरपूर काम, एकमेकांबद्दल विश्वास, आस्था व त्याचबरोबर हास्यविनोद आणि उत्साहाचे वातावरण भरपूर प्रमाणात दिसे. असा एकही आठवडा गेला नाही की ज्यावेळी आमच्यावर काही तरी संकट ओढवले नाही व आम्ही एखाद्या अजाणासारखे होत असू. असे अनेक दाखले देता येतील की, ज्यामुळे आमचा धीर खचला व जगाकडे पहाण्याचा दृष्टिकोनही बदलला.

अनपेक्षितपणे आमच्या कॉलनीत ज्यूविरोधी वातावरण निर्माण झाले. आतापर्यंत आमच्याकडे एकही ज्यू नव्हता; परंतु याच वर्षी एक ज्यूमुलगा भरती झाला. त्यानंतर अनेक जणांची भरती झाली. त्यांच्यापैकी एकजण गुप्तचर खात्यात काम केलेला होता आणि तो आमच्या पहिल्या विद्यार्थ्यांच्या रोषाचा विषय बनला.

प्रथम प्रथम खरे गुन्हेगार कोण हे मला समजत नसे; परंतु नंतर भरती

झालेले काहीजण पक्के ज्यूविरोधक होते. त्यांना त्यांच्या दांडगाईला मोकळा वाव मिळायला ते कारणीभूत होते. जुन्या लोकांना ज्यूविरोधक हे एक मस्ती करायला नवीन साधन मिळाले. आमच्या पहिल्या ज्यू मुलाचे नाव अस्त्रोमुकोव. त्याला केव्हाही, कुठेही, कोणीही धरून मारीत असत.

सतत मार देणे, चिडविणे, चांगल्या वस्तू काढून घेणे, जेवण काढून टाकणे; निरनिराळया घाणेरडया नावांनी पुकारणे वगैरे मार्गांनी या बिचाऱ्या मुलाचा छळ केला जात असे. या दुर्दैवी लोकांच्यात अस्त्रोमुकोव, श्वेनैदर, श्लैसर, क्रेदिक वगैरे लोकांचा समावेश होता. या सगळयांना विरोध करताकरता आमची पुरेवाट होत असे. या मुलांच्या ज्यूविरोधी सर्व कारवाया अत्यंत गुपचूपपणे चालत असत. बिचारी ज्यूमुले अतिशय घाबरून रहात व कधीही तक्रार करीत नसत. त्यामुळे त्यांना होणारा त्रास आम्हाला निरनिराळया खुणांवरून किंवा त्यांच्या उतरलेल्या चेहऱ्यांवरून ओळखावा लागे. कधी कधी छोटया मुलांच्या गप्पागोष्टींतून आम्हाला या साऱ्याचा सुगावा लागे.

शिक्षक लोकांच्या नजरेतून हा ज्यूविरोध निसटला नाही व याच्यामागे असलेल्या मुलांची नावेही आमच्या लक्षात येऊ लागली. त्यामध्ये बुरुन, मिटघागिन, वोल्कोव, प्रिखोदकोव हे होतेच; पण मुख्य पुढारीपण असादची व तारानेट यांच्याकडे होते.

अत्यंत हुषार, चपळ व काम पार पाडण्यात तत्परता यामुळे तारानेट हा मोठया मुलांच्या गळयातला ताईत होता. परंतु नवीन आलेल्या काही मोठया मुलाच्यामुळे त्याच्या कर्तृत्वाला जरा खंड पडला होता; परंतु ज्यू मुलांना त्रास देण्यात त्याला एक नवीन काम मिळाले. असादची हा साधारणपणे सोळा वर्षांचा अत्यंत दणकट प्रकृतीचा असून त्याला नीती–अनीतीची क्षिती नव्हती. त्याला आपल्या भूतकाळाचा फार अभिमान होता. त्याचा भूतकाळ मोठा गौरवशाली होता म्हणून नव्हे; परंतु तो त्याचा भूतकाळ होता व त्याच्या आयुष्याशी कोणाचाही संबंध नव्हता.

असादची तसा व्यवस्थित. आपला कुठलाही दिवस आनंदात उपभोगायचा अशी त्याची वृत्ती होती. ही वृत्ती पण जरा विचित्र. जवळच्या पिरोगोवका गावाला वारंवार भेट देणे हा एक त्याचा आनंदविषय होता. पिरोगोवका गावाची ख्याती होती तिथल्या सुंदर मुलींच्याबद्दल व हातभट्टीच्या दारूबद्दल. या गावात साधारण मध्यम शेतकरी व लहान व्यापारी यांची जास्त वस्ती होती. असादचीला हेच एक आनंदाचे साधन होते. त्याचा दुसरा सहाध्यायी म्हणजे एक उनाड व भटक्या मुलगा–गलातेन्को.

असादचीने आपल्या केसांची रचना फार मजेदारपणें केली होती. त्यामुळे त्याला आजूबाजूच्या वातावरणाचा त्रास होत नसे. पिरोगोवका गावातल्या मुलींना वश करायचे ते एक साधन होते. मी त्याच्या कारभारात जेव्हा जेव्हा ढवळाढवळ करी, त्या त्या वेळी असादची केसांच्या झुलपांतून माझ्याकडे तिरस्काराने पहात असे. पिरोगोवका गावाला भेट देण्यासाठी मी त्याला मनाई केली होती व त्याने आपला जास्तीत जास्त वेळ कॉलनीतच खर्च करावा अशी सक्ती केली होती.

असादची ज्यू मुलांना त्रास देण्यात पुढाकार घेई; परंतु त्याला ज्यूविरोधी असे म्हणता आले नसते. कारण बिचाऱ्या ज्यू मुलांना कुठल्याही तऱ्हेने प्रतिकार करता येत नव्हता. म्हणून असादचीला कॉलनीमधला हिरो बनायची संधी मिळाली.

आम्हाला विचारपूर्वक ह्या ज्यूविरोधकांचा मुकाबला करण्याची क्रिया करा-यची होती. कारण अशा तऱ्हेच्या कुठल्याही कारवाईचा उलट परिणाम होणे इष्ट नव्हते. कारण असादचीसारखे लोक हातघाईवर यायलाही कमी पडले नसते. म्हणून अत्यंत सावधगिरीने, कुठल्याही प्रकारचा सुगावा लागू न देता एकाच घावात था सगळ्या गोष्टींचा मुळापासून शेवट करावयाचा होता !

मी असादची व तारानेट यांना सर्वांपासून अलग पाडावयाचे ठरविले. काराबानोव, मिटयागिन, प्रिखोदकोव व बुरुन हे सर्व माझ्या जवळपास येत होते, मी त्यांच्या भरंवशावरच विसंबून होतो; परंतु ज्यू मुलांना त्रास देणार नाही. अशी मी फक्त त्यांच्याकडून हमी घेतली.

'परंतु आम्ही सबंध कॉलनीपासून ज्यू मुलांचं संरक्षण कसं करू शकणार?' असा त्यांनी सवाल केला.

'तसं नव्हे रे, मी कुणाबद्दल बोलतो ते तुम्हाला चांगलं माहित आहे ना ?,'

'समजा, मी तुमच्या शब्दाला जागलो तरी अस्त्रोमुकोवला माझ्या पाठीशी बांधून फिरू शकत नाही. बाकीची कॉलनीतली मुलं त्याला पकडून मारतीलच !,' काराबानोव म्हणाला.

मिटयागिन स्पष्टपणे बोलला, 'आपण बुवा असले काही करणार नाही; परंतु मी त्यांना काही स्वतःहून त्रास देणार नाही. मला त्यांच्याशी काय करायचंय?'

झादारोवला मात्र माझ्या मनाची कळकळ या सगळ्यांच्यापेक्षा जास्त जाणवली. तरीही असादचीसारख्या मुलाबरोबर उघड वैर धरायला तो तयार होईना.

'काही करी केलंच पाहिजे; पण काय करावं ते मलाही सुचत नाही. ते सर्वजण जसं तुमच्यापासून लपवून ठेवतात तसंच माझ्यापासूनही लपवून ठेवतात.

फक्त ते माझ्यासमोर त्यांच्या अन्नाला हात लावत नाहीत. एवढंच!' असादरोव म्हणाला.

परंतु दिवसेंदिवस ज्यू मुलांची अवस्था कठीण होऊ लागली. रोजरोज ज्यू मुलांच्या अंगावर कुठेकुठे जखमा दिसू लागल्या. विचारले असताना ते कुठल्याही गोष्टीचा सुगावा लागू देत नव्हते. असादची अरेरावीने कॉलनीत मिरवत होता. माझ्याकडे आणि शिक्षक लोकांकडे त्याच्या केसांच्या झुलपातून दिमाखाने बघत होता.

शेवटी एक दिवस जणू काही माजलेल्या बैलाला त्याच्या शिंगांना धरून पकडावे तद्वतच मी असादचीला धडा शिकवावयाचे ठरविले. मी त्याला माझ्या ऑफिसमध्ये बोलावून घेतले व जाब विचारला. परंतु त्याने असे दाखविले की जणू काही आपण त्या फंदातले नव्हेतच! आपण फक्त रीत म्हणून विरोध दाखवितो.

'तू त्यांना रोज बडवून काढतोस असं मला कळलंय!'

'तसं काही नाही!' तो निर्विकारपणे बोलला.

'तुला कॉलनीतून हाकलून देईन!' मी त्याला अशी धमकीही देऊन पाहिली.

'बेशक काढून टाका!' तो म्हणाला.

त्याला पक्के माहीत होते की, कॉलनीतून त्याला हाकलून देणे हे काही इतके सोपे नव्हते. अनेक प्रकारच्या चौकशा झाल्या असत्या. खुद्द असादचीला बोलावून वारंवार अनेक प्रश्न विचारण्यात आले असते.

असादचीमध्ये सध्या काही मला फारसा रस नव्हता. कारण असादचीकडे कॉलनीतले सर्व लोक त्याने केलेल्या अत्याचारामुळे कौतुकाने बघत होते. अशा वेळी त्याला कॉलनीतून काढून टाकणे हे त्याचा गौरव करण्यासारखेच ठरले असते. असादचीने कधीही कोणाचे ऐकले नाही, कोणाची भीती बाळगली नाही, तर शिस्तीने ज्यू मुलांना मारहाण केली होती, ती ही विनाकारण! म्हणून त्याला काढून टाकले, असा बोलबाला होऊन फुकट त्याला मोठेपणा मिळाला असता. शिवाय असादची काही एकटाच नव्हता. तारानेटसुद्धा असादचीहून जरा कमी ताकदवान असला तरी छळण्याचे प्रकार शोधून काढण्यात असादचीपेक्षा काकणभर जास्तच हुशार होता. त्याने ज्यू मुलांना प्रत्यक्ष कधी मारले नाही. उलट सगळ्यांच्या समोर त्यांच्यावर प्रेम करण्याचा आव तो उत्तम प्रकारे आणी; परंतु रात्रीच्या वेळी ज्यू मुलांच्या पायांना कागद लावून त्याला हळूच आग लावून आपण खुशाल झोपेचे सोंग घेई किंवा एखाद्या मुलाचे एकाच बाजूचे केस मुळा-

सकट उपटून टाकीत असे. यासाठी फेदरेन्कोसारख्या मठ्ठ मुलांचा तो उपयोग करून घेत असे. अशा तऱ्हेने अर्धवट केस कापलेला तो मुलगा राहिलेले सारे केस कापून टाकण्याची विनंती करीत असे.

या सर्व दुर्दैवी प्रकारांची सुरुवात अनपेक्षितपणे कॉलनीत झाली होती, अर्थात ती कुठल्याही प्रकारे कॉलनीला फारशी हितावह नव्हती.

एका संध्याकाळी माझ्या ऑफिसचा दरवाजा उघडून इवानोविच हे शिक्षक अनुक्रमे अस्त्रोमुकोव व श्वेनायदर या मुलांना घेऊन आत आले. त्यांच्या तोंडातून रक्त येत होते; पण डोळ्यांतून अश्रू मात्र येत नव्हते. ते बिचारे मार खायला इतके सरावलेले होते.

'असादचीनं मारलं काय ?' मी विचारले.

शिक्षकांनी खालीलप्रमाणे माहिती सांगितली.

'जेवताना श्वेनायदर हा वाढण्याच्या कामावर होता प्रत्येक वेळी असादचीनं त्याला उगीचच बशा बदलायला लावल्या. एका वेळी बशी आणताना श्वेनायदरचं बोट सूपच्या बशीत बुडलं होतं. असादची रागारागानं उठला. शिक्षकांच्या समोर आणि कॉलनीतल्या मुलांच्या समोर त्याने श्वेनायदरला थोबाडीत मारण्यास सुरुवात केली. श्वेनायदरनं मुकाट्यानं मार खाल्ला असला तरी ड्युटीवर असलेल्या शिक्षकांना ते पटण्यासारखं नव्हतं. त्यांनी असादचीला जेवणघर सोडून जाण्यास सांगितलं व तडक माझ्या ऑफीसात जाऊन मला भेटण्याचा हुकूम दिला.

'मी डायरेक्टरसाहेबांना जाऊन भेटतोच !'

'आणि याचवेळी जणू काही एक चमत्कार घडला. अस्त्रोमुकोव आपल्या जागेवरून उठला व त्याने असादचीच्या अंगावर झेप घेतली. 'मी तुला माझ्या मुलांना उगाचच्या उगाच मारू देणार नाही !' त्याने असादचीला सांगितले; परंतु शेवटी असादचीने अस्त्रोमुकोवला बेदम मारले आणि बाहेर आल्यावर श्वेनायदरसुद्धा घाबराघुबरा उभा होता, त्याच्याही तोंडावर ठोसा लगावला. तो इतक्या जोराने लगावला की, श्वेनायदरचा एक दात तुटून पडला. असादचीने माझ्या ऑफिसात जायचे नाकारले.'

माझ्या ऑफिसात श्वेनायदर व अस्त्रोमुकोव तोंडातून येणारे रक्त सदऱ्याच्या बाहीने पुसत होते; परंतु नवलाची गोष्ट म्हणजे त्यांच्या डोळ्यांतून जराही पाणी येत नव्हते.सर्व काही संपले असा आविर्भाव त्यांच्या तोंडावर दिसला. माझी स्वतःची पण खात्री झाली की, आता काही तरी केलेच पाहिजे, नाही तर ज्यू मुलांना इथून निघून जावे लागेल किंवा त्यांना हुतात्मा व्हावे लागेल. मला एकाच गोष्टीचे सर्वात वाईट वाटले की, सर्व मुले–झादारोवसुद्धा–या सगळ्या

प्रकाराकडे तटस्थपणे पहात होतो. त्यामुळे कॉलनीच्या स्थापनेच्या सुरुवातीच्या दिवसात जसे मला एकाकी वाटत होते, तसेच आताही वाटू लागले. फरक एवढाच होता की, त्या सुरुवातीच्या दिवसात तो एकाकीपणा स्वाभाविक होता व मी सहानुभूती किंवा पाठिंबा यांची अपेक्षा केली नव्हती. आता मात्र मी प्रत्येक गोष्टीत माझ्या मुलांच्या पाठिंब्याची व सहकार्याची सवय लावून घेतली होती. एव्हाना माझ्या ऑफिसात बरेचजण जमले होते. मी त्यांना हुकूम केला, 'असादचीला बोलवा !'

मला वाटले होते, असादची येणार नाही. म्हणून मी मनाशी निश्चय केलेला होता की, जरुर पडल्यास पिस्तुलाचा उपयोग करुन त्याला आणायचेच.

परंतु असादची तरातरा ऑफिसात आला. त्याचे जाकीट त्याच्या खांद्यावर लोंबत होते. दोन्ही हात विजारीच्या खिशात घातलेले होते. त्याच्याबरोबर तारानेट पण आला. तारानेटच्या चेहऱ्यावर असा काही भाव होता की ही काय सारी गंमत चालली आहे ती आपणही पाहून घेऊ.

असादचीने माझ्याकडे पाहून विचारले, ' मला कशाला बोलावलंत ? '

मी श्वेनायदर व अस्त्रोमुकोव यांच्याकडे बोट दाखवून त्याला विचारले. 'याचा अर्थ काय ?'

'हात्तिच्या एवढंच ? मला वाटलं, तुम्ही मला खरोखरच काही तरी नवीन दाखवणार, ' तो म्हणाला.

एकाएकी शिक्षणतंत्राची वाट लागली. क्षणभर मी सारे विसरलो. माझ्या टेबलाजवळ असलेली मोजण्याची चौकट मी असादचीच्या दिशेने भिरकावली. माझा नेम चुकला व ती भिंतीवर आपटून खाली जमिनीवर पडली.

मी रागाने बेभान झालो होतो. दुसरी काही तरी वस्तू असादचीवर फेकून मारण्यासाठी मी शोधत होतो; पण काहीच सापडले नाही. जवळची खुर्ची घेऊन मी असादचीच्या अंगावर धावून गेलो. तो घाबरून दाराकडे धावू लागला ; परंतु त्याचा कोट त्याच्या पायात अडकला व तो जमिनीवर पडला.

इतक्यात माझे डोके ठिकाणावर आले. कोणी तरी माझ्या खांद्याला स्पर्श केला. मी वळून पाहिले तर झादारोव माझ्याकडे बघून गालातल्या गालात हसत होता. तो म्हणाला, 'त्या बदमाषाची लायकी नाही.'

असादची जमिनीवर धापा टाकीत बसला होता. तारानेट भीतीने पांढराफटक पडला होता. त्याचे ओठ भीतीने थरथरत होते व तो कसाबसा खिडकीच्यावर बसला होता. मी त्याच्याकडे बघून विचारले, 'या पोरांना मारण्यात तूही भागीदार होतास का ?'

' मी खरोखर सांगतो की, असं पुन्हा कधीही करणार नाही. '

' इथून तावडतोब चालता हो, ' मी त्याला फर्मावले व तो तिथून हळूच निसटला.

शेवटी असादची उठून उभा राहिला. एका हातात त्याने जाकीट पकडले होते व दुसरा हात तोंडावरून फिरवून भीतीची सारी चिन्हे त्याने काढून टाकली. त्याच्या डोळ्यांतून एक अश्रू बाहेर पडला. त्याने गंभीरपणे माझ्याकडे पाहिले.

' आजपासून तू चार दिवस नुसती भाजी व भाकरी यावर मोचीखात्यात बसून काढायचे. '

दुसऱ्या दिवशी त्याने माझी क्षमायाचना केली व आपण परत असे कधीही करणार नाही, असे विनवू लागला.

' तुझी शिक्षा पूर्ण झाल्याशिवाय आपण कसलाच विचार करणार नाही. '

शिक्षेच्या शेवटच्या दिवशी त्याने क्षमायाचना केली नाही; परंतु तो म्हणाला, ' माझे कागद मला द्या. मी इथून जातो. '

' तुला जायचंय तर खुशाल जा. तुझे कागद वगैरे काही एक मिळणार नाही. '

' ठीक आहे, ' असे म्हणून तो निघून गेला.

१४

शाईच्या दौती–चांगल्या संबंधांचं प्रतिक !

असादची कुठे गेला याची कोणालाच कल्पना नव्हती. कोणी म्हणत, तो ताश्कंदला गेला. तिथे थोडक्या पैशात हौसमौज करायची सोय होती. दुसरे काही म्हणत, तो आपल्या जुन्या मित्रांच्याकडे गेला असावा.

मध्यंतरी झालेल्या या प्रकरणामुळे माझे मानसिक स्थैर्य पार बिघडले होते. त्यातच मुले असादचीबद्दल प्रश्न विचारुन डोके उठवीत. ती त्यांना विचारीत असे,

'असादची तुमचा कोण ? तुम्हाला एवढी काळजी का ?'

'आम्हाला त्याची मुळीच काळजी वाटत नाही,' काराबानोव एक दिवस म्हणाला, 'तो इथं असला तर बरं होईल. निदान ते तुमच्या दृष्टीनं तरी बरं झालं असतं.'

'तुझ्या बोलण्याचा अर्थ मला समजला नाही.'

काराबानोवनं माझ्याकडे मांत्रिकाच्या विचित्र अशा नजरेने पाहिले, 'मला वाटतं तुम्हाला कुठं तरी मनात खोलवर खुपतंय !'

मी म्हटले, 'तुझं ते आत्माबित्मा सर्व खोटं आहे. तुला काय वाटतं, मी माझा आत्मा तुला अर्पण करावा ?'

काराबानोव तिथून मुकाट्यानं निघून गेला.

नंतरच्या काळात कॉलनीत पुन्हा खेळीमेळीचे वातावरण सुरू झाले. माझ्या खोलीच्या खिडकीखाली मुलांचे घोळके जमून थट्टा-मस्करी, विनोद करीत असत. जणू काही तेवढीच जागा सर्वांना जमण्यास योग्य अशी असावी. परंतु त्यांच्यामध्ये तणातणी नव्हती; पण एके दिवशी एकातेरीना माझ्याकडे येऊन समजुतीच्या सुरात म्हणाली, 'आन्तोन, कशाला उगाच डोक्याला त्रास करून घेता ? ते सर्वच विसरून जाऊ द्या !'

'मी कुठं त्रास करून घेतोय ? मी केव्हाच विसरून गेलो; पण कॉल-नीतलं वातावरण कसं आहे ते मला सांगा !'

'मी खरं सांगू का ? माझं मलाच समजत नाही !' ती म्हणाली,

'तसं सर्व काही ठीक आहे असं म्हणायला हरकत नाही. आपली ज्यू मुलं मजेत आहेत. एवढंच की, जे झालं त्यामुळं ती थोडी हादरली आहेत; परंतु ती कामं वगैरे व्यवस्थित करतात. तुम्हाला कल्पना येणार नाही, पण आपली मोठी मुलं फारच चांगल्या तऱ्हेनं या ज्यूंबरोबर वागतात. आपला मिटघागिन तर एखादी नर्स आजाऱ्याबरोबर वागेल अशा थाटात वागत असतो. एक दिवस तर त्यानं ग्लैसरला आंघोळ घातली, त्याचे केस कापले आणि त्याच्या सदऱ्याची बटणंसुद्धा शिवून दिली !'

तसे पाहिले तर वरवर खरोखरच ठीक चालले होते; परंतु शिक्षणतंत्रज्ञाचा आत्मा कुठं होता ? तो या सगळ्या भानगडीत बलबलून गेला होता. मला खरो-खरीच एका गोष्टीची खंत वाटे. मला या शिक्षणतंत्राचं खरेखुरे गुपित कधी कळ-णार ? एकदा वाटे, ते अगदी माझ्या हाताजवळ आहे. मला फक्त हात पसरून ते गोळा करायचंय. एवढे खरे, काही मुलांच्या बाबतीत सुधारणा झाल्यासारखी वाटत होती; परंतु एका एकी सारे कोसळल्यासारखे वाटत असे. पुन्हा सारी नव्याने सुरुवात करावी लागणार नाही ना, अशी शंका वारंवार मनात येई.

मला शिक्षणतंत्र खालच्या पातळीवर का न्यावं लागतं याचा राग येई. शिवाय माझ्याही तंत्रात क्रूमतरता असावी असे वाटून मी खूप विचार करी व एकंदर शिक्षणतंत्रावरच राग काढीत असे.

हे शिक्षणतंत्र किती हजारो वर्षांपासून चालू आहे असा माझ्या मनात विचार आला. कोणती कोणती नावे माझ्या डोळ्यांसमोर आली-पेस्टॉलॉजी, रूसो, नार्टोप, ब्लॉन्सकाय ! किती किती ग्रंथरचना केली असेल ? हजारो मण कागद खर्ची पडले असतील ! केवढी नावे गाजली असतील, पण सर्व व्यर्थ ! शेवटी या सगळ्याचा अर्थ असा की, एका ठराविक तंत्राने सगळ्या गुंड हृदयांचे परिवर्तन कसे करता येईल, हे निश्चितपणे कोणी सांगू शकत नाही. एवढे खरे की, एकच

काही तंत्र नाही, एकच काही तर्कशास्त्र नाही तर इकडून तिकडून जमा करून मग स्वतःच्या अनुभवातूनच ते प्राप्त होते.

पण अगदी खरोखर मी मनापासून असादचीबद्दल विचार केला नाही. मी त्याला आठवायचा कधीही प्रयत्न केला नाही. मी त्याला माझ्या मनातून कधीच काढून टाकला होता थोडक्यात म्हणजे तो सौदा तोट्यात पडला, असे समजून मी चाललो होतो. त्याच्या त्या चमत्कारिक जाण्यामुळे मला काही विशेष वाटले नाही.

पण तो लवकरच परत आला !

एक नवीनच संकट आमच्यावर कोसळले. मला चटका बसून केस ताठ कसे होतात याचा अनुभव लवकरच आला.

एका हिवाळ्याच्या रात्री असादचीसकट काही पाचसहा मुलं पिरोगोवका गावातल्या मुलांबरोबर काही लफड्यात सापडली. त्या गडबडीचे लवकरच हाणामारीत पर्यवसान झाले. आमच्या बाजूनें सुऱ्या व काठ्या आणि विरुद्ध बाजूने चक्क पिस्तुलांचा उपयोग केला गेला. त्या मारामारीचा शेवट आमची बाजू विजयी होण्यात झाला. ती गावातली मुले हाकलून दिल्यानंतर रस्त्याकडे गेली व तिथून पसार झाली. त्यांनी ग्रामपंचायतीच्या ऑफिसमध्ये आसरा घेतला. त्याच दिवशी तीन वाजता ग्रामपंचायतीच्या ऑफिसवर पुन्हा हल्ला चढवला आणि त्यांना तिथून पळवून लावले. दारे, खिडक्या साफ मोडून टाकली. एवढ्यावरच न थांबता त्या गावच्या मुलांचा पाठलाग चालूच राहिला. ती मुले ग्रामपंचायतीच्या ऑफिसमधून आपापल्या घरी पळाली. गावची मुले या सगळ्या प्रकारानंतर निसटली व गॉर्की कॉलनीची मुले विजयी होऊन कॉलनीत परत आली.

ग्रामपंचायतीच्या जागेची सर्व नासधूस झाली. दारे–खिडक्या सपशेल मोडून टाकल्या गेल्या आणि आतल्या फर्निचरची विल्हेवाट लावण्यात आली तिथे बसून काम करणे दुसऱ्या दिवशी अशक्य झाले. सारे कागद फाडून शाईच्या दौतीसुद्धा फोडूनतोडून टाकण्यात आल्या होत्या.

दुसऱ्या दिवशी हे सगळे गुंड जणू काही झालेच नाही, अशा थाटात काम करू लागले; परंतु दुपारी पिरोगोवका गावाचा सरपंच आदल्या रात्रीची कहाणी सांगण्यासाठी माझ्याकडे आला.

मी त्याच्याकडे आश्चर्याने पहात राहिलो. तो बिचारा अगदी हडकुळा, ठेंगणा–ठुसका माणूस. तो माझ्याशी बोलत होता त्याचेही मला आश्चर्य वाटले. खरे तर त्याने पोलिसांना बोलावून मी व आमच्या कॉलनीतले गुंड यांना पोलिसांच्या ताब्यात द्यायला पाहिजे होते.

परंतु तो सरपंच रागावण्याऐवजी सारी हकीकत मला कळवळून सांगत

होता. पंचायतीच्या ऑफिसची मोडलेली दारे, खिडक्या तसेच फर्निचर दुरुस्त करून द्यावे अशी त्याने विनंती केली. सर्वात वरकडी म्हणचे त्याने आमच्याकडे दोन दौती काही दिवसांकरिता मागितल्या.

या सगळ्या प्रकारामुळे मी तर आश्चर्यचकित झालो. एवढा सौम्य प्रस्ताव त्याने का मांडला असावा याचे मला आश्चर्य वाटले. मी किंवा तो सरपंच आम्हा दोघांनाही झालेल्या प्रकाराच्या भयानकतेची जाणीव तेवढीशी झालेली नव्हती व म्हणून आम्ही खुशाल बोलत बसलो होतो.

'ती सारी दुरुस्ती आम्ही अवश्य करून देऊ,' असे मी त्याला आश्वासन दिले व चटकन दोन दौती काढून त्याच्या हातात दिल्या.

सरपंचाने त्या दोन्ही दौती अलगदपणे आपल्याजवळ धरल्या. खरे तर त्या अगदीच सामान्य होत्या.

आम्ही आपले सामान अवश्य दुरुस्त करून देऊ' मी पुन्हा एकदा त्यांना बजावले, 'मी आत्ताच माणूस पाठवून देतो, फक्त खिडक्यांची काचेची तावदानं बसवायचं काम जरा उशीरा करावे लागेल कारण काचा आणण्यासाठी आपल्याला शहरात जावं लागेल.'

सरपंचाने माझ्याकडे कृतज्ञतापूर्वक पाहिले. तो म्हणाला, 'मग सारंच काम तुम्ही काचा मिळाल्यावर करायला हरकत नाही '

मी म्हटले, 'ठीक आहे उद्या करून टाकू.'

पण हा अजूनही तिथून पाय काढीत नव्हता त्याचे मला आश्चर्य वाटले. शेवटी मी त्याला विचारले, 'तुम्ही सरळ घरीच जाणार का ? '

त्याने एकदा इकडे तिकडे पाहून खिशातून हातरुमाल काढला व उगीचच आपल्या मिशांवरून फिरवला.

माझ्या जरा जवळ सरकून तो म्हणाला 'घरीच जाणार; पण त्याचं असं आहे की तुमची पोरं ही सगळी तरुण आहेत. त्यात माझा मुलगाही त्यांच्यासारखा तरुण आहे. ती सारीच तरूण आहेत आणि त्यांना थोडीशी गंमत हवी असते; पण देवाच्या कृपेने काही अनुचित प्रकार घडला नाही. त्यांना जोडीदारीण हवी असते. आपण लहान असताना असंच नव्हतो का करीत ?'

'आपण काय म्हणताय त्याचा मला बोध होत नाही. जरा नीट स्पष्ट सांगाल का ?.'

'काही नाही हो. साधी बंदूक.

'बंदूक ? कसली बंदूक ? काय म्हणता काय तुम्ही ?.'

' काही नाही हो. ते आपली गंमत करीत होते. तुमच्या मुलांनी माझी एक घेतली आणि कोणाची तरी आणखी एक आणली. ती बहुधा हरवली आणि काय व्हायचं ते झालं. कुठून त्यांना ते मिळालं ते त्यांचं त्यांनाच माहीत; पण ती चांगलीच चढली होती एवढे मात्र खरं.'

' पण कुणाला जास्त चढली होती ? ' मी विचारले.

' जाऊ द्या हो. कोण आणि काय. मी कुठे तिथे होतो ? पण म्हणतात तुमच्याच मुलांना जरा जास्त चढली होती.'

' आणि तुमच्यांचं काय झालं होतं ?'

सरपंच जरा घुटमळले. ' अहो, मघाशी सांगितलं ना. मी तरी कुठं होतं तिथं? त्यातून काल रविवार होता. मी काय हे सांगण्यासाठी आलो नाही. सारे तरुण आहेत. असं थोडं–बहुत चालायचंच; पण कुणी मारलं गेलं नाही, किंवा कुणाला दुखापत झाली नाही. आता तुमच्या मुलांना काय झालं असलं तर मला ठाऊक नाही. '

' मी माझ्या मुलांकडे याबद्दल अजून काहीच बोललो नाही.'

' मलाही ऐकून माहीत आहे; पण म्हणतात, बंदुकीचे आवाज ऐकू आले, मला वाटतं तुमची मुलं त्या मानानं जरा जास्त चपळ आहेत. आमची तशी जरा सुस्तच आहेत. आलं ना तुमच्या लक्षात ?'

तो माणूस मनापासून हसला. त्याचे डोळे खरोखर प्रेमळ व स्नेहभरे दिसले. अशा म्हाताऱ्या माणसाला दादा म्हणतात. त्याच्याकडे पाहून मलाही हसू आले; परंतु मनातल्या मनात मात्र मी पुरा गडबडून गेलो होतो.

' मग तुमचं काय म्हणणं की, तसं काही फारसं घडलं नाही ? त्यांनी मारामारी केली; पण ते आपसात मिटवून टाकतील असंच ना ? '

' बरोबर. कसं बोललात ? त्यांनी आपसात मिटवलंच पाहिजे. आमच्या तरुणपणी आम्ही एखाद्या पोरीवरून मारामारी करीत असू. माझ्या एका भावाला एकदा मरेमरेतो मारला होता. तुम्ही एकदा तुमच्या मुलांशी बोला म्हणजे पुन्हा असं कधी घडणार नाही.'

' काल कोणकोण पिरोगोवकाला गेले होते त्यांनी माझ्यासमोर उभे रहा !' मी हूकूम सोडला. एक मुलगा घाईघाईनें इकडून तिकडे जात होता. त्याला ओरडून परत एकदा सांगितले, ' मला माहीत नाही असं कसं म्हणतोस ? तुला चांगलंच ठाऊक आहे. ताबडतोब सगळ्यांना इकडे बोलाव ! '

' बरं बरं ! बुरुनला मी पाठवून देतो !' असे घाईघाईने तो म्हणाला व बुरुन तिथे हजर झाला.

'असादची कॉलनीत आहे का ?' मी विचारले.

'होय, आहे ! तो आपल्या लोहारखान्यात काम करतोय.'

'तू त्याला इकडे पाठवून दे आणि सर्व मुलांना सांग की, पिरोगोवका गावाला गेलेल्या सर्वांनी येथे या ! '

'आपण काल गेलो होतो असं काहीजण म्हणतात खरे !' बुरुन म्हणाला.

'तु असादचीला ताबडतोब बोलाव. पिरोगोवकाचा सरपंच माझ्या ऑफिसात आहे. म्हणून सर्वांनी ताबडतोब जमावं !'

माझ्या ऑफिसात रात्री पिरोगोवकाला गेलेले सगळे वीर जमले. असादची, प्रिखोदकोव, चोब्रोट, अँप्रेश्को गोलोझ, गलातेन्को, सोरोको, इ. इ. काही नावे मी विसरलो. असादची अगदी गंभीर होता. आम्हा दोघांमध्ये पूर्वी काही घडले होते असा जराही भाव चेहऱ्यावर नव्हता. बाहेरच्या पाहुण्यासमोर जुनें काही उकरुन काढण्याची माझी पण इच्छा नव्हती.

'तुम्ही काल रात्री पिरोगोवकाला गेला होता, खरं ना ? सारेजण चिक्कार दारू प्यालात. तसंच पंचायतीच्या ऑफिसात शिरून दंगामस्ती केलीत तुम्हाला अडवायला आलेल्या लोकांना मारपीट केलीत. हे सारं खरं आहे का ?'

असादचीने सुरुवात केली, 'तुम्ही म्हणता तसंच काही सारं घडलं नाही. हे सारेजण काल पिरोगोवकाला गेले हे खरं आहे. मी गेले दोन–तीन दिवस तिथं होतो हे पण सांगतो. पण आम्ही दारु प्यायलो होतो हे खोटं आहे. त्यांच्या पानासला आणि आमच्या सोरोकाला जराशी चढली होती. परंतु बाकी सारेजण कोरडे ठणठणीत होते, आणि खरं तर आम्ही काहीही सुरुवात केली नाही. आम्ही तिथं नुसत्या फेऱ्या मारीत होतो आणि एकाएकी खारचेन्को नावाचा एक मुलगा माझ्यासमोर उभा राहून ओरडला, 'हात वर करा !' आणि त्याने आपली बंदूक माझ्या छातीवर रोखली, तेव्हा मात्र मी त्याच्या तोंडावर एक ठोसा मारला. अशा तऱ्हेने त्या सगळयाला सुरुवात झाली. त्या मागचं खरं कारण असं आहे की, तिथल्या मुलींना आम्ही जास्त आवडतो आणि म्हणून ते आमच्यावर चिडले होते !'

'काय ? एवढंच कारण ?'

'होय. तसं तर काहीच झालं नव्हतं. त्यांनी बंदुका काढल्या नसत्या तर काहीच झालं नसतं; पण पानास आणि खारचेन्को या दोघांनीही गोळया झाडल्या म्हणून आम्ही त्यांचा पाठलाग केला. त्यांना मारण्याची आमची इच्छा नव्हती व त्यांच्या बंदुका फक्त काढून घ्यावयाच्या होत्या ; पण त्यांनी पंचायतीच्या ऑफिसात घुसून ते बंद करून घेतलं. प्रिखोदकोव कसा आहे हे तुम्ही ओळखताच! '

'बरं, ठीक आहे; पण त्या बंदुका कुठं आहेत? किती बंदुका तुम्ही आणल्यात?'

'दोन आणल्या आहेत!'

'त्या ताबडतोब इकडं घेऊन या!' बंदुका आणून दिल्यावर मी मुलांना त्यांच्या त्यांच्या खात्यात पाठवून दिले. सरपंचसाहेब लगेच त्या बंदुकांभोवती घोटाळू लागले. त्या घेऊन जाण्याची इच्छा त्यांनी प्रदर्शित केली.

मी अर्थातच त्यांना बजावलं की, 'तुमचा मुलगा किंवा तो खारचेन्को यांना बंदुका बाळगण्याचा अधिकार नाही. तुम्हाला त्या परतही मिळणार नाहीत.'

'ठीक आहे, ठीक आहे!' तो म्हणाला, 'कसं का होईना, तुम्ही ठेऊन घ्या. चोराचिलटांपासून तुम्हाला उपद्रव झाला तर त्या उपयोगी येतील. मी तरी त्या घेऊन काय करणार आहे? पोरं ती पोरं. आपण याचा फारसा बभ्रा करायचा नाही!'

'मग तुमचं म्हणणं काय? मी वरच्या अधिकाऱ्यांना कळवू नको?'

'कशाला हो? शेवटी आपण शेजारी आहोत! अशी प्रत्येक बारीकसारीक गोष्ट आपण कळवित राहिलो तर जगणं अशक्य होईल,' असे बोलून तो हसत हसत निघून गेला.

या गोष्टीचे खरे तर शिक्षणतंत्राच्या तत्त्वाप्रमाणे मी मोठे भांडवल करायला पाहिजे होते. मी व मुले यांनी अशा प्रकाराने शेवट झाला त्यामुळे सुटकेचा निश्वास टाकला. मी कोणालाही शिक्षा केली नाही. फक्त पिरोगोवकाला माझ्या परवानगी-शिवाय जाता येणार नाही, असे त्यांच्याकडून वचन घेतले व त्या गावच्या पोरां-बरोबर आम्ही दोस्तीच करू, असे आश्वासन घेतले.

१५

आमची ती सुंदरी

१९२२ च्या हिवाळ्यात आमच्याकडील मुलींचा आकडा सहापर्यंत गेला. ओल्या हुरोनोवा ही एकदम वाढली. मोठी दिसायला लागली. त्याचप्रमाणे आकर्षक पण दिसू लागली. मुले ओल्याकडे जास्त लक्ष देऊ लागली, पण ओल्या तशी हुषारच. तिने कोणालाही दाद दिली नाही. तिचा खरा दोस्त म्हणजे बुरुन ! बुरुनच्या धिप्पाड शरीराचा तिला मोठा आधार वाटे. ती कॉलनीत कोणालाही भीत नसे. इतकेच काय पण प्रिखोदकोवच्या आराधनेला पण भीक घालीत नसे. प्रिखोदकोव अतिशय ताकदवान, तितकाच खत्रुड व विक्षिप्त मुलगा होता; पण बुरुनचे काही तिच्यावर प्रेम नव्हते. ती नुसतीच निव्वळ दोस्ती होती. त्यामुळे साऱ्या कॉलनीभर त्यांच्या दोस्तीची इज्जत राखली जात असे. स्वतःच्या सौंदर्याशिवाय ओल्याने कुठल्याही बाबतीत आपले वर्चस्व दाखवले नाही. ती शेतात व बगीच्यात आवडीने काम करीत असे. तिला गाण्याची अतिशय आवड होती. ती बोलूनही दाखवी की, आपण मोठे झाल्यावर शेतकन्याशीच लग्न करणार !

मुलींच्यात पुढाकार घेणारी दुसरी नात्स्या नोवेवनया ही होती. ती कॉलनीत दाखल होताना तिच्याबरोबर भला मोठा कागदाचा गठ्ठा पाठवण्यात आला होता. ते तिचे केसचेच कागद होते. त्यात तिच्या पूर्वायुष्यातील घटनांची नोंद केलेली होती. ती येणेप्रमाणे—

'ती अट्टल चोर होती. तसेच चोरीचा माल विकत घेत असे. ती चोरांच्या टोळक्याची म्होरकी होती.' नात्स्याबद्दल आम्हाला फार कुतूहल होते. तिच्यामध्ये एक प्रकारची चमक होती. ती फक्त पंधरा वर्षांची असूनही तिच्या शरीरबांध्यामुळे सर्वांमध्ये उठून दिसे. तिच्या चालण्यात आणि वागण्यात कमालीचा आत्मविश्वास होता. जरूर पडेल तेव्हा मुलींना दम देण्यास ती कचरत नसे. मुलींच्या बाबतीतही तिची वागणूक स्पृहणीय होती. ती नुसत्या नजरेने खोडया करणाऱ्यांवर बसवित असे.

कोणी ब्रेड तुकडे करून टाकून दिली तर नात्स्या त्याला चांगलाच दम भरीत असे– 'ब्रेड काय फुकटची येते काय ? ब्रेड नासायला तुम्ही काय डुकरं आहात ?' असे ती आपल्या भरदार आवाजात सरळसरळ विचारी आणि जरूर पडल्यास दमही देई.

नात्स्या सर्व स्त्रीशिक्षकांच्याबरोबर दोस्ती बाळगून होती. ती पुष्कळ वाचन करीत असे आणि हळूहळू ती रॅबफॅक्टच्या परीक्षेची तयारी करीत होती; पण नात्स्याच काय, काराबनोव, व्रेर्शनेव, झादारोव, विष्कोवस्की हेसुद्धा तिचे सहकारी होते. आमचे प्रयत्न अजून बरेच मागासलेले होते. गणित, राजकारण व समाजशास्त्र या विषयात आम्ही बरेच मागे पडत होता. त्यातल्या त्यात हुशार म्हणजे राइसा सोकोलोवा. तिला आम्ही किव्हच्या रॅबफॅक्ट परीक्षेला १९२१ साली पाठवलेले होते.

आम्हाला मनोमन खात्री होती की, रॅबफॅक्टची परीक्षा ही फार अवघड पल्ल्याची आहे; परंतु आमच्या स्त्री–शिक्षकवर्गाने त्यावर खूप मेहनत घेतली होती रॅबफॅक्ट पास केलेला एक तरी विद्यार्थी कॉलनीत असावा अशी त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. अशी मनीषा बाळगणे चांगले होते; पण राईसा याला कितपत साथ देईल याची शंका होती. परंतु तिने सबंध उन्हाळ्याच्या महिन्यात रॅबफॅक्ट परीक्षेची पूर्वतयारी केली; परंतु तिला पुस्तकाकडे खेचून न्यावे लागे. तिला स्वतःला अभ्यासाची आवड अशी नव्हतीच.

झादारोव, व्हेर्शनेव, काराबानोव या सर्वांना अभ्यासाची गोडी होती. राइसाला पण त्यांच्या पंक्तीत आणून बसवल्याबद्दल ते नाराज होते. व्हेर्शनेव हा रात्रंदिवस खूप वाचन करीत असे. लोहारखात्यातले काम सांभाळूनही फावल्या वेळात तो वाचन चालू ठेवी. तो अत्यंत प्रामाणिक व सडेतोड बोलणारा होता आणि म्हणून राईसाबद्दल तो नेहमीच 'हिचं पुढे काय होणार' असे उपेक्षेनेच बोले.

एक दिवस तो म्हणाला, 'तुम्हाला कसं समजत नाही की राईसा एक दिवस नक्की जेलमध्ये जाईल!'

काराबानोवला तर खात्री होती.

झादारोव राईसाच्या अस्तित्वाची जाणीव ठेवूनही चिडत असे, ' तू काय रॅबफॅक्टची परीक्षा देणार ? त्यापेक्षा रेशमाचे मोजे विणून दाखविले तरी पुष्कळ झाले.'

राईसा त्या सर्वांना हसून उत्तर देई. रॅबफॅक्टला बसण्याची तिला काही खरोखरी मनापासून आवड नव्हती; पण कीवला जायला मिळणार या एका विचारानेच तिने हा घाट घातला होता.

मी या सगळ्या मुलांच्याबरोबर सहमत होतो. खरोखर राईसा काय दिवे लावणार याची मला जाणीव होती. परीक्षेची तयारी चालू असताना सुद्धा तिला बारीकसारीक चिठ्ठ्या येत असत आणि काही तरी कारण काढून केव्हाच डोळा चुकवून ती शहराकडे धाव घेत असे. त्याचप्रमाणे अत्यंत गुप्तपणाने कोर्नेयेव तिला भेटत असे. कोर्नेयेव हा मुलगा कॉलनीत तीन आठवडे राहून गेलेला होता. तेवढ्या काळात त्याने अनेक चोऱ्या केल्या होत्या. त्या चोऱ्या त्याने जाणूनबुजून अत्यंत सफाईदारपणे केल्या होत्या. शेवटी तो शहरातल्या एका मोठ्या केसमध्ये अडकला. तो एका गुन्ह्यातून सुटतो न सुटतो तोच दुसऱ्या गुन्ह्यात अडकत असे. न सुधारणारी अशी ही एकच व्यक्ती ! हा माणूस अत्यंत घाणेरडा असा होता. त्याच्यात कधीही सुधारणा होणार नव्हती.

राईसा ही रॅबफॅक्टच्या पूर्वपरीक्षेत पास झाली; परंतु आम्ही एक आठवड्यानंतर बातमी ऐकली की कोर्नेयेव पण कीवला गेला आहे.

झादारोव एक दिवस म्हणाला, ' आता मात्र ती खरोखर धडा शिकेल !'

हिवाळा संपला. राईसा दररोज पत्रे लिहित होती. सुरवातीसुरवातीला सर्व काही छान चालले आहे असा आभास तिने निर्माण केला होता. पण अलीकडे आपल्याला अभ्यास फार जड जातो; असे ती लिहित असे. खरे तर तिला भत्ता मिळत होता; परंतु ती वारंवार पैसे मागे. प्रत्येक महिन्याला आम्ही २० ते ३० रुबल तिला पाठवित होता. झादारोवने एकदा कळविले की, या पैशावर कोर्नेयेव मस्तपैकी रहात होता आणि हे काही खोटे नव्हते. बिचाऱ्या स्त्री-शिक्षकांनी या कीवच्या परीक्षेची शक्कल काढली. त्यांना सारेजण दोष देत व म्हणत,

' हे सर्व प्रकार आमच्या लक्षात येत होते; परंतु ते तुमच्या लक्षात का येत नव्हते ते समजत नव्हते ! '

जानेवारी महिन्यात राईसा एकाएकी कॉलनीत परत आली. सारे सामानसुमान घेऊन आली. आपल्याला सुट्टीवर जाण्यास परवानगी दिली असे तिने सांगितले; परंतु तिने त्या संस्थेची तशा अर्थाची काहीही चिठ्ठी किंवा पत्र आणलेले नव्हते. तिचे कॉलनीतले वागणे विचित्रच व कीवला परत जाण्याचे काही लक्षण दिसत नव्हते. अखेरीस मी संस्थेला पत्र पाठवून चौकशी केली. तेव्हा त्यांनी कळवले की

'राईसा सोकोलोवा हिने रॅबफॅक्ट संस्था कधीच सोडली. वसतीगृह पण सोडले. आपण कुठे जात आहोत तेही कुणाला कळवलं नाही !'

आता सर्वच गोष्टींचा खुलासा झाला; परंतु मुलांनी राईसाला कधीही चिडवलं नाही. ते बहुधा ही सर्व गोष्ट विसरून गेले असावेत; परंतु एक गोष्ट खरी की, राईसा परत आल्यावर पोरांनी एकातेरीनाची बरेच दिवस या विषयावरून थट्टामस्करी केली. बिचारी एकातेरीना ! एकंदरीत हे सर्व असेच होणार होते याबद्दल त्या पोरांना कल्पना होती.

मार्च महिन्यात मार्कोना ओसीकोवा हिने मला धक्का देणारी बातमी सांगितली, 'राईसा बहुधा गरोदर असावी !'

मी तर या बातमीने गारठलोच. एका सुधारसंस्थेतली मुलगी गरोदर राहते. आमच्या आजूबाजूच्या परिसरात, तसेच जवळच्या शहरात, शिवाय शिक्षणखात्यात अशा सर्व ठिकाणी हे सारे विचित्रच होते. काम करणाऱ्या सोवळ्या लोकांच्या कानांवरही बातमी गेली तर हाहा:कार माजेल. सुधारसंस्थेत अशा तऱ्हेचे प्रकार ? छे ! छे ! मुले आणि मुली एकत्र रहातात. माझे तर डोकेच चक्रावून गेले. याचा परिणाम कॉलनीत काय होईल ? अशा वातावरणात राईसाचे कसे होईल अशी मला काळजी पडली. मी मार्कोनाला राईसाच्या मनातले काढून घेण्यासाठी विनंती केली.

आणि काय आश्चर्य ? राईसाने या बातमीचा सपशेल इन्कार केला. उलट असे बोलल्याबद्दल चिडू नये असे दाखवले. 'भलतेसलते आरोप करू नका. असला मूर्खपणा मी करीन तरी कशी ? शिवाय माझ्या शिक्षकांनीच ही बातमी पसरावी हे केवढं दुर्दैव !'

बिचारी मार्कोना ! आपलेच काही चुकले असे तिला वाटू लागले. राईसा मुळातच जाडजूड होती. त्यामुळे तिचे पोट एवढे दिसत नसे. शिवाय दुसरी कोणतीही बाह्यचिन्हं दिसत नव्हती. त्यामुळे आम्हाला काही जास्त विचार करता येईना. काही दिवस गप्पच बसायचे आम्ही ठरवले.

झादारोवने एक दिवस मला आमच्या मैदानात काही गुप्त खलबत करण्यासाठी बोलावले.

'राईसा गरोदर आहे याची तुम्हाला कल्पना आहे का ?'

'पण तुला कसं हे माहित ?'

'तुम्ही तरी फारच आहात. तुम्हाला हे दिसत नाही असं का तुम्हाला म्हणायचंय ? सर्वांना ही गोष्ट माहित आहे, म्हणून तुम्हालाही माहित आहे असं मी समजलो.'

'समजा ती गरोदर असली तर पुढं काय ?'

'पुढं काही नाही; पण तिनं आपण गरोदर नसल्याचा बहाणा का म्हणून करावा ? जणू काही झालंच नाही असं ढोंग का करावं ? हे कोर्नेयेवचं पत्र पाहिलंत का ? 'लाडके, ही गोष्ट आपल्याला पूर्वीपासूनच माहित होती.' इत्यादी, इत्यादी...'

सर्व शिक्षकवर्गातही यामुळे अस्वस्थता निर्माण झाली. मी तर या सगळ्या गोंधळामुळे वैतागून गेलो.

'तुम्हा लोकांना एवढा बाऊ करायला काय झालंय ? समजा, ती गरोदर असली तरी आज किंवा उद्या ती बाळंत होणारच. गरोदरपणा झाकण्याचा जरी तिनं प्रयत्न केला तरी बाळंतपण काही तिला झाकता येणार नाही. यात एवढं संकट कसलं ? आपल्या कॉलनीत एक पोर जन्माला येईल.'

शेवटी एक दिवस मी राईसाला माझ्या ऑफिसात बोलावून घेतले ; 'हे बघ राईसा, खरं सांगून टाक. तू गरोदर आहेस का ?'

'तुम्ही सारेजण मला का छळता ? प्रत्येकजण मला टोकतो.'

'तू गरोदर आहेस का ? '

'पण मी तुम्हाला बजावते , मी गरोदर नाही !' असे म्हणून ती रडू लागली.

'हे बघ राईसा,' मी समजावणीच्या सुरात म्हटलं, 'तू गरोदर असलीस तरी त्यात लपवण्यासारखे काहीच नाही. आम्ही सारेजण तुला मदत करु. आम्ही तुझ्यासाठी कॉलनीतच काही तरी काम शोधू. तुला पैशाचीही मदत करु. सगळं काही ठीकठाक होईल ; पण जन्माला येणाऱ्या पोरासाठी आतापासूनच तयारी नको का करायला ?'

'असलं काही करण्याची गरज नाही. मला तुम्ही लोक त्रास देऊ नका व माझ्या वाटेस कोणी जाऊ नका. माझ्याशी कोणी बोलू नका !' असे तिने बजावले.

'ठीक आहे ,' असे म्हणून मीही तो विषय तिथेच सोडला. आम्ही कॉलनीतले लोक कुठल्याच निर्णयाला येऊ शकलो नाही. तिला डॉक्टरकडे पाठवणे व तपासून घेणे जरूरीचे आहे असे वाटत होते; पण त्यावर आमच्यात मतभेद होते. कोणी म्हणत, 'अशी तपासणी करुन घेणे तरुण मुलींना बरे नव्हे. आज नाही तर उद्या सत्य बाहेर येईल, घाई करण्याची जरूर नाही. ती गरोदर असलीच तर फार तर पाच महिने झाले असतील. तिला मुकाट राहू द्या. आणखी थोड्या दिवसांनी लपवाछपवी करणं अशक्य होईल. सध्या राईसाला न दुखविण्याचे आम्ही ठरवले.

१५ एप्रिल रोजी जवळच्या शहरात शिक्षकांची परिषद भरली होती. उद्‌घाटनाच्या दिवशी मी 'शिस्त' या विषयावर व्याख्यान दिले. माझे व्याख्यान खरे तर पहिल्या अधिवेशनात झाले; पण बऱ्याच लोकांनी काही प्रश्न उपस्थित केले. खूप कडाक्याची चर्चा झाली. ती इतकी लांबली की दुसऱ्या दिवसापर्यंत चालली. माझ्या सर्व सहकाऱ्यांसमवेत ती रात्र आम्ही शहरात परिषदेच्या ठिकाणीच घालवली.

आमच्या कॉलनीची प्रशंसा बऱ्याच दूरवर पसरल्याचे आढळून आले व व्याख्यानाला दुसऱ्या दिवशी प्रचंड गर्दी झाली. अनेक प्रश्नांची चर्चा झाली व मुख्यत्वे 'सहशिक्षणावर माझं मत काय?' असा प्रश्न अनेकांनी उपस्थित केला. शासकीय प्रमाणित शाळांतून सहशिक्षणाला कायद्याने बंदी घालण्यात आली होती व आमची कॉलनीच त्याला फक्त अपवाद होती. सबंध देशात हा प्रयोग फक्त आमच्याच कॉलनीत चालू होता.

श्रोत्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे देताना राईसाचा विचार क्षणभर मनात चमकून गेला. काहीही असले तरी सहशिक्षणाचा व त्याचा तसा काहीच संबंध नव्हता. उलट 'आमच्या कॉलनीत सारी आबादीआबाद आहे,' असे मी परिषदेला ठासून सांगितले.

मध्यंतराच्या वेळी आम्ही बाहेर बोलत असताना ब्रातचिन्को धापा टाकीत आलेला दिसला. त्याला कमालीचा दम लागला होता. इतर शिक्षकांना काहीही सांगायची त्याची तयारी नव्हती.

तो म्हणाला, 'कॉलनीत गडबड झालीय. मुलींच्या डॉरमिटरीत एक मेलेलं मूल सापडलंय. लेनका साफसफाई करीत असताना राईसाच्या सामानात ते सापडलं.'

हे सारे ऐकून आमची स्थिती केविलवाणी झाली. आमच्या स्त्री-शिक्षिका तर रडायलाच लागल्या. त्या सभागृहातून बाहेर पडल्या. मिळेल ते वाहन पकडून त्यांना कॉलनीत पोचवून दिले. अजून प्रश्नोत्तरे संपली नव्हती म्हणून मला थांबावेच लागले.

'ते प्रेत कुठे आहे?' असे विचारता ब्रातचिन्को म्हणाला, 'इवानसाहेबांनी ते डॉरमिटरीत ठेवून ती बंद करून ठेवली आहे. राईसाला आपल्या कचेरीत बसवून ठेवलीय!'

ब्रातचिन्कोला घाईघाईने रिपोर्ट लिहून दिला व त्याला पोलिसठाण्यावर जायला सांगितले. माझे परिषदेचे काम तसेच चालू राहिले.

मी कॉलनीत खूप उशीरा परत गेलो. राईसा लाकडी बाकावर ऑफिसात

बसलेली होती. तिच्या अंगावर लाँड्रीत काम करीत असतानाचे कपडे होते. मला पाहून तिने अधिकच मान खाली केली. वेर्शनेव तिथेच पुस्तकांच्या कोंडाळ्यात बसून होता. त्याचे कुठेच लक्ष नव्हते. तो पाने उलटीत होता व काही तरी लिहीत होता.

डॉरमिटरीतले ते प्रेत दुसऱ्या खोलीत हलविण्याची मी सूचना दिली. सर्व नीजानीज झाल्यावर मी राईसाला विचारण्याचा प्रयत्न केला, 'तू असे का केलेस ?'

तिने माझ्याकडे वर नजर करून एकदाच पाहिले. तिच्या डोळ्यात कसलेच भाव नव्हते. ती बसल्या जागी तशीच मुकाट्याने बसून राहिली.

'मी जे केलेले आहे ते खरे आहे. यापेक्षा मला जास्त सांगायचे नाही !,' एवढेच ती बोलली.

'मी सांगितलेले तू का ऐकले नाहीस ?' असे मी विचारले असता ती रडू लागली व 'मला माहीत नाही,' असे बोलून तशीच बसून राहिली.

मी राईसाला रात्रभर माझ्या ऑफिसातच राहू द्यायचे ठरवले. वेर्शनेव तिथे बसून होता व त्याचे वाचन जोरात चालू होते. तो जागा राहील याबद्दल मला पूर्ण खात्री होती. राइसा आपल्या जिवाचे काही बरेवाईट करून घेईल अशी भीती आम्हा साऱ्यांना वाटत होती.

दुसऱ्या दिवशी चौकशीसाठी एक गृहस्थ आले. चौकशीला फारसा वेळ लागला नाही. कारण त्यांना दुसऱ्या कुणाची नाही तर फक्त राईसाचीच जबानी घ्यायची होती. राईसानें सारी जबानी न डगमगता खालीलप्रमाणे दिली–

'रात्री बऱ्याच उशीरा ती प्रसूत झाली. तिच्याबरोबर आणखी पाच मुली तिथे झोपलेल्या होत्या. कोणीही जाग्या झाल्या नाहीत. त्याचे कारण राईसाच्या म्हणण्याप्रमाणे तिने कळा देताना जराही आवाज होऊ दिला नाही. बाळाचा जन्म झाल्याबरोबर तिने त्याला आवळून, शालीत गुंडाळून गुदमरून टाकले. अर्थात् तिने बाळाला प्रथमपासून मारून टाकण्याचे ठरवले नव्हते; पण मूल रडले म्हणून तिने तसे केले, असेही तिने सांगितले. त्यानंतर शालीत गुंडाळलेले प्रेत तिने आपल्या कपडे ठेवायच्या टोपलीत ठेवून दिले. रात्र पडली की, ती टोपली जवळपास झुडुपात टाकून द्यायची. कोल्हे-कुत्रे ते खातील व आपल्या कृत्याची कुणालाही पुसटशी कल्पनाही येणार नाही, असा तिचा कयास होता.'

हे सारे करून ती नेहमीप्रमाणे धोबीघाटावर आपल्या कामावर रुजू झाली. तिने नेहमीप्रमाणे नाश्ता वगैरे केला. तसा कुणाला काही संशय आला नाही. काही मुलांना ती नेहमीपेक्षा गंभीर वाटली इतकेच.

चौकशी करणाऱ्यांनी ते प्रेत जवळच्या शहरातल्या इस्पितळात पाठवायला सांगितले व राईसाला ते घेऊन गेले.

आमची शिक्षकमंडळी फारच हबकून गेली. त्यांना वाटले की, कॉलनी यापुढे चालू रहाणे अशक्यच आहे.

मुले मात्र जरा विचित्र मनस्थितीत होती. मुलींना त्या खोलीत झोपायची भीती वाटत असे. कित्येक दिवस झादारोव व काराबानोव हे दोघेही मुलींच्या डॉरमिटरीभोवती गस्त घालीत. त्यामुळे असे झाले की, मुली कोणीच धडपणे झोपत नसत. त्या दिवसात मुलांचा आवडता व्यवसाय म्हणजे निरनिराळे आवाज काढून वेळी–अवेळी मुलींना घाबरवणे. कधी त्यांच्या खिडकीखाली अंगाला चादरी गुंडाळून घाबरवायचे. किंवा खुद्द राईसाच्या रिकाम्या पलंगाखाली लपून बसायचे व रात्री मुलाच्या रडण्याचा आवाज काढायचा.

शिक्षकांच्या दृष्टीने राईसाने स्त्रीसुलभ लज्जेमुळे हे खून करण्याचे धाडस केले असावे. तिची ती शोचनीय परिस्थिती, लहान मुलाचे रडणे व मैत्रिणींपासून आपली परिस्थिती लपवून ठेवण्याची धडपड वगैरे.

पण झादारोवने मात्र त्यांच्या या विधानाची चांगलीच टर उडविली. त्याचे म्हणणे असे की, ' काही तरी बडबडू नका. स्त्रीसुलभ लज्जा वगैरे गोष्टी राईसाच्या बाबतीत कधीच नव्हत्या. आपण गरोदर आहोत असे ती शेवटपर्यंत कबूल करीत नव्हती. हे सारे अगदी कोर्नेयेवच्या संमतीने ठरविले होते. तिने जर हे ठरवून केले नसते तर एवढ्या शांतपणे दुसऱ्या दिवशी ती रोजच्या कामावर कशी हजर राहिली ? तिने हे कृत्य, सारे बेत व्यवस्थित आखून केलेले होते. मला सत्ता असती तर मी या राईसाला गोळीच घातली असती. ती अगदी क्षुद्र व भ्याड आहे आणि ती तशीच राहील !'

' तुझे म्हणणे खरे धरले तर असे करण्यात काय हेतू असेल तिचा ?'

' हेतू अगदी उघड आहे. तिला व तिच्या त्या ऐदी प्रियकराला मूल नकोच होते. ती सारी जबाबदारी टाळण्याचा हा सोपा उपाय होता. तिने तो अंमलात आणला !'

पण शिक्षकांना ते पटेना.

झादारोव परत म्हणाला, ' त्या राईसाला चांगली खडसावली असती तर आणखी कित्येक गोष्टी बाहेर पडल्या असत्या.' साऱ्या मुलांचे याबाबतीत एकमत झाले. ' इतकेच नव्हे तर राईसाची असे करण्याची ही पहिलीच वेळ नसावी. कॉलनीत येण्यापूर्वीसुद्धा तिने असे केले असणे शक्य आहे!' असेही ते ठासून म्हणाले.

काराबानोवबरोबर मी ते प्रेत शेजारच्या शहरातल्या हॉस्पिटलात पाठविले.

काराबानोव परत आला तो जरा थिथरलेल्या परिस्थितीत. ' अरे बापरे ! कसली कसली पोरं त्या इस्पितळात बरण्यात भरून ठेवली आहेत ! अतिशय कुरूप, बेढब; पण आपली बेबी त्या सर्वात खरी सुंदर !'

एकातेरीनाला हे विधान आवडले नाही; पण तिला हसूही लपवता आले नाही. तिने खोटया रागाने त्याला दाटले. बरेच दिवसांनी शिक्षकमंडळींनाही हस-ताना पाहून मुलांना बरं वाटले, हे आश्चर्य होते.

तीन महिन्यानंतर राईसाची केस सुनावणीला निघाली. कोर्टात हजर राहा-यचा हुकूम आला. आम्ही गेलो. मानसशास्त्र व स्त्रीसुलभ लज्जा यांचे कोर्टात चांगले प्रदर्शन झाले. योग्य त्या वळणाची शिस्त मुलांना न लावल्याबद्दल न्याया-धिशांनी आमची कानउघाडणी केली. आम्ही गप्प बसलो. कारण बोलण्यासारखे काही नव्हतेच. मला एकटयाला बोलावून न्यायाधिशांनी विचारले, 'तिला परत घेणार का ?'

'मी जरूर परत घेणार,' मी उत्तर दिलं .

राईसाला आठ वर्षांच्या देखरेखीखाली ठेवण्याचा हुकूम दिला गेला.

राईसा परत कॉलनीत आली. जणू काही झालेच नाही अशी तिची वृत्ती होती. शहरातून येताना ती नवेकोरे बूट घेऊन आली. बूट घालून ती सारखी मिरवत असे.

एक दिवस नात्स्या सांगू लागली की, 'राईसाला तुम्ही कॉलनीबाहेर काढून लावा. तिच्याबरोबर राहणे आम्हाला घृणास्पद वाटते. नाही तर आम्ही साऱ्या जणी मिळून तिला घालवून लावू !'

मी जवळच्या शहरात तिच्यासाठी नोकरी शोधली व तिला एका कपडयाच्या कारखान्यात नोकरीस लावली.

मला ती वारंवार भेटे. १९२८ मध्ये अनेक दिवसांनी ती मला भेटली. एका भोजनगृहात ती काम करीत होती. तिच्यात खूपच फरक झाला होता. ती बरीच लठ्ठ व थोराड दिसू लागली होती. तिच्या शरीराचा आकार बदलत गेला होता.

'तुझं कसं चाललंय ?' असे मी विचारताच तिने हसून व समाधानाने 'ठीक चाललंय,' असे सांगितले, 'मला दोन मुलं आहेत व माझा नवराही फार चांगला आहे.'

'कोर्नेयेवबद्दल बोलतेस का?'

'नाही आन्तोन, ते केव्हाच संपलं. कोर्नेयेवचा कुठं तरी खून झाला. मला तुम्ही खूप मदत केलीत व माझ्यासाठी खूप त्रास सोसलात. मला तुम्ही कारखा-न्यात नोकरीला लावलं, त्याच दिवशी मी माझं पूर्वायुष्य सोडलं. आपण मला चांगल्या मार्गावर आणून सोडलंत याबद्दल मी फार फार आभारी आहे !'

१६

गवर सूप

वसंत ऋतूत आम्हाला एका नवीनच आपत्तीला तोंड द्यावे लागले. आमचा कोस्त्या एकाएकी भयंकर आजारी झाला.

एकातेरीना पूर्वी मेडिकल कॉलेजात होती व तिचे ते तुटपुंजे ज्ञान आम्हाला उपयोगी पडत असे. आमच्या कॉलनीत मोठ्या आजारीपणाचे फारसे प्रसंग उद्भवले नव्हते. मुलांना कुठे खरचटणे किंवा खोक पडणे यापलीकडे फारसे काही होत नसे. हिवाळ्यात फार तर पायतण नसल्यामुळे पाय फुटणे वगैरे त्रास होई; पण एकातेरीना ते सारे सांभाळून घेई. डॉक्टरकडे जाण्याची आमच्यावर पाळी आली नव्हती.

माझ्या मुलांचा याबाबतीत मला अभिमान वाटे. त्यांना डॉक्टर औषध यांचे वावडेच होते. थोडाबहुत ताप असला तरी तो खुशाल अंगावर काढायचा व आपल्या सहनशक्तीचे चांगले प्रदर्शन करायचे असा आमचा खाक्या होता; पण त्याचे खरे इंगित असे होते की, डॉक्टर आमच्या कॉलनीत यायला कुरकुर करीत असत.

कोस्त्या आजारी पडला तेव्हा आम्हाला त्याचे फारसे काही वाटले नाही; पण त्याचा ताप चढू लागला तेव्हा मात्र आम्ही जरा घाबरलो. हा अनुभव आम्हाला नवाच होता. त्याला अगदी निजवून ठेवला होता. जे जे उपाय करता येतील ते ते करण्याचा आम्ही प्रयत्न केला. संध्याकाळी त्याची मित्रमंडळी त्याच्या

पलंगाभोवती जमत. कारण कोस्त्या सर्व मुलांच्यात फार लोकप्रिय होता. कोस्त्याला एकटे एकटे वाटू नये व मुलांनाही दुखवू नये म्हणून आम्हीसुद्धा सारीजण अधून-मधून त्याच्या बिछान्याजवळ बसत असू.

तीन दिवसांनी ताप खाली येईना तेव्हा एकातेरीना म्हणाली, 'मला वाटतं हा विषमज्वर असावा!' लगेच आम्ही मुलांना त्याच्याजवळ जाण्याची मनाई केली; पण त्याला सपशेल वेगळा ठेवणे शक्यच नव्हते. डॉरमिटरीचाच बसण्या-उठण्यासाठी व झोपण्यासाठी उपयोग आम्हाला करावे लागे. कारण आमच्याकडे दुसरी जागाच नव्हती.

चौथ्या दिवशी त्याला एका रतईत गुंढाळून मी स्वतः जवळच्या शहरातल्या इस्पितळाचा रस्ता पकडला.

हॉस्पिटलच्या वेटिंग रूममध्ये ४० रोगी कण्हत कुंथत डॉक्टर येण्याची वाट पहात बसले होते. इस्पितळाचे कर्मचारी बहुधा रोग्यांच्या मानाने फार कमी पडत असावे व त्यामुळे त्यांना कामाचा खूपच ताण पडत असावा. त्यांच्या थकलेल्या चेहऱ्यांवरून त्यांच्या हातून रोग्याला फारसा आराम मिळेल अशी अपेक्षा करणे चुकीचेच होत. बऱ्याच वेळाने डॉक्टरांची स्वारी आली. त्याने कोस्त्याचे कपडे बाजूला करुन पाहिले व आपल्या हाताखालील माणसाला सूचना दिली की, 'विष-मज्वराचा रोगी आहे. याला त्या वॉर्डात पाठवून द्या! '

एका शहराच्या बाहेरच्या मैदानात युद्धानंतर मोकळ्या पडलेल्या लहान-मोठ्या बऱ्याच झोपड्या होत्या. मी, वरील रोगी, वॉर्डबॉय यांच्या घोळक्यात इकडून तिकडे फिरलो. आमचा रोगी हाताखालच्या डॉक्टरने भरती करुन घ्यावयाचा असे सांगण्यात आले होते; परंतु तो डॉक्टर कुठे असेल हे कोणीच सांगू शकत नव्हते. मी रागारागाने बडबडलो, 'शी! काय हा बेजबाबदारपणा!' माझ्या उद्-गाराचा परिणाम झाला व कोस्त्याला त्यांनी पटकन कपडे बदलून योग्य त्या झोपडीत नेऊन ठेवला.

मी कॉलनीत परत आलो तो आणखी काहीजण तापाने पछाडलेले आढळून आले. झादारोव, असादची वगैरे पोरे हैराण झाली होती. झादारोव तसाच फिरत होता व एकातेरीनाबरोबर वादविवाद करीत होता. ती त्याला जाऊन झोपावयास सांगत होती.

'काय झालंय एवढं, उगाचच झोपायला सांगता ते? मी लोहारखात्यात जातो. तो साफ्रोन मला लवकर बरा करील!'

'वेड्यासारखं काही तरी बडबडू नकोस. साफ्रोन तुला कसा बरा करील?'

'तो स्वत: कसा बरा होतो माहीत आहे ? वोदका, मिरे, मीठ; कापूर व गाडीचं वंगण एकत्र करुन घ्यायचं. यानं लवकर बरं वाटतं.' असे म्हणून तो स्वत:चे नेहमीचे दिलखुलास हसू हसला.

'आन्तोन, तुम्ही या पोरांना फार लाडावून ठेवलंय,' एकातेरीना म्हणाली, 'म्हणे साफोन मला औषध देईल. मुकाट्यानं जाऊन झोप पाहू. याला तुम्ही तुमच्याबरोबर घेऊन जा आणि झोपायला लावा!'

झादारोवला उभे रहाणे अशक्यच होते एवढा त्याला ताप चढला होता. मी त्याला धरुन डॉरमिटरीत नेले व झोपवले. असादची व बेलुखिन झोपले होते. एकंदरीत इतर वेळी बेडर वाटणारी ही मुले आजारी पडल्यावर फार धिंगाणा घालतात असा अनुभव आहे. असादची मोठमोठ्याने कण्हत होता व बेलुखिन मुकाट्याने पडून होता; पण नेहमीप्रमाणेच त्याचा विनोद चालू होता.

बेलुखिन हा आमच्या कॉलनीतला सर्वात विनोदी मुलगा होता. तो खरोखर एका कामगाराचा मुलगा होता. दुष्काळाच्या दिवसात खायला शोधीत तो त्याच्या घरातून निघाला. मॉस्कोत केव्हा पोचला माहित नाही. तिथं त्याला पोलिसांनी पकडून बालसुधारगृहात टाकले. तिथून तो पळाला व परत रस्त्यावर फिरू लागला. परत पकडला गेला व परत तो निसटला. तसा तो मूळचा हरहुन्नरी असल्याने चोरी करण्यापेक्षा सट्टा खेळणे त्याने पसंत केले; परंतु नंतर या फसलेल्या कर्तृत्वाचे वर्णन करताना तो अगदी मोकळेपणाने हसत असे. शेवटी आपल्याच्याने ते जमणार नाही याची खात्री झाल्यावर तो युक्रेनला गेला.

बेलुखिनला थोडे-बहुत शाळेचे शिक्षण मिळाले होते. त्याला सारी थोडी थोडी माहिती होती; पण तरीही तो तसा हुषार म्हणता आला नसता. त्याला गणित, भाषा व इतर विषयांची माहिती होती; पण त्याचा उपयोग तो बरोबर करीत नव्हता; त्याचे बोलणेही तसे विचित्रच. त्यात एकसूत्रीपणे नव्हता; पण तरीही तो चलाख होता.

एवढा तापाने फणफणत असूनही त्याची विनोदबुद्धी जागी होती.

'काय बुवा हा विषमज्वर! यानं आमच्यासारख्या कामगारांना कशाला धरावं? उद्या समाजवाद आला की या असल्या गोष्टींना आम्ही थारा देणार नाही. समजा, रेशनकार्ड किंवा दुसऱ्या काही कारणासाठी ते आलेच तर आम्ही त्यांना आमच्या सेक्रेटरीकडे सोपवू, कारण त्यांनाही जगायचा व रहायचा हक्क आहेच. कोल्या वेर्शनेव आमचा सेक्रेटरी. कारण तो गोचडी कुत्र्याला चिकटतात त्याप्रमाणे अगदी पुस्तकाला चिकटून राहतो. तो माशा, जंतू या सगळयांचा समाचार घेईल. कारण लोकशाहीत त्याच्या वैद्यकीय दृष्टीला सगळं सारखंच ना!'

' समाजसत्तावादात मी चिटणीस व तू कोण रहाशील, जरा सांगशील का?' कोल्याने विचारले.

कोल्या बेलुखिनच्या पलंगावर पायाजवळ बसला होता. तो नेहमीप्रमाणेच अस्ताव्यस्त होता व त्याच्या हातात पुस्तक होते.

बेलुखिनच्या म्हणाला, 'अरे, मी ना? मी कायदेपंडित होईन आणि प्रथम कायदे करीन की, माणसांनी नीट कपडे घालावेत म्हणजे ती माणसंच दिसतील. तू एवढा बावळट कसा रे? तुझ्यापेक्षा तरी तो डांबरविक्या बरा. खरं की नाही तोस्का?'

वेर्शनेवकडे बघून सारीजण हसली; पण तो जराही चिडला नाही. उलट बेलुखिनकडे त्याने एक प्रेमळ कटाक्ष टाकला. दोघेही खरे दोस्त होते. दोघेही कॉलनीत बरोबर आले होते व सतत लोहारखात्यात बरोबर काम करीत असत. फरक एवढाच की, कोल्या तिथेही एका हातात पुस्तक घेऊन वाचण्याचे काम चालू ठेवीत असे. बेलुखिन ऐरणीवर काम करीत असे.

तोस्का सकोलोव याचे व माझे टोपणनाव सारखे होते. तो सरासरी १० वर्षांचा होता. अगदी बेशुद्धावस्थेत बेलुखिननें जवळच्या झुडपातून त्याला कॉलनीत उचलून आणला होता. तोस्का मूळचा समारा प्रांतातला. आई-वडिलांबरोबर तो युक्रेनला आला. त्याची आई वाटेतच वारली व त्यानंतर तोस्काला काहीच आठवत नव्हते. त्याचा चेहरा तसा नितळ व बालीश होता. बेलुखिनवर त्याची भक्ती होती. तोस्काने तसे फारच थोडे जग पाहिले होते. बेलुखिनच्या धाडसी व विनोदप्रिय स्वभावावर तो बेहद्द खूष होता व त्यालाच तो चिकटून रहात असे.

तोस्का यावेळी बेलुखिनच्या खाटेजवळ उभा होता. बेलुखिनची कोटी त्याला फार आवडली. हसता हसता तो 'काळं माकडं' असे म्हणून परत मोठ्याने तो हसला.

'तोस्का तसा छान तयार होईल हं!' बेलुखिन म्हणाला. तोस्काला समजेचना. तो बेलुखिनकडे पहात राहिला. बेलुखिन परत त्याला म्हणाला, 'कोल्यासारखा तू सतत वाचीत बसू नको हं. तो एक वेडा आहे तेवढा पुरे!'

'अरे तो पुस्तकं वाचीत नाही. पुस्तकंच त्याला वाचतात.' पलीकडच्या खाटेवरून झादारोव बोलला.

मी व काराबानोव पलीकडे बसून बुद्धिबळं खेळत होतो. मी मनात म्हटले, यांना विषमज्वर झालाय हे ही पोरं विसरलेली दिसतात. मी म्हटले, 'कोणी तरी एकातेरीनाला बोलवा पाहू.'

एकातेरीनाने खोलीत प्रवेश केला तर ती जरा रागातच होती. 'हा काय

तुमचा भलताच हळवेपणा. हे काय तोस्का ? तू काय करतोस इथं ? चल नीघ पाहू. आणि तुम्ही सारीजणं इथं कशाला ? '

तोस्का घाबरून मागच्यामागे पळाला. काराबानोवने त्याचा हात पकडला व बाहेर जाता जाता म्हणाला, ' खरंच मलासुद्धा भीती वाटतेय. '

झादारोव म्हणाला, ' तोस्का, आन्तोन सरांचा पण हात धरून त्यांना बाहेर ने. त्यांना तरी कशाला इथं बसू द्यायचं ?'

बिचारी एकातेरीना सगळ्यांच्याकडे आळीपाळीने पहात राहिली. ' तुम्ही सारेजण झुलू आहात खरोखर ! '

' झुलू म्हणजे कपडे न घालता फिरणारे व आपल्याच सहकाऱ्यांचा फडशा पाडणारे तेच ना ? किंवा एखाद्या तरुणीला सोबत करतो असे म्हणतात आणि तीही आनंदाने ' नको हो. कशाला? कशाला ? मी एकटी जाईन,' असे म्हणते. त्यावर ' तसं चालणार नाही ' असं म्हणून तिला एका कोपऱ्यात नेऊन तिचा फडशा पाडतात तेच ना ; ' बेलुखिन म्हणाला.

तोस्काचे हसू ऐकायला आले व एकातेरीनालासुद्धा हसू आवरणं अशक्य झाले. ' झुलू तरुणींना खात असतील; पण तुम्ही छोटया मुलांना विषमज्वराच्या रोग्याजवळ बसू देता तेही तितकंच वाईट. '

वेर्शनेवने या संधीचा फायदा घेऊन बेलुखिनला खिजवले, ' झुलू तरुणींना खात नाहीत हं. तुझ्यापेक्षा ते जास्त अक्कलवान पण असतात. खरंच, तू तुझं आजारपण बहुधा त्या तोस्काला देणार.'

एकातेरीना वेर्शनेवला म्हणाली, ' पण महाशय, तुम्ही फार शहाणे, त्या खाटेवर कशाला बसलात ? उठा पाहू तिथून. '

वेर्शनेव जरा बिचकला व गडबडीने बेलुखिनच्या बिछान्यावर पसरलेली पुस्तके गोळा करीत उठला. झादारोवने त्याला चिमटा काढला, ' वेर्शनेव काही तरुणी नाही , शिवाय बेलुखिन काही त्याला खाणार नाही ! '

एकातेरीनाच्यामागे उभा असलेला तोस्का गंभीरपणाने म्हणाला, ' आमच्या माटवई काळ्या माकडाला खाणार नाहीत हं ! '

वेर्शनेव आपली सारी पुस्तके एका हातात धरून व दुसऱ्या हाताने तोस्काला पकडून आपल्या खाटेकडे गेला व सारीजणंच उठून गेली.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही बनविलेल्या गाडीतून कॉलनीतल्या सगळ्या रोग्यांना भरून मी व ब्रातचिन्को हॉस्पिटलला जायला निघालो. पुन्हा एकदा मागच्या सर्व प्रकारची उजळणी होणार असं मला वाटलं. शिवाय ही माझी मुलं बरी होऊन परत येतील ना, या विचाराने माझे मन खट्टू झाले.

असादची गाडीत दुलई लपेटून झोपला होता. त्याचे बूड अगदी खराब व बरेच जुनाट झाले होते. बेलुखिनने आपली दुबई खांद्यावरून डोक्यावर सरकवली. त्याचा विनोद चालूच होता. तो म्हणाला,

' लोकांना वाटेल की, आम्ही सगळे पाद्री आहोत व एवढे हे पाद्री चालले तरी कोठे असे ते म्हणतील.'

झादारोव फक्त क्षीणपणे हसला. त्याच्या हसण्यावरून त्याला किती यातना होत होत्या हे स्पष्ट दिसत होते.

विषमज्वराच्या त्या वॉर्डाकडे सर्व काही तसेच होते. मागच्या वेळी भेट-लेली परिचारिका मला परत भेटली. मी तिला विचारले, ' वेल्कोस्की कसा आहे ?'

' अजून काही सांगता येत नाही, ' असे रागारागाने ती म्हणाली. ब्रातचिन्कोने तिच्यामागे वेडावून दाखविले, ' म्हणे काही सांगता येत नाही. वा ! छान !!'

यावर ब्रातचिन्कोकडे पाहून तिने जरा कुर्यातच विचारले, ' हा मुलगा तुमच्याबरोबरचा आहे का ?' ब्रातचिन्कोचा अवतार तसाच होता. त्याच्या अंगाला गोठ्याचा वास येत होता. कपडयांना गवताच्या काडया चिकटलेल्या होत्या.

मी जरा नरमाईने बोललो, ' आम्ही गॉर्की कॉलनीचे आहोत. आमचा एक मुलगा आधीच इथं दाखल केला आहे व मी आज आणखी तिघांना घेऊन आलोय. तेही विषमज्वराचे रोगी असावेत !'

' त्यांना घेऊन तुम्ही वेटिंग रूममध्ये थांबा !'

' अहो, पण तिथं एवढी गर्दी आहे. शिवाय माझी चारही मुलं एकत्र असा-वीत अशी माझी इच्छा आहे.'

' असे सगळयांचे चोचले पुरवायला आम्हाला वेळ नाही, ' असे बोलून ती जाण्यासाठी वळली. ब्रातचिन्कोनं तिचा रस्ता रोखला. तो म्हणाला, ' अहो, जरा नीट बोलाल की नाही ? तुम्हाला एवढं रागवायला काय झालंय ?'

' मंडळी, तुम्हाला वेटिंग रूमलाच जावं लागेल हं ! माझा आणखी वेळ घेऊ नका !'

मी व ती परिचारिका ब्रातचिन्कोवर उखडलो. मी रागाने त्याला ' चालता हो,' असे म्हटले. ' तुला मध्ये बोलायला कोणी सांगितलं ?'

पण तो कसला मख्ख ! तिथेच मी व ती परिचारिका यांच्याकडे आळी-पाळीने पहात उभा राहिला.

मी त्या बाईशी परत बोलण्याचा प्रयत्न केला, ' जरा ऐकून तर घ्या. माझी ही पोरं लवकर बरी व्हावीत अशी माझी इच्छा आहे. माझ्या प्रत्येक मुलामागे

मी दोन डर्पों आटा देईन ! माझा एक मुलगा जिथे आहे तिथेच या तिघांना कृपा करून पाठवा, म्हणजे मला पण बरे पडेल !'

आटा देण्याची गोष्ट ऐकून ती परिचारिका चिडली. 'मला काय लाच देता होय ! कोण समजता तुम्ही मला ?'

'अहो, ही लाच नव्हे. असा गैरसमज करून घेऊ नका. खरं तर हे तुमच्या चांगल्या कामगिरीबद्दल खास पारितोषिक आहे. तुम्ही करणार नसला तर मी दुसऱ्या कुणाला तरी सांगेन ! हे पहा, आमची मुलं ही मुळातच फारशी धडधाकट नाहीत. तेव्हा त्यांची जरा जास्त काळजी घ्यावी लागेल आणि त्याचाच अर्थ असा की, तुम्हाला जास्त काम करावं लागेल. या मुलांना उभ्या जगात नात्यागोत्याचं कोणी नाही !'

'बरं आहे महाशय. मी माझ्या वॉर्डमध्ये त्यांना नेते. एकूण कितीजण आहेत सांगा पाहू; पण मला तुमचं ते खास बक्षीस वगैरे काही नको आहे.'

'आत्ता मी तिघांना घेऊन आलेलो आहे. 'पण...'

'ठीक आहे. ठीक आहे. माझ्याबरोबर चला पाहू !'

मी व ब्रातचिन्को त्यांच्याबरोबर वॉर्डकडे चालू लागलो. जाता जाता ब्रातचिन्कोने परिचारिकेकडे पाहून इशारा केला. मी त्याला खुणेने गप्प बसण्यास सांगितले. ती परिचारिका आम्हाला तिच्या वॉर्डमध्ये घेऊन गेली आणि ब्रातचिन्को आम्ही आणलेल्या मुलांना आणण्यास गेला. वॉर्डकडे जाताना एकजण म्हणाला, 'बिचारे विषमज्वरानं आजारी दिसतात !'

'ही सारी मुलं गॉर्की कॉलनीतली आहेत,' असे परिचारिकेने सांगितले. ती पुढे म्हणाली, 'परंतु तुमच्या रहाण्याची काय सोय आहे ?'

''पण तुमच्याकडं खरोखरीच जागा आहे काय ?'

'जागा आहे हो माझ्याकडे; शिवाय दोन रोगी आजच घरी जात आहेत.'

बेलुखिनने त्याच्या नेहमीच्या स्वभावाप्रमाणे एक कोटी केलीच, 'आन्तोन, आणखीन काहीजणांना तुम्ही जरूर पाठवून द्या. तेवढीच वॉर्डमध्ये आम्हाला थंडी कमी वाजेल !'

बेलुखिनची इच्छा खरोखरीच येत्या दोन दिवसात पुरी झाली. आम्ही आणखी गोलस, श्वेनायवर या दोघांना आणले आणि आणखी एका आठवड्याने आणखी तिघांना आणले. सुदैवाने ही भरती एकदाची थांबली.

ब्रातचिन्को वरचेवर इस्पितळात जाऊन खबर आणी.

आम्ही बऱ्या झालेल्या मुलांना इस्पितळातून आणण्याचा विचार करीत होतो. वसंत ऋतूची नुकतीच सुरूवात झाली होती. एके दिवशी गोधडीत लपेटून

आमच्याच बाजूने एक व्यक्ती येताना दिसली. ती तडक आमच्या लोहारखान्याकडे वळली. त्याने एकदम, 'अहो लोहारदादा !' अशी आरोळी ठोकली. 'काय चाललंय ? अजूनही तुम्ही वाचीतच बसला आहात ? तुमच्या तब्येतीची तुम्ही काळजी घ्या बरं !'

पोरांनी बेलुखिन, बेलुखिन असा एकच गिल्ला केला. मुलांना त्यांचा जुना सोबती मिळाल्याचा फारच आनंद झाला.

एकातेरीना हा सर्व प्रकार पाहून बेलुखिनवर उसळली. 'तुला पायी चालत यायला कोणी सांगितलं होतं ! सांग पाहू !'

यावर बेलुखिन बोलला, 'हे पहा एकातेरीनाबाई, मी खूप वेळ थांबलो असतो; पण खरं सांगू, मला आपल्या कॉलनीतल्या जेवणाची ओढ लागली होती. हॉस्पिटलमधील रायची रोटी व त्याच्याबरोबरचं ते फर्मासी कालवण फुकटचं मिळत होतं. त्यामुळेच ते अगदी कमालीचं नकोसं झालं होतं आणि म्हणून मी तिथून काढता पाय घेतला ! समजलं ?'

त्याचे बोलणे आणि हसणे दोन्हीही चालूच होते.

'फर्मासी कालवण कसलं रे ?'

'सांगतो हं. गोगोलनं एका पत्रात लिहिलं होतं. पण त्यानं त्याची भलतीच स्तुती केली होती आणि हॉस्पिटलमधले लोक ते फर्मासी कालवण आग्रह करकरून वाढीत. पण मला मात्र ते खायला बसलो की, ते खाण्याऐवजी हसण्याच्या उकळ्या येत. काय सांगू ? तरी परिचारिका माझ्यावर एवढी चिडायची. मग मी जास्तच हसायचो. म्हणून शेवटी निश्चय करून निघून आलो !'

'अरे, पण तुमची जेवणं झाली आहेत की नाही ?'

'आज आपल्याकडं काही तरी छान छान असेल ना ?'

एकातेरीनाने त्याच्यासाठी कुठून तरी दूध आणले.

'आज काही आजारी माणसांनी छान छान खायचं नाही !'

बेलुखिनने दूध घेऊन तिचे आभार मानले; परंतु त्यातले थोडे दूधसुद्धा हसता हसता सांडले.

एकातेरीनाने त्याच्या नादी लागायचे सोडून दिले.

लवकरच सारेजण इस्पितळातून सुखरूप परत आले आणि ब्रातचिन्कोने ठरल्याप्रमाणे एक गोणीभर गव्हाचा आटा त्या परिचारिकेच्या घरी पोचता केला.

१७

शारीनचा विरोध

राइसाचे मूल, विषमज्वराची साथ, तसेच थंडी, मुलांच्या पायांना होणारा थंडीचा भयंकर त्रास, जळाऊ लाकडाची चणचण या सगळया आपत्ती आम्ही हळूहळू विसरलो; परंतु आमचे शिक्षणखाते मला क्षमा करण्यास तयार नव्हते. माझ्या शिक्षणतंत्राला ते हुडेलहप्पी कारभार म्हणत असत.

मला ते नेहमी बजावीत, ' आम्ही तुझं हे पोलिसी तंत्र बदलून टाकणार आहोत. ' त्यांच्या मते समाजसत्तावादात शिक्षणाला पण लोकशाही तंत्रच वापरले पाहिजे. माझे तंत्र म्हणजे शुद्ध दडपशाहीच होती असे त्यांचे मत होते.

परिषदेतल्या माझ्या ' शिस्त ' या विषयावर दिलेल्या व्याख्यानात शिस्त वगैरेंसारख्या मूलभूत गोष्टींबद्दल प्रश्न उपस्थित करण्याचे धाडस मी केले होते. त्या काळच्या प्रचलित शिक्षणपद्धतीमध्ये शिक्षा करणे म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचा ऱ्हास करणे, याउलट त्यांना जास्तीत जास्त मोकळीक देणे म्हणजेच त्यांच्यातल्या सुप्त क्रियाशीलतेला व त्यांच्या स्वयंसंघटित शिस्तीला जास्तीत जास्त वाव देणे असा समज होता. मी असा आग्रह धरला की, ' जोपर्यंत आपला सामुदायिक जीवनाचा पाया व रीतीभाती अस्तित्वात येत नाहीत, तोपर्यंत विद्यार्थ्यांवर काही गोष्टी जबरदस्तीने लादल्या जाणे यात काहीही वावगं नाही आणि माझा असा विश्वास आहे की, मुलांच्या आवडीनुसार शिक्षण सोपवून देणे अशक्य आहे कारण कामाविषयी आस्था व शिस्त या दोन्ही गोष्टी पहिल्या गोष्टीच्या–आवडीनुसार

शिक्षण–बरोबर विरुद्ध पडतात. आपल्या समाजसत्तावादाला बळकटी आणण्यासाठी आपले शिक्षणतंत्र असे पाहिजे की, सामुदायिक तत्त्वावर भर देऊन त्यायोगे सुबुद्ध धडधाकट माणसे तयार झाली पाहिजेत.'

मी व्याख्यानात शेवटी आपल्याला अतिशय भक्कम, उत्साही व चारित्र्यपूर्ण सामुदायिक तयार करायचे आहे आणि सामुदायिकावरच आपल्याला भिस्त ठेवली पाहिजे, यावर भर दिला. परंतु माझे विरोधक माझ्या तोंडावर शिक्षणतंत्रातल्या ठोकळेबाज गोष्टी व तोडगे सद्‌गदीत आवाजात मांडीत.

त्या परिषदेनंतर कॉलनी बरखास्त करून टाकावी असा अनेकदा माझ्या मनात विचार आला; परंतु आमच्या रोजच्या गरजा, निरनिराळे प्रश्न, पेरणी आणि कधीही न संपणारी त्या इमारतीची दुरुस्ती या सगळ्यामध्ये मी अगदी बुडून गेलो होतो आणि त्यामुळे शिक्षणखात्याच्या रोजच्या कटकटींच्याकडे मी संपूर्ण दुर्लक्ष केले.

परंतु माझी बाजू घेणारा कोणी तरी खास त्या खात्यात असावा, नाही तर यापूर्वीच मला व कॉलनीला त्यांनी खलास करून टाकले असते किंवा माझी बदली करणेही त्यांना काही कठीण नव्हते.

मी शिक्षणखात्याच्या कचेरीत जाणे टाळीत असे. तिथे गेल्यानंतर ते माझ्याशी साध्या औपचारिकपणानेसुद्धा वागत नसत. तिथे एक शारीन नावाचे गृहस्थ होते. दिसायला अत्यंत रुबाबदार. दाट कुरळे केस. एकंदर स्त्रियांच्या मनात चटकन भरण्याजोगे असे होते. त्यांचे ओठ लालसर, जाड आणि भुवया अगदी कमानदार होत्या. १९१७ च्या क्रांतीपूर्वी हे कोण होते हे कोणालाच माहीत नव्हते; परंतु आता मात्र समाजशिक्षणतज्ज्ञ समजले जात असत. त्यांनी शिक्षणतंत्रातले अद्ययावत वाक्‌प्रचार आत्मसात केले होते आणि ते खुमासदार भाषा वापरीत असत. याच गोष्टीची शिक्षणतंत्रातील क्रांतीला जरूरी असते असा त्यांचा विश्वास होता.

सुरुवातीपासूनच त्यांना माझ्याबद्दल अतिशय दुस्वास वाटत असावा आणि ते तो आपल्या वर्तणुकीत दर्शवीतही असत. एकदा त्यांच्या या विक्षिप्तपणाला मी खूप हसलो होतो.

हे गृहस्थ एक दिवस कॉलनीत आले ते सरळ माझ्या ऑफिसात. त्यांची नजर माझ्या टेबलावर पडलेल्या वस्तूवर गेली. त्यांनी विचारले.

'हे काय आहे हो ?'

'हे होय ? याला वायुभारमापक म्हणतात.'

'वायुभारमापक म्हणजे काय ?'

'वायुभारमापक म्हणजे हवामानातील फेरबदल सांगणारी वस्तू.' मला त्यांचे

जरा आश्चर्य वाटले. यावर ते म्हणाले, 'अहो, हवा तर खोलीच्या बाहेर आहे आणि ही नळी तर तुम्ही खोलीच्या आत ठेवलीत. तेव्हा तुम्ही हवा मोजणार कशी ?'

त्याचवेळी मी अतिशय मोठ्याने हसलो. मी हसू दाबायचा जराही प्रयत्न केला नाही. शारीनसाहेबांनी विद्वत्तेचा व हुशारीचा आव आणला नसता तर मी कदाचित् एवढ्या मोठ्यांदा हसलो नसतो.

शारीनसाहेब भलतेच चिडले,. 'तुम्हाला एवढं हसायला काय झालं ?' त्यांनी मला विचारले, 'तुम्ही स्वतःला शिक्षणतज्ञ म्हणवता. मला जर एखादी गोष्ट समजली नाही तर ती समजावून सांगणं तुमचं कर्तव्य आहे ! अशाच तऱ्हेनं तुमच्या मुलांना तुम्ही शिकवता का ?'

मला हसू आवरतच नव्हते. मी एक गोष्ट ऐकली होती तिची मला आठवण झाली. योगायोगाने ती गोष्ट व शारीनचा तो वायूभारमापकाबद्दलचा प्रश्न तंतोतंत जुळले. असे प्रश्न विचारणारे लोक फक्त गोष्टीतच नव्हेत तर प्रत्यक्ष आयुष्यातही भेटतात तर ! तेही जिल्हापरिषदेतील शिक्षणखात्याच्या एका तपासनिसाकडून.

शारीनसाहेब रागारागाने निघून गेले. माझ्या 'शिस्त' या विषयावरील व्याख्यानावर शारीनसाहेबांनी टीकेची झोड उठवली. ते खूपसे मोठमोठ्या शब्दांत बरेचसे काय बोलले ते त्यांचे त्यांनाच उमजले असेल.

'वैद्यकीय शिक्षणशास्त्राची स्थानीय पद्धत व तिचा मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वावर पडणारा प्रभाव, तसेच समाजशिक्षणाची संघटना यांना काही प्रमाणापर्यंत दिले जाणारे प्राधान्य मुलांच्या स्वाभाविक गरजा पुऱ्या करण्यास आणि काही प्रमाणात त्यांना क्रियाशील बनवण्यात दिलेल्या आराखड्याप्रमाणे मदत करतील. उदा. जीवनशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, इत्यादी ... '

याच सारीनसाहेबांनी १९२२ च्या वसंतऋतूत मला गंडवायचा प्रयत्न केला होता. राखीव फौजेच्या खात्याकडून एक मुलगा कॉलनीत भरती करायला पाठविला होता. मी त्याला ठेवूनही घेतला. दोन दिवसांनी शारीनसाहेबांनी मला विचारणा केली की, 'आमच्या खात्याच्या परवानगीशिवाय त्या मुलाला तुम्ही का ठेवून घेतलंत ?

'राखीव खात्यानं त्याला पाठवलं म्हणून ठेवून घेतलं !' मी त्यांना सांगितले.

त्यावर शारीनसाहेब आणखीनच गरम झाले. 'आमच्या परवानगीवाचून तुम्ही कोणालाही घ्यायचं नाही !'

'तुम्ही व राखीव खातं आपापसात तडजोड करा. मला त्याच्याशी काही कर्तव्य नाही !'

' मी तुमचा वरचा अधिकारी आहे. मी हुकूम देतो की त्याला ताबडतोब परत पाठवा !'

'तुम्ही लेखी लिहून द्या ' असे सुचविताच शारीनसाहेबांचे पित्त खवळले. ते म्हणाले,

'मी तोंडीच हुकूम करतो व तो तुम्हाला पाळायला पाहिजे ! पाळणार नसाल तर मी तुम्हाला येथेच अटक करतो ! '

मला कुठून तरी अडचणीत टाकायला हा गृहस्थ संधी शोधत होता हे तेव्हा स्पष्ट झाले. ' ठीक आहे. होऊन जाऊ दे ! '

शारीनना काय वाटले कोणास ठाऊक. परत एकदा त्यांनी ' त्या मुलाला परत पाठवा ! ' असे मला म्हटले. अर्थातच मीही ' लेखी हुकूमाशिवाय ते होणार नाही, ' असे ठासून सांगितले व पुढे म्हटले, ' तसं नसेल तर खुशाल मला अटक करा ! शिक्षणखात्याकडून मला शिक्षा झाली तर ते जास्त बरं दिसेल !'

' तर मग तुम्हाला अटक केली आहे, ' असे म्हणून त्यांनी पोलीस खात्याला घेऊन जाण्यासाठी माणूस पाठवा, असा टेलिफोनवर निरोप सांगितला.

' पोलिस येईपर्यंत मी माझ्या कॉलनीचं सामान घेऊन पाठवून देतो,' असे त्यांना सुचविले; पण त्यांनी सांगितले, ' ते काही नाही तुम्ही येथून हलायचं नाही ! '

ते गेल्यावर मी फोन उचलला व शिक्षणखात्याच्या चेअरमनला फोन केला. त्याने सारे ऐकून घेतले व मला सांगितले, ' धडपडू नकोस ! मुकाट्यानं घरी जा किंवा पोलिस येईपर्यंत थांब व त्याला मला फोन करायला सांग!'

थोड्याच वेळात पोलीस आला. मी त्याला शिक्षणखात्याला फोन करायला सांगितले; पण त्याने, ' ते आपलं काम नव्हे ', असे म्हणून नाकारले.

बाहेर पडल्यावर पोलिसाबरोबर मला पाहून ब्रातचिन्को घाबरला. त्याला तिथेच थांबायला सांगून मी हेडक्वार्टर्सकडे गेलो. साधारण चार वाजता माझी सुटका झाली.

परत जाताना आमची गाडी आम्ही खरेदी केलेल्या वस्तू भरुन चालवली होती. मी व ब्रातचिन्को एकमेकांशी आपसात न बोलताच रेंगाळत चाललो होतो. दोघही आपल्याच विचारात गढून गेलो होतो. माझ्यावर नुकत्याच झालेल्या अन्यायाचा व कदाचित त्याचे घोडे व त्यांचे खाणे यासंबंधी अनुक्रमे मी व ब्रातचिन्को विचार करीत होतो.

मोठा रस्ता सोडून आम्ही कॉलनीच्या रस्त्याला लागलो. आमची लँडी एकदम खिंकाळली म्हणून आम्ही काय झाले ते पहाण्याचा प्रयत्न करीत होतो. इतक्यात एक मोटारगाडी कॉलनीकडूनच आजच्या दिशेने अतिशय वेगाने येताना

दिसली. शारीनचा चेहरा घाबरलेला दिसला व त्याच्या कोटाची कॉलर घट्ट पकडून कामगार व शेतकरी नियंत्रणखात्याचा प्रमुख चेरनेन्को बसलेला दिसत होता.

ब्रातचिन्कोला विचार करायला वेळच नव्हता. कारण लॅंडीने घाबरून लगाम इकडे तिकडे फिरवला होता. एवढ्यात आमची कॉलनीची गाडी काही मुलांना घेऊन भर वेगात समोरून येताना दिसली. काराबानोव गाडी चालवीत होता व त्याची नजर वेगाने जाणाऱ्या मोटारगाडीवर खिळली होती. बरीच मुले गाडीत बसली होती. गाडी आम्हाला पाहून कशीबशी थांबली. काराबानोव सोडून सारी पोरे खिदळत उतरली. काराबानोव गाडीत तसाच उभा होता. झाले ते बरे नव्हे, असा आविर्भाव त्याच्या चेहऱ्यावर होता. त्याने रागाने कोणाशीही न बोलता गाडी कॉलनीकडे वळवली व तो निघून गेला.

बाकीच्या मुलांना हा काय प्रकार आहे ते आम्ही विचारू लागलो. सारी मुले खिदळत होती. त्यांनी मला सांगितले, 'काय झालं ते आम्हाला कुठं ठाऊक आहे?' त्यांनी पाहिलेले असूनही काय झाले याची त्यांना कल्पना नव्हती व ते कुठे व कशासाठी जात होते तेही त्यांना माहीत नव्हते. जागेवर पोचल्यावर ते कळणारच होते. झादारोवने काय झाले ते व्यवस्थितपणे सांगितले.

'त्याचं असं झालं आन्तोन, ते लोक मोटारने येऊन थडकले. आम्ही सारे कामात होतो. ते आलेले आम्हाला कळलंच नाही. सरळ तुमच्या ऑफिसात ते गेले आणि त्यांनी काही तरी केलं. आपल्या एका पोरानं पाहिलं की, ते तुमच्या टेबलाचे खण धुंडाळत होते. छोटी मुलं तुमच्या ऑफिसमध्ये पुढच्या पोर्चमध्ये जमली होती. इवानसाहेबांना तुम्ही डायरेक्टरची जागा द्या, असं त्यांनी सांगितलेलं मुलांनी ऐकलं. झालं. आरडाओरडा व्हायला सुरवात झाली. कोणी तसा पाहुण्यांचा कोट पकडला. बुरुन कॉलनीभर ओरडत उठला, 'आन्तोन, तुम्ही काय केलंत ?' सारा एकच गोंधळ. मी व इवानसाहेब मधे पडलो नसतो तर मारामारीच झाली असती! त्यातले ते काळेसे गृहस्थ चांगलेच घाबरले व घाईघाईने मोटारीत जाऊन बसले. गाडी सुरु केली. गाडी निघून गेल्यावर त्याच्यामागे मुठी वळून मुलं ओरडत गेली. इतक्यात सेमियात आपली रिकामी गाडी घेऊन दुसऱ्या कॉलनीहून परतला. असा हा सारा प्रकार.

आम्ही एव्हाना कॉलनीत पोचलो. काराबानोव जरा शांत झालेला दिसला. तो घोड्यांना पागेत घेऊन गेला होता. एकीकडे ब्रातचिन्कोच्या रागावण्याला उत्तर देत होता.

'घोडे म्हणजे जणू काही मोटारगाड्यांसारखे तुम्ही वापरता काराबानोव. तू त्यांचा अगदी घाम काढलास.'

'अरे ब्रातचिन्को, आम्हाला असा विचार करायला वेळ तरी होता का ?'

'अरे बाबा, तुझ्या आधी शहरातल्या ऑफिसातच ते कळलं होतं. तुम्ही सारे मस्त जेवलात आणि आमची मात्र पोलिसठाण्यावर धिंड निघाली.'

माझे सारे सहाध्यायी कमालीचे भेदरलेले दिसत होते. इवानसाहेबांना तर आम्ही बिछान्यावर झोपवलेच.

'आन्तोनसाहेब, याचा शेवट काय झाला असता याचा जरा विचार करा.' त्यांच्या चेहऱ्याकडे बघवत नव्हतं. मारामारी होणार याबद्दल शंकाच नव्हती; पण झादारोव सोडून साऱ्यांची डोकी भडकली होती. तोच तेवढा शांत राहिला होता.

मी मुलांजवळ आणखी काही चौकशी केली नाही. काही विशेष झाले नाही असेच दाखवले. त्यांनी पण फाजील चौकशी केली नाही. कदाचित त्यांना त्यात फारसा रसही नसेल. गॉर्की कॉलनीची मंडळी तशी मोठी व्यवहारी होती. मला शिक्षणखात्याकडून बोलावणे आले नाही व मीही तिकडे गेलो नाही.

एक आठवड्यानंतर काही कामासाठी मला तिकडे जावे लागले. त्यावेळी शिक्षणखात्याच्या चेअरमनकडून मला बोलावणे आले. त्याचे नाव चेरनेन्को.

त्यांनी मला अगदी आपल्याजवळ बसवून घेतले. माझा हात आदराने दाबीत मला ते म्हणाले, 'तुमची पोरं अगदी मस्त आहेत हं. शारीनकडून ऐकल्यावर माझी अपेक्षा ही मुलं फार वाईट परिस्थितीत असतील अशी होती; पण हे चांगले टगे आहेत हो. आमच्याभोवती असं कोंडाळं केलं त्यांनी. पक्के तयार आहेत हं. आमच्यावर असे धावून आले म्हणता. छान हं! शारीनची तर बोबडीच वळली. ते म्हणाले, 'आपल्याला यांनी पकडलं तर?' त्यांना धीर देत मी म्हटले, 'मोटार बंद पडली तर तो प्रसंग येईल.' पण खरोखर अशी गंमत मी कित्येक दिवसात अनुभवली नव्हती. मी जेव्हा जेव्हा लोकांना हे सांगतो तेव्हा त्या सर्वांची अगदी हसून मुरकुंडी वळते.'

त्या दिवसापासून मी व चेरनेन्को खरे मित्र बनलो.

१८

शेजारच्या गावाशी संबंध

नवीन घेतलेल्या ट्रेपकेवाडीची दुरुस्ती फारच कटकटीची होऊन बसली होती. तिथे असलेल्या घरांची दुरुस्ती करणे कठीणच होते. त्याला नवीन बांधकामाची जरुरी होती. पैशाची चणचण होतीच. आम्हाला मदत व्हायची ती स्थानिक सरकारी अधिकाऱ्यांकडून; पण ते आमची मागणी बाजूला ठेवीत व मोठ्या शहरांना लागणाऱ्या सामानाची मागणी आधी पुरी करीत. उदा. कियेव, खारकोव वगैरे. आमची मागणी बऱ्याचदा फेटाळली जाई. फार फार तर १० टक्के मागणी पुरी होई. आम्ही अनेकदा खारकोवच्या वाऱ्या करुन मोठ्या मुष्किलीने मिळविलेली खिडक्यांची काचेची तावदाने स्टेशनवरूनच कुठल्या तरी दुसऱ्या संस्थेने गायब केली!

पैशाच्या ओढाताणीमुळे बाहेरचे मजूर कामाला लावणे आम्हाला शक्यच नव्हते. बरेचसे काम आमचे आम्हीच करुन घेत होतो. थोडी-बहुत मदत मिळाली ती मुख्यत: सुतारकामातच.

आम्हाला पैशाची मदत थोडी-बहुत मिळू शकली. कारण या नव्या कॉलनीत खूपशी अर्धवट पडझड झालेली घरकुले व तबेले होते. ट्रेपकेबंधूंचा एक शेतमळा होता व घोड्याची पैदास करण्याचा धंदाही होता. अर्थात त्यासाठी लागणारे तबेले दुरुस्त करुन घेण्याची आमची ऐपत नव्हती, शिवाय आम्हाला त्यांची जरुरीही नव्हती, असे कालिनासाहेब म्हणत असत आणि ते खरेही होते.

म्हणून आम्ही या अर्धवट पडलेल्या इमारतीची लाकडे व विटा आसपासच्या खेड्यात विकायला सुरुवात केली. या खेडुतांना आपल्या घरात स्वयंपाकाचे कट्टे हवे होतेच. म्हणून त्यांनी आमच्या त्या विटा वगैरे विकत घेतल्या. कोणत्याही

गोष्टीचा साठा करून ठेवणे ही सुखवस्तू लोकांची प्रवृत्ती असते व त्यानुसार काही लोकांनी जरुरी नसतानाही आमच्याकडून विटा विकत घेऊन त्या साठवून ठेवल्या. ती घरे व तबेले मोडण्याचे काम आमची मुले करीत होती. लहानसहान लोखंडी तुकडे कोणाकोणाच्या हाताला लागले होते. तरीही संथपणे आमचे काम चालू होते. आमची मुले अर्धा वेळ अभ्यास व अर्धा वेळ काम या नियमाने करीत असत. त्यामुळे अर्धी मुले सतत कामाला जुंपलेली असत. त्यामुळे जुन्या व नव्या कॉलनीत काम सतत चालू असे. या सगळया गडबडीतही मुले एखाद्या रस्ता चुकून आलेल्या कोंबडीच्या मागे लागण्यास कमी करीत नसत. ती कोंबडी पकडल्यानंतर पोटात जाईपर्यंत अनेक गोष्टी घडत असत. त्या बऱ्याच गुंतागुंतीच्या असत. त्यासाठी शक्ती, धूर्तपणा, शांतपणा आणि उत्साह यांची खूप आवश्यकता होती. हे कार्यक्रम जास्तीत जास्त गुंतागुंतीचे होण्याचे कारण म्हणजे काही प्रमाणात मुले या प्रकरणात जास्त गोवली जात आणि बाहेर निसटायचे मार्ग पटकन मिळत नसत. काहीही बोलले तरी नकळत मुले इतिहासाचा शोध घ्यायला जात. म्हणजेच ती कोंबडी शिजवायला लागणारा विस्तव कोठून तरी पैदा करावा लागे.

जुन्या कॉलनीतून नव्या कॉलनीत जाण्याच्या उद्योगामुळे आमची मुले व जवळच्या गावकऱ्यांची मुले ओळखीची झाली. या गावकऱ्यांचे दैनंदिन आयुष्य, त्यांच्या गरजा आमच्या मुलांना जवळून पहावयास मिळाल्या. शेतकऱ्यांच्या आयुष्याशी व इतर घटकांशी फारशी ओळख करून घेतली नसली तरी एवढे खरे की त्यांनी शेतकऱ्यांच्या दूध–दुभत्यांना हात घातला व चांगलेच नैपुण्य दाखविले. या बाबतीत आपल्याला विरोध होईल, याबद्दल मुलांची पक्की खात्री होती. त्याला तोंड देण्यासाठी मुलांनी चांगली तयारी ठेवली होती. ही कारवाई बहुधा रात्रीच्या वेळी होत असे. पोटापाण्याचा प्रश्न अगदी मनसोक्त सोडवण्याचे काम त्यांनी, पार पाडले. दूध, चक्का, लोणी व तत्सम पदार्थ यांवर चांगलाच हात मारला. अशा तऱ्हेने गॉर्की कॉलनीच्या मुलांनी त्या जवळच्या खेडुतांशी घनिष्ट संबंध प्रस्थापित केला.

जोपर्यंत हे काम काराबानोव, तारानेट, वोल्कोव, असादची, मिट्यागिन या तरबेज लोकांच्या हातात होते, तोपर्यंत मी सुखाने झोप घेऊ शकत होतो. कारण या कलेत त्यांचे नैपुण्य होते व ते सफाईदारपणे पार पाडीत. बिचारे गावकरी! 'काल रात्री दोन चरव्या दूध चोरीला गेले,' अशी तक्रार करीत असत. त्याचबरोबर चमत्कार असा की, दाराचे छप्पर, दरवाजा किंवा खिडकी जराही न मोडता सुरक्षित असलेली दिसे! किंबहुना दारात बांधलेला कुत्रासुद्धा ओरडलेला ऐकू येत नसे. याचा अर्थ असा की, जणू काही हा चोरीचा धंदा बिनधोक चालत असे. सर्व सजीव व निर्जीव वस्तूंचा या गोष्टीला जणू संपूर्ण पाठिंबा होता असे दिसून येई.

परंतु नंतर हा धंदा छोटया मुलांनी आपल्या हातात घेतला. घरांची कुलुपे मोडलेली दिसून येऊ लागली. तसेच ती कुठल्या तरी चावीने उघडायचा प्रयत्न केलेला ओळखता येत असे. कधी कधी ट्रेपकेवाडीत भिंती पाडण्यास उपयोगात आणलेल्या सोटयाचा त्या कुलुपावर प्रयोग झालेला दिसे. रात्रीच्या वेळेस पूर्वी न ऐकू येणारे कुत्र्यांचे आवाज मोठयाने ऐकू येऊ लागले. कितीही कंटाळा आला असला तरी त्या आवाजात गावकऱ्यांना उठावेच लागे. याचा परिणाम म्हणजे गावकरी चिडून मुलांचा पाठलाग करू लागले. बिचारी मुले प्रयोग फसल्यामुळे भलत्याच अडचणीत आली. मलाही त्यांनी अडचणीत टाकले. केव्हा केव्हा मला रात्रीच्या वेळी उठवून 'त्या मुलांना आमच्या ताब्यात द्या,' अशा धमक्या गावकरी देऊ लागले. परंतु तो गुन्हेगार केव्हाच बिछान्यात लपेटलेला असे. त्यामुळे आलेल्या माणसाला मी संभावितपणे विचारीत असे, 'तो गुन्हेगार तुम्ही ओळखू शकाल का ?' त्यावर तो बिचारा सांगे, 'मी त्याला कसा ओळखणार ? पळत पळत कॉलनीत शिरताना मी पाहिलंय त्याला.'

'तो आमच्यातला नसेलच हो !' मी म्हणे.

'म्हणे आमच्यातला नसेलच. अहो महाशय, तुम्ही येण्यापूर्वी आमच्याइथे असले प्रकार घडतच नसत !'

मग तो तक्रार करणारा माणूस कोणाकोणाचे काय काय गेले त्याची उजळणी करायला लागे. 'कालच्या रात्री मिरोशनिचेन्कोच्या, त्याच्या आदल्या रात्री स्टीफानच्या घरांचं कुलुप तोडले, मागच्या शनिवारी दोन कोंबडे चोरीला गेले. त्याच्या आधी त्या स्टोबीनच्या गरीब विधवेचा सगळा चक्का नाहीसा झाला !' वगैरे वगैरे.....

'पण या सगळ्या प्रकाराबद्दल तुमच्याकडं काही पुरावा आहे का ?' मी विचारी.

'पुरावा ? वा रे वा ! अहो, आम्ही त्यांना ह्या कॉलनीत पळत येताना पाहतो. तुमचीच ती कार्टी. ट्रेपकेवाडीकडे जाताना आमच्या घरांची टेहळणी करून जातात !'

त्यावेळी मला या गावकऱ्यांची दया येई. 'हे काही बरोबर होत नाही,' असे वाटत असे आणि मी काहीही करू शकत नाही याबद्दल मला स्वतःचाच राग येई. खरोखर अत्यंत लाजिरवाणी गोष्ट म्हणजे, जे काय चालले होते त्याची मला कल्पनाच करवत नव्हती. मी नुसता विचार करीत आलो होतो आणि त्याचा माझ्या मेंदूवर ताण पडत चालला होता.

वरवर दिसायला कॉलनीतली व्यवस्था उत्तम होती. दिवसा मुले आपापले काम व अभ्यास व्यवस्थित करताना दिसत. किंबहुना संध्याकाळी खेळ, गंमती–

जमतीही चालत असत. रात्री ते व्यवस्थित झोपी जात. सकाळी सगळेजण कसे ताजेतवाने दिसत असत; परंतु रात्रीच्या वेळी आजूबाजूच्या खेड्यात मात्र चोऱ्यामाऱ्या होत. मोठ्या मुलांना याबद्दल मी चांगलेच फैलावर घेतले होते. याचा परिणाम म्हणजे काही दिवस गावकऱ्यांना उपद्रव झाला नाही. त्यांच्या तक्रारी कमी झाल्या; परंतु ही शांतता फार काळ टिकली नाही. लवकरच चोऱ्यामाऱ्यांच्या तक्रारी येऊ लागल्या.

आमची परिस्थिती आणखीनच थोडी चमत्कारिक झाली. कारण कॉलनीजवळून जाणाऱ्या मोठ्या रस्त्यावर दरोडेखोरी अजून चालूच होती. ह्या चोऱ्या किंवा दरोडेखोऱ्या पैशा-अडक्याच्या बाबतीत न होता धान्यवस्तू, खाद्यवस्तू वगैरेंच्या बाबतीत होऊ लागल्या होत्या. हे काम आमच्या पोरांचे नसावे असे मी प्रथम समजत होतो; परंतु गावकरी मात्र ठामपणे सांगत की, 'हे काम तुमच्याच मुलांचं आहे आणि आम्ही जेव्हा तुमच्या मुलांना पकडून चांगलं झोडपून काढू त्या वेळी तुम्हाला समजेल !'

मुलांनीही मला हमी दिली की, 'गावकरी आमच्यावर खोटा आळ घेत आहेत. एखाददुसरा मुलगा कधी तरी चोरी करायला गेला असेल; परंतु त्या मोठ्या रस्त्यावरच्या चोऱ्या खचितच आमच्यापैकी कोणीही केल्या नाहीत !'

मलाही असे वाटले की, 'मुले सांगताहेत ते खरे असावे. अशा तऱ्हेची दरोडेखोरी त्यांना पेलण्यासारखी नव्हती.' या विचारामुळे माझे मन थोडे हलके झाले; परंतु थोड्याच दिवसात माझी अशांतता दुसऱ्या एका कारणामुळे वाढली गेली.

एका संध्याकाळी घोडेस्वारांची एक पलटण कॉलनीत घुसली. त्यांनी प्रथम सगळ्या कॉलनीची नाकेबंदी केली. डॉरमिटरीच्या दारावर त्यांनी आपले रखवालदार उभे केले व मग त्यांनी आमच्या कॉलनीतला कोपरा न् कोपरा शोधायला सुरुवात केली. या सगळ्यावर ताण म्हणजे त्या लोकांनी मला माझ्या ऑफिसात गिरफ्तार करून ठेवले. याचा परिणाम असा झाला की, मुलांनी दगड-विटांचा मारा करायला सुरुवात केली. आलेल्या स्वारांची व मुलांची झटापट सुरू झाली. काही मुलांनी उभ्या केलेल्या घोड्यांवर विटांचा मारा करून त्यांना लांब पळवून लावले. या गोंधळात काराबारोव माझ्या ऑफिसात धावत आला. तो म्हणाला, 'आन्तोन, तुम्ही असाल तसे बाहेर या, नाहीतर आज भयंकर प्रकार घडेल !'

मी झटक्यातच बाहेर आलो. माझ्याभोवती संतापलेल्या मुलांनी घोळका केला. झादारोव तर रागारागाने थरथरत होता.

'काय, हे चाललंय काय ? हे थांबणार आहे की नाही ? मला खुशाल त्यांनी तुरुंगात पाठवावे. हा सारा चीड आणणारा प्रकार आहे. ही सगळी झडती

कशासाठी ? आम्ही काय कैदी आहोत काय ? की दरोडेखोर आहोत ही कॉल-नीची कसून तपासणी कशासाठी ?'

त्या पलटणीचा मुख्य मनातून घाबरला होता; परंतु वरकरणी आव आणून तो म्हणाला, 'तुमच्या मुलांना ताबडतोब आत जायला सांगा. त्यांनी आपापल्या खाटेजवळ शांतपणे उभं राहिलं पाहिजे !'

'कुठल्या आधारावर तुम्ही कॉलनीची तपासणी चालवली आहे ?'

'हे विचारण्याचा तुम्हाला हक्क नाही. मला वरून हुकूम मिळाला आहे.'

'तुम्ही येथून ताबडतोब चालते व्हा !'

या दटावण्यावर 'याचा अर्थ काय हे नीट समजतेय ना तुम्हाला, ? असे त्यांनी मला विचारले.

'शिक्षणखात्याच्या प्रमुखाच्या परवानगीशिवाय कॉलनीत कोणीही प्रवेश करू शकत नाही, मग झडती घेणं दूरच राहिलं. तुम्ही ताबडतोब इथून निघून जावं. न गेल्यास जबरदस्तीनं हाकलून काढावं लागेल !' असे मी त्यांना ठासून सांगितले.

'आम्ही काही तुमची झडती घेत नाही,' असा कोणा तरी मुलाचा आवाज उठला. मी त्याला गप्प केले.

पलटणीच्या मुख्याने 'तुम्हाला तुमचा आवाज बदलावा लागेल,' असे बजावले. त्याने आपले स्वार गोळा केले. मग मुलांनी उधळलेले घोडे शोधून आणायला मदत केली. एकंदरीत ही सगळी ब्याद एकदाची निघून गेली !

त्यानंतर झाल्या प्रकाराबद्दल मी निषेध नोंदवला. या हल्ल्यानंतर मोठ्या रस्त्यावर होणाऱ्या चोऱ्या जास्त प्रमाणात वाढल्या आणि पुन्हा एकदा शेजार-पाजारचे गावकरी माझ्या मुलांविरुद्ध तक्रारी घेऊन माझ्याकडे येऊ लागले.

'काल तुमच्या मुलांनी येवतूकच्या बायकोजवळून लोणी व चक्का जबर-दस्तीने पळविला !'

'हे साफ खोटं आहे !' आमच्या मुलांनी ठणकावून सांगितले.

'नाही ! आम्ही सांगतोय तेच खरं आहे ! ओळखायला येऊ नये म्हणून यांनी आपल्या टोप्या तोंडावर ओढून घेतल्या होत्या !' असे गावकरी म्हणाले.

'अशी किती मुलं होती ?' मी त्यांना विचारले.

त्यावर 'एकजण होता,' असे ती बाई म्हणत होती व 'तो तुमच्याच कॉलनी-तला होता. कारण तुमची मुलं घालतात तसलाच कोट त्याच्या अंगावर होता !' असे गावकरी म्हणाले.

त्यानंतर गावकरी परत गेले. आम्ही सारे उदास होऊन बसलो होतो. काराबानोव एकाएकी ओरडला, ' हा आरोप नक्कीच खोटा आहे. आपण याचा' शोध करू !'

मुलांनाही अलीकडे काळजी वाटू लागली होती. वरचेवर घडणाऱ्या प्रकारांनी ती पण बुचकळ्यात पडली होती; परंतु गावकऱ्यांच्या घरावर होणाऱ्या धाडी कमी झाल्या होत्या. दररोज संध्याकाळी कॉलनीत एक प्रकारची विचित्र शांतता पसरत असे व नव्या होणाऱ्या आघातामुळे कॉलनीतले वातावरण जणू काही पक्षघात झाल्यासारखे भासे. काराबानोव, झादारोव व बुरुन हे झाल्या प्रकारामुळे चिडून उठले होते. ते दररोज रात्री प्रत्येक डॉरमिटरीत जाऊन कोपरान् कोपरा व आजूबाजूच्या झुडुपात सतत शोध घेत असत. माझ्या आयुष्यात अशा तऱ्हेची मरगळ पूर्वी कधीच आली नव्हती.

एका संध्याकाळी माझ्या ऑफिसचा दरवाजा ठोठावला गेला. मुलांनी प्रिखोदकोवला पुढे घालून आणला होता. काराबानोवने त्याची कॉलर धरून त्याला माझ्यापुढे ढकलला.

' हा पहा !'

' पुन्हा सुरामारी चालू केलीस काय ?'

' सुराच काय, तर मोठ्या रस्त्यावर हा दररोज दरोडे घालतो.'

सारे जग माझ्याभोवती फिरतेय असा मला भास झाला. भावनारहित आवाजात मी त्याला विचारले, ' हे खरं आहे का ?'

' होय, हे सारं खरं आहे !' त्याचे डोळे जमिनीवर खिळले होते.

काय झाले ते कळण्यापूर्वीच मी माझ्या हातात रिव्हॉल्वर घेतला. त्याच्यावर रोखून मी त्याला म्हटले, ' बस ! आता तुला क्षमा नाही !'

परंतु पिस्तुलाचा चाप ओढणार इतक्यात मुलांचा घोळका अंगावर आला. मी जेव्हा भानावर आलो तेव्हा एकातेरीना, झादारोव, बुरून वगैरे माझ्याभोवती उभे होते. मी जमिनीवर पडलो होतो. व माझ्या डोक्यावर पाणी पडत होते. झादारोवने माझे डोके घट्ट धरले होते. त्याने एकातेरीनाला सांगितले,

' बाहेर जाऊन मुलांना आवरा, नाही तर ती प्रिखोदकोवचा जीव घेतील !'

थोड्याच वेळात मी बाहेर आलो आणि बेशुद्धावस्थेत असलेल्या व रक्ताने माखलेल्या प्रिखोदकोवला बाहेर पाठविले.

१९

गमावलेला डाव

१९२२ च्या उन्हाळ्यातील ते दिवस होते. प्रिखोदकोवच्या त्या झाल्या-गेल्या कृत्याबद्दल कॉलनीत कोणीही वाच्यता करीत नसत; परंतु त्यावेळी पोरांनी त्याला चांगलाच बेदम मारला होता. त्यामुळे बरेच दिवस त्याला अंथरुणातच पडून रहावे लागले होते. झाल्या प्रकाराबद्दल कोणीही त्याला काहीही विचारले नाही. मी व्यक्तिशः चौकशी केली त्यावरून त्याच्याजवळ काहीही शस्त्रास्त्रे सापडली नव्हती.

काही असले तरी प्रिखोदकोव हा सराईत दरोडखोर होता. एवढे सारे रामायण होऊनही त्याच्या डोक्यात काहीही प्रकाश पडला नव्हता. नंतरही कित्येक दिवस त्याच्यामुळे कॉलनीच्या नावाची बदनामी होत राहिली. एका दृष्टीने कॉलनीशी तो एकनिष्ठ राहिला आणि कॉलनीविरुद्ध बोलणाऱ्याचे डोके कुऱ्हाड किंवा लोखंडी सळईने फोडण्यासही त्याने कमी केले नसते. तो कमालीचा मंदबुद्धीचा होता. जे काय बघेल ते प्रिखोदकोवच्या डोक्यात भरून रहात असे; परंतु तो अत्यंत मेहनती मुलगा होता. कोणतेही अवघड काम तो चुटकीसारखे पार पाडी. शेजाऱ्याचे डोके फोडायला न वापरता दुसऱ्या चांगल्या कामासाठी वापरता येतील अशी अवजड हत्यारे काढून दाखवी.

मागच्या प्रकरणात वर्णिलेल्या घटनांमुळे कॉलनीतले लोक आजूबाजूच्या गावांतील गावकऱ्यांचा रागराग करीत असत. या लोकांच्यामुळे आपल्याला त्रास झाला, अशी त्यांची पक्की समजूत झाली होती. केवळ माझ्यावरच्या दयाबुद्धीनेच त्यांनी त्या लोकांचा सूड घेतला नव्हता.

माझी किंवा माझ्या सहकाऱ्यांची ' शेतकरी व त्यांचं कष्टमय जीवन ' याबद्दलची बोलणी त्यांना आवडत नसत. गरीब शेतकरी व त्यांचे कष्ट याबद्दल आमच्या मुलांना तसा आदर नव्हताच. याबाबतीतले आमचे बोलणे किंवा चर्चा म्हणजे त्यांना या विषयातले माहितगार लोकांचे सांगणे आहे, असे कधीही वाटले नाही. उलट त्यांच्या मते, आम्ही शहरातले पढिक विद्वान आहोत व आम्हाला शेतकऱ्यांच्या जीवनाबद्दल खरीखुरी माहिती नाहीच व आमची ती कुवतच नाही, असा त्याचा दृढ विश्वास होता.

ते म्हणत, ' हे शेतकरी कसे आहेत त्याची तुम्हाला खरी जाणीव नाही. अच्छेर पावशेर भाकरीसाठी हे लोक कुणाचाही गळा कापतील. हे असले शेतकरी खरोखर एखाद्या भुकेलेल्या माणसाला गोळाभर अन्न द्यायचे नाहीत. ते एक वेळ आपले धान्य कोठारात कुजले तरी त्याची पर्वा करणार नाहीत.'

' आम्ही तर दरोडेखोर आहोत. अजूनही पाहिजे तर आम्हाला दरोडेखोर म्हणा. आम्ही वाईट होतो याची आम्हाला जाणीव आहे व आता आम्हाला त्याबद्दल क्षमाही केली गेली आहे; पण यांना कुणाचीच पर्वा नाही. त्यांच्या मते झारशाही वाईट होती व सोविएत सरकारही तितकेच वाईट आहे. या लोकांच्या मते चांगले कोण ? तर यांना जे सुखसोयी देतात व मोबदल्यात यांच्याकडून काहीही मागणार नाहीत असे लोक चांगले ! ते पक्के लुच्चे लोक आहेत. '
' मी या लुच्च्या शेतकऱ्यांकडे बघतच नाही. त्यांना बघून माझ्या तळपायाची आग मस्तकाला जाते व त्या सगळ्यांना बंदुकीच्या गोळ्या घालाव्यात असं मला वाटतं, ' बुरुन एकदा म्हणाला.

या लोकांना काही तरी टोचून बोलून चिडविणे हा बुरुनचा आवडता धंदा होता. बाजारात एखाद्या गावकऱ्याच्या गाडीजवळ उभा राहून तो त्याला म्हणे, ' तू अगदी दुष्ट आहेस. ' गावकरी न समजून त्यावर काहीही उत्तर देई. त्यावर बुरुन पुन्हा त्याला म्हणे ' बरोबर, तू लुच्चा शेतकरी आहेस. ' साहजिकच तो गावकरी रागाने काही तरी शिवीगाळ करी. बुरुनला तेच पाहिजे असे. मग बुरुन त्यावर हसून त्याला आणखीन चिडवीत असे. नवीन गाणे शिकणारा जसा मैफलीत रंगतो तसा बुरुन त्या शिवीगाळीत रंगून जात असे. ' तुम्ही जर तिथे नसता तर आम्ही त्यांना चांगलाच हात दाखवला असता,' असे बोलून दाखवायलाही बुरुन कमी करीत नसे.

एकंदरीत आमच्या मुलांच्या मनात या शेतकरी लोकांच्याबद्दल अढी निर्माण होण्याचे कारण म्हणजे आमच्या आजूबाजूचे हे सारे शेतकरी सुखवस्तू होते. खरे कष्ट करणारे शेतकरी आमच्या नित्याच्या कॉलनी–जीवनापासून फार दूर होते व आमच्या मुलांशी त्यांचा परिचय झालेला नव्हता. आमच्या आजूबाजूला मौसी

कारपोविचसारखेच लोक जास्त होते. त्यांची स्वतःची उत्तम रंगरंगोटी केलेली व शाकारलेली टुमदार घरे होती व त्यांच्या सभोवतालची जागा कुंपण घालून सुरक्षित केलेली होती. ते बाहेरच्यांना सहसा आपल्या घरातच काय, पण सभोवतालच्या जागेतही शिरू न देण्याची खबरदारी घेत. ते कधीही आमच्या कॉलनीत आले तर सोविएत सरकारविरुद्ध सतत टीका करीत असत. 'सोविएत सरकार इतकी करवाढ करीत आहे त्यामुळे हे सरकार जास्त टिकणार नाही,' असे सतत बडबडत रहात. ते स्वतः उत्तमोत्तम पोषाख करून सुटीच्या दिवशी रस्त्यारस्त्यातून घोड्यांवरून दौड करीत. त्यांच्या बायकाही छानदार पोषाख करून रस्त्यामध्ये मिरवीत. इतकेच काय, पण त्यांची मुले-बाळेही कडक इस्त्रीचे कपडे व चकचकीत बूट घालून त्यांच्यासारखीच नटून-थटून मिरवत असत.

आमच्या कॉलनीतल्या मुलांना या लोकांच्या आर्थिक परिस्थितीची चांगली जाणीव होती. त्या प्रत्येकाकडे स्वतःच्या मालकीचा औतनांगर आहेत, हेही माहीत होते. कारण मोडतोड झाली तर ते लोक दुरुस्तीला आमच्याच कॉलनीत घेऊन येत असत. गरीब शेतकऱ्यांच्या व मेंढपाळांच्या कामाचा मोबदला हे लोक त्यांना न देता उलट त्यांना कसे हाकलून लावीत, ते मुलांनी चांगले पाहिले होते.

गंमत म्हणजे मलाही आमच्या मुलांच्या संगतीत राहून या लुच्च्या लोकांचा तिटकारा वाटू लागला होता.

त्यांच्या व आमच्या सततच्या भांडणांमुळे मला स्वस्थता मिळत नसे. त्यातच आमच्या गावाचे अधिकारी लोक अत्यंत उर्मटपणे वागत. ट्रेपके कॉलनी आमच्या स्वाधीन करताना आम्ही लवकरच ती सोडून जाऊ, अशा विचार करूनच ल्यूका सेमियानोविचने ती जागा आम्हाला दिली होती. ट्रेपकेची मालमत्ता गावच्या सोविएतच्या हातात पडावी म्हणून त्याने आटोकाट प्रयत्न केले असतील. सबंध नाही तर काही भाग तरी आपल्या किंवा आपल्या साथीदारांच्या ताब्यात रहावा अशी सतत खटपट झाली; पण ते सारे प्रयत्न आम्ही हाणून पाडले. हे शाळेसाठी वगैरे नसून फक्त आपल्या तेथील सामानाचा जळणासाठी उपयोग करायचा ल्यूकाचा इरादा होता व हे आमच्या खात्याच्या लोकांना पटवून देताना मला अतिशय त्रास झाला.

ल्यूका सेमियानोविच व त्याचे साथीदार आमच्याविरुद्ध खात्याकडे नेहमी तक्रारी करीत व आम्हाला निरनिराळ्या सरकारी कचेऱ्यात फेऱ्या घालायला लावीत. पोलिसांनी एकाएकी आमच्या कॉलनीवर धाड घालण्यात ल्यूकाचाच हात होता.

असाच एक दिवस ल्यूका माझ्या ऑफिसात घुसला. 'तुम्ही आमची अवजारे दुरुस्त करता, त्या दुरुस्तीच्या पैशाच्या हिशोबाच्या वह्या आम्हाला दाखवा,' असे सांगू लागला. अर्थातच मी त्याला धुडकावून लावले.

'चालते व्हा म्हणज काय ?' त्याने विचारले. माझ्या चेहऱ्यावरून आपले काही चालेल असे त्याला वाटले नाही. तो चडफडत निघून गेला व पुन्हा म्हणून त्याने आपले तोंड दाखवले नाही. इतकेच काय, मला त्याचा तिटकारा वाटू लागला. आमची मुले तर त्याचा भयंकर तिरस्कार करू लागली.

जून महिन्याच्या एका सोमवारी ट्रेपकेतल्या तळ्याच्या दुसऱ्या तीरावर एक मोठा मोर्चा येताना दिसला. मोर्चा कॉलनीच्या जवळ आल्यावर आमच्या सारोका व आप्रिश्कोला पुढे घालून दोन जमीनदार येताना आम्हाला स्पष्टपणे दिसू लागले. दोघांचेही हात मागे बांधलेले होते.

आप्रिश्को तसा मोठा उमदा तरूण होता. तो ब्रातचिन्कोशिवाय कोणालाही भीत नसे. तसे पाहिले तर आप्रिश्को जरी ब्रातचिन्कोच्या हाताखाली काम करीत असे तरी तो त्याच्यापेक्षा किती तरी धिप्पाड आणि थोराड बांध्याचा होता; परंतु त्याला आन्तोनबद्दल तो मुख्य सईस असल्यामुळे अपार आदर होता व आपल्या बळाचा त्याने ब्रातचिन्कोविरुद्ध कधीही उपयोग केला नव्हता. आप्रिश्को तसा दमदारपणे इतरांशी वागत असे. कुणालाही त्याने आपल्यावर हुकमत गाजवू दिली नव्हती. तो स्वत: अतिशय आनंदी वृत्तीचा होता व अशीच संगत तो शोधून काढीत असे. तो कधी किरकिऱ्या मुलांच्या संगतीत राहिला नाही.

मला अजूनही आठवते की, कॉलनीत यायला तो सुरवातीला नाराज होता. तो सारा प्रसंगच मोठा गमतीदार होता. त्याने माझे स्वागत मोठ्या विचित्र प्रकारे केले होते.

'तुम्ही चालते व्हा ! मी तुमच्याबरोबर येणार नाही ! समजलात ?'

त्याच्या कर्तबगारीची मी खूप तारीफ ऐकली होती. म्हणून सुरवातीपासूनच मी त्याच्याशी फार काळजीपूर्वक वागत होतो.

'साहेब, आपल्याला त्रास द्यायचं जिवावर आलंय; पण काय करू ? माझं कर्तव्य मला पार पाडणं भाग आहे. आपण गाडीत बसण्याची तसदी घ्यावी !'

माझ्या या फाजील आदबशीर वागणुकीमुळे आप्रिश्को प्रथम अवाक् झाला. त्याने उठण्याची तयारी दर्शविली; पण फिरून त्याच्या मूळ स्वभावाने उचल खाल्ली व परत बिछान्यावर घट्ट पडून तो ओरडला, 'मी येणार नाही, नाही, नाही ! ... ...'

'मग महाशय, मला जबरदस्ती करून आपल्याला न्यावं लागेल !'

आप्रिश्कोने डोके वर उचलून माझ्याकडे पाहिले व विचारले, 'तुम्ही कोण उपटलात हो, मला जबरदस्ती करणारे ? उचलून नेणं एवढं सोपं नाही हे पक्कं लक्षात असू द्या !'

मी माझा आवाज बदलला व वसकन् त्याच्यावर ओरडलो, 'चल, ऊठ लवकर. कोण समजतोस तू स्वत:ला ?'

आश्चर्य म्हणजे माझ्या त्या अवताराने घाबरून तो एकदम उठून बसला व खिडकीकडे धावला.

'मी खिडकीतून उडी टाकतो. पहा तुम्हाला खरं वाटत नाही काय ?' तो म्हणाला.

'खिडकीतून उडी टाक किंवा माझ्याबरोबर यायला तयार हो व गाडीत मुकाट्यानं बस; पण फाजिलपणा बस झाला !' या माझ्या बोलण्यावर आप्रिश्को मोठ्याने हसला. आम्ही त्या इमारतीच्या तिसऱ्या मजल्यावर होतो.

'तुम्ही काही एकंदर सोडत नाही हं. गॉर्की कॉलनीचे डायरेक्टर ते तुम्हीच का ? अहो, हे आधीच का नाही सांगितलंत ? मी केव्हाच तुमच्याबरोबर आलो असतो.'

असा हा आप्रिश्को. कॉलनीत आल्यावर प्रत्येक गोष्टीत त्याने भाग घेतला; पण ते सारे गंमत म्हणून.

सारोका हा आप्रिश्कोहून लहान होता. त्याचा चेहरा जरा भोळसट; पण तसा तो मूर्खच होता. जी कोणती गोष्ट करायला घेई ती त्याच्या अंगाशीच येई. त्यामुळे त्याला आप्रिश्कोबरोबर या लफड्यात सापडलेला बघून मुलांना वाईट वाटले. 'दिमित्री, या सारोकाबरोबर कुठं धडपडायला गेला होता ?'

आलेल्या पाहुण्यांत गावच्या सोविएतचा अध्यक्ष व आमचा मित्र मौसी कारपोविच हे अग्रभागी होते.

मौसी कारपोविचने अगदी साळसूदपणाचा आव आणला होता. ल्यूका सेमियानोविच हे एखादा न्यायाधीश निवाडा करायला आलेल्या मुख्य व्यक्तीसारखे वावरत होते. त्यांच्या अंगात शुभ्र सदरा होता व दाढी चांगली चोपून बसविली होती. ते नुकतेच चर्चमधून आल्यासारखे वाटत होते.

'फार चांगलं वळण लावलंय तुम्ही या मुलांना हं !' चेअरमनसाहेब उद्गारले.

'तुम्हाला त्याच्याशी कर्तव्य नाही !' मी पण घुश्श्यातच उत्तर दिले.

'लोकांना आता कंटाळा आलाय तुमच्या या चोऱ्यामाऱ्यांचा !'

'अहो, पण त्यांना बांधून ठेवण्याचा तुम्हाला काय अधिकार ?' मुलांच्या घोळक्यातून एक आवाज आला, 'त्यांना वाटलं अजून जुनंच जमाना आहे.'

'तुम्ही जरा गप्प बसा रे !' मी मुलांना म्हटले.

'ही काय भानगड आहे ?'

कारपोविचसाहेब पुढे सरसावले, ' सांगतो ऐका. माझ्या बायकोनं आपला एक झगा व एक पांघरायचं घोंगडं कुंपणावर वाळायला टाकलं होतं. हे दोघे तिथून जात होते. दुसऱ्याच क्षणी दोन्ही वस्तू गायब. मी ओरडलो तर हे पळायला लागले. मला म्हाताऱ्याला काय पळता येतं थोडंच. एवढ्यात समोरुन ल्यूका येत होता म्हणून आम्ही त्यांना पकडू शकलो. अगदी मुद्देमालासकट !'

' पण म्हणून त्यांना बांधून कशाला ठेवलंत ? ' पुन्हा मुलांच्या घोळक्यातून आवाज आला.

' ते पळतील म्हणून बांधून ठेवलं !'

' ते जाऊ दे. आपण आता ही जबानी लिहून घेऊ, ' चेअरमनसाहेब म्हणाले.

' त्यांनी वस्तू परत केल्या ना, मग जबानी कशाला ?'

' छे ! छे ! जबानी हवीच ! ' चेअरमननी कुठून तरी आमची इज्जत काढायचे ठरवलेच होते. आज ती संधी अनायासे मिळाली. आज खरे तर प्रथमच ही मुले मुद्देमालासकट सापडली होती.

आमची परिस्थिती कठीण होती. एक तर या मुलांना तुरुंगात पाठवावे लागले असते व शिवाय कॉलनीची बदनामी झाली असती ती वेगळीच!

' प्रथमच यांना तुम्ही मुद्देमालासकट पकडलंय आणि असं थोडंबहुत शेजाऱ्या शेजाऱ्यात चालतंच. तेव्हा या वेळी त्यांना ताकीद देऊन सोडून देऊ !'

' छे, छे ! अशी सुटका नाही. जबानी ही घेतलीच पाहिजे !'

मौसीसाहेबांना जुनी आठवण झाली, ' तुम्ही कसं मला मागं पकडून दिलंत ? जंगल तोडतानाची माझी कुऱ्हाड अजून तुमच्याकडेच आहे. मला केवढा दंड भरायला लावलात, सांगा पाहू !'

मला काही बोलणे शक्यच नव्हते. मी मुकाट्याने ऑफिसकडे गेलो. आज आम्ही अडकलो गेलो होतो. त्यांची जीत होती. मी मुलांवर ओरडलो, ' छान नाव कमावलंत ! काय चोरलंत, तर झगे ! हा काळिमा कधीही पुसला जाणार नाही. याचा तुरुंगवासही चुकणार नाही !'

मुले चूपचाप झाली होती.

बराच वेळ त्या तिघांशी चर्चा केल्यावर ते जबानी घेण्याचे सोडून द्यायला तयार झाले; पण एका अटीवर की, अशी गोष्ट पुन्हा होणार नाही. दुसरे म्हणजे गावच्या सोविएतच्या गाडीला थोडक्या खर्चात चाके बसवून द्यायची अट सर्व मुलांनी मिळून कबूल करावी, असा त्यांनी आग्रह धरला.

त्या २–३ तासात माझ्या मनात त्या चेअरमनबद्दल कमालीचा तिटकारा उत्पन्न झाला. माझ्या मनात आले की, ' आमच्या मुलांनी याचं कधी उट्टं काढा-

चं ठरवलं व याला एकट्याला गाठून मारला तर मी काही याला सोडवायला जाणार नाही!'

पण पुढे आलेल्या या आपत्तीतून दुसरा मार्ग नव्हता. मी साऱ्या मुलांना ओळीत उभे रहायला सांगितले व त्या साऱ्यांच्या वतीने मी त्या तिघांची माफी मागितली. पुन्हा अशी गोष्ट घडणार नाही असे वचनही दिले.

सेमियानोविचने या संधीचा फायदा घेऊन एक व्याख्यान झोडले; 'खरं तर याला जबर शिक्षा झाली पाहिजे. आम्ही सारे कष्टकरी आहोत. कष्ट करून मिळविलेली वस्तू चोरणारे सोविएत सरकारचे शत्रू आहेत, असे मी समजतो. तुमचे डायरेक्टरसाहेब सांगतात की, तुम्हाला ते उत्तम नागरिक बनवणार आहेत. कोणास ठाऊक, तुम्ही उतम नागरिक बनणार की दरोडेखोर बनणार!

रागाने माझे सारे अंग थरथरत होते. सारोका व आफ्रिक्को आता मुलांच्या रांगेत उभे होते. त्यांची तोंडे पार काळवंडून गेली होती.

चेअरमन व कारपोविच माझ्याबरोबर हस्तांदोलन करून केव्हा वाटेला लागले हे मला कळलेच नाही.

सूर्याचे ऊन तळपळत होते. तरीही एक प्रकारचे सावट साऱ्या कॉलनीभर पसरल्यासारखे वाटत होते.

मी अवतीभोवती पाहिले. तीच कॉलनी, त्याच त्या इमारती, त्यातल्या त्या खोल्या आणि त्यात रहाणारी मुले. उद्या ही कॉलनी अशीच दिसेल. अशाच चोऱ्या व मग शेजाऱ्यांच्या तक्रारी व त्या निस्तारण्यासाठी शहराकडे हेलपाटे. माझ्या डोळ्यांसमोर माझी खोली दिसू लागली. ती जुनी खाट व ते ओबडधोबड टेबल! काय करावे, कसे वागावे काही सुचत नव्हते.

मी माझा मोर्चा जंगलाच्या दिशेला वळवला. पाइनच्या जंगलात सावली कधी नसतेच. कारण ती सरळसोट झाडे अगदी जणू काही कोणी तरी खास मांडून ठेवल्यागत दिसतात.

आम्ही एवढे जंगलाच्या जवळ असून मला खरोखर तिथे फिरायची कधी संधीच मिळाली नव्हती. माझा सर्व वेळ माणसांच्या जगात, त्यांच्या दैनंदिन कटकटी सोडविण्याकडे खर्च होई. जंगलाच्या त्या शांत व गंभीर वातावरणातसुद्धा एक वेगळीच मजा असते. तिथून जावेसेच वाटत नाही. क्षणभर आपणही एक वृक्ष बनून आभाळाखाली या खऱ्याखुऱ्या सुधारलेल्या व निर्मळ वातावरणात उभे रहावे, असे वाटू लागले.

मी अशा विचारात गर्क होतो. एवढ्यात एक फांदी हलली. मी सहज पाहिले तर आमची दोस्तमंडळी सगळ्या बाजूंनी उभी असलेली दिसली. मी जरा

चकितच झालो. ती सारीजण लक्ष देऊन माझ्या हालचालींवर नजर रोखून राहिली होती.

'काय चाललंय तुमचं इथं ? माझ्यामागं इथं पण कशाला आलात ?'

झादारोव एकदम पुढे झाला व गदगदलेल्या आवाजात म्हणाला, 'आन्तोन कॉलनीत परत चला !'

क्षणभर माझे काळीज धडकले, 'आता पुन्हा आणखी काय झालं ?'

'काहीच झालं नाही. पण आपण परत फिरू या !'

'अरे पण झालंय काय तुम्हाला ? बोला तरी !'

झादारोव पुढे होऊन म्हणाला, 'तसं झालं काहीच नाही; पण तुमचं ते पिस्तूल द्या बरं इकडं. एवढी कृपा करा !

'अरे, पण कशासाठी ते तर सांग !'

माझ्या डोक्यात प्रकाश पडला व मी मोठ्याने हसलो.

'जरूर माझं पिस्तुल देतो; पण मला पिस्तुलच कशाला हवं ? मी हवं तर मला टांगून घेऊ शकतो किंवा तळ्यात उडी पण घेऊ शकतो !'

झादारोव मोठ्याने हसला. त्याचे हसणे साऱ्या जंगलभर दुमदुमले.

'पण खरं सांगू ? आम्हाला वाटलं की, तुम्ही स्वतःवर गोळी झाडून घेणार आहात; पण तसं काही झालं नाही. ठीक आहे, तुम्ही पाहिजे तितका वेळ फिरा. चला रे पोरांनो कॉलनीत !'

त्याचे असे झाले की, मी जेव्हा फिरायला निघालो तेव्हा सारोकाने मला पाहिले होते. तो धावत डॉरमिटरीत गेला व साऱ्या मुलांना ओरडून सांगत सुटला, 'अरे चला, जंगलाकडे. आन्तोन जंगलात गेले आहेत. ते स्वतःवर गोळी झाडून घेणार असं वाटतं !'

त्याचे बोलणे पुरे व्हायच्या आतच सगळे जंगलात येऊन दाखल झाले.

संध्याकाळी सारेजण विचित्र मनस्थितीत दिसत होते. एकटा काराबानच उगाचच इकडून तिकडे फिरत होता.

झादारोव तोंडावर उसने हसू आणून फिरत होता. आप्रिस्को कोझीरच्या कॉटवर पडून अक्षरशः रडत होता. सारोका कुठे तरी दडून बसला होता.

अखेरीस झादारोव म्हणाला, 'चला, आपण सारेजण गमावलेला डाव खेळू या !' शिक्षणतंत्र काय विचित्र रूप घेते पहा ! चाळीस मळक्या कपड्यातले अर्धवट उपाशी पोरे डाव खेळत होती. अगदी हसून-खिदळून. सोबतीला होता मिणमिण तेलाचा दिवा. फक्त त्या खेळात अभाव होता तो पारंपारिक चुंबन घेण्याच्या उपचाराचा.

◆◆

२०

घोड्यांच्या बदल्यात शेतकीयंत्र

यंदाच्या उन्हाळयात शेतीच्या कामासाठी घोडयांची फार जरुरी होती. लॅंडी व बॅंडिट हे दिवसेंदिवस तसे निकामी होत चालले होते. दररोज कालिनासाहेब सोविएत सरकारला शिव्यांची लाखोली वहात व क्रांतीविरुद्ध बोलत असत. यांना काहीही करता येत नाही असा त्यांचा आरोप असे.

त्यांचे म्हणणे असे की, ' शेती करायची तर औताला काय जुंपणार हो ? घोडे हे हवेतच. हे काय घोडे आहेत ? म्हणजे दिसायला घोडे आहेत; पण जरा काम केलं की थकतात, बैठक मारतात. त्यांच्याकडून कसं काम करून घेणार ? त्यांची कीवच येते. मुकी जनावरं बिचारी! '

ब्रातचिन्कोचे आपले सरळ असे होते की, त्याला घोडे आवडत, कारण ते मुके घोडे आहेत म्हणून. थोडेही जादा श्रम त्याच्या आवडत्या घोडयांना पडले की, त्याला भयंकर दु:ख होई. तो म्हणे, ' अशा स्थितीत तुम्ही कसा नांगर ओढू देता ? '

कालिनासाहेबांचा आरडाओरडा त्याच्या पथ्यावरच पडत असे. तो घोडयांना कामच करू देत नसे. नव्या कॉलनीत घोडयांचे तबेले वगैरे आम्ही दुरुस्त करून घेतले होते; पण त्यात बांधायला घोडेच नव्हते. पेरणीचे दिवसही जवळ येत चालले होते; पण आम्ही काय करणार ?

एक दिवस कचेरीत मी चेरनेन्कोजवळ गप्पा मारीत होतो. बोलता बोलता मी घोडयांची गोष्ट काढली, ' आम्ही ठरलेल्या सामुग्रीवर चालवून घेऊ हो; पण

घोड्यांचं काय ? एवढी जमीन आहे आमच्याजवळ पण फुकट जातेय आणि आमचे शेजारी पाजारी आमच्यावर जास्तच चिडतात.'

चेरनेन्कोने जरा विचार केला, 'अरे थांबा, मला एक कल्पना सुचलीय. आमच्याकडे सध्या काटकसरीची मोहीम आहे. आम्हाला ते सर्व घोडे लागत नाहीत. आम्ही तात्पुरते तीन घोडे तुम्हाला देऊ. त्यांना खायला घालणं वाचेल व तुमचेही काम भागेल. चला, आपण आमच्या पुरवठाखात्याच्या प्रमुखांना भेटू व ही योजना त्यांच्यापुढे ठेवू.'

आम्ही पुरवठा खात्याकडे गेलो. हे गृहस्थ मोठच व्यवहारी दिसले. त्यांनी सांगितले, 'हो, घोडे मिळतील; पण ते भाड्यानं मिळतील. नुसतेच नाही. तुम्ही आम्हाला महिन्याला पाच मण धान्य व छोटयाशा घोड्याच्या गाडीची चाकं त्या बदल्यात दिली पाहिजेत. तुमच्याकडं चाकं वगैरे दुरुस्त करण्याचं काम चालतंच. खरं की नाही ?'

'अहो महाशय, आम्हाला काय उपाशी मारायचा बेत आहे काय ? आम्ही कोण आहोत हे माहीत आहे ना ?' मी त्यांना विचारले.

'हे पहा, मी इथं धर्मादाय खातं उघडलेलं नाही. तुम्ही कोणीही असा. माझी अट कायम. आमचे घोडे कसे आहेत ते पहा. देखणे व छान. तुम्ही त्यांच्याकडून चोपून काम करून घ्याल व त्यांचं चिपाड कराल हे मला पक्कं माहीत आहे. अटी कबूल असल्यास घोडे घेऊन जा. यात जराही फरक होणार नाही.'

त्याला पाच मणच काय शंभर मण धान्य द्यायला सुद्धा तयार होणे भाग होते. तसेच सगळ्या शहरातल्या गाड्यांची चाकेही बसवून देणे कबूल करणे भाग होते. कारण त्या बदल्यात घोडे हे मिळायलाच हवे होते.

नंतर त्या साहेबांनी लगेच करारनामा लिहून काढला. तो असा– 'अमुक अमुक घोडे गॉर्की कॉलनीच्या ताब्यात राहतील. मुदत संपताच ते घोडे व ती गाडी आमच्या खात्याला म्हणजे कामगार व शेतकरी देखरेख खात्याला दिली जाईल. ठरलेल्या मुदतीच्या बाहेर जर ते वापरले तर प्रत्येक घोड्यामागे दहा पौंड जास्त धान्य द्यावे लागेल. हा करारनामा कॉलनीकडून नीट पाळला न गेल्यास त्यांना घोड्यांच्या किमतीच्या पाचपट दंड भरावा लागेल' वगैरे...

दुसऱ्या दिवशी कालिनासाहेब व आन्तोन मोठ्या दिमाखाने कॉलनीत परत आले. आमची छोटी मंडळी मोठ्या उत्सुकतेने सकाळपासून दरवाजावर बसून होती. आम्ही सारेजणच अगदी ताटकळत बसलो होतो. शेलापुतीन व तोस्का यांनी प्रथम ही मिरवणूक पाहिली. ते लगेच त्या घोड्यांवर बसले सुद्धा. कालिनासाहेब अगदी भारावून गेले होते. त्यांना जणू हसायला किंवा बोलायलाही येत नव्हते. ब्रातचिन्कोने मात्र या नव्या घोड्यांचे फारसे कौतुक किंवा अगत्य दाखविले नाही.

त्याच्या दृष्टीने आम्ही शहरातून आणलेल्या या तीन घोड्यांशिवाय जगातील सगळी जनावरे तुच्छच होती. कालिनासाहेब गाडीतून उतरले व अंगावर पडलेला धुरळा झटकीत ब्रातचिन्कोला त्या नव्या घोड्यांची देखरेख करायला त्यांनी सांगितले, 'ही असली जनावरं आहेत. साधीसुधी नाहीत हं!'

ब्रातचिन्कोने आपले लाडके जुने घोडे लांब नेऊन ठेवले. नव्या घोड्यांसाठी कालिनाला चांगले खोगीर आणायला सांगितले. एकीकडे आपल्या हाताखालच्या पोरांना तो हुकूम सोडीत होता. मध्येच कालिनासाहेबांना तो म्हणाला, 'इतके दिवस ठीक होते, पण आता या घोड्यांना चांगले खोगीर घेऊन या; कारण हे असली जनावर आहे,'

हे घोडे अगदी काळेभोर, उंच व अंगापिंडाने भरलेले होते. त्यांची नावेही मोठी आकर्षक होती– लायन, फाल्कन व मेरी. मुलांना ती फारच आवडली.

लायन काही तेवढा चांगला नव्हता. तो नुसता दिसायलाच चांगला होता. तो लगेच दमत असे. शेतीकामाला त्याचा फारसा उपयोग होत नव्हता. फाल्कन व मेरी हे दोघे मात्र चांगले होते. ते खरोखरच भरपूर काम देत असत. या घोड्यांना गाडीला जुंपून आजूबाजूच्या लोकांचे डोळे दिपवावे अशी ब्रातचिन्कोची फार इच्छा होती; पण ते जमणे शक्यच नव्हते. कारण नांगरणीचेच काम त्यांना दिवसभर पुरत असे.

कालिनासाहेब दररोज संध्याकाळी जमिनीच्या नांगरणीचा व पेरणीचा अहवाल देत असत; परंतु त्यांना एका गोष्टीचे वैषम्य वाटे. ते म्हणत, 'हे एवढे चांगले घोडे त्या कामगार व शेतकरी नियंत्रण खात्याच्या मालकीचे असावेत व काहीही तक्रार त्यांच्याविरुद्ध करता येऊ नये, हे फारच वाईट. हे लोक काहीही आरोप करायला कमी करणार नाहीत. पुन्हा तक्रारींची दाद कोण घेणार?'

शेवटी एकदाचे नव्या कॉलनीचे उद्‌घाटन झाले. एक घर दुरूस्त केले होते. त्यात सहा मुलांना रहायला पाठवले. तिथे त्यांच्यावर देखरेख ठेवायला किंवा त्यांचे जेवण बनवायला कोणीही ठेवले नव्हते. भांडारातून वस्तू नेऊन त्यांचे तेच बनवीत. त्यांना कामेही वाटून दिली होती. मळ्याची व इमारतीची दुरूस्ती करायची, तसेच तलावातून ये-जा करणाऱ्या होड्यांवर देखरेख करायची. घोड्यांची पागा सांभाळायची. घोडे दोन ठेवले होते व आफ्रिश्को त्यांचे दाणापाणी, खरारा वगैरे बघत होता. ब्रातचिन्को जुन्या कॉलनीतच राहिला होता. कारण त्याला तिथे जास्त करमायचे; पण दररोज तो नव्या कॉलनीत फिरून सारे ठीकठाक बघून येई. आफ्रिश्कोलाच नव्हे, तर सान्याव जणांना त्याच्या त्या भेटीचा व टेहळणीचा धाक वाटत असे.

नव्या कॉलनीत पेरणीचे काम मात्र जोरात चालू होते. साठ एकर म्हणजे काय थोडीथोडकी जमीन नव्हती. आम्ही त्यात गहू, जव, वगैरे लावले होतेच. शिवाय थोड्या भागात बटाटे व बीट लावले होते. अर्थात शेतकी विषयाचे आम्हाला कोणालाच ज्ञान नव्हते. त्यामुळे कुठल्याही तऱ्हेने आखणी करून वगैरे आम्ही काही केले नव्हते. आम्हाला हेच सारे करता करता नाकी नऊ यायचे. तरी बरे आमच्या कॉलनीत चांगली साठ मुले होती.

कोलोमाकवरून रात्रंदिवस सारखी ये-जा चालू असे. मुले तिकडे कामाला जात व परत येत. तसेच आमच्या गाड्याही सारख्या ये-जा करीत. बाहेरच्या गाड्या इमारतीचे व बांधकामाचे सामान घेऊन कॉलनीत येत. कालिनासाहेबांनी एक छोटासा छकडा कुठून तरी मिळवला होता व ते त्यातून ये-जा करीत. ब्रातचिन्को मात्र लायनवर बसून नव्या कॉलनीत फेरफटका करीत असे.

रविवारच्या दिवशी कॉलनीतले झाडून सारे लोक-शिक्षक-शिक्षिका वगैरे कोलोमाक नदीवर आंघोळीसाठी जमत. शेजारच्या गोन्चारोवका व पिरागोवका गावचे लोकही त्या छोट्या नदीवर येत. विशेष म्हणजे या दोन्ही गावांतली सुखवस्तू, सधन शेतकऱ्यांची मुलेही थोडी थोडी आमच्या मुलांबरोबर मिसळायला लागली होती. नदीच्या दुसऱ्या तीरावर आमच्या मुलांनी एक लाकडी धक्का तयार केला होता व त्यावर आम्ही एक बावटा रोवला. त्या बावट्यावर 'जी. सी' (गॉर्की कॉलनी) अशी अक्षरे काढली होती. छोटा बावटा लावलेली हिरव्या रंगाची एक छोटी होडी दिवसभर नदीवर येरझारा घालीत असे. मिट्का झेलची व विट्का बॅगोयावेलेन्की हे दोघे होडी चालवीत. आमच्या कॉलनीतल्या कल्पक मुलींनी इकडचे तिकडचे कापडाचे तुकडे जमवून त्यांना खलाशांसारखे कपडे शिवून दिले होते. उद्देश हा की, कोलोमाकवर गॉर्की कॉलनीचे प्रभुत्व आहे, हे सिद्ध व्हावे. आसपासच्या लोकांना आमच्या कॉलनीतल्या मुलांविषयी थोडी असूया वाटे. कोलोमाकच्या परिसराला या सगळ्यामुळे जणू एखाद्या क्लबचे स्वरूप आले होते. खुद्द कॉलनीत खरोखर चांगले चैतन्य वाटत असे. आजूबाजूच्या गावांतले लोक दुरूस्तीसाठी गाड्या आणीत. कालिनासाहेब सारखे कोणावर तरी गुरगुरत रहात. ब्रातचिन्कोची सतत कुरबूर चालू असे. त्याच्या जोडीला काराबानोव, झादारोव व बेलुखिन यांचे खळाळून मोकळे हसणे, पाईन वृक्षांच्या राईत वाऱ्याचे संगीत, सारोका व गलातेन्को यांच्या दुःखद आठवणी या साऱ्यांची सरमिसळ झाली होती.

आता आमच्याकडे बरीच स्वच्छता झाली होती. मच्छर-माशा, उवा या साऱ्यांचा आम्ही नायनाट केला होता. कॉलनी खूपच साफसूफ दिसे. तुमानीपासून ते भिंतींपर्यंत जिथे जिथे म्हणून दुरुस्तीची जरुरी होती ती जोर लावून नीटनेटके करण्याचा प्रयत्न केला गेला होता. डॉरमिटरीतून त्याच जुन्या कॅपकॉट्स होत्या;

पण आता त्यांचा उपयोग फक्त झोपण्यासाठी करीत होतो. त्यावर कोणीही बसायचे नाही, असा कडक नियम केला होता. बसण्यासाठी लाकडाची बाके बनविली जेवणघरातही लाकडाची बाके व टेबले बनविली होती. आमच्याच छोटया कारखान्यात बनविलेल्या सुऱ्यांनी ती रोज खरडली जात.

आणखीही सुधारणा केल्या होत्या. कालिनासाहेबांनी सुचविलेल्या गोष्टी पार पाडल्या होत्या. आमचा जुना लोहार-मित्र गॅलोवन याला आम्ही त्याच्या भयंकर दारू पिण्याच्या सवयीमुळे काढून टाकला होता. तो गिऱ्हाइकांशी पण फार वाईट तऱ्हेने वागे. त्याने जाताना आपली अवजारे मागितली नाहीत. ती मिळणार नाहीत याबद्दल त्याला खात्री असावी. त्याने जाताना जळजळीत उद्‌गार काढले ते असे :

'शेवटी सारे मालक इथून तिथून सारखेच. कारागिरांना लुबाडणं हे जणू काही तुमचं ध्येयच !'

आमच्या बेलुखिनने त्यावर न रागावता समर्पक उत्तर दिले, 'अरे, असं कसं म्हणतोस मित्रा ? तू एक वर्षापेक्षा जास्त दिवस आमच्याकडे काम केलंस व अजूनही तुला कसं समजत नाही ?'

'तेच तर मी म्हणतोय !' गॅलोवन म्हणाला.

'ही सारी उत्पादनाची साधनं आहेत व त्याची मालकी मार्क्सिस्ट तत्त्वज्ञानाप्रमाणे कष्ट करणाऱ्या कामगारांकडे असते. अशी माणसं कोण आहेत माहीत आहे का ? झादारोव, वेर्शनेव व कुझमा लेशी हे त्यांचे खरेखुरे मालक आहेत !' असे म्हणून त्याने अभिमानाने सर्वांकडे बोट दाखविले. त्यानंतर गॅलोवन निघून गेला.

आता लोहारखात्याचा प्रमुख म्हणून सेमियान बगदानेन्कोची नेमणूक झाली. त्याचे घराणेच लोहारकाम करणारे. रेल्वे वर्कशॉपमध्ये त्याचे बापदादा काम करीत असत. सेमियानने खात्यात कडक शिस्त लावली होती. सारे काही स्वच्छ असे. त्याची अवजारे चांगली मांडून ठेवलेली असत. जमिनीवर जराही कचरा सापडायचा नाही. एखाद्या गृहिणीप्रमाणे सारे सामान जागच्या जागी व्यवस्थित ठेवलेले असे, शिवाय गिऱ्हाईकाशी तो सौजन्याने वागे.

'अहो, इथे घासाघीस करायला हे काही चर्च नाही,' असे तो लोकांना सांगे. त्याला लिहिता-वाचता येई व तो बोलताना वाईट भाषा वापरीत नसे. तो स्वत: अतिशय स्वच्छ व व्यवस्थित राही.

आमच्या लोहारखात्याला तसे पुष्कळ काम होते. आता आजूबाजूची बहुतेक सारी लोहारांची छोटी दुकाने बंद झाली होती; पण चाके बनवायचे काम जोरात

चालत असे. कारण त्याला सतत मागणी होती. कोझीर दोन मुलांच्या मदतीने ते चालवी.

कामगार–शेतकरी अर्थखात्याला नवीन प्रकारची चाके करून पाहिजे होती. त्यांना त्या चाकांवर रबरी धावा लावून हव्या होत्या. कोझीरने रबरी धावा बसवून चाके बनविली नव्हतीच. त्यामुळे त्याला हे सारे विचित्र वाटले. रोज संध्याकाळी रबरी धावांची चाके कशी बनवायची याबद्दल तो चर्चा करीत बसे. ' अहो, रबरी धावा कधी ऐकल्या होत्या कोणी ? बिचारा ख्रिस्त आणि त्याचे शिष्य तर पायीपायीच जात. आता लोकांना लोखंडी धावा असलेल्या चाकांच्या गाड्या नकोशा झाल्या आहेत. '

कालिनासाहेब त्याच्यावर गरम होत असत, ' तुझी तरी कमाल आहे बाबा. आगगाड्या आणि मोटारी पाहिल्या आहेस का कधी ? तुझा येशू ख्रिस्त गेला असेल पायी, त्याला अडाण्याला ही सुधारणा माहीत नसेल, किंवा असेल तो असाच कोणी लफंगा. त्याला कोणी गाडीत बस म्हटले असते तर तो नक्कीच चालत गेला नसता. तुझ्यासारख्याला हे मूर्खासारखे बोलणे शोभत नाही.'

कोझीर बिचारा कालिनासाहेबांच्या व्याख्यानाने शरमिंदा होई. स्वतःशीच तो पुटपुटे–' देवाच्या दयेने मला रबरी धावेचे एक चाक तरी पहायला मिळेल का ? मिळाले तर फार बरे होईल. त्याला आस किती असतात ते तरी कळेल. '

' अरे, पण तू त्या कामगार शेतकरी देखरेख खात्यात स्वतः जाऊन पाहून ये. जा. '

' काय साहेब, मी एवढा म्हातारा माणूस कुठं जाऊ तिथं ?'

जुलै महिन्यात चेरनेन्कोच्या मनात आमच्या मुलांना काही कार्यक्रम दाखवून करमणूक करायची इच्छा झाली. ते म्हणाले, ' आपल्याकडे थिएटरमधील चांगल्या नर्तकी आल्या आहेत. त्या छान कार्यक्रम करतील. एखाद्या संध्याकाळी त्यांचा कार्यक्रम ठेवा. आपल्या मुलांची करमणूकही होईल. '

' तसं झालं तर फारच छान होईल, ' मी म्हटले.

' एक गोष्ट लक्षात ठेवा. त्यांना नीट वागणूक द्या हो. नाही तर तुमची ही उनाड कार्टी त्यांना घाबरवून सोडतील. त्यांना आणायची काय व्यवस्था कराल ?'

' आमची बग्गी पाठवून देऊ त्यांना आणायला. '

' कसली तुमची बग्गी ? ती नाही चालणार. असे करा. तुमचे घोडे पाठवा आणि आमच्या गाडीतून त्या येतील. रस्त्यावर एखादा गार्ड ठेवा हं. कारण त्यांना कोणीही पळवील. त्या फारच छान आहेत! '

अखेर एक दिवस त्या नर्तकी येऊन थडकल्या. त्या नुसत्या भीतीने चुरमार झाल्या होत्या. ब्रातचिन्को त्यांना सारखा धीर देत होता, ' घाबरता कशाला ?

तुमच्याजवळ चोरण्यासारखं काही नाही. थंडीचे दिवस असते तर तुमचे कोट कदाचित कोणी चोरले असते.'

भरीत भर म्हणजे आमच्या गार्डने झाडीतून एकाएकी डोकावून पाहिले आणि त्या बाया मुर्च्छितच झाल्या. कॉलनीत आल्याबरोबर प्रथम त्यांना औषध द्यावे लागले.

कार्यक्रम कसा तरी झाला; पण त्यांचे नृत्य अगदीच सुमार झाले. आमच्या पोरांना तर बिलकुल आवडले नाही. त्यातली एक नर्तकी अगदी तरूण होती. तिने तर दिवसभर कॉलनीत आपल्या उघड्या पाठीचे प्रदर्शन केले व साऱ्यांशी फटकून वागली. दुसरी जरा मोठी होती. ती आमच्याकडे सारखी भेदरलेल्या नजरेने बघायची. ब्रातचिन्कोला त्याची फार चीड आली. तो सर्वांना उद्देशून म्हणाला, 'घोड्यांना उगाचच इकडून तिकडे दोन वेळा दौडवलं. असली हजार पात्रं मी शहरातून आणली असती!'

'अरे, पण तुझी ती पात्रं नाचू शकली नसती,' झादारोव म्हणाला.

'अरे जा रे, कोण म्हणतं असं?'

एकातेरीना पियानो वाजवायला बसली होती. तो पियानो आमच्या डॉरमिटरीत तसाच धूळ खात पडून होता. तिला तशी फारशी सवय नव्हती व बॅले संगीत वाजवायची तर सवय नव्हतीच. त्या बायांना जरा चूक सुधारून घ्यायची अक्कल नव्हती. शिवाय त्यांना दुसऱ्या कोठल्या कार्यक्रमाला जायची पण फार घाई झाली होती. कसाबसा एकदाचा कार्यक्रम संपला.

रात्री कार्यक्रम संपल्यावर गाडी जुंपण्याचे काम चालू होते. ब्रातचिन्कोची कुरबुर सारखी चालूच होती. त्या बायांना आपण वेळेवर पोचणार नाही याची खात्री होती. त्यामुळे त्या अगदी हिरमुसल्या झाल्या होत्या. त्यांना आमच्या कॉलनीबद्दल नक्कीच तिटकारा वाटला असेल. त्यांचे कौतुक न करणारी आमची मुले, तसेच हे अनोखे वातावरण यामुळे त्या अगदी बुजून गेल्या होत्या व रडकुंडीला आल्या होत्या. त्यातच सारोका गाडीवानाच्या जागी बसून राहिला होता, व 'आपण गाडी चालवणार नाही,' असे मधूनमधून बडबडत होता.

त्यावरून ब्रातचिन्को चिडला व बाहेरचे पाहुणे आहेत, त्यांच्या देखत बोलू नये याचे भानही त्याला राहिले नाही. तो सारोकावर खेकसला, 'तुला काय वाटतं? तू डायव्हर आहेस का नर्तकी आहेस? जाणार नाही म्हणजे काय? चल मुकाट्यानं!'

शेवटी एकदाचा सारोका निघाला. घोड्यांचा लगाम खेचला गेला व गाडी हलली. त्या नर्तकींना हायसे वाटले. सारोकाच्या खांद्यावरची बंदूक पाहून त्या

घाबरल्या. गाडी हलली, पण पुन्हा थांबली. ब्रातचिन्को परत ओरडला, ' थांब जरा, अरे काय गाडी जुंपलीय, अनेकदा सांगितलं असेल तुला की, फाल्कन नेहमी आपल्या उजव्या बाजूला व रेड डाव्या बाजूला ठेव म्हणून. परत नीट जुंप त्यांना ! '

सारोकाने सावकाशपणे बंदूक काढून ती त्या नर्तकींच्या पायाजवळ ठेवली. मुसमुस रडण्याचा बारीक आवाज ऐकू येऊ लागला.

माझ्यामागे काराबानोव उभा होता. तो म्हणाला, ' झालं का यांचं रडणं सुरु ? मला वाटलं होतं की, कदाचित् त्या आमच्यासमोर रडणार नाहीत; पण आमच्या पोरांनी तेही त्यांना करायला लावलं.'

आणखी पाच मिनिटांनी गाडी पुन्हा सुरू झाली. आम्ही आमचे तर हात वर करून सैनिकी पद्धतीनें त्यांना निरोप दिला. प्रतिसाद मिळणार नाही याबद्दल आमची खात्री होती. त्या खडबडीत रस्त्यावर रबरी धावा असूनसुद्धा हिसके बसत होते. गाडी वेग घेणार इतक्यात ' थांबा, कृपा करून थांबा ! ' असं ओरडत आमच्या मागून कोणी तरी धावत आला. सारोकाने लगाम खेचला. त्या धक्क्यामुळे एक नर्तकी सीटवरून खाली घसरली. ' मी अजिबात विसरलो हो ! कृपा करून मला त्या चाकांचे आस मोजू द्या ! '

ही व्यक्ती म्हणजे दुसरी तिसरी कोणी नसून आमचा कोझीरच होता. तो खाली वाकून चाके तपासू लागला. गाडीतून रडण्याचा आवाज आता मोठ्यानं येऊ लागला होता.

' कोझीरबाबा, तुमची धन्य आहे. आता बाजूला व्हा ! ' असें म्हणून काराबानोवने कोझीरला बाजूला व्हायला सांगितले. आता मात्र हद्द झाली. मी शेवटी रागाने सारोकाला ' गाडी सुरू कर,' म्हणून हुकूम केला व सारोकाने फाल्कनवर चाबूक हाणला. गाडी एकदाची चालू झाली. मुलांनी मोठ्याने हसायला सुरुवात केली. काराबानोवला तर हसता हसता दम लागला. ब्रातचिन्कोसुद्धा मनापासून हसला.

' त्यांना रस्त्यावर दरोडेखोरांनी थांबवावं, म्हणजे आणखी गंमत येईल. मग त्यांचा कार्यक्रम तिथंच संपेल ! '

कोझीर तिथे उभा राहून पहात होता. त्याला मुलांच्या हसण्याचे कारण समजेना व चाकांचा आस का मोजू दिला नाही तेही समजेना !

या साऱ्या गडबडीत सहा आठवडे केव्हा संपले ते कळलेच नाही. तो पुरवठा-अधिकारी बोलल्याप्रमाणे येऊन थडकला.

त्याने घोड्यांची विचारपूस केली, ' काय, आमचे घोडे कसे काय आहेत ?'

' ते सारे जिवंत आहेत ?'

'ते परत कधी करता ?' असे विचारताच ब्रातचिन्कोचा चेहरा एकदम उतरला. तो म्हणाला,

'त्यांना परत पाठवा म्हणता ? त्यांना परत पाठविलं तर इथं काम कोण करील ?'

' महाशय आपण तसं कंत्राट केलं आहे म्हटलं आणि गहू केव्हा देता आम्हाला?'

' गहू अजून शेतातच उभा आहे. अजून कापणी-मळणी सगळंच व्हायचंय !'

' त्या चाकांचं काय झालं ?'

' कसली घेऊन बसलात चाकं ? अहो, आमच्या लोहाराला किती आस लागतात व किती अंतरावर ते बसवायचे तेच अजून कळलं नाही !'

पुरवठाअधिकारी स्वतःला फार मोठे समजत होते. ' कंत्राटाप्रमाणे आजपासून रोज १० पौंड गहू तुम्ही शिक्षा म्हणून द्यायला हवेत,' असे दिमाखाने सांगून ते निघून गेले.

त्यांची गाडी गेल्याच्या दिशेकडे पहात ब्रातचिन्को रागाने म्हणाला, ' हलकट आहे नुसता !'

या कंत्राटाच्या भानगडीमुळे आम्ही अगदी त्रासून गेलो. आम्हाला घोडे तर हवे होतेच; पण त्या बदल्यात सारे पीक त्यांना द्यायला कसे जमणार होते ?

कालिनासाहेब नेहमीप्रमाणे गुरगुरत होते, ' या चोरांना मी बिलकूल गहू देणार नाही ! म्हणे महिन्याला १५ मण. आता प्रत्येक दिवशी १० पौंड याप्रमाणे मागणी करायला यांच्या बापाचं काय जातं ? या चोरांना एक दाणाही मी देणार नाही; त्यांना कागदावर आकडेमोड करणे सोपं असतं; पण प्रत्यक्षात इथं येऊन बघा म्हणावं. यांना घोडेही द्या आणि धान्यही द्या ! काहीही मिळणार नाही ! त्यांना म्हणावं कुठूनही मिळवा; पण आमच्या उत्पन्नातला एक दाणाही मिळणार नाही !'

पोरेही त्या कंत्राटाबद्दल चिडली होती, ' पीक उभं वाळलं तरी चालेल; पण यांना काहीएक द्यायचं नाही. पाहिजे तर त्यांना कापणी व मळणी करू दे !'

ब्रातचिन्कोने या प्रश्नांची मिळवणी खालीलप्रमाणे केली, ' घोडे मिळणार नाहीत. त्यांना गहू, राय, बटाटे सारं पाहिजे तरी घेऊन जाऊ दे! '

जुलै महिना उजाडला. पोरं शेतातले तण उपटीत होती. कालिनासाहेबांची कुरबूर चालू झाली.

' या मुलांना अजून नीट गवत उपटता येत नाही. अजून केवढं तरी काम राहिलंय. आपण राय सात एकरांत गहू आठ एकरांत, पेरलाय शिवाय मका व ओट ही पण तयार व्हायची आहेत. आपल्याला एक यंत्र हवंच!'

'ते कसं शक्य आहे, कालिनासाहेब ? पैसे कोठून आणायचे? '

'तेही खरंच आहे. पूर्वी हार्वेस्टर दोन ते अडीचशे रुपयांना मिळे ! '

'ठीक आहे. हार्वेस्टर नको रीपर आणा! '

संध्याकाळी त्यांनी एक कणीस चोळून दाणे आणले. 'आता मात्र आपल्याला दोन दिवसांच्या आत कापणी संपवायलाच हवी. आता थांबून चालणार नाही! '

या वेळेला नव्या पिकाच्या स्वागताचा समारंभ आपण अवश्य करायचा असे आम्ही ठरवले. अनेक लोकांना आम्ही आमंत्रणे पाठवली. पटांगणात पाना-फुलांच्या माळा लावण्यात आल्या. पताका व कमानी उभारण्यात आल्या; पण कालिनासाहेबांची भुणभुण चालूच होती, 'आपण डोळ्यांदेखत पिकाचा नाश करणार. आपण पाखरांची धन करणार! '

आपल्या खुरप्यांना धार लावायचे काम जोरात चालू ठेवले होते व कालिना साहेबांची ते समजूतही काढीत होते, 'नाही साहेब, आपण आपल्या जुन्या पद्धतीनं अगदी चांगलं करू, समजलं ? हे मुझिक करतात त्यापेक्षाही जास्त चांगल्या तऱ्हेनं करू शकू.' आठ मुलांची या कामगिरीवर नेमणूक केली होती.

समारंभाच्या दिवशी पहाटे ब्रातचिन्कोने मला भलतेच लवकर उठवले. 'एक म्हातारा कापणीचं यंत्र घेऊन आलाय आणि तो विचारतोय की, तुम्ही ते विकत घेता का ? '

'त्याला जायला सांग. अरे पैसे कुठले आणायचे ? आपली परिस्थिती तुला माहीत नाही का ? आपण कसंबसं भागवतो ! '

'नाही आन्तोन, तो म्हणतो, काही तरी बदलीला द्यावं. ते यंत्र घ्या व त्याला बदल्यात घोडा हवाय ! '

मी कपडे करून खाली गेलो. खरोखरच तिथे कापणीचे यंत्र पटांगणात ठेवलेले दिसले. नुकताच रंग वगैरे लावलेला असावा. सारी मुले त्याच्याभोवती गोळा झालेली होती. कालिनासाहेब आळीपाळीने जरा रागीट दृष्टीने माझ्याकडे, त्या यंत्राकडे व त्याच्या मालकाकडे पहात होते.

'ह्याला कोणी बोलावलं इथं ? हा काय आपली गंमत करायला आलाय ?'

यंत्राचा मालक चांगला भला माणूस दिसला. त्याने छानपैकी दाढी ठेवली होती. घोड्यांना सोडून माझ्याकडे आला.

'का हो महाशय, तुम्ही हे का विकत आहात ? '

'मला माझ्या पोराचं लग्न करायचंय. माझ्याकडे दोन यंत्रे आहेत. मला एक ठेवणार व हे दुसरं विकणार ! माझ्या मुलाला मला लग्नात घोडा द्यायचाय ! '

काराबानोव माझ्यामागे उभा होता. तो माझ्या कानात कुजबुजला, 'आन्तोन हा खोटं बोलतोय. मी याला ओळखतो ! '

त्याने म्हाताऱ्याला विचारले, ' तुम्ही स्तारात्स्नेवोये गावातले आहात का ?'

' अगदी बरोबर आणि तू रे कोण ? पानासचा मुलगा सेमियान काराबानोव तर नव्हे ? '

' अर्थातच तोच मी ! म्हणजे तुम्ही आमेलचेन्को खरं ना ? तुमच्या दोन यंत्रां-पैकी एक सरकार ताब्यात घेईल अशी भीती वाटते तुम्हाला, होय की नाही ? '

' थोडंसं ते खरं आहे; पण मला खरोखर माझ्या मुलाचं लग्न करायचंय.'

' मला वाटतं, तुमचा मुलगा दरोडेखोरांच्या टोळीत आहे ! '

' नाही रे बाबा, तसं नाही हं. भलतंसलतं बोलू नकोस !'

सेमियानने वाटाघाटीचे काम आपल्या अंगावर घेतले. बराच वेळ ते दोघे कुजबुजत राहिले. मधूनच एकमेकांच्या पाठीवर थापा मारीत होते. सेमियान अगदी कसलेल्या मुरब्बी शेतकऱ्याप्रमाणे दिसत होता व त्या म्हाताऱ्यालाही सेमि-यानच्या हुशारीबद्दल आदर वाटत असलेला दिसला.

अर्ध्या तासानंतर मी, ब्रातचिन्को, बुरुन, झादारोव व कालिनासाहेब आपाप-सात चर्चा करीत होतो. बाकीची मुले कौतुकाने त्या यंत्राकडे पहात होती. जणू काही अशी यंत्रे व ती बाळगणारे लोकही असतात याचे त्यांना आश्चर्यच वाटत असावे.

सेमियानने थोडक्यात म्हाताऱ्याची बाजू सांगितली. ' त्याच्या स्तारात्स्नेवोये गावाला शेतकऱ्यांच्या सामानाची झडती व्हावयाची आहे व कदाचित हे यंत्र-बदल्यात काहीच न देता – तो गमावून बसेल. त्याला लग्न करायचंय व घोडा घेतला तर काही तो जप्त होणार नाही ! '

' खरं खोटं त्याचं तोच जाणे. आपल्याला काय करायचंय ? पण हे यंत्र आपण घालवता कामा नये. आजच आपण त्याचं उद्घाटन करू या ! ' झादारो-वने जाहीर केले.

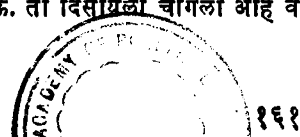
' अरे पण कुठला घोडा द्यायचा ? लॅंडी व बॅंडिट कुचकामी आहेत !'

' रेड देऊन टाकू,' असे काराबानोवचे म्हणणे पडले.

झादारोव म्हणाला, ' चला रेड देऊन टाकू. त्याच्या बदल्यात एवढं यंत्र मिळतंय ! '

त्याबरोबर ब्रातचिन्को चिडला, ' रेडला का म्हणून द्यायचं ? '

काराबानोव मध्ये पडला व म्हणाला ' भलतंच, रेडला कसं द्यायचं बाबा ? तोच एक चांगला घोडा आहे. आपण लायन देऊ. तो दिसायला चांगला आहे व दौड करायला पण चांगला आहे. '

सेमियानने संमतीदाखल कालिनासाहेबांकडे पाहिले. कालिना तावातावाने उठत म्हणाला,

'मला असल्या उठाठेवी करायला वेळ नाही!' असे म्हणून तो आपल्या खोलीकडे गेला.

कालिनाच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहून सेमियानने डोळे मिचकावले. तो म्हणाला, 'आन्तोन, नाही म्हणू नका. सारं काही ठीक होईल; पण हे यंत्र घ्याच! पैसे कसेही करून आपण फेडू शकू!'

'अरे, ते घोड्याचे मालक आपल्याला तुरुंगात टाकतील!'

'तुम्हाला काय म्हणून तुरुंगात टाकतील? शेवटी हे यंत्र घोड्यांपेक्षा जास्त उपयोगी आहे. त्यातूनही घोड्यांऐवजी ते यंत्र नेतील. त्यांचा तोटा होणार नाही. आपण आपलं कापणी–मळणीचं काम करून घेऊ. नाही तरी तो लायन चांगला नाहीच आहे.'

मुलांनी माझ्याकडे जळजळीत नजरेने पाहिले.

यावर झादारोव सहेतुक हसला, 'खरंच छान कल्पना आहे.' बुरुन काहीच बोलला नाही. तो नुसताच हातात रायचा तण धरून एकीकडे चघळत हसत होता.

ब्रातचिन्को मात्र खूष झाला. त्याचे डोळे आनंदाने चकाकले. 'खरंच, त्या कामगार–किसान देखरेखखात्याला आपण घोड्यांऐवजी त्यांच्या गाडीला जुंपायला एक यंत्र देणार. खरा विनोद हं!'

सारी मुले माझ्याकडे आशेने पहात होती.

'असंच करा आन्तोन, तुम्हाला फार तर तुरुंगात टाकतील; पण फार नाही– एखादा आठवडाच!'

आता मात्र बुरुन गंभीरपणे म्हणाला, 'काही झालं तरी तो घोडा आपल्याला द्यायलाच हवा. आपण जर ही अदलाबदल केली नाही तर सारेजण आपल्याला मूर्खात काढतील. ते कामगार–किसान देखरेखखात्याचे लोक पण!'

मी बुरुनकडे वळून घोडा आणून द्यायला सांगितले. ब्रातचिन्को व बाकी सारे पागेकडे धावले. यंत्राचा मालक घोडा पाहून खूष झाला. कालिना मला म्हणाले, 'तुमचं काय डोकं फिरलंय? ते पीक आणि कॉलनी खड्डयात जाऊ दे! तुम्ही आपली मान फुकट अडकवून घेतली.'

'अरे, जाऊ दे कालिना, आपल्याला कापणी–मळणीला यंत्र मिळालं. पुढचं पुढं पाहू.'

एका तासाने तो यंत्राचा मालक लायन घोड्याला घेऊन निघून गेला.

त्यानंतर दोन तासांनी चेरनेन्कोसाहेब आमच्या ठरलेल्या समारंभासाठी हजर झाले. त्यांनी ते यंत्र पाहिले व म्हणाले, 'अरे वा ! हे कुठून पैदा केलेत तुम्ही लोकांनी ?'

सगळी मुले गप्प झाली. मी पण चाचरतच चेरनेन्कोला म्हटले, 'असंच मिळालं.'

ब्रातचिन्कोने टाळ्या वाजवून थोड्याशा उड्या मारल्या. तो पुढे येऊन चेरनेन्कोना म्हणाला, 'कसं का असेना. आज आम्हाला ते मिळालंय खरं. तुम्हीच त्याचं उद्घाटन करा बरं !'

'मी करू म्हणता ? ठीक आहे. जुन्या आठवणी परत ताज्या होतील.'

मुले चेरनेन्कोबरोबर यंत्राची साफसफाई वगैरे करीत राहिली. या सगळ्या क्रिया झाल्यावर चेरनेन्को त्यावर चढला व त्याने ते चालू केले. काराबानोव टाळ्या पिटीत म्हणाला,

'यंत्राचा खरा मालक चालवतोय !'

इतक्यात कामगार–किसान खात्याचा तो पुरवठा अधिकारी आला. तो लायन घोड्याची चौकशी करीत सगळीकडे फिरला.

'लायन कुठं दिसत नाही ?'

ब्रातचिन्कोने त्याला नव्या कॉलनीच्या दिशेने बोट दाखवले, 'चांगला सुखरुप आहे. उद्यापासून आम्ही तिकडे कापणीला सुरुवात करणार आहोत. म्हणून त्याला आम्ही विश्रांती द्यायचं ठरवलंय.'

मुलांनी चेरनेन्कोला अगदी जेवणाच्या टेबलाच्या मुख्य पाहुण्याच्या जागी बसवले. त्याच्यापुढे सारे खाद्यपदार्थ ठेवले व त्याला बोलण्यात गुंतवून ठेवले.

'तुम्ही कापणीयंत्र घेतलंत हे बरं झालं एका अर्थी !'

'बरोबर केलं ना आम्ही ?' मुलांनी विचारले. 'आम्ही बरोबर केलं याच्याशी तुम्ही सहमत आहात तर !'

'अगदी बरोबर.'

'बरं. आता सांगा की घोडा चांगला की कापणीयंत्र चांगलं !' ब्रातचिन्कोने डोळे मिचकावीत विचारलं.

'ते गरजेप्रमाणे ठरवावं लागेल. दुसरं असं की, कुठचा घोडा चांगला ? समजा, आमच्या लायनसारखा तो असला तर ?'

तो पुरवठाअधिकारी, चेरनेन्को व ब्राटचिन्कोचे बोलणे कान देऊन ऐकत राहिला. इतक्यात काराबानोव मोठ्याने हसला. त्याला हसू आवरेना म्हणून त्याने

टेबलाखाली तोंड लपविले. सारेजणच हसू लागले. पुरवठाअधिकारी कावरेबावरे होऊन बघू लागले. चेरनेन्कोला या साऱ्याचा अर्थ समजेना.

'लायनचं काही झालं का ?' त्यांनी विचारले

मी शक्यतो गंभीरपणे सांगितले, 'आजच–आता आम्ही लायनला देऊन त्या बदल्यात हे यंत्र घेतलं.'

पुरवठा अधिकारी खुर्चीत कोलमडला. चेरनेन्को 'आ' वासून माझ्याकडे बघतच राहिला. पुरवठा अधिकाऱ्याकडे वळून तो म्हणाला, 'वा ! कापणीयंत्राच्या बदल्यात घोडा दिला !'

तो पुरवठा अधिकारी परत आपल्या खुर्चीतून उठला व गरजला, 'ही म्हणजे चक्क फसवणूक झाली. याला गुंडगिरी व खोडसाळपणा म्हणतात !'

एवढ्यात चेरनेन्को मजेदारपणाने हसला, 'अरे चोरांनो, तुम्ही खरोखरच का असं केलंत आणि आम्ही हे कापणीयंत्र घेऊन काय करणार रे ?'

'आपल्याजवळ आपलं कंत्राट तर आहेच. पाचपट नुकसानभरपाई घेऊ !' पुरवठा अधिकारी संतापून म्हणाला.

त्यावर चेरनेन्को म्हणाला, 'तुम्ही तसं काहीही करू शकत नाही हं !'

'काही करायचं नाही म्हणजे काय ?'

'होय. मी सांगतो म्हणून करायचं नाही आणि जास्त काही बोलू नकोस अरे, त्यांना कापणी करायचीय. त्यांचं धान्य हे तुमच्या पाचपट शिक्षेपेक्षा जास्त महत्त्वाचं आहे. सगळ्यात कौतुकाची गोष्ट म्हणजे असं करताना त्यांना तुझी किंवा माझी जराही भीती वाटली नाही. त्यांना केलं ते योग्य केलं असा त्यांना भरपूर विश्वास आहे. आता हे यंत्र आपण त्यांना समारंभानं बहाल करू.'

या सगळ्यामुळे आनंदित होऊन पोरांनी चेरनेन्कोला उचलून एक-दोन वेळा हवेत उठवले. शेवटी तो एकदाचा कपडे सारखे करीत आपल्या पायांवर उभा राहिला.

ब्रातचिन्को त्याच्याजवळ जाऊन हळूच म्हणाला, 'साहेब, मेरी आणि फाल्कनचं काय ? ते आम्ही परत करायचे ?

'अर्थातच. त्यांचा मोठा प्रश्नच आहे.'

ब्रातचिन्कोने पुरवठा अधिकाऱ्याकडे पाहिले तेव्हा तो गुरगुरला, 'होय, ते परत करायचेत.'

'मी परत करणार नाही !' असे ब्रातचिन्कोने निर्धाराने सांगितले. चेरनेन्कोने यावर रागाने बजावले, 'आता तुमच्याकडे कापणीयंत्र आहे, तेव्हा घोडे परत केलेच पाहिजेत !'

'तुमचं ते कापणीयंत्र तुम्हालाच लखलाभ होवो. त्याला काय आम्ही काराबानोव्हला जोडायचा काय ?' असे म्हणून ब्रातचिन्को रागारागाने टेबलाकडे वळला.

चेरनेन्को स्तंभितच झाला. तो म्हणाला,

'काय पण विलक्षण कार्टी आहेत !'

सगळीकडेच शांतता पसरली.

चेरनेन्को पुरवठा अधिकाऱ्याकडे पहात म्हणाला, 'आपण दोघांनी आपल्याला भलत्याच कोड्यात अडकवून घेतलंय. ते घोडे आता आपल्याला हप्तेबंदीनं ह्यांनाच विकले पाहिजेत.'

'पाणचट कार्टी आहेत झालं. तरीही ती चांगली आहेत. तुमचा तो रागवणारा मुलगा कुठं आहे रे ?'

ब्रातचिन्को गवताच्या ढिगाऱ्याखाली पडून राहिला होता. चेरनेन्को त्याच्याजवळ जाऊन म्हणाला,

'अरे, आम्ही ते घोडे तुला विकत दिलेत बरं का !'

'फार महाग नाही ना पडणार ?' असे ब्रातचिन्कोने विचारले.

'नाही, नाही सवडीनं पैसे द्या !'

'तुम्ही तसे चांगले हुशार आहात हं !' ब्रातचिन्को म्हणाला.

'मलाही तसंच वाटतं,' चेरनेन्को म्हणाला.

'तुमच्या पुरवठा अधिकाऱ्यापेक्षा खचितच जास्त हुशार आहात.' ब्रातचिन्को म्हणाला.

२१

भयंकर माणूस

उन्हाळ्यात संध्याकाळी फारच चांगली हवा पडायची. संधिप्रकाशात आकाशात निरनिराळे रंग दिसायचे. जंगलाच्या पार्श्वभूमीवर ते फारच छान दिसायचे. वाफ्यांच्या कडेने लावलेल्या झाडीवरील सूर्यफुले जणू एका ओळीत बसून दिवसभराच्या श्रमाने दमून विश्रांती घेत आहेत असे वाटत असे. तळ्याचा खोलगट उतार संध्याकाळच्या प्रकाशात तळ्यातच बुडून गेल्यासारखा भासत असे. काही लोक आपल्या घराच्या अंगणात बसून गप्पा मारीत असत. त्यांचे आवाज मधून मधून ऐकायला येत; परंतु कोण कोण व कितीजण बोलत आहेत याचा अंदाज करता येत नसे.

अंधार होत चालला की लांबचे काही ओळखू येत नसे व कोणतीही वस्तू एकमेकापासून वेगळी दिसत नसे. कॉलनीमध्ये एकदम सुनसुनाट होत असे. ही सारी मुले जातात तरी कोठे, असा प्रश्न पडत असे. एखादी चक्कर जर कॉलनीत टाकली तर मुलांचे घोळके काही ठिकाणी दिसत. कोणी घोड्यांच्या पागेत चार-पाचजण भिंतीला टेकून काही तरी चर्चा करताना आढळत. तसेच बेकरीमध्ये बराच घोळका असे. कारण थोड्याच वेळात पाव भाजून हातात मिळण्याची वेळ होई. रात्रीच्या जेवणाच्या ड्यूटीवर असलेली मुले तिथेच बाकावर बसून खालच्या आवाजात बोलत असलेली दिसत. कोणी विहिरीवर पाणी भरण्यासाठी आलेले आढळत. विहिर हे प्रासंगिक भेटीचे ठिकाण असे. दुसरा कोणी तिथून जाताना

हटकल्यामुळे बोलायला थांबे. कोणी एखादा कोणाला तरी शोधायच्या निमित्ताने आलेला असे. पाणी न्यायचे सारेच विसरत व दुसरेच काही तरी फालतू आणि निरुपयोगी लक्षात ठेवून तिथे येत; परंतु काही असले तरी अशा रम्य संध्याकाळी फालतू गोष्टी येतीलच कशा ?

कॉलनीच्या दुसऱ्या टोकाला तळयाच्या बाजूला थोडा उतार आहे. त्यावर काही छोटी मंडळी घोळका करून एखाद्या झुडपाजवळ बसलेली दिसत व त्या ठिकाणी मिटयागिन काही तरी करीत असे.

सकाळी लोक चर्चमध्ये येत, इकडे-तिकडे पहात व त्या वेळी त्यांना एकही पाद्री दिसत नसे.

'काय झालं असेल ? एकही पाद्री कसा दिसत नाही ?' असे लोकांनी विचारले तर रखवालदार सांगायचा, 'तुम्हाला माहीत आहे का, भुताटकीनं तुमच्या पाद्र्यांना दलदलीत नेऊन टाकलं असलं पाहिजे !'

लोक विचारीत, 'अरे, चारीच्या चारी पाद्र्यांना कसं टाकतील ?' त्यावर तो म्हणे, 'इथं एकही नाही, म्हणजे त्यांना सर्वांनाच रात्रीच्या वेळी नेऊन टाकलं असलं पाहिजे !'

आजूबाजूला लपून बसलेली मुले हे ऐकून खिदळत असत. त्यातल्या त्यात आमच्या तोस्काला भुताटकीपेक्षा त्या रखवालदाराच्या मूर्खपणाची मौज वाटा-यची. एका रात्रीत चारी पाद्र्यांना कसे नेले असेल याची तो कल्पना करायचा. तेही साधेसुधे नव्हेत, तर चांगले गलेलठ्ठ असलेले !

आजूबाजूच्या झुडपांमधून मुलांच्या व मुलींच्या हसण्या-खिदळण्याचे आवाज येत असत. आमच्या ओल्या हारोन्वाला बुरुन खूप चिडवायचा. एकटी ओल्याच नव्हे तर सगळयाच मुली जोराने हसायच्या. मग बुरुन त्याची चुरगळलेली टोपी हातात घेऊन त्या झाडांच्या मधील जागेत एकदम उभा असलेला दिसे. कधी कधी शेल्यापुतीन त्याच्याजवळ उभा असलेला दिसे. हसावे की नाही, याबद्दल त्याचा अजून निश्चय झालेला दिसत नसे. कारण त्यालाही मुलींच्यावर काही बदला घ्यावयाचा असायचाच.

पण अशा या काव्यमय, शांत, गंभीर वेळाशी मनाने आम्ही समरस होऊ शकत नव्हतो. बहुतेक वेळा कॉलनीचे कोठार किंवा आजूबाजूच्या गावकऱ्यांच्या साठवून ठेवायच्या जागा आणि आमच्या शिक्षकमंडळींच्या खोल्या मुलांच्या कचाटयातून सुटत नसत. अर्थात या बारीकसारीक भुरटया चोऱ्या गेल्या वर्षी-पेक्षा फारच कमी झाल्या होत्या. नवीन येणाऱ्या रंगरूटाने तसा प्रयत्न केलाच तर त्याला लवकरच धडा मिळत असे. हा धडा दोन प्रकारचा असायचा. एक म्हणजे डायरेक्टरकडून-म्हणजेच माझ्याकडून, दुसरा म्हणजे कॉलनीच्या रहिवाश्यांकडून.

हा दुसरा धडा फारच भारी पडत असे. अशा वेळी कॉलनीतली बहुसंख्य मुले त्या अपराध्याचा भयानक समाचार घेत असत. एकदा एक नवा मुलगा एकातेरीना-बाईच्या खोलीत खिडकीतून घुसण्याचा प्रयत्न करीत होता. तेव्हा कॉलनीच्या मुलांनी त्याला एवढा बडवला की, त्याला सोडविताना माझ्या नाकी नऊ आले. रागाच्या भरात त्यांनी मला तिथून जाण्यास सांगायलाही कमी केले नाही !

या वर्षीच्या उन्हाळयात कुझ्मा लेशी नाकाचा नवीन मुलगा कॉलनीत भरती झाला. तो बहुधा जिप्सी असावा. त्याचे काळेभोर मोठे डोळे त्याच्या चेहऱ्यावर उठून दिसत. ते भिरभिरणारे डोळे जणू काही सारखे काही तरी शोधीत असत. त्याच्या शरीराचे बाकीचे अवयव त्याच्या डोळयांची आज्ञा बरोबर पाळीत असत. त्याचे पाय त्याला आपोआप त्या वस्तूच्या जवळ खेचून नेत आणि त्याचे हात ती वस्तू बरोबर उचलीत. त्याची पाठ त्याला कुठेही लपायला वाकून मदत करीत असे. त्याचे कान बारीकसारीक आवाज ऐकायला तरबेज असत; पण या सर्वांत त्याचे डोके कितीसा भाग घेत असे ते कळणे कठीणच होते. नंतर कॉलनीत सर्वांनाच त्याच्या डोक्याची खरी किंमत कळली; पण सुरवातीला मात्र त्याचे डोके म्हणजे त्याच्या शरीराचा एक निकामी भाग आहे, अशीच आमची सर्वांची कल्पना होती.

या लेशीने आम्हा सर्वांना ताप दिला, तितकीच आमची करमणूकही केली. काही तरी भानगड केल्याशिवाय त्याचा एकही दिवस गेला नाही. एकदा डुकराच्या चरबीचा सबंध गठ्ठाच त्याने लांबविला. दुसऱ्या वेळेला साखरच खाल्ली. बेकरी-तून ब्रेड आणताना त्यातलीच थोडीशी खायची असे त्याचे धंदे चालत. आखून दिलेली कामे लेशीने कधीच नीटपणे केली नाहीत. त्याला कोणतेही हत्यार वापरता आले नाही. त्याचे हात हेच जणू काही हत्यार म्हणून तो वापरीत असे. मुलांनी त्याला झोडपून पाहिले. त्यावर हसून उलट त्याने त्यांनाच सांगितले, 'कसं होतं ते माझं मलाच समजत नाही. माझ्या जागी तुम्ही असता तर कदाचित असंच केलं असतंत.'

इतके होऊनही कुझ्मा नेहमी हसतमुख असे. त्याने आपल्या वयाच्या सोळाव्या वर्षापर्यंत बराच अनुभव घेतला होता. पुष्कळ प्रवासही केला होता. पुष्कळ पाहिले होते आणि छोट्या-मोठ्या गुन्ह्यात बऱ्याचदा तुरुंगाची हवाही तो खाऊन आला होता. त्याला लिहिता-वाचता येत असे व तसा तो खिलाडू वृत्तीचा होता. त्याला भीती व संकोच माहीतच नव्हता. तो खोषाक नृत्य चांगले करीत असे.

या त्याच्या गुणांमुळे त्याच्या काही दुर्गुणांकडे मुले दुर्लक्ष करीत. परंतु त्याच्या चोरट्या स्वभावाचा सगळयांनाच त्रास होऊ लागला. शेवटी एकदा याचा

परिणाम म्हणून त्याला फार मोठी किंमत द्यावी लागली. बरेच दिवस त्याला बिछान्यात पडून रहावे लागले. त्याचे असे झाले की, एक दिवस तो बेकरीत घुसला आणि जबर मार खाऊन बाहेर पडला. आमच्या बेकरीचा प्रमुख ग्रेतकोवस्की याला ब्रेड बाहेर काढताना कमी असलेली आढळून येई आणि त्याचे कारण त्याला बरेच दिवस उमजत नव्हते. त्याला बिचाऱ्याला रोजच्या रोज कालिनासाहेबांची बोलणी खावी लागत. भरपूर पीठ देऊनही तयार ब्रेड वजनात नेहमीच कमी भरायचे. बिचारा कोत्स्या याला काही उत्तर देऊ शकत नसे. शेवटी एक दिवस कोत्स्याने एक योजना तयार केली. लेशी त्या जाळ्यात बरोबर पकडला गेला आणि त्याला त्याचा भरपूर प्रसाद मिळाला. परंतु लेशी कसला वस्ताद ! मार खाल्ला ही गोष्ट त्याने लपवून ठेवली. दुसऱ्या दिवशी एकातेरीनाबाईंच्याकडे जाऊन आपल्या जखमेवर औषध लावावे, अशी त्याने विनंती केली. साहजिकच बाईंनी जखम कशी झाली म्हणून विचारले. लेशीने आपण मलबेरी काढायला झाडावर चढलो असताना खाली पडल्यामुळे जखम झाली असे ठोकून दिले. बिचाऱ्या बाईंनी लेशीच्या जखमांना औषध-पाणी वगैरे केले आणि त्याला डॉरमिटरीत नेऊन झोपवला. कोत्स्याने पण या बाबतीत कोणाकडेही उच्चार केला नाही. उलट फावल्या वेळात लेशीच्या जवळ बसून त्याला टॉम सॉयरच्या धाडसी गोष्टींचे पुस्तक तो वाचून दाखवीत असे.

लेशी बरा झाल्यानंतर त्याने झालेली हकीगत स्वतःच हसत हसत सर्वांना सांगितली.

त्यावर काराबानोवने त्याला समजावणीच्या सुरात सांगितले, ' हे बघ कुझ्मा, एवढं झाल्यानंतर माझ्यासारख्यानं चोरी करणं कधीच सोडून दिलं असतं. अशानं एक दिवस जिवानिशी मरशील !'

' खरं सांगू का ? असं का होतं हे मलाही समजत नाही. कदाचित मी सराईत चोर नसेन; पण मी आणखी थोडया वेळा प्रयत्न करून पहाणार आहे. याचीच पुनरावृत्ती झाली तर मी चोरी करणं सोडून देईन ! मी म्हणतो ते बरोबर आहे की नाही ?' असं त्याने विचारले.

' पुन्हा कधी तरी कशाला ? आजच प्रयत्न करून टाक ! तू असल्या कामात हुषार नाहीस !' मी सांगितले.

' असं म्हणता ? पण सेमियान पेत्रोविचनं मला सांगितलं की, तू लोहाराचं काम चांगलं करशील !'

' त्यानं असं सांगितलं ?'

' होय, त्यानं असं सांगितलं; पण मी लोहार खात्यातून दोन नळ चोरले असा त्यानं माझ्यावर आरोप केला आहे !'

'कदाचित ते आत्ताच तुझ्या खिशात असतील !' मी त्याला सांगितले.

लेशी शरमेने काळवंडला. काराबानोवने त्याचा दंड धरून दुसऱ्या हाताने त्याचे खिसे चाचपायला सुरुवात केली. खिशातून हात बाहेर काढून तो ओरडला,

'खरोखरीच आहेत ! झालं, हीच तुझी ठरविलेली पहिली वेळ आणि त्यात तू ठरल्याप्रमाणं हरलास !'

'नशीब माझं !' असे म्हणून त्याने आपले खिसे रिकामे केले.

कॉलनीमध्ये अशा गोष्टी क्वचितच उद्‌भवत असत; परंतु गावातल्या गावकऱ्यांच्या घरांकडे अजूनही आमच्या मुलांचे लक्ष वेधलेले असे. परंतु या चोऱ्या अतिशय पद्धतशीर आणि योजनाबद्ध असत. आमच्यातली मोठी मुलेच या कामामध्ये भाग घेत. बिचारी छोटी मुले या कामातून अजिबात वगळलेली होती. चुकूनमाकून त्यांनी कधी प्रयत्न केलाच तर त्यांना मोठ्यांकडून जबर शिक्षा मिळत असे. आमची मोठी मुले एवढी तरबेज होती की, गावकऱ्यांनासुद्धा त्यांचा संशय घेऊन आमच्याकडे तक्रार करायला येण्याचे धैर्य होत नसे. या सगळ्या भानगडीचे नेतृत्व करणारा दुसरा-तिसरा कोणी नसून आमचा मिट्यागिन होता, याबद्दल माझी पक्की खात्री होती.

मिट्यागिन हा लहानपणापासून चोऱ्या करण्यात वाकबगार होता; परंतु कॉलनीमध्ये तो चोऱ्या करीत नसे. ह्याचे एक कारण म्हणजे तो आपल्या मित्रांना मानीत असे. कॉलनीत चोरी करणे म्हणजे आपल्या दोस्तांना अडचणीत टाकणे ही त्याची पक्की समजूत होती. पण गावकऱ्यांच्या वाडीतून किंवा शहरातल्या बाजारातून चोरी करणे त्याला कधीच चुकीचे वाटले नाही. तो अनेकदा कॉलनीतून रात्रीच्या वेळी नाहीसा होत असे आणि सकाळी न्याहारीला वेळेवर येत नसे. दर रविवारी तो सुट्टी मागायचा आणि रात्री उशीरा कॉलनीत परत यायचा. अशा वेळी त्याच्याजवळ अनेक नव्या वस्तू सापडत असत. या छोट्या छोट्या वस्तू दिलदारपणे आमच्या छोट्या मंडळींना तो वाटून टाकीत असे. त्यामुळे ते सर्व जण त्याच्यावर फार खूष होते. या वस्तू वाटण्यामागचा हेतू तो कधीच सांगत नसे !

मिट्यागिनला माझ्याबद्दल फार आदर होता. या चोरीच्या मामल्याबद्दल आम्हा दोघात कधीच चर्चा झाली नव्हती. चर्चा करून त्याला सुधारणे अशक्यच होते, अशी माझी खात्री होती.

पण एकंदर मिट्यागिनने माझ्या डोक्याला बराच त्रास दिला होता. तो अतिशय हुषार व चाणाक्ष मुलगा होता. त्यामुळे त्याच्या हुशारीबद्दल सर्वांना आदर होता. आपल्या चोरट्या प्रवृत्तीचे काही तरी बहाण्याखाली प्रदर्शन करायचे त्याला बरोबर समजत असे. त्याच्या भोवती सदैव काही मोठ्या मुलांचा घोळका असे आणि हे सर्वजण त्याचा शब्द तत्परतेने झेलीत असत. तसेच मिट्या-

गिनला कॉलनी व शिक्षकमंडळी यांच्याबद्दल असलेला आदरही ती मानत. रात्रीच्या वेळी ही मंडळी काय करीत असत, हे समजणें मोठे कठीण होऊन बसले होते. ते शोधून काढायचे तर त्यांच्यावर टेहळणी करणे किंवा त्यांना बोलावून प्रत्यक्ष चर्चा करणे आवश्यक होते; पण हे दोन्ही मार्ग मला स्वतःला धोक्याचे वाटत होते. त्यामुळे एकंदर कॉलनीच्या शिस्तीला धक्का पोचला असता. मोठ्या मुष्किलीने बसविलेली घडी विस्कटून गेली असती.

मिटचागिनच्या नाहीसे होण्याची बातमी मी जेव्हा जेव्हा ऐकत असे तेव्हा तेव्हा आमच्या मेळाव्यात मी त्याबद्दल कडक शब्दात निर्भत्सना करीत असे. कधी कधी शिक्षाही करीत असे. ऑफिसात त्याला एकट्याला बोलावून खूप रागावत असे; परंतु अशा वेळी मिटचागिन चेहरा कमालीचा शांत ठेवीत असे. कधी कधी लाडिकपणे मला अभिवादन करून स्मितहास्य करून तो जात असे.

कॉलनीचे नाव चांगलं राखण्याबद्दल त्याचा कटाक्ष असे आणि त्याच्या टोळीतला चुकून कोणी सापडला तर तो जराही दया-माया दाखवीत नसे. उलट तो म्हणे, 'मूर्ख आहेत लेकाचे ! सदैव आपल्या जरुरीपेक्षा जास्त खाणारे हे गाढव कुठून उत्पन्न होतात कोण जाणे !'

पण मिटचागिनला अशा परिस्थितीत जास्त दिवस कॉलनीत राहू द्यावे असे मला वाटेना. मी त्याच्या मूर्खपणाला पायबंद घालू शकत नव्हतो हे खरे असले तरी ते मला बोलूनही दाखवता येत नव्हते. त्याच्याबद्दल मला दयाही वाटत असे. त्यालाही कॉलनीत रहाणे प्रशस्त वाटत नसावे; पण कॉलनी सोडून जाणेही त्याच्या जिवावर येत होते. त्याचे सारे मित्र त्याला दुरावले असते. आमची छोटी मंडळी तर त्याला जीव की प्राण करीत !

कॉलनीची काही खंबीर मुले, उदा. काराबानोव, वोल्कोव, वेर्शनेव हेही मिटचागिनच्या सहवासामध्ये बिघडत चालले होते. एकटा बेलुखिनच मिटचागिनला उघड उघड विरोध करीत असे. परंतु मिटचागिन आणि बेलुखिन यांचे वैमनस्य तसे कधी विकोपाला गेले नव्हते. बेलुखिन अनेकदा उघडपणे मिटचागिनच्या चोऱ्यांबद्दल उल्लेख करी. 'मिटचागिन असेपर्यंत कॉलनीतल्या चोऱ्या कधीही संपणार नाहीत !' असे तो उघड उघड बोलून दाखवीत असे. हे ऐकून मिटचागिन मंद स्मित करून ते उडवून लावीत असे.

'अरे बेलुखिन, सारेच सज्जन होऊन कसं भागेल ? आसपास दुर्जन असले तरच सज्जनांचा सज्जनपणा उठून दिसेल. माझ्यामुळेच तुझा सज्जनपणा सिद्ध होतोय हे तू कसं विसरतोस ?'

बेलुखिन चिडून म्हणाला, 'मूर्खासारखा बडबडू नकोस ! माझा मोठेपणा तुझ्यामुळं मला मिळतो काय ?'

'खरं आहे ते', मिट्याागिन आणखी पुस्ती जोडून त्याला म्हणे, 'मी चोरी करतो आणि तू चोरी करीत नाहीस म्हणून तू चांगला ठरतोस! समज कोणीच चोरी केली नाही तर सारेच जण सारखे होतील. मग काय राहिलं? आन्तोन-साहेबांनी माझ्यासारखी काही मुलं कॉलनीत अवश्य ठेवावीत, नाही तर तुझ्या-सारख्यांचा भलेपणा उठून दिसणार नाही!'

'मूर्ख आहेस झालं! जगात अनेक देश असे आहेत की, जिथं चोर अजि-बात नाहीत! मी वाचलेलं आहे. डेन्मार्क, स्वीडन व स्वित्झर्लंड या देशांत कधीही चोऱ्या होत नाहीत!' बेलुखिन म्हणाला.

'हे साफ खोटं आहे!' चाचरत वेर्शनेव म्हणाला, 'तिथंही चोऱ्या होतात; बरं, नसल्या होत तर काय मोठंसं? डेन्मार्क आणि स्वित्झर्लंड हे काही मोठे गाजलेले देश नव्हेत!'

'आपल्या देशाबद्दल काय म्हणणं आहे?'

'आपण आणि आपला देश? आपण केवढा इतिहास घडवला, केवढी मोठी क्रांती केली!'

'पण तुझ्यासारखे नादान लोकच क्रांतीचे शत्रू असतात!' बेलुखिन म्हणाला.

या असल्या वादविवादामुळे काराबानोवचे डोके उठत असे. तो आपल्या बिछान्यातून बाहेर येई व बेलुखिनकडे जळजळीत नजरेने बघत असे. रागारागाने त्याला विचारी, 'मी किंवा मिट्यागिननं थोडीशी ब्रेड काढली तर काय क्रांतीचं नुकसान होणार आहे? तू नुसता ब्रेडची लांबी मोजत बस!'

यावर बेलुखिनही चिडून बोले, 'सोडा त्या ब्रेडच्या तुकड्याची गोष्ट. अरे, तुम्ही सारा वेळ कुठं हात मारायला मिळतो का याचाच विचार करीत असता ते फार वाईट!'

उन्हाळ्याच्या शेवटी शेवटी मिट्यागिन आणि त्याचे सहकारी यांच्या हालचाली जास्तच जोराने चालू झाल्या. आमच्या भागात कलिंगडाची खूप लाग-वड होत असे. यंदाच्या वर्षी तर आजूबाजूच्या शेतकऱ्यांनी चिक्कार कलिंगडं लावली होती.

या कलिंगडाच्या चोऱ्या मधूनमधून चालूच असत. कलिंगडांची चोरी करणे हा काही फार मोठा गुन्हा मानला जात नसे. गावातली पोरं सर्रास कलिं-गडं चोरायचे काम करीत; परंतु या चोऱ्यांबद्दल शेतकरीही कधी फारशी कुरकूर करीत नसत. हजारो कलिंगडे झाली आणि शंभर-दोनशे गेली तरी कोणी कधी फारशी किरकिर करीत नसे. उलट कलिंगडाच्या मोसमात शेतामध्ये झोपडी उभारली जात असे, रखवाली करायला बसणारा माणूसही मुद्दाम आल्या-गेल्याला बोलावून आग्रहाने कलिंगड खायला लावीत असे.

या रखवालदारांपैकी मधूनमधून कोणी तरी येऊन आमच्या मुलांच्या कागाळया करीत असे. 'तुमची मुलं चोऱ्या कशाला करतात? त्यांना म्हणावं, माझ्याकडे या! मी तुम्हाला उत्तमपैकी कलिंगड खायला घालीन!'

मी याचा डॉरमिटरीत एकदा उल्लेख केला. तेव्हा ते आमंत्रण मुलांनी आनंदाने स्वीकारले व रखवालदारांनी दिलेल्या उत्तम उत्तम कलिंगडांचा समाचार घेतला. कलिंगडे खाता खाता पीक-पाण्याच्या गप्पाही चालत. पिशव्या भरून लोक कलिंगडे घरी पण घेऊन जात. पहिल्या दिवशी आलेल्या बोलावण्याला बेलुखिननेच जावे असा बेर्शनेवने आग्रह धरला व इतरांनीही त्याला दुजोरा दिला. त्या दिवशी बेलुखिन कलिंगडांचा भरपूर समाचार घेऊन परत आला. त्याने आल्यावर खाल्लेल्या कलिंगडांची व यजमानांची तोंडभर स्तुती केली.

वेर्शनेव शांतपणाने बेलुखिनचे भाषण ऐकत असता काराबानोव तेथे आला. त्याने बेलुखिनला विचारले,

'काय, कशी काय झाली कलिंगडांची मेजवानी?'

'छानच झाली! आपण आपल्या शेजाऱ्यांशी खरोखरच चांगले संबंध ठेवले पाहिजेत!' बेलुखिन म्हणाला.

'हां, जरूर. तूच एकदा त्यांच्याकडे जा!' असे दोघेही त्याला म्हणाले.

'आपल्याला कोणी बोलावलं तर काही सगळयांनीच तेथे जायचं असतं का? ते फारच वाईट दिसेल. आपण काय थोडेजण आहोत? चांगले साठ॰ जण आहोत!'

दुसऱ्या दिवशीही वेर्शनेवने बेलुखिनलाच जायचा आग्रह केला. बेलुखिनने अगदी मोठेपणाने सांगितले, 'दुसऱ्या कोणाला तरी पाठवा!'

त्यावर वेर्शनेव म्हणाला, 'दुसरा कोणी नको. तूच जा! तू पाहिजे तर कलिंगडं खाऊ नकोस. फक्त गप्पा मारत बस!'

वेर्शनेवचे म्हणणे बेलुखिनला खरे वाटले; पण नुसत्या गप्पा मारण्यास काहीच हरकत नाही, हे त्याला पटले. म्हणजे आपण फक्त खाण्यासाठीच येतो असे रखवालदाराला वाटू नये; परंतु आज त्या म्हाताऱ्या रखवालदाराने बेलुखिनचे अगदी थंड स्वागत केले. आपल्या जाण्याचा हेतू स्पष्ट करण्याची संधी बेलुखिनला मिळाली नाही.

'हे पाहिलंस ना माझ्या हातात काय आहे?' असे म्हणत रखवालदाराने आपल्या हातातल्या बंदुकीकडे बोट दाखवले. 'तू चांगलाच बदमाश दिसतोस! मला इथं गप्पात गुंतवून ठेवलंस आणि तिकडे तुझ्या साऱ्या मित्रांनी माझ्या अर्ध्याअधिक कलिंगडांचा फडशा उडविला. याद राख, मी तुला चांगलाच धडा शिकवीन!'

बेलुखिनला आश्चर्याचा धक्काच बसला. तो कॉलनीत परत आला. रात्री डॉरमिटरीत त्याने झालेली हकीकत जोरजोराने सांगायला सुरुवात केली.

सारी पोरं पांघरूणाच्या आडून हसत होती. मिटचागिनने शांतपणाने त्याला विचारले, 'म्हाताऱ्या रखवालदारानं तुला आपलं वकीलपत्र दिलंय काय ? तू तर त्याच्या घरातच बसून कलिंगडं खाल्लीस. आम्ही तर अजून एकही कलिंगड पाहिलंसुद्धा नाही. त्याची कलिंगडे आम्हीच चोरली याला काय पुरावा आहे ?'

तो म्हातारा रखवालदार माझ्याकडे तक्रार घेऊन आला नाही; परंतु रोजच्या रोज कलिंगडांची खूपशी चोरी होत असावी असे मला खात्रीने वाटत होते.

एके दिवशी सकाळी डॉरमिटरीत संबंध जमिनीवर कलिंगडांच्या बिया पसरलेल्या दिसत होत्या. मी मॉनिटर्सना दम भरला. काही मुलांना शिक्षा केली आणि अशी घाण पुन्हा कधीही रहाता कामा नये, असेही सांगितले. खरोखर काही दिवस डॉरमिटरीत घाण दिसली नाही.

उन्हाळ्यात संध्याकाळच्या वेळी वाऱ्याची झुळूक येत असे. अशा वेळी कॉलनीत हास्याची खसखस पिकलेली ऐकू येई व एकदम सारे वातावरण गंभीर होऊन जात असे.

पाइन आणि मिंट झाडांचा मंद सुवास दरवळत असे. पक्ष्यांचे आवाज मधूनमधून येत असत. रात्रीच्या वेळी कुठून तरी कुत्र्यांचे ओरडणे लांबून ऐकू येई. अशाच एका रात्री मी माझ्या खोली बाहेर व्हरांड्यात उभा होतो. आमचा रात्र-पाळीचा मॉनिटर पहारा करीत होता. त्याने मला सहजच वेळ विचारली. सारे काही शांत होते; पण ही शांतता मला कशीशीच वाटली.

दुसऱ्या दिवशी इवानोविचने एकाएकी मला विचारले, 'घोड्यांना रात्री मोकळं सोडायचा तुम्ही हुकूम दिला काय ? ते चोरीला नाही का जाणार ?'

ब्रातचिन्कोने मध्येच तोंड घातले, 'घोड्यांना काय मोकळी हवा नको मिळायला ?'

मी गप्पच होतो.

दुसऱ्या दिवशी पुन्हा कालिनासाहेबांनी वेगळ्या तऱ्हेने तोच प्रश्न विचारला, 'काय, घोडे आजकाल खिडकीतून वाकून डॉरमिटरीत काय बघत असतात ?'

'तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ मी नाही समजलो.'

'मग तुम्ही स्वतःच जाऊन पहा ना, म्हणजे तुम्हाला काय ते समजेल !'

मी स्वतः पाहून खात्री करून घेतली. त्यांनी सांगितलेले अगदी खरे होते. पब्लिक एज्युकेशन डिपार्टमेंटने त्यांना नकोसा झालेला एक बैल आम्हाला दिला

होता. तो बैल व आमचे घोडे पहाटेच्या वेळी डॉरमिटरीच्या खिडक्यांखाली कशाची तरी वाट बघत उभे होते.

मी तसाच डॉरमिटरीत गेलो आणि मुलांना हा काय प्रकार आहे म्हणून विचारले.

आफ्रिस्को बिछान्यात उठून बसला आणि त्याने हसत हसत ओरडून सांगितले, 'कोणी तरी जा रे आणि त्या घोड्यांना विचारा ते इथे कशासाठी उभे आहेत !'

पांघरुणाच्या खालून मुलांच्या खिदळण्याचे आवाज हळूहळू येत होते.

मिट्यागिन उठून बसत म्हणाला, 'हे असले चौकस घोडे कॉलनीत ठेवणे चुकीचंच आहे. आन्तोनसाहेब, तुमच्या डोक्याला आणखी ही कटकट कशाला ?'

मी ब्रातचिन्कोवर ओरडलो, 'दररोज सकाळी हे घोडे इथे कशासाठी उभे असतात ?'

बेलुखिनने मध्येच सांगितले, 'आन्तोनसाहेब, मी सांगतो. घोड्यांना काहीही इजा होणार नाही ! ब्रातचिन्को दररोज स्वत: हे घोडे इथे आणून सोडत असतो.'

'बस कर तुझी वटवट !' काराबानोव म्हणाला, 'आन्तोन, मी तुम्हाला खरं सांगतो, तुम्ही आम्हाला कलिंगडाच्या बिया व साली डॉरमिटरीत टाकायच्या नाहीत असं सांगितलं होतं; परंतु रोजच कुणाजवळ तरी कलिंगडं असतातच !'

'याचा अर्थ काय ?' मी विचारले.

'म्हणजे कधी कधी आम्हाला म्हातारा रखवालदार कलिंगडं देतो किंवा कोणी तरी शेजारच्या गावातनं कलिंगडं घेऊन येतं आणि मग बिया व साली कोठे फेकणार ? म्हणून आम्ही त्या घोड्यांना त्याची मेजवानी देतो !'

मी काही न बोलता डॉरमिटरीतून बाहेर पडलो. संध्याकाळी जेवणे झाल्यावर मिट्यागिन एक भले मोठे कलिंगड घेऊन माझ्याकडे आला. 'आन्तोनसाहेब, हे खाऊन बघा !'

मी त्याला विचारले, 'कुठून आणलं हे ? ते आणलंस तसंच घेऊन जा ! मला तुम्हा सर्वांना चांगला धडा शिकवायला पाहिजे !'

यावर मिट्यागिन म्हणाला, हे कलिंगड आम्ही चोरुन आणलेलं नाही. म्हाताऱ्या रखवालदारानं ते खास तुमच्यासाठी दिलंय ! ते आम्ही पैसे देऊन विकत आणलंय आणि खरोखरीच तुम्ही आम्हाला जरूर शिक्षा करा. आम्हाला राग येणार नाही !'

'तू ते कलिंगड घेऊन इथून जा !' असे मी त्याला निक्षून सांगितले.

थोड्या वेळाने मुलांचा एक घोळका ते कलिंगड घेऊन परत माझ्या ऑफिसात आला आणि आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे बेलुखिन हा त्यांचा म्होरक्या होता. त्याला बोलताना हसू आवरत नव्हते, तो म्हणाला,

'आन्तोनसाहेब, हे सारे चोर रोज कलिंगडं खातात ! लपवून ठेवण्यात काय हाशील आहे ? ते जाऊ द्या, पण ते कलिंगडं कशी कशी मिळवतात हा मुख्य मुद्दा ! मला ते दररोज कलिंगडं खाऊ घालतात. मला कलिंगडं फार आवडतात हे त्यांना पक्कं माहीत आहे. आपल्या मुलींनासुद्धा कलिंगडं मिळतात आणि फक्त तुम्हालाच ती मिळत नाहीत; हे आम्हाला माहीत आहे. तुमच्या वाट्याला, फक्त या कलिंगडांमुळे वाईटपणा मात्र आला. म्हणून आम्ही सारेजण तुमची क्षमा मागतो आणि तुम्हाला हे कलिंगड खाण्याची विनंती करतो. मी या वेर्शनेवसारखा लुच्चा नाही हे तुम्हाला माहीत आहे. मी हे कलिंगड कामाच्या मोबदल्यात पैसे देऊन विकत आणलंय. इकॉनॉमिक पॉलिटिक्समध्ये सांगितल्याप्रमाणे जास्त किंमत देऊन आणलंय !'

असे म्हणून बेलुखिनने ते कलिंगड माझ्यापुढे ठेवले आणि तो गंभीरपणे बाजूला उभा राहिला.

मिट्यागिनच्या मागून डोकावून बघत वेर्शनेवने बेलुखिनची दुरुस्ती केली, 'एकॉनॉमिक पॉलिटिक्स नव्हे, पोलिटिकल इकॉनॉमी.'

'तेच, तेच !'

'तुम्ही हे कसं विकत घेतलंत ?' मी विचारलं.

काराबानोव पुढे सरसावला. तो बोटे घालून काय काय किंमत दिली ते सांगू लागला, 'हे पहा, त्या म्हाताऱ्या रखवालदाराच्या भांड्याला वेर्शनेवनं दांडा लावून दिला. गुडनं त्याचा बूट दुरुस्त करून दिला व मी अर्धी रात्र त्याच्या शेताची राखण केली.'

'त्या अर्ध्या रात्री तुम्ही किती कलिंगडं पळवली असतील याची मला चांगली कल्पना आहे !'

'अगदी बरोबर' बेलुखिन म्हणाला.

'मी याचं उत्तर देतो. आम्ही त्या म्हाताऱ्या रखवालदाराजवळ अलीकडे दोस्ती केलीय. पण जंगलाच्या पलीकडे कलिंगडाचं आणखी एक शेत आहे. तिथला रखवालदार भयंकर माणूस आहे ! तो केव्हाही मारायला तयार असतो !'

'छान ! तुम्ही तिथेही धाड घालायला सुरुवात केलीत का ?'

'नाही, नाही ! मी तिकडे जात नाही; पण कधीकधी बंदुकीचे आवाज ऐकायला येतात.'

कलिंगडाबद्दल मी मुलांचे आभार मानले.

काही दिवसांनी तो भयंकर माणूस अतिशय विमनस्क मनःस्थितीत माझ्याकडे आला. तो म्हणाला, 'तुम्ही तुमच्या मुलांना काही आळा घालू शकता का? इतके दिवस ही मुलं रात्रीची येऊन चोऱ्या करीत; पण आता दिवसाढवळ्या हे शेतात घुसतात! एकाच्या मागं लागलं तर बाकीचे सुटून जातात!'

मी मुलांना बोलावून सांगितले, 'हे पहा, मी स्वतःच आजपासून कलिंगडांची रखवाली करायला जाणार आहे किंवा कॉलनीच्या खर्चातून मी एक रखवालदार याला देतो.'

मिटघागिन म्हणाला, 'याच्या शब्दावर विश्वास ठेवू नका! हा मनुष्य शेताच्या आसपास जराही कुणाला फिरकू देत नाही!'

'पण तुम्ही तिकडे जाताच कशासाठी? तुमचं काय काम?'

'पण आम्ही कुठं जातो आणि काय करतो याच्याशी या रखवालदाराला काय कर्तव्य आहे?'

एक दिवस बेलुखिन येऊन मला म्हणाला, 'आन्तोन, या साऱ्याचा शेवट काही चांगला होणार नाही! म्हातारा रखवालदार अलीकडे शेतात बसायला घाबरतो. त्यानं आणखी दोघांना आपल्याबरोबर घेतलं आहे. शिवाय त्या साऱ्यांजवळ बंदुका असतात. आपली मुलं तर हट्टाला पेटलेली दिसतात आणि त्या लोकांनी गोळ्या चालवल्या तर काय होईल ते तुम्हीच पहा!'

त्या दिवशी रात्री आमची मुले कलिंगडाच्या शेतात घुसली. त्यांना दिलेल्या जुजबी सैनिकी शिक्षणाचा उपयोग झाला. जवळजवळ अर्धी मुले शेताच्या कडेने पसरली होती. रखवालदारांनी हाळी मारताच मुलांनी त्याला प्रत्युत्तर दिले आणि ती एकदम चाल करून गेली. ते सारे रखवालदार बंदुका तिथेच टाकून जंगलात पळून गेले. काही मुले कलिंगडे तोडून खाली फेकू लागली. काही जणांनी झोपडीला आग लावली. कोणी एक रखवालदार कॉलनीत आला आणि त्याने मला उठवले. मी घाईघाईने त्याच्याबरोबर त्या छोटचाशा लढाईच्या जागी गेलो.

ती संबंध झोपडी पेटत होती. आम्ही शेताच्या रोखाने जात होतो. त्या वेळी बंदुकीचे आवाज ऐकायला आले. काही मुले शेतात आडवी झालेली मला दिसली. मधूनमधून ती मध्येच उभी राहत. शेताच्या उजव्या बाजूला मिटघागिन उभा राहून 'सरळ जाऊ नका!' अशा सूचना देत होता.

'बंदुकांचे आवाज कुठून येत आहेत?' मी त्या म्हाताऱ्या रखवालदाराला विचारले.

त्यावर तो म्हणाला, 'मलाही समजत नाही. झोपडीत तर कोणी नसावं.

बहुधा बंदूक तशीच टाकून ते गेले असावेत आणि बंदुकीच्या गोळ्या आपोआप सुटत असाव्यात !'

थोड्या वेळाने सगळे शांत झाले. मुले कुठल्या कुठे नाहीशी झाली होती. तो म्हातारा रखवालदार आपल्या घरी गेला आणि मी पण कॉलनीत परत आलो. मुले नुसतीच झोपलेली नव्हती तर ती मोठमोठ्याने घोरत होती. असे घोरणे यापूर्वी मी कधीच ऐकले नव्हते !

'हे घोरण्याचं नाटक बस करा आणि सगळेजण उठून बसा !'

पण कोणीही उठण्याचे चिन्ह दिसेना. घोरणे तेवढे थांबवले होते. मी पुन्हा एकदा जोरात उठण्याची सूचना दिली. हळूहळू पांघरुणातून थोडी डोकी बाहेर आली. मिट्यागिन डोळे विस्फारून माझ्याकडे बघत होता. जणू काही झालेच नाही अशा थाटात 'काय झालं ?' असे त्याने मला विचारले; पण काराबानोवला राहवले नाही. तो म्हणाला, 'बस कर मिट्यागिन !'

सारेजण उठून माझ्याभोवती गोळा झाले व थोड्या वेळापूर्वी झालेल्या गोष्टीचे रसभरित वर्णन करू लागले. तारानेट मध्येच कोणी तरी चावल्यासारखा उडी मारून उठला व म्हणाला, 'त्या झोपडीत काय बंदुका होत्या ?'

'हो, पण त्या जळून गेल्या !'

'नाही रे, लाकूड तेवढं जळालं बाकी सगळं उपयोगात आणता येईल !' यावर तारानेट उठून डॉरमिटरीच्या बाहेर निघून गेला.

मी गंभीरपणाने बोलायला सुरवात केली.

'हे बघा, तुमच्या दृष्टीनं ही एक मोठी गंमत असेल; पण ही शुद्ध दरोडेखोरी आहे ! मला यापुढं हे सहन करणं शक्य नाही ! तुम्हाला जर हे असंच चालू ठेवायचं असेल तर आपण एकमेकांना रामराम ठोकू या ! रात्रंदिवस कॉलनीत व आजूबाजूच्या भागात तुमच्या वर्तनामुळं झाली एवढी बदनामी बस झाली !'

काराबानोवनं माझा हात धरला आणि तो म्हणाला, 'मी शपथ घेऊन सांगतो की, पुन्हा असं घडणार नाही ! आम्ही फारच वाहावत गेलो होतो !'

सगळ्यांनी त्याच्या म्हणण्याला माना डोलावल्या.

'यात काही अर्थ नाही,' मी म्हटले, 'ही तुमची नुसती पोकळ आश्वासनं मला नकोत. मी तुम्हाला आजपर्यंत अनेकदा सूचना दिल्या. अशानं मला काहीजणांना कॉलनीतून हाकलून काढावं लागेल ! हा माझा शेवटचा इशारा आहे !'

दुसऱ्या दिवशी गाड्या शेताकडे गेल्या व जळून राहिलेले सामान घेऊन आल्या.

माझ्या टेबलावर बंदुकीचे उरलेसुरले भाग येऊन पडले होते.

२२

विच्छेदन

कबूल केल्याप्रमाणे मुलांनी व त्यांचे म्होरके काराबानोव व मिटयागिन यांनीही कलिगडांच्या शेतावर धाडी घालण्याचे, तसेच गावकऱ्यांच्या साठवणुकी-वर हल्ला मारायचे थांबवले नाही. अखेरीस त्यांनी एक विचित्र बनाव बनवून आणला. त्याचे पर्यवसान काही चांगल्या गोष्टी व काही वाईट गोष्टी घडण्यात झाले.

एका रात्री त्यांनी ल्यूका सेमियानोविचच्या बागेत धाड घातली आणि मधाची दोन पोळी मधमाशांसकट कॉलनीत आणली. ती आणून त्यांनी रात्रीच्या वेळेला चामड्याचे काम चालत असे त्या खात्यात ठेवली. या मेजवानीत बऱ्याच मुलांनी भाग घेतला. भाग घेणाऱ्यांची यादी व्यवस्थित तयार करता आली. कारण प्रत्येकाचे तोंड सुजून लाल झालेले होते. लेशीही त्यातून सुटला नाही. तो नेहमी-प्रमाणे एकातेरीनाबाईंच्याकडे मलमपट्टी करण्यासाठी गेला. त्या वेळी हा सगळा प्रकार उघडकीला आला.

मिटयागिनला ऑफिसमध्ये बोलावून विचारले असता त्याने 'हे सर्व कर्तृत्व आपलं एकट्याचंच आहे' असे सांगितले. त्याने आपल्या सहकाऱ्यांची नावे सांगण्याचे नाकारले आणि 'त्यात एवढं रागवण्यासारखं काय आहे ?' असे उलट आश्चर्याने विचारले. तो म्हणाला 'आम्ही ती पोळी मध खाण्यासाठी आणली नसून माशा पाळण्यासाठी आणली आहेत. तुम्ही नको म्हणत असलात तर ती मी परत देऊन टाकीन !'

'परत काय देणार कपाळ ? मध खाऊन टाकलाय आणि माशा उडून गेल्यात ! '

यावर तो शांतपणे म्हणाला, ' जशी तुमची मर्जी ! मी ते चांगल्या हेतूनं केलं होतं. '

' हे पहा मिटयागिन, तू कॉलनी सोडून जाणं हेच उत्तम असं मला वाटू लागलंय. तू तसा आता जाणता आहेस. तुझं आणि माझं पटणं मला अशक्यच वाटतंय. आपण एकमेकांचा निरोप घेणं हेच उत्तम. '

' तुमचं म्हणणं मला मान्य आहे. ' तो शांतपणे मला म्हणाला.

मिटयागिनला शक्य तितक्या लवकर काढून लावणे अत्यंत जरुरीचे होते. मी आतापर्यंत चालढकल करीत होतो. परंतु यापुढे डोळेझाक करून चालणार नव्हते. त्यामुळे कॉलनीतली सर्वच मुले हळूहळू हाताबाहेर गेली असती. कलिंगडांच्या शेतावर धाडी घालणे किंवा मधाची पोळी काढून आणणे हे जरी फार मोठे गुन्हे नसले तरी मुलांचे लक्ष याच गोष्टीवर जास्तीत जास्त केंद्रित व्हायला लागलेले होते. रात्रंदिवस हाच विचार त्यांच्या डोक्यात घोळत असे. त्यामुळे कुठच्याही चांगल्या गोष्टी त्यांच्या हातून घडण्याचे लक्षण दिसेना. याचा परिणाम म्हणजे त्यांची सर्वांगीण वाढच जणू खुंटल्यासारखी झाली होती. बारकाईने पहाणाऱ्याला या खुजेपणात इतरही गोष्टींची भर पडत, चाललेली लक्षात येण्यासारखी होती. उदा. उद्धटपणा, बेफिकिरी व बेजबाबदारी यांसारख्या अवगुणांची वाढ व्हायला लागली होती. झादारोव व बेलुखिनसारखे आमचे खंदे आधारस्तंभ स्वतः जरी चोरी–चहाडीत भाग घेत नसले तरी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची झलक कमी व्हायला लागली होती. राजकीय विषयांच्या पुस्तकांचे वाचन संपुष्टातच आले होते नि त्याऐवजी मुलांच्या हातात कसली तरी नादान, साहसी विषयावरील पुस्तके दिसू लागली होती. तसल्याच पुस्तकांवर त्यांचे वाचन व चिंतन चालत होते. या सगळ्याचा कॉलनीच्या एकंदर दैनंदिन कार्यक्रमावर वाईट परिणाम होत होता. कॉलनीचे सगळे वातावरण बिघडूनच गेले होते. हळूहळू अस्वच्छता, गबाळेपणा भरपूर दिसू लागला होता.

मी मिटयागिनसाठी सुटकेचा हुकूम लिहिला. ' मी ओडेसाला जाणार आहे, ' तो म्हणाला. मी त्याला वाटखर्चाला पाच रुबल दिले, पुढील आयुष्य सुखाचे जावो अशी सदिच्छा व्यक्त केली.

' मी मुलांना शेवटचं भेटू का ? ' मिटयागिनने विचारले.

' हो जरूर भेटून जा ! ' मी सांगितले.

मिटयागिनचा निरोपसमारंभ कसा झाला तो मला माहीत नाही; पण तो

बऱ्याच उशीरा कॉलनीतून बाहेर पडला. सर्वच्या सर्व मुले त्याला फाटकापर्यंत पोचवायला गेलेली दिसली.

त्या रात्री सगळी मुले उदासीन दिसत होती. काराबानोव एक पेटी घेऊन ती साफ करीत भंडारखोलीच्या बाहेर बऱ्याच उशीरापर्यंत बसून राहिला होता.

रात्री लेशी माझ्या ऑफिसमध्ये आला. तो म्हणाला, ' मिटयागिन गेल्यामुळे कसं सुनंसुनं वाटतंय, नाही ?'

मी त्यावर काहीही प्रत्युत्तर केले नाही. तो बराच वेळ थांबला आणि आला तसा निघून गेला.

त्या रात्री मी खूप उशीरापर्यंत माझ्या खोलीत बसून लिहित होतो. रात्री दोन वाजता मी झोपायला जाण्यासाठी उठलो. घोड्यांच्या तबेल्यात मला दिव्याचा अंधुक उजेड दिसला. मी ब्रातचिन्कोला उठवून विचारले की, ' तबेल्यात माळ्या-वर कोण बसलं आहे ?'

त्याने नाखुषीनेच उत्तर दिले, ' कदाचित मिटयागिनच बसलेला असेल !'

' तो अजून इथं कसा ?' मी विचारले.

' मला काय माहीत ?' असे ब्रातचिन्को म्हणाला.

मी माळ्यावर चढून पाहिले तेव्हा दिव्यासभोवती बरीच मंडळी बसलेली दिसली– वोल्कोव, लेशी, प्रिखोदकोव, असादची, काराबानोव व मिटयागिन. त्या सर्वांनी माझ्याकडे फक्त शांत नजरेने बघितले. मिटयागिन काही तरी करीत होता; पण अपुऱ्या उजेडामुळे मला ते नीटसे दिसले नाही.

' खाली उतरून तुम्ही सारेजण माझ्या ऑफिसात या !' असे मी त्यांना सांगितले.

माझ्या ऑफिसच्या दरवाजाशी आल्यावर काराबानोव म्हणाला, ' सर्वांनी आत येण्याचं काही कारण नाही. मी आणि मिटयाटिन काय ते सांगू !'

मी याला काही विरोध केला नाही. आत गेल्यावर काराबानोवने बैठक मारली; पण मिटयागिन मात्र एका कोपऱ्यात उभा राहिला. मी मिटया-गिनला विचारले,

' तू कॉलनीत परत का आलास ?'

' काही नाही. एक काम पुरं करायचं होतं.'

' कसलं काम होतं ?' मी विचारले.

' छोटंसंच काम होतं,' मिटयागिन म्हणाला.

इतक्यात काराबानोव उठून माझ्या टेबलाजवळ आला. टेबलावर दोन्ही

हात टेकवून जळजळीत डोळयांनी माझ्या डोळयांत बघत म्हणाला, 'काय काम होतं सांगू, आन्तोन ? मी पण मिट्यागिनबरोबर कॉलनी सोडून जाणार आहे !'

'पण तुम्ही माळयावर बसून काय करीत होतात त्याचं आधी उत्तर द्या !'

'तसं विशेष काहीच नाही !' असे काराबानोवनें उत्तर दिले,

'पण खरं सांगू, मी व मिट्यागिन तुमच्या कॉलनीच्या शिस्तीत बसत नाही म्हणून मी पण मिट्यागिनबरोबर जात आहे. आम्ही कुठंही आमचं नशीब काढू ! आमच्या जागी तुम्ही चांगली मुलं अवश्य भरती करा !'

काराबानोव नेहमीच असा अभिनय करीत असे. आताही आपण दुखावली गेलो आहो असे उगीचच तो दाखवीत होता. मिट्यागिनवर मी अन्याय करतो आहे असेच जणू त्याला भासवायचे होते व कदाचित मी कॉलनीत राहू द्यायची परवानगी देईन असे त्याला वाटत असावे.

मी काराबानोवकडे पहात परत तोच प्रश्न केला, 'तुम्ही माळयावर बसून काय करीत होता ?'

काराबानोवने मिट्यागिनकडे प्रश्नार्थक मुद्रेने पाहिले. मी उठून काराबानोव-जवळ गेलो.

'तुमच्या खिशात पिस्तूल आहे काय ?' मी विचारले.

'मुळीच नाही !' काराबानोवने जोरात म्हटले, 'तुम्ही काय माझी झडती घेणार आहात काय, आन्तोन ?' त्याने मला विचारले.

'तुमचे खिसे मोकळे करून दाखवा !' असा मी त्यांना शांतपणाने हुकूम केला.

'बघा, बघा काय बघता ते !' असे म्हणून चिडून काराबानोवने सारे खिसे मोकळे केले, तेव्हा थोडे भाकरीचे तुकडे त्याच्या खिशातून बाहेर पडले.

मी मिट्यागिनच्या जवळ गेलो आणि खिसे खाली करण्यास त्याला हुकूम केला.

मिट्यागिनने खिसे खाली करायचे नाटक केले आणि त्यातून एक छोटेसे चामडयाचे पाकीट, एक किल्ल्यांचा जुडगा बाहेर काढला आणि निर्लज्जपणे हसत, 'झालं समाधान ?' असे मला विचारले.

मी त्याच्या पॅन्टच्या पट्टयाला हात घातला आणि एक मध्यम आकाराचे पिस्तूल काढले. त्यात तीन काडतुसे होती. ते हातात धरून मी 'हे कुणाचं आहे ?' असे त्या दोघांनाही विचारले.

'ते माझं पिस्तूल आहे !' काराबानोव म्हणाला.

'तुम्ही खोटं का बोललात ? ठीक आहे. तुम्ही दोघांनी कॉलनी सोडून

जायंच योग्य आहे!' मी लगेच काराबानोवच्या सुटकेचा हुकूम लिहिला. त्याने तो हुकूम घेतला; पण पाच रुबल्स मात्र घेण्याचे नाकारले तो. म्हणाला,

'मला त्याची गरज नाही!'

त्याने अभिवादन करण्यासाठी आपला हात माझ्यापुढे केला. त्याचा हात थरथरत होता. त्याला काही तरी सांगायचे होते, पण सांगता येत नव्हते. तो घाईघाईने बाहेर पडला आणि अंधारात दिसेनासा झाला. मिटयागिन मात्र पक्का बेरकी! त्याने अभिवादन केले नाही. त्याने आपले खिसे नीट केले व काही न बोलता खांदे उडवीत काराबानोवच्या मागोमाग तो बाहेर पडला.

मी दरवाजाच्या बाहेर आलो. मुलांचा घोळका बाहेर जमलेला होता. लेशी जाणाऱ्या दोघांच्या पाठोपाठ फाटकापर्यंत गेला. ब्रातचिन्को काही तरी पुटपुटत पायरीवर उभा होता. बेलुखिनने त्या भयाण शांततेचा भंग केला, 'झालं ते फार उत्तम झालं. हे एकदा केव्हा तरी व्हायलाच हवं होतं!'

त्यावर वेर्शनेव अडखळत म्हणाला, 'योग्य असेल रे; पण मला त्यांच्याबद्दल वाईट वाटतंय!'

'कुणाबद्दल वाईट वाटतंय?' मी विचारले.

'तेच. काराबानोव आणि मिटयागिनबद्दल.'

'मला तुझीच कीव येते. तू अगदी मूर्ख आहेस! मिळालेल्या शिक्षणाचा तुझ्या डोक्यावर काही परिणाम झालेला नाही!' बेलुखिन वेर्शनेवला म्हणाला.

दोन दिवस या गेलेल्या मुलांबद्दल काही ऐकले नाही. काराबानोवचा बाप स्तारत्झोवोए गावात रहात होता. तो आपल्या बापाकडे जाईल याबद्दल शंका नव्हती; पण मिटयागिनच्या भवितव्याबद्दल मला शंका होती. तो रस्त्यातून भटकत बारीकसारीक चोऱ्या करून नक्कीच एखाद्या जेलमध्ये जाऊन पडेल किंवा एखाद्या मोठ्या लफड्यात सापडून सहा वर्षे जेलमध्ये जाईल किंवा दरोडेखोरांच्या टोळीकडून मारला जाईल. कदाचित फाशीची शिक्षा होईल! त्याला दुसरा काही मार्गच नव्हता. वाईट एवढेच की, तो कदाचित काराबानोवला आपल्याबरोबर भागीदार करून घेईल. दोघेही वाटमारी करीत रहातील. नाही तरी एके काळी काराबानोव वाटमारी करीत होताच.

दोन दिवसांनी कॉलनीत एक बातमी उठली की, काराबानोव आणि मिटयागिन शहराकडे जाणाऱ्या मोठ्या रस्त्यावर वाटमारी करीत आहेत. त्यांनी नुकतेच जवळच्या खेड्यातल्या खाटिकांना लुटले आहे.

'तुम्हाला कोणी सांगितलं हे?'

'शेजारच्या गावातल्या दूधवालीनं ही बातमी आणली,' असे मुले

आपापसात कुजबुजत असत. कोणीही जवळ गेला की, एकदम गप्प रहात. मोठ्या मुलांनी अभ्यास करायचे सोडूनच दिले होते. दोन-दोन, तीन-तीन जण मिळून आपापसात कुजबुजत.

शिक्षकमंडळी गेलेल्या दोन्ही मुलांचा उल्लेख करायचे टाळीत; पण एक दिवस लिडियाबाई म्हणाली, 'काही असलं तरी ती दोघं गेली म्हणून वाईट वाटणं साहजिकच आहे.'

मी गंमतीने तिला म्हटले, 'आपण एक ठरवू या. ते गेल्याबद्दल तू भरपूर दु:ख व्यक्त कर; पण ते माझ्यासमोर मात्र नको, एवढंच !'

'बरं बुवा ! ' ती जरा घुश्श्यातच म्हणाली.

चारपाच दिवसानंतर मी व ब्रातचिन्को शहरातून परत येत होतो. ब्रातचिन्को खाली मान घालून काही तरी विचार करीत माझ्या शेजारी गाडीत बसला होता. रेडला गेल्या उन्हाळ्यात भरपूर खायला मिळाल्यामुळे तो गुबगुबीत झाला होता. एकाएकी ब्रातचिन्कोने समोर पाहिले आणि तो ओरडला,

'आन्तोनसाहेब, समोर पाहिलंत का ? आपले काराबानोव आणि मिटयागिन रस्त्याच्या मधोमध उभे आहेत !'

मी पाहिले तेव्हा दोन व्यक्ती दिसत होत्या. ब्रातचिन्कोने त्यांना बरोबर ओळखले होते. त्याला कसेसेच वाटत होते. तो माझ्याकडे बघून म्हणाला,

'तुम्ही तुमचं पिस्तूल हाताशी ठेवा. कदाचित त्याची जरूरी लागेल ! '

'काही तरी खुळ्यासारखं बोलू नकोस,' असे मी त्याला सांगितले.

'ठीक आहे. तुम्हाला योग्य वाटेल तसं करा !'

ब्रातचिन्कोने लगाम खेचला आणि गाडी भरधाव त्या दोघांजवळ येऊन पोचली. जवळ येताच काराबानोव म्हणाला,

'बरं झालं आपण परत भेटलो. त्या दिवशी नाही तरी आपण व्यवस्थित निरोप घेतलाच नव्हता !'

मिटयागिनने आपले नेहमीचेच बेरकी हसू आणले.

'तुम्ही इथं काय करत आहात ?' मी विचारले.

'आम्ही तुम्हाला भेटण्यासाठीच इथं रेंगाळत आहोत. कॉलनीत येण्याची तुम्ही आम्हाला मनाई केली आहे ना ? म्हणून आम्ही तिकडे आलो नाही ! '

'तुम्ही ओडेसाला जाणार होता ना ?' असे मी त्यांना विचारले.

'सध्या तरी आम्ही इथंच रहाणार आहोत. हिवाळ्यानंतर आम्ही ओडेसाला जाऊ ! '

'तुम्ही काही काम करीत नाही का ?'

'पाहू. हळूहळू काही तरी काम करू. आन्तोनसाहेब, त्या दिवशीच्या प्रकारामुळं आम्ही तुमच्यावर रागावलो असं समजू नका. प्रत्येकाला आपलं कर्तव्य करावंच लागतं!' मिटचागिन म्हणाला.

काराबानोव खुशीत असलेला दिसला.

मी विचारले, 'तू मिटचागिनबरोबरच रहाणार आहेस का ?'

'मला आत्ताच काही सांगता येत नाही. मी त्याला माझ्या वडिलांकडे चल असा आग्रह करीत आहे; पण तो काही तरी सबबी सांगतोय!'

'त्याचा बाप पक्का इरसाल शेतकरी आहे. मला तसल्या लोकांचा चांगलाच अनुभव आलाय!' असे मिटचागिन म्हणाला.

ते रस्त्याच्या वळणापर्यंत आमच्याबरोबर चालत आले आणि काराबानोव म्हणाला,

'आमच्याबद्दल मनात राग ठेवू नका हं! आपण एकमेकांना शेवटचं आलिंगन देऊ या!'

'तू म्हणजे अगदी भलताच भावनाप्रधान आहेस हं!' मिटचागिन काराबानोवला म्हणाला.

'आणि तू काय कमी आहेस होय, मिटचागिन!'

त्यावर ते दोघेही इतक्या मोठ्यांदा हसले की त्यांच्या हास्याचा प्रतिध्वनी बाजूच्या जंगलातून उमटला. ते दोघे लांब जाईपर्यंत हात हलवून दाखवीत होते.

२३

वेचक बियाणं

हिवाळ्याच्या अखेरीस कॉलनीचे एकदर वातावरण अतिशय उदासीन होते. असे औदासिन्य कॉलनीच्या इतिहासात आम्ही कधीही अनुभवले नव्हते. काराबानोव आणि मिटचागिन यांच्या हकालपट्टीचा हा सारा परिणाम होता. आमच्या कॉलनीतल्या सर्व मुलात ते दोघे अतिशय हुषार होते आणि त्यांची सर्व मुलांवर मोठीच पकड बसलेली होती. म्हणून त्यांची गैरहजरी सर्वांना तीव्रतेने भासत होती.

मिटचागिन व काराबानोव उत्तम कार्यकर्ते होते. काराबानोव कोणतेही काम अतिशय मन लावून करीत असे. त्याला काम करण्यात खराखुरा आनंद मिळत असे आणि तो इतरांनाही त्यांची अनुभूती मिळवून देत असे. त्याच्या नसानसातून उत्साह आणि शक्ती जणू वाहात असे. आळशी लोकांबद्दल तो सहसा कुरकुरत नसे; परंतु अंगचोरपणा करणाऱ्यांवर तो कमालीचा उखडत असे. मिटचागिन हा जणू काराबानोवचे उरलेसुरले गुण भरून काढीत होता. एरवी चोरी करताना जी शिताफी व हुषारी त्यांच्या अंगी दिसे, त्याउलट कामाच्या वेळी मात्र सर्व हालचाली शिस्तबद्ध आणि नीटनेटक्या असत. ते दोघेही कॉलनीच्या दैनंदिन जीवनात उत्साहाने व आनंदाने भाग घेत त्यामुळे कॉलनीत उत्साह व तरतरीतपणा राहात असे.

त्यांच्या जाण्यामुळे एकाएकी साऱ्या कॉलनीच्या दैनंदिन जीवनावर अवकळा आली. वेर्शनेवने स्वतःला आपल्या पुस्तकात उबवून घेतले. बेलुखिनच्या विनोदी

स्वभावात एक प्रकारची कटुता निर्माण झाली. वोल्कोव, प्रिखोदकोव व असादची हे कमालीचे गंभीर आणि शांत झाले. आमची बच्चेमंडळी कंटाळलेली दिसू लागली. सबंध कॉलनीवरच एक प्रकारचे अकाली प्रौढत्व प्राप्त झाल्यासारखे भासेत होते. कुठेही हसण्याखिदळण्याचे वातावरण दिसेना. प्रत्येक जण आपापल्या कामात गढल्यासारखा दिसत होता. आमचा एकटा झादारोव तेवढा आनंदी व उत्साही दिसत होता; परंतु त्याच्या आनंदात वाटेकरी व्हायला कोणीच नव्हते. त्यामुळे त्याच्याही खिलाडू वृत्तीत एक प्रकारचा औपचारिकपणा आला होता. तोसुद्धा आपला जास्तीत जास्त वेळ अभ्यास करण्यातच घालवीत असे किंवा गेल्या वसंत ऋतूत बनवायला घेतलेले वाफेचे इंजिन बनविण्यात घालवीत असे.

यात आणखी भर म्हणजे आमचे शेतीचे प्रयोगहो फारसे फलद्रूप झाले नव्हते. त्यामुळे आम्ही आणखी खिन्न झालो होतो. कालिनासाहेबांचे शेतीचे ज्ञान बेताबेताचेच होते आणि त्यांनी केलेले प्रयोग बरेचसे फसले होते. त्यातच शेतकऱ्यांकडून आम्ही घेतलेल्या जमिनी पडीक अवस्थेत होत्या. त्यामुळे मुलांनी केलेले आत्यंतिक श्रम वाया गेले होते. आणि गव्हाच्या पिकाऐवजी बरेचसे गवतच आमच्या हातात पडले होते. मोसमी पिके काढण्याचा आमचा प्रयत्न सपशेल वाया गेला होता. त्यामुळे बीट व बटाट्याचें पीक आमच्या हाती काही लागलेच नाही.

शिक्षकवर्गावरही निराशेची छाया पसरली होती. कदाचित आम्ही सगळेच जण थकलेले असू. कॉलनी सुरू झाल्यापासून आम्ही कोणीही एकही दिवसाची सुट्टी घेतली नव्हती; पण त्याबद्दल कोणी तक्रारही कधी केली नव्हती. त्यामुळे या मुलांना सुधारणे अशक्यच आहे, असल्या जुन्या विचारांनी हळूहळू डोके वर काढायला सुरुवात केली होती. शिवाय हे प्रयत्न सोडून द्यावेत असे शिक्षकवर्ग उघड उघड बोलायला लागला होता.

इवानोविचने तर प्रत्यक्ष बोलूनच दाखवले, 'सालं फुकट गेलं. काराबानोव-सारखा मुलगा पहा! आपल्याला त्याचा केवढा अभिमान वाटायचा! पण त्यालाच आपल्याला या कॉलनीतून हाकलावं लागलं. असादची, वेर्शनेव, तारानेट किंवा वोल्कोव या कुणाहीबद्दल आशा बाळगण्याचं कारण नाही. ते सारे एकाच माळेचे मणी! त्यात बेलुखिनसारखा एखादाच. म्हणून त्या एकट्यासाठीच काय आपण एवढी मोठी कॉलनी चालवायची?'

एके काळी माझ्या परम स्नेही व माझ्या विचारांच्या पूर्ण भागीदारी असलेल्या एकातेरीनाबाईसुद्धा हळूहळू माघार घेऊ लागल्या होत्या. त्या त्यांचे विचारही अशाच विचित्र तऱ्हेने मांडू लागल्या होत्या.

'खरं सांगू, आपण खरोखरीच फार मोठी चूक करीत आहोत. सामूहिक जीवन आहे अशी कल्पना करून आपण राहिलो; पण हे खरं सामूहिक जीवन

नसून सामूहिक जीवनाच्या कल्पनेनं आपण स्वत: भारावून गेलो होतो. व दिवास्वप्न बघत होतो !'

त्यावर मी बाईंना म्हटले, 'हे तुमचं विधान चुकीचं आहे. आपलं जीवन सामूहिक आहे. पहा बरं, ही साठ मुलं, त्यांचं दैनंदिन जीवन, ती करीत असलेली कामं, त्यांची आपसातली दोस्ती हे इतकं एकरूप झालेलं आहे की, त्याला सामुदायिक जीवन नाही असं कसं म्हणता येईल ?'

यावर त्या मला म्हणाल्या, 'खरं तर हा नुसता खेळ होता—फार हुषारीनं जमवलेला खेळ म्हणा पाहिजे तर. आपण त्यात रंगून गेलो आणि मुलंही थोडा वेळ आपल्याबरोबर त्यात रंगली; पण ते सारं थोडा काळच टिकलं आणि आता मात्र आपण सारे या खेळात थकलो, कंटाळलो आहोत. कदाचित आपण तो सोडू-नही देऊ. शेवटी राहील काय, तर एक उन्मार्गी मुलांची शाळा !'

'अहो, एका खेळाचा कंटाळा आला तर तो आपण सोडून देऊ. म्हणून दुसरा खेळ खेळून बघू नये असं कोणी सांगितलंय ?' लिडिया एकातेरीना बाईंना म्हणाली.

आम्ही सारेच जण उदासवाणे हसलो; पण हे सहजासहजी सोडून द्यायला माझी बिलकुल तयारी नव्हती.

'हा सगळा तुमचा मध्यमवर्गीय बुद्धिवादी लोकांचा दृष्टिकोन आहे,' मी म्हणालो, 'तुमच्या लहरीनुसार परिणाम दिसले नाहीत म्हणून उगाचच कुर-कुरायचं याला काही अर्थ नाही. मिट्यागिन व काराबानोव यांना आपण परत आणावं असं तुम्हाला मनापासून वाटतं आपल्या इच्छेप्रमाणे कोणतीही गोष्ट पूर्णत्वाला गेली नाही तर मुसमुसू रडत बसणं किंवा हातपाय गाळून स्वस्थ बसणं हा शुद्ध वेडेपणा आहे !'

मी हे सारं ब्रह्मज्ञान त्यांना सांगितले खरे; पण मीसुद्धा त्यांच्याचसारखा एक होतो. मीसुद्धा केव्हा केव्हा सारे काही सोडून देण्याचे विचार डोक्यात घोळवीत असे. इतकेच काय, पण बेलुखिन किंवा झादारोव यांच्याबद्दलसुद्धा मला फारशी आशा वाटत नव्हती. आम्ही खरोखरच फार थकलो होतो आणि म्हणून आमच्या वाट्याला अपयश येत असावे, असे फार तीव्रतेने जाणवू लागले होते.

माझ्या नेहमीच्या सोशिक आणि शांत स्वभावाने मला अजून सोडले नव्हते. म्हणून आमच्या शिक्षकमंडळीत आणि बाकीच्या कार्यकर्त्यांत मी सतत उत्साह आणायचा प्रयत्न सोडला नाही. आपली दुःखे, आपल्याला होणारा त्रास हे काही कायम टिकणारे नाहीत. हळूहळू सगळे काही ठीक होईल, असा मला विश्वास होता व मी आमच्या शिक्षक लोकांना त्यांच्या सोशिकपणाबद्दल शाबासकी देत असे.

आमची शिक्षकमंडळी पूर्वीप्रमाणेच शिस्तबद्ध व कर्तव्यदक्ष होती. ते वेळेवर आपापली कामे करीत. त्यांनी केव्हाही कुरकुर, कुरबूर केली नाही.

एखादे मशीन सतत चालत रहाते त्याप्रमाणे कॉलनीचे जीवन हास्यविनोदाशिवाय संथपणाने चालले होते. त्याच्यात काहीही अडथळा येत नव्हता. त्या दोन मुलांना कॉलनीतून काढल्यामुळे खरोखरच काही चांगल्या गोष्टी घडून आल्या होत्या. हे आमच्या नजरेतून सुटले नाही. गावकऱ्यांच्या घरातल्या चोऱ्या, कलिगडाच्या शेतावर होणाऱ्या चोऱ्या इतिहासजमा झाल्या होत्या. माझ्या मुलांच्या मनावर आलेल्या औदासिन्याकडे मी जाणूनबुजून डोळेझाक करीत होतो. सर्व काही सुरळीत आणि शिस्तबद्ध चालले आहे याकडेच माझे सारे लक्ष आहे, असे मी भासवीत होतो. अशा प्रकारचे वातावरण हाच जणू कॉलनीच्या जीवनाचा स्थायीभाव आहे, अशी समजूत करून देत होतो.

नवीन नवीन योजना पुढे येत होत्या. आम्ही नव्या कॉलनीत कलमे ठेवण्यासाठी एक उष्माघर बांधायला घेतले. कॉलनीतले रस्ते दुरुस्त करून घ्यायला सुरुवात केली आणि ट्रेपके इमारतीचे कुंपण, कमानी बांधायला सुरुवात केली. एक छोटासा पूल कोलोमाक नदीचे अरुंद पात्र असलेल्या ठिकाणी बांधायला घेतला. त्याच्यासाठी लागणारे साहित्य आमच्या लोहार खात्यातच तयार होत होते. तसेच आजूबाजूला पडझड झालेली घरे दुरुस्त करावयाचे काम जोरात सुरु होते. मी जाणूनबुजून काम वाढवीतच होतो. प्रत्येक काम अतिशय काळजीपूर्वक व व्यवस्थित करवून घेण्याची धडपड करीत होतो. यामागे एवढाच हेतू होता की, मुलाचे लक्ष इतर गोष्टींकडे वेधले जाऊ नये व वेळोवेळी आणि व्यवस्थित काम करवून घेण्याबद्दल आमची जी ख्याती होती ती कायम रहावी.

मी लष्करी शिक्षण का घेतले, हे काही मला सांगता येणार नाही. कदाचित माझ्यातल्या सुप्त शिक्षकाला त्याची जरूरी भासली असावी.

मी काही दिवसांपूर्वी कॉलनीत कसरतीचे व कवायतीचे शिक्षण द्यायला सुरुवात केली होती. मी स्वतः काही मोठा पहिलवान नव्हतो आणि कुणी तसा नेमण्याचीही आमची ऐपत नव्हती. मला लढाईला आवश्यक असलेली थोडी-बहुत सैनिकी कसरतीची आणि कवायतीची माहिती होती. कुठल्याही तऱ्हेने फारसा ऊहापोह न करता किंवा प्रचलित शिक्षणतंत्रात ते बसेल की नाही याची शंका मनात न आणता मी मुलांना या गोष्टी उपयुक्ततेच्या दृष्टीने शिकवायला सुरुवात केली.

मुलांनी पण याचे मनापासून स्वागत केले. दिवसभराचे काम झाल्यानंतर सर्व मुले कॉलनीच्या पटांगणात जमत असत आणि आम्ही तास-दीड तास कवायत करत असू. आमच्या अनुभवामधून नवीन कामे वाढवायला आम्ही सुरुवात केली,

आमच्या हालचालींचे क्षेत्र आम्ही हळूहळू वाढवायला सुरुवात केली. आमचे मुख्य लक्ष्य भांडारे, झोपड्या अशा जागा असत. अशा वेळी भिंतीचा आसरा घेऊन उभे राहिलेले सर्वजण आपल्या झोपड्या व भांडारे बंद करून मोकळ्या मैदानात येत आणि जमिनीवर पालथे पडून पुढच्या घडामोडींची वाट बघत बसत.

या सगळ्याची मुलांना फार मौज वाटत होती. मग मात्र खरोखरीच आम्ही खऱ्याखुऱ्या बंदुका मिळविल्या. सर्वसाधारण लष्करी शिक्षण खात्यात आम्हाला प्रवेशही मिळाला. त्यांनी आमच्या मुलांच्या भूतकाळाबद्दल काहीही चौकशी केली नाही.

ही कवायत घेत असताना मी एखाद्या मोठ्या सेनाधिकाऱ्यासारखा अतिशय काटेकोरपणाने वागत असे आणि मुलांनीही त्याबद्दल कधी कूरकूर केली नाही. अशा तऱ्हेने खरोखरच आम्ही एका नव्या खेळाचा पाया घातला आणि त्या पाया-वरच पुढचे आमचे सारे आयुष्य व्यवस्थितपणे बांधले गेले.

मुख्य गोष्ट म्हणजे या लष्करी कवायतीमुळे आमच्या मुलांच्यावर चांगला परिणाम झाला. त्यांचे एकंदर बाह्यांगच बदलून गेले. त्यांचा गबाळेपणा जाऊन ती तरतरीत व व्यवस्थित दिसू लागली. साधे उभे रहातानासुद्धा ती मुले भिंतीला किंवा टेबलाला न चिकटता अगदी ताठ आणि व्यवस्थित उभे रहायला शिकली. आता कॉलनीत आलेला कोणताही नवीन मुलगा व आमची जुनी मुले यांच्यातला फरक चटकन ध्यानात येत असे. मुलांचे चालणे शिस्तबद्ध व्हायला लागले. मान ताठ ठेवून चालायची सवय त्यांनी लावून घेतली आणि खिशात हात घालून उभे रहायची सवय साफ सोडून दिली.

या सैनिकी शिस्तीमुळे आपल्या पोरबुद्धीनुसार मुलांनी नाविक व लष्करी शिक्षणाकडे कल दाखवायला सुरुवात केली. याच वेळी कॉलनीमध्ये कुठल्याही हुकुमाला उत्तर देताना किंवा त्याची अंमलबजावणी झालेली सांगताना 'फारच उत्तम' असा शब्दप्रयोग आणायचा नियम काढला. प्रत्येक वेळी उत्तर देताना सलाम ठोकून, उभे राहून उत्तर द्यायचे असे ठरविण्यात आले. तसेच आम्ही काही ठराविक वेळी बिगुल वाजवायची पद्धतही याच वेळी अंमलात आणली.

आतापर्यंत कोणताही इशारा घंटी वाजवून देण्यात येत असे; परंतु आता मात्र आम्ही दोन बिगुल विकत आणले आणि त्याकरवी इशारे दिले जाऊ लागले. काही मुले दररोज शहरात जाऊन बँडमास्तरांकडून बिगुल वाजविण्याचे धडे घेऊ लागली. तसेच सर्व इशारे व्यवस्थित कागदावर लिहून काढले गेले. प्रत्येक वेळी मुले कसला इशारा द्यावयाचा ते वाचून त्याप्रमाणे बिगुल वाजवू लागले. हिवा-ळ्याच्या सुरुवातीला आम्ही घंटीला कॉलनीच्या आयुष्यातून अजिबात रजा दिली.

बिगुलवाला माझ्या पोर्चमध्ये सकाळी येऊन सुस्वर आवाजात निरनिराळे इशारे देऊ लागला.

संध्याकाळच्या वेळी या इशाऱ्याचे बिगुल कॉलनीत वाजू लागत आणि त्याचे पडसाद बाजूचा तलाव, रस्ते व घरे यात दुमदुमत असत. कोणी कोणी या बिगुलाच्या आवाजाला शीळ घालून साथ देत किंवा दुसरे काहीजण पियानो वाजवूना साथ देत असत.

आमच्या सैनिकी शिक्षणाची बातमी पब्लिक एज्युकेशन खात्याला कळल्यावर ते आमच्या कॉलनीला ' बरॅकी ' या नावाने हिणवू लागले; परंतु मी काही त्या गोष्टीकडे फारसे लक्ष दिले नाही. दुसरी अनेक कामे माझ्यासमोर पडलेली होती. मला इतकी कामे होती की, या निरर्थक गोष्टीकडे लक्ष द्यायला मला फुरसतच नव्हती.

ऑगस्ट महिन्यात मी दोन छोटी डुकरे कॉलनीत वाढविण्यासाठी आणली. ती दोन्ही अस्सल इंग्लिश जातीची होती व जणू काही आमच्या जबरदस्तीच्या सामुदायिकात मिसळून जायला त्यांनी नकार दिला. त्यांचा उच्छृंखलपणा एवढा वाढला की, त्यांनी आमच्या ब्रातचिन्कोचा राग ओढवून घेतला.

तो एके दिवशी म्हणाला, ' जणू काही इथं कमीच त्रास होतो, म्हणून त्यात भर घालायला ही दोन डुकरे आमच्याकडे आली ! '

त्या इंग्लिश मंडळींना आम्ही नव्या कॉलनीत पाठवून दिले. तिथे त्या दोघांचे लोकांनी आनंदाने स्वागत केले. त्या वेळी जवळजवळ वीसएक मुले नव्या कॉलनीत रहात असत. त्या सर्वांच्या बरोबर रोडीम्चीक नावाची एक सामान्य व्यक्ती शिक्षक म्हणून होती. मोठ्या घराचा एक विभाग दुरूस्त करून पूर्ण झाला होता आणि त्यातच आम्ही निरनिराळी वर्कशॉप्स् व क्लासरूम्स तयार करण्याचे ठरविले होते; पण सध्या मात्र ही मुले तिथेच रहात. अजूनही काही छोटी छोटी घरे आणि बऱ्याचशा गोष्टी दुरूस्त झाल्या होत्या, तरी एक-दोन माळ्यांची, डौलदार घाटाची भव्य इमारत दुरूस्त व्हायची राहिली होती आणि त्याचा उपयोग मुलांच्या रहाण्याच्या खोलीसाठी करायचे ठरवले होते. जिथे जिथे जरुरी होती तिथे तिथे दुरूस्तीचे काम चालू होते.

आमच्या शेतीच्या कामावरही आम्ही आमचे लक्ष केन्द्रित करायचे ठरवले होते आणि त्यासाठी लवकरच एक शेतीतज्ञ-एडवर्ड निकोलाएविच शेरे या गृहस्थांची-नेमणूक केली होती. आजवर आमच्या मुलांनी कधीही न पाहिलेली अशी ही व्यक्ती आमच्या शेतातून कामे करू लागली.

कालिनासाहेबांसारखे हे गृहस्थ अतिउत्साही किंवा चिडखोर नव्हते. याउलट

ते सदैव खिलाडू वृत्तीचे होते. हे कॉलनीतल्या कुठल्याही व्यक्तीला तुम्ही म्हणून संबोधत असत. त्यांनी आपला आवाज कधीही चढवला नाही किंवा कोणाशी अकारण दोस्तीही केली नाही. एकदा प्रिखोदकोवने उद्धटपणे विशिष्ट शेतामध्ये काम करण्याचे नाकारले. त्या वेळी शेरेसाहेबांनी न चिडता, न रागावता त्याला फार मार्मिक उत्तर दिले.

'ठीक आहे. तुम्ही हे सांगितलंत ते फार बरं केलंत म्हणजे आता कोणतंही काम तुम्हाला सांगण्याची चूक माझ्या हातून होणार नाही !.' या उत्तरामुळे सारी मुले चकितच झाली.

प्रिखोदकोवने त्यांना सांगितले की, 'ते विशिष्ट काम सोडून बाकी कुठलंही काम करायची आपली तयारी आहे !'

यावर शेरेसाहेबांनी त्याला परत तसेच एक मजेशीर उत्तर दिले, 'जाऊ द्या हो, तुम्हाला माहीत आहे का, तुमच्यावाचून माझं काही एक अडणार नाही आणि कृपा करून तुम्ही दुसरं कसलं तरी काम शोधून घ्या !'

'असं का म्हणता ?' प्रिखोदकोवने विचारले.

'उगाच चर्चा करण्यात वेळ न घालविता फक्त आपलं नाव कृपा करून मला सांगा !' शेरेसाहेब म्हणाले.

प्रिखोदकोवचा हट्ट आपोआपच संपुष्टात आला. त्याने घुश्श्यातच खांदे उडवले आणि तो त्या झुडुपात काम करायला गेला. थोड्या वेळापूर्वी हे काम करण्याचा त्याला कमीपणा वाटत होता; तेच त्याने करायचे कबूल केले.

शेरेसाहेब साधारण मध्यम वयाकडे झुकलेले होते; परंतु त्यांचा आत्मविश्वास दांडगा होता. त्यांचा काम करण्याचा उरक पाहून आमची मुले अचंबा करीत. ते कधी झोपतच नसावेत असे मुलांना वाटायचे. कॉलनीतली मंडळी नुकतीच झोपेतून उठत असत; पण त्या वेळेस शेरेसाहेब शेतात काम करताना दिसत असत. झोपायला जायचा बिगुल वाजला तरी ते डुकरांच्या खुराड्यासंबंधी सुताराशी बोलताना आढळून येत. दिवसासुद्धा शेरेसाहेब घोड्यांचा तबेला, झाडाच्या कलमांची घरे, शहराकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर किंवा शेतामध्ये खत घालताना एकाच वेळी दिसत असा भास होई. इतक्या वेगाने त्यांची कामे एका पाठोपाठ एक चालत असत.

शेरेसाहेब आल्याच्या दुसऱ्या दिवशी शेरेसाहेबांची व ब्रातचिन्कोची तबेल्यामध्ये काही बाचाबाची झाली. ब्रातचिन्कोला शेरेसाहेबांच्या हिशेबीपणाचा राग आला होता. त्याच्या मते घोड्यासारख्या मुक्या प्राण्याच्या बाबतीत शेरे साहेबांनी असा हिशेबीपणा दाखवणे बरे नव्हे. त्याला वाटे, हे मोजूनमापून खायला घालणे विचित्रच आहे.

तो म्हणे, 'यापेक्षा जास्त खायला द्यायच नाही म्हणजे काय ? ते खाणंसुद्धा थोडा पेंढा, थोडा हरभरा असं थोडं थोडं सारं द्यायचं आणि उद्या घोडे मेले तर याला जबाबदार कोण ? मीच ! दुसरं म्हणे आपण तासावर काम करायचं. एक पुस्तक आणि एक वही घेऊन त्याच्यामध्ये तुम्ही किती व कसं काम करता ते लिहा, असं शेरेसाहेब सांगतात ! '

ब्रातचिन्कोच्या आरडाओरडयाने शेरेसाहेब काही घाबरून जाणारे नव्हते. फाल्कन हा ब्रातचिन्कोच्या मनातून शेरेसाहेबांना कामासाठी द्यावयाचा नव्हता; परंतु शेरेसाहेबांनी ब्रातचिन्कोच्या आरडाओरडयाकडे संपूर्णपणे दुर्लक्ष केले. ते स्वत: तबेल्यात गेले आणि फाल्कनला त्यांनी बाहेर आणून सरळ गाडीला जुंपले. यावर ब्रातचिन्को चडफडला आणि त्याने चाबूक कोपऱ्यात फेकून देऊन तो रागारागाने तबेल्याच्या बाहेर निघून गेला. संध्याकाळी त्याने तबेल्यात डोकावून पाहिले असता त्याला ऑलोव्ह आणि बब्लिक तबेल्यात काम करताना दिसले. ब्रातचिन्कोला कमालीचा धक्का बसला. त्याने माझ्या ऑफिसाकडे दाद मागण्यासाठी धाव घेतली; पण वाटेतच शेरेसाहेबांनी त्याला गाठले आणि त्याच्यापुढे कागद धरून जणू काही झालेच नाही अशा थाटात त्याला विचारले,

'आपलं नाव ब्रातचिन्को ना ? हे पहा, या कागदावर तुमच्या आठवडयाच्या कामाचा तपशील दिलेला आहे. प्रत्येक घोडयानं प्रत्येक दिवशी किती काम करावं, त्याला बाहेर हिंडायला केव्हा न्यावं वगैरे लिहिलं आहे. तसंच कुठल्या घोडयाला गाडीला जुंपावे आणि कुठल्या घोडयाला विश्रांती द्यावी हेही त्यात नमूद केलं आहे. तुम्ही तुमच्या दोस्तांसमवेत हे सारं वाचून पहा आणि त्यात काही सुधारणा हव्या असल्या तर उद्या त्या मला सांगा!'

ब्रातचिन्को स्तिमितच झाला आणि तो कागद घेऊन तबेल्याकडे परत गेला.

गंमत म्हणजे दुसऱ्या दिवशी कुरळया केसांचा ब्रातचिन्को आणि तुळतुळीत डोक्याचा शेरेसाहेब, दोघेही शेजारी शेजारी माझ्या टेबलाजवळ बसून गंभीरपणानें काही चर्चा करीत होते. मी पलीकडच्या टेबलावर माझे काम करीत होतो. मधून-मधून मी त्यांचे बोलणे लक्षपूर्वक ऐकत होतो. त्यांची चर्चा जोरजोरात चालू होती.

'रेड आणि बॅंडिट या दोघांनाही बुधवारी नांगराला जुंपायला हरकत नाही.'

'लॅडी बीट खाऊ शकत नाही, तिचे दात......'

'अहं ! त्याचं काय मोठंसं ? ती चांगली बारीक चिरून त्यांना द्यावी. पहा करून !'

'समजा, कुणाला मध्येच शहरात कामासाठी जावं लागलं तर ?'

'त्यांनी पाहिजे तर पायी जावं किंवा शेजारच्या गावातनं घोडं भाड्यानं घ्यावं. आपल्याला त्याच्याशी काय करायचंय ?'

'वा, वा ! ही सारी उत्तम व्यवस्था झाली !' ब्रातचिन्को म्हणाला.

एक घोडा प्रत्येक दिवशी वाहतुकीसाठी आम्हाला पुरा पडत नसे ही गोष्ट तर कबूल करायलाच पाहिजे होती. कालिनासाहेब शेरेसाहेबांपुढं पुरे पडत नसत. कारण प्रत्येक वेळी शेरेसाहेबांच्या शांत वक्तव्यापुढे ते काही बोलू शकत नसत.

शेरेसाहेब सांगत, 'तुमच्या वाहतुकीच्या प्रश्नाशी मला काहीही कर्तव्य नाही. तुम्ही आणावयाचा माल कसाही आणा. पाहिजे तर तुम्ही नवा घोडा खरेदी करा; पण मी यातला घोडा देणार नाही! कारण मला साठ एकर जमिनीत नांगरणी करायची आहे. पुन्हा या घोड्यांच्या प्रश्नावर कधीही माझ्याशी चर्चा करू नका !'

यावर कालिनासाहेब रागाने ओरडून सांगत,

'मला घोडा हवा असला तर मी तो स्वतः जुपून घेईन, समजलात ?'

यावर शेरेसाहेब काही बोलत नसत. ते हातातल्या वहीत काही तरी लिहित. एका तासाभराने ऑफिसातून बाहेर पडता पडता त्यांनी मला सांगितले,

'हे पहा, मी ठरवून दिलेल्या घोड्यांच्या कार्यक्रमात मला विचारल्याशिवाय कोणी ढवळाढवळ केली तर मी ताबडतोब कॉलनी सोडून निघून जाईन !'

मी घाईघाईने कालिनासाहेबांना बोलावणे पाठवले आणि त्यांना विनंती केली,

'तुम्ही कृपा करून याच्यामध्ये पडू नका आणि त्याला त्रास देऊ नका !'

यावर कालिनासाहेब म्हणाले, 'अहो, मी एका घोडा घेऊन कसं काम करू ? आपल्याला शहरात जावं लागतं. आपल्याला जळणाचं लाकूड आणावं लागतं, पाणी आणावं लागतं तसंच साऱ्या वस्तू शहरातून आणाव्या लागतात, कशा आणणार त्या, सांगा पाहू!'

'यावर आपण काही तरी मार्ग काढू !' मी त्यांना अशा रीतीने समजावले.

आम्ही खरोखरच मार्ग शोधून काढला. नवीन नवीन चेहेरे, वाढणाऱ्या नव्या नव्या काळज्या व नवीन कॉलनीचे काम, तसेच तिथे पाठविलेले आमचे रोडीम्चीक शिक्षक, आमची दिवसेंदिवस होणारी प्रगती या सर्वांनी मिळून आमचे जुने दारिद्र्य आणि आमच्यावर मध्यंतरी आलेली औदासीन्याची छाया यावर मात केली. १९२२ च्या अखेरीस घडलेल्या भानगडीमुळे आणि घडामोडीमुळे मनातून कितीही आनंद वाटला तरी तो बाहेर न दाखविता मी कमालीच्या साधेपणाचा आव आणीत असे. जणू काही या मुखवटयाचा मला त्रास होत नसे; पण कॉलनीतल्या बाकीच्यांना

ते फार डाचत असे. त्यांना कदाचित याचे खरेखुरे स्वरूप कळले असेल किंवा नाही हे मी सांगू शकत नाही; परंतु त्याचे एकंदर वर्तन माझ्याशी जरा जास्तच सभ्यपणाचे आणि औपचारिकपणाचे होत असे. याउलट मी जर त्यांच्यात मिसळलो असतो, त्यांच्याबरोबर खेळात भाग घेतला असता किंवा हातात हात घालून फिरलो असतो, तर त्यांना कमालीचा आनंद झाला असता हे मी पक्के जाणून होतो.

परंतु आम्ही लवकरच हा दिखाऊ साधेपणा आणि सभ्यपणा सोडून दिला. तरीसुद्धा हा बदल आमच्यात कसा व नक्की केव्हा झाला हे आमच्यापैकी कोणीच सांगू शकले नसते. पुन्हा आपली सगळेजण मोकळेपणाने हसू-खेळू लागलो. थट्टा-मस्करी करू लागलो व भरपूर कामही करू लागलो. पण यात फरक एकच होता, पूर्वीसारखी शिस्त आम्ही कधीही मोडली नाही किंवा कोणत्याही प्रकारचा धरसोडपणाही केला नाही.

अखेर कालिनासाहेबांनी त्यांची वाहतुकीची अडचण सोडविली. गावरुष्का नावाचा एकच बैल आमच्याकडे होता आणि शेरेसाहेबांना त्याची जरूरी नव्हती. त्या एका बैलाची आम्ही गाडी बनविली व त्यातून पाणी आणि जळाऊ लाकडाची ने-आण करायला सुरुवात केली. एप्रिल महिन्याच्या एका दिवशी आम्ही संबंध कॉलनीतले लोक अतिशय आनंदात खूप खूप हसलो. असा आनंद आणि असे हसू आम्ही कित्येक दिवसात अनुभवले नव्हते. ब्रातचिन्कोने एक दिवस जवळच्या शहरातून एक छकडा आणला व तो आमचा एकुलता एक बैल त्या छकड्याला जुंपला.

'याबद्दल तुला शिक्षा होईल हा!' मी बजावले.

तो म्हणाला, 'बघू तर खरं. आपण आता सारे सारखेच आहोत आणि हा बैलही घोड्यासारखाच आहे. कारण तो एक कसणाराच आहे.'

आमचा बैल आनंदाने ती गाडी त्या दिवशी शहराकडे घेऊन गेला.

२४

सेमियानची साहसे

शेरेसाहेब झपाट्याने नवीन नवीन गोष्टी करीत होते. त्यांनी यंदा उन्हाळ्यात एक नवीन प्रकारची पेरणी-योजना काढली होती. त्यामुळे साऱ्या कॉलनीभर उत्साहाचे वातावरण भरले होते. सारा वेळभर शेरेसाहेब नवीन शेतीयोजनेचे विचार करीत असत. ते कुठेही असोत – शेतात, तबेल्यात, डॉरमिटरीत, रस्त्यावर, माझ्या ऑफिसात किंवा जेवणाच्या खोलीत–मुले त्यांचा कुठलाही हुकूम चर्चा केल्याशिवाय अंमलात आणीत नसत. शेरेसाहेब खरोखरीच विधायक सूचना असल्या तर धुडकावून लावीत नसत. याउलट कधी कधी त्यांचा जास्त चांगल्या तऱ्हेनं ऊहापोह पण करीत असत; पण शेवटी मी म्हणतो तसे कर, असे सांगायलाही विसरत नसत.

सबंध दिवसभर त्यांचे काम सतत चालू असे आणि त्यांच्या बरोबरीने वेग ठेवणे पुष्कळदा आम्हाला जमत नसे; परंतु ते सदैव अतिशय उत्साहाने आणि शांतपणाने इकडून तिकडे धावपळ करीत. दोन ते तीन तास गव्हाणीमध्ये, पाच-पाच तास पेरणी यंत्रामागे आणि प्रत्येक दहा मिनिटांनी डुकरांच्या खुराड्यात वाकून बघत व डुकरे सांभाळणाऱ्यांना निरनिराळे प्रश्न विचारीत.

' डुकरांना खायला केव्हा दिलंत ? त्याची वेळ लिहिली का ? मी ज्या तऱ्हेनं सांगितलं होतं त्याच तऱ्हेने तुम्ही लिहिलंय ना ? त्यांना धुवून काढण्याची व्यवस्था केली का ?' वगैरे प्रश्न ते विचारीत.

कॉलनीचे लोक शेरेसाहेबांबद्दल जरा बेताबेतानेच उत्साह दाखवीत. ते त्याला '(आमचे शेरेसाहेब फारच गंमतीदार आहेत,' असे म्हणत. 'ते आमच्या इथे आहेत म्हणूनच ते खरोखर तसे आहेत. दुसऱ्या एखाद्या ठिकाणी ते इतके चांगले व मजेदार राहिले नसते ! ' यावरून शेरेसाहेबांबद्दल मुलांना किती आदर होता, हे दिसून येत असे. शेरेसाहेबांच्या अधिकाराला मिळणाऱ्या मूक संमतीवरून, त्यांच्या शब्दाबद्दल आपापसात चाललेल्या चर्चेवरून तसेच त्यांच्या ज्ञानाबद्दल व आत्यंतिक कळकळीबद्दल असलेला आदर मुलांच्या उत्साहित वागवणुकीवरून दिसून येई.

मुले, फक्त त्यांच्यावर दया दाखविणारे किंवा कोरडे कौतुक करणारे यांच्या-वर प्रेम करीत नाहीत याबद्दल शकाच नव्हती. या तत्त्वावर मी कधीच विश्वास ठेवला नव्हता. म्हणून शेरेसाहेबांबद्दल मुलांना जो आदर वाटत होता त्यामुळे हा हा माझा विश्वास दृढ झाला. माझी फार पूर्वीपासून खात्री झाली होती की तरुण मुलांना खरा आदर व प्रेम–विशेषतः आमच्या कॉलनीच्या मुलांना–निराळ्याच प्रकारच्या लोकांबद्दल वाटत असे.

खरी पात्रता, सखोल ज्ञान, कामाचा उरक, जाडच्या जाडच्या शब्दांचा कमी वापर, शांतपणाने काम करायची पद्धत याच गोष्टी तरुणांना जास्तीत जास्त आकर्षित करीत असतात.

तुम्ही त्यांच्याबरोबर कितीही कडकपणाने वागलात किंवा दुर्लक्ष केलेत, त्यांना टाळायचा प्रयत्न केलात आणि तुम्ही जर तुमच्या कामात वाकबगार असाल, तर तुमचे ज्ञान आणि तुम्हाला येणारे यश याबद्दल तुम्हाला कधीही काळजी करा-यचे कारण नाही. तुम्ही त्याना तुमच्या बाजूला वळवून घेऊ शकता आणि ते तुम्हाला कधीही सोडणार नाहीत. तुम्ही कोण आहात आणि कसे आहात–फिटर आहात, लोहार आहात की इंजिनड्रायव्हर आहात–याबद्दल ते फारसा विचार करीत नाहीत.

याउलट तुम्ही कितीही दयाळू असाल किंवा तुमचे संभाषण कितीही मनोरंजक असेल, तुम्ही कितीही चांगल्या स्वभावाचे असाल किंवा तुमचे व्यक्तिमत्त्व कितीही आकर्षक असले तरी जर तुमच्या कामात तुम्हाला प्रत्येक वेळी अपयश येत राहिले आणि तुम्हाला कामाची जर बरोबर माहिती नसेल किंवा कोणतेही काम तुमच्या हातून बिघडत असेल तर तुम्हाला योग्य तो मान मिळणार नाही. उलट तुमच्या वाट्याला घृणाच येईल हे नक्कीच !

एकदा असे झाले की, एका भट्टी बनवणाऱ्याला कॉलनीत बोलावण्यात आले. मुलींच्या डॉरमिटरीत भट्टी बनवायची होती. भट्टी बनवणारा सहज आमच्या कॉलनीत आला होता आणि दिवसभर आमच्या कॉलनीत रमला होता. त्याने कुणाच्या तरी घरातली भट्टी दुरुस्त केली होती. तसेच कुणाच्या तरी तबेल्याच्या

भिंतीची डागडुजी केली होती. तो माणूस दिसण्यात जरा गुबगुबीत, टकल्या व बोलण्यात अगदी मिठ्ठास होता. त्याच्या बोलण्यावरून त्याच्याइतका हुषार व वाकबगार भट्टी बांधणारा दुसरा मिळाला नसता.

मुले दिवसभर त्याच्या भोवती भोवती फिरत होती आणि त्याचे बोलणे व त्याच्या लांबलचक गप्पा ऐकून घेत होती.

'मुलांनो, किती तरी भट्टी बांधणारे लोक माझ्यापेक्षा पुष्कळ मोठे होते; पण त्या फलाण्या काउंटला कुणाचंच काम पसंत पडत नसे. ते म्हणायचे, 'आर्टेमीलाच बोलवा. कारण त्यानं बांधलेली भट्टी हीच खरी भट्टी!' आणि मी खरोखरच किती तरी लहान, तसं पाहिलं तर. आणि काउंटच्या घरात भट्टी बांधायची म्हणजे काय चेष्टा होती? म्हणजे माझ्या बोलण्याचा अर्थ समजला ना?'

काउंट म्हणायचे, 'आर्टेमी, उत्तम काम कर हं!'

त्यावर मुलांनी त्याला विचारलं, 'अरे वा! तुमचं काम कसं काय झालं?'

'शंकाच नाही. फारच उत्तम!'

त्याने आपली साखळी काढली व काउंट त्या भट्टीकडे कसा बघत असे ते दाखवले. मुलांना अर्थातच राहवले नाही आणि त्यांनी मोठ्याने हसायला सुरुवात केली. कारण काउंटची नक्कल करताना आर्टेमी फारच विचित्र दिसत होता.

आर्टेमीने मोठाच आव आणून आमची भट्टी बांधायला सुरुवात केली. त्याने बनवलेल्या चांगल्यात चांगल्या भट्ट्या किंवा दुसऱ्या कोणी बनविलेल्या वाईट भट्ट्या यापेक्षाही अगदी वेगळीच भट्टी तो तयार करणार होता. त्याने मूर्खासारख्या त्याच्या तंत्रातल्या खाचाखोचा व त्यातल्या लांड्यालबाड्या मुलांना अगोदरच सांगून टाकल्या. त्यानें पुढे सांगितले, 'त्रिज्या जर बरोबर काढली तर काम सोपं होतं; पण पुष्कळ लोकांना ती त्रिज्याच काढता येत नाही!

सारी मुले मुलींच्या डॉरमिटरीकडे एकसारखी खेपा घालीत होती आणि आर्टेमीची त्रिज्या कशी निघते आहे याचा शोध घेत होती.

आर्टेमी भट्टी बांधायला सुरुवात करीत असल्यापासून सतत बडबडत होता; परंतु त्याने जेव्हा भट्टी वरती चढायला सुरुवात केली त्या वेळेस त्याला भट्टी बांधायची माहिती नव्हती हे स्पष्ट झाले आणि त्याची बडबडही थोडा वेळ थांबली.

आर्टेमीचे काम कसे चालले आहे ते बघण्यासाठी मी तिकडे गेलो होतो. मुले माझ्या तोंडाकडे बारकाईने पहात होती. मी नापसंतीदर्शक मान हलवून आर्टेमीला विचारले,

'अरे, ही एवढी बेढब का दिसते?'

'बेढब कशी? अजून ती पुरी व्हावयाची आहे. मग ती चांगली दिसेल!' तो म्हणाला.

झादारोवने डोळे किलकिले करून भट्टीकडे पाहिले व विचारले, 'काय हो' काउंटच्या घरी पण ती अशीच बेढब दिसत होती का ?' पण आर्टेमीला या शब्दातली खोच कळलीच नाही.

'पुरी तयार होईपर्यंत साऱ्याच भट्टया अशा दिसतात !' त्यानं उत्तर दिलं.

तीन दिवस आर्टेमीने भुणभुण लावली होती. सबंध कॉलनीभर ही बातमी पसरली. आर्टेमी आपण केलेले काम उत्तम आहे असे जोरात सांगत होता. ती भट्टी खोलीच्या मधोमध ठेवली होती. ती एका बाजूला आधीच झुकलेली होती. सर्वांच्या नजरेसमोर ती धाडकन कोसळली व साऱ्या खोलीभर विटा आणि धुरळा पसरला. त्याबरोबर हास्याचा कल्लोळ माजला. आजूबाजूला उभ्या असलेल्या बऱ्याच मुलांना विटांचा मारही लागला; पण त्याकडे कुणाचेच फारसे लक्ष गेले नाही. सारे जण हसत हसत डॉरमिटरीच्या बाहेर पटांगणात, व्हरांड्यात निघून गेली. काही जणांची पोटे हसून हसून दुखायला लागली. मी त्या माती आणि आणि विटांच्या ढिगाऱ्यातून कसाबसा खोलीच्या बाहेर पडलो. तिथे बुरुन आर्टेमीची गर्दन पकडून त्याला ठोसा देण्याच्या बेतात होता; पण तो थोडक्यात बचावला.

आर्टेमीला कॉलनीतून ताबडतोब हाकलून देण्यात आले; परंतु त्याचे नाव मात्र बरेच दिवस आमच्या कॉलनीत रेंगाळत राहिले. कोणी एखादा थापाड्या मनुष्य भेटला की सारे जण 'हा दुसरा आर्टेमीच आहे !' असे म्हणत.

मुलांच्या दृष्टीतून कुचकामी म्हणजे आर्टेमी व कष्टाळू म्हणजे शेरे असे मत पक्के झाले होते. त्यामुळे शेरेसाहेब कॉलनीत एकंदर फारच आवडते होते.

याचा परिणाम म्हणजे आमचे भूमिविकासाचे काम अतिशय यशस्वीपणे चालू होते. शेरेसाहेबांचा आणखी एक मोठा गुण होता, तो म्हणजे बेवारशी वस्तू शोधून काढायच्या, बिलं हाताळायची, उधार वस्तू आणायच्या वगैरे त्यांना बरोबर जमत असे. त्यामुळेच गवत कापायचे मशीन, बियाणाचे मशीन, फावडी, खोरी इतकेच काय पण गाई, बैल वगैरे गोष्टीही कॉलनीत दिसू लागल्या. तीन गाई-आमच्याकडे आल्या आणि लवकरच आम्हाला भरपूर दूध मिळेल असे उगीचच वाटायला लागले.

शेतीच्या कामाची आवड त्यामुळे बऱ्याचशा मुलांमध्ये उत्पन्न झाली. निरनिराळ्या वर्कशॉपमधून काम करणारी मुले सोडली तर बाकी सर्व मुले शेतात काम करायला जाऊ लागली. वर्कशॉपच्या पाठीमागे छोटे-छोटे वाफे त्यांनी बनवून घेतले. त्यासाठी सुताराकडून मोठमोठ्या लाकडी चौकटी त्यांनी बनवून घेतल्या. नवीन कॉलनीत तर या चौकटी फार प्रमाणात तयार झाल्या.

फेब्रुवारीच्या सुरुवातीला एके दिवशी काराबानोव कॉलनीमध्ये परत आला. आम्ही सारे शेतीच्या कामात अगदी गढून गेलो होतो. मुलांनी त्याचे अतिशय

आनंदाने स्वागत केले. साऱ्यांनी त्याला मिठ्या मारून पुरेवाट केली. त्या सर्वांना कसे तरी बाजूला करून तो माझ्या ऑफिसमध्ये आला.

'मी तुम्हा साऱ्यांना भेटायला आलो आहे !'

सगळ्यांचे चेहरे आनंदित झाले होते. सारी मुले, शिक्षकवर्ग आणि इतर कार्यकर्ते अतिशय उत्साहाने माझ्या ऑफिसमध्ये डोकावत होते.

'हा आपला सेमियान आलेला पाहिलात का ?' असे कोणी तरी म्हटले.

काराबानोव संध्याकाळपर्यंत सर्व कॉलनीभर फिरू लागला. त्याने ट्रेपकेवाडीला पण भेट दिली आणि संध्याकाळी तो परत माझ्या ऑफिसमध्ये आला. त्याचा चेहरा खिन्न आणि उतरलेला दिसत होता. मी त्याला विचारलं,

'तुझं कसं काय चाललंय ?'

'मी माझ्या वडिलांकडे रहातो.'

'अरे, पण मिटचागिनचं काय झालं ?'

'तो गेला खड्डयात ! मी त्याची संगत केव्हाच सोडली. तो म्हणे मॉस्कोला गेला !'

'तुझ्या वडिलांच्याकडे कसं काय चाललंय ?'

'तिथं काय चालायचं ? तेथे आजूबाजूला सारे शेतकरीच आहेत, माझे वडील चांगले तगडे आहेत. मात्र माझा भाऊ मारला गेला !'

'अरेरे ! कसा काय मारला गेला ?'

'तो गनिमी सैनिक होता. पेटलूराच्या लोकांनी शहरात त्याला भर रस्त्यावर मारलं !'

'तू आता पुढं काय करायचं ठरवलंस ? वडिलांजवळच रहाणार आहेस ना ?'

'नाही. मला तिथं राहवसं वाटत नाही. काय करावं तेही मला समजत नाही !'

तो जागच्या जागी जरा चुळबुळला व खुर्ची माझ्याजवळ ओढून घेऊन मला हळूच म्हणाला,

'समजा आन्तोन, मी इथं राहिलो तर तुमची काही हरकत आहे का ? मला खरोखरी मनापासून इथं रहावंसं वाटतंय !'

त्याने एकदा माझ्याकडे रोखून पाहिले आणि मान गुडघ्यात घातली.

'बेशक रहा ! आम्हा सर्वांना फार आनंद होईल !' असे मी त्याला मनापासून उत्तर दिले.

सेमियानने अक्षरशः एकदम उडी मारली. त्याला अगदी गहिवरून आले होते.

'तुम्ही हे खरं म्हणता ? माझ्या कानांवर माझा विश्वासच बसत नाही !' तो पुढे म्हणाला, 'मी आता खरं सांगतो तुम्हाला. खरोखर कॉलनीच्या बाहेर गेल्यावर मला मुळीच चैन पडत नव्हतं. खाता-पिताना, काम करीत असताना, स्वस्थ बसलो असताना मला सारखी कॉलनीची आठवण येत असे आणि कधी कधी मोठ्यानं रडावंसं वाटत असे ! मला कॉलनीचं कमालीचं वेडच लागलं होतं— आपण कॉलनीशिवाय राहू शकणार नाही. कॉलनीला विसरायचा मी खूप प्रयत्न केला; पण ते मला कधीच शक्य झालं नाही. मी शेवटी मनाशी ठरवलं की, एकदा येऊन तुम्हा साऱ्यांना भेटायचंच. म्हणून मी परत आलो. तुम्हा साऱ्यांना बघण्यासाठी आणि भेटण्यासाठी परत आलो ! खरोखर इथं आल्यावर मला कमालीचा आनंद झाला. हे तुमचे नवे शेरेसाहेब तर छानच आहेत !'

'पण तुला एवढा त्रास करून घ्यायला कोणी सांगितलं होतं ? लगेच परत यायचं !'

'ते सारं खरं हो ! यावंसं तर वाटतच होतं; पण मधूनच आम्ही तुमच्याशी किती वाईट वागलो होतो त्याची आठवण होई !' असे बोलून तो एकदम थांबला.

'जाऊ दे ते. सगळं काही ठीक होईल !'

सेमियानने मान हळूहळू वर करून माझ्याकडे पाहिले. 'आन्तोनसाहेब, तुम्ही कदाचित म्हणाल, मी कसा काय सुंदर नाटक वठवतोय; पण खरं सांगू, मी कसा काय धडा शिकलो ते माझं मलाच माहीत आहे. तुमचा विश्वास बसतो कसा पण माझ्यावर ?'

मी त्याला गंभीरपणाने सांगितले, 'माझा तुझ्यावर पूर्ण विश्वास आहे ?'

'नाही. तुम्ही खरोखरीच सांगा की, तुमचा माझ्यावर विश्वास आहे ?'

'मग जा मला विचारू नको; पण पुन्हा मागची पुनरावृत्ती करायची नाही ना ?'

'पहा, तुमचा माझ्यावर खराखुरा विश्वास नाही !'

'वेडा आहेस ! काही तरी डोक्यात भरवून घेऊ नकोस. हे बघ सेमियान, माझा सर्वांच्यावर विश्वास आहे. कोणावर कमी, कोणावर जास्त, कोणावर एक इंच, कोणावर दोन इंच, तर कोणावर एक फूट इतकंच !'

'मग माझ्यावर किती विश्वास आहे ?'

'तुझ्यावर एक मैल लांबीचा विश्वास आहे !'

'पण माझा मात्र तुमच्यावर विश्वास नाही हं !' सेमियान गंमतीने म्हणाला.

' बरं तुझी मर्जी. ते सारं पुरे आता. मी तुला दाखवतो,' असं म्हणून आम्ही डॉरमिटरीकडे गेलो.

पहिल्या दिवसापासूनच काराबानोव शेरेसाहेबांचा उजवा हात झाला. तो जातिवंत शेतकरीच होता. त्यानं शेतीविषयक पुष्कळच माहिती मिळविलेली होती आणि शेतीचे ज्ञान जणू काही त्याच्या नसानसातनं त्याच्या वाडवडिलांपासून वारसाहक्काने मिळालेले होते. त्याचबरोबर शेतकीविषयक नवीन कल्पनाही तो चटकन आत्मसात करीत असे. तंत्रशुद्ध शेतीचो त्याला आवड होती.

काराबानोव शेरेच्या पावलावर पाऊल टाकून वागत होता. शेरेची प्रत्येक हालचाल तो डोळसपणाने पहात असे. शेरेची सतत काम करण्याची वृत्ती व आवड त्याने आत्मसात केली होती. फक्त शेरेसाहेबांचा थंडपणा त्याने घेतला नव्हता. याउलट काराबानोवचा उत्साह आणि धांदल ओसंडून जात असे. कधी कधी त्याच्या वागणुकीत उच्छृंखलपणा येत असे.

दोन आठवड्यानंतर मी एक दिवस त्याला माझ्या ऑफिसात बोलावला आणि त्याला सांगितले,

'-हे बघ, तुझ्याकडे हे आज्ञापत्र घे आणि अर्थखात्याच्या कचेरीत जाऊन ५०० रुबल घेऊन ये!'

हे ऐकून काराबानोवचा चेहरा खरकन् उतरला. तो डोळे विस्फारित माझ्याकडे बघतच राहिला. चाचरतच तो मला म्हणाला, '५०० रुबल? त्याचं काय करायचं म्हणता?'

'काही नाही. ते घेऊन माझ्याकडे यायचं!'

'मी घोड्यावरून जाऊ का?'

'अर्थात, आणि हे पिस्तुल जवळ असू दे. तुला जरूर पडली तर याचा वापर कर!'

मिट्यागिनच्या कमरपट्ट्यातून काढलेले तेच पिस्तूल मी काराबानोवच्या हाती दिले. अजूनही त्याच्यात ती तीन काडतुसे तशीच शिल्लक होती. त्याने पिस्तूल झटकन हातात घेतले आणि आपल्या खिशामध्ये ठेवले. काही न बोलता तो माझ्या खोलीतुन बाहेर पडला. दहा मिनिटांनी मी घोड्याच्या टापांचा आवाज माझ्या ऑफिसच्या खिडकीकडून जाताना ऐकला.

संध्याकाळी काराबानोव माझ्या खोलीत आला. त्याने अंगात ते त्याचे लोहाराचे कातडी जाकीट घातले होते. तो शांत झालेला दिसत होता; परंतु एकंदर घामेजलेल्या चेहऱ्याने त्याने काही एक न बोलता ते नोटांचे बंडल आणि पिस्तूल माझ्या टेबलावर ठेवले.

मी ते नोटांचे बंडल हातात घेतले आणि अगदी तिऱ्हाईतपणे कोणतीही चलबिचल न दाखवता त्याला विचारले, 'नोटा मोजून घेतल्या आहेस ना ?'

'होय !' तो म्हणाला.

मी मग, ते नोटांचे बंडल माझ्या ड्रॉवरात टाकले.

'शाब्बास ! जा आणि आता जेवून ये !'

काराबानोवने आपल्या कमरेच्या पट्ट्याशी उगीचच चाळवाचाळव केली. जाकिटाशी पण चाळा केला. खोलीत एक-दोन येरझारा घातल्या आणि 'ठीक आहे,' असे म्हणून तो खोलीच्या बाहेर पडला.

दोन आठवडे असेच निघून गेले. मला जेव्हा जेव्हा तो भेटे त्या त्या वेळी विचित्रपणाने मला अभिवादन करीत असे; परंतु त्याची एकंदर मन:स्थिती ठीक दिसत नव्हती.

मी पुन्हा एकदा त्याला पैसे आणण्यासाठी पाठवायचे ठरवले. या वेळी मी त्याला २००० रुबल आणायला सांगितले.

त्याने माझ्याकडे फारच चमत्कारिकपणे पाहिले. पिस्तूल खिशात ठेवून साव-काशपणे तो मला म्हणाला,

'२००० रुबल ? समजा. मी परत नाही आलो तर ? '

मी माझ्या खुर्चीवरून उठून त्यांच्या अंगावर खेकसलो, 'मला बडबड नकोय ! मुकाट्यानं सांगितलेलं काम कर ! तुझं ते मानसशास्त्र मला नकोय !'

'बरं, ठीक आहे !' तो खांदे उडवीत म्हणाला.

त्याने सांगितल्याप्रमाणे पैसे आणले; पण तो बराच वेळ मला सतावीत राहिला.

'आन्तोन, ते पैसे मोजा पाहू ! '

'कशासाठी मोजायचे ? '

'पण मी सांगतोय ना ! '

'तू मोजले आहेस ना ?' मी विचारले. तरीही तो ते पैसे मी मोजावे म्हणून आग्रह धरू लागला. तो ऐकेना तेव्हा मी त्याला सांगितले,

'तू नीघ पाहू इथून !'

त्याने आपली मान दोन हातात धरली. जणू काही तरी अडकल्यासारखे वाटत असावे. त्याने आपली कॉलर उडविली आणि माझ्यासमोर उभा राहून तो म्हणाला,

'तुम्ही मला बनवायला बघता. तुमचा माझ्यावर खरा विश्वास नाही.

तुम्ही खरोखरी जाणूनबुजून स्वतःला धोक्यात घालीत आहात !' एक निश्वास सोडून, मरगळून तो खुर्चीवर बसला.

'तुझ्या या कर्तबगारीबद्दल मला एकंदर मोठीच किंमत द्यावी लागणार आहे !' मी म्हणालो.

'किंमत कसली द्यावी लागणार ?'

'तुझ्या सगळ्या विचित्रपणाबद्दल !'

त्याने खिडकीचा आधार घेऊन 'आन्तोन सेमियानोविच !' असे म्हटले.

मी त्याला रागातच विचारले, 'काय झाले तुला ?' आता मात्र मला त्याची खरोखरीच भीती वाटली.

'तुम्हाला माहीत आहे का, साऱ्या रस्त्यानं घोड्यावरून येताना माझ्या डोक्यात हजारो कल्पना येऊन गेल्या. खरोखरीच देव कुठंही असला तर त्यानं माझ्यावर कुणाला तरी हल्ला करायला सोडावं. कितीही जण असू देत ! एक जण असो किंवा दहा जण असोत. मी साऱ्यांचा समाचार घेईन ! माझ्या जीवात जीव असेपर्यंत मी माघार घेणार नाही ! मी अक्षरशः रडलो. माझ्या मनात विचार आला की, 'तुम्ही इथं कल्पना करीत बसला असाल. मी खरोखरीच पैसे आणीन की नाही ?' तुम्ही स्वतःला केवढ्या धोक्यात घातलं होतं ? मी म्हणतो हे खरं आहे की नाही ?'

'तू महाविक्षिप्त मुलगा आहेस ! अरे, पैसे आणणं याच्यात नेहमीच धोका असतो. त्यातल्या त्यात या इथं पैसे घेऊन पोहोचणं हे खरोखरीच धाडसाचं काम आहे; पण माझी खात्री होती की, तू तरुण आहेस, चांगल्यापैकी घोडेस्वार आहेस. त्यामुळं तू केव्हाही दरोडेखोरांच्या हातून निसटू शकशील. याउलट मला काही ते सारं जमलं नसतं !'

'आन्तोन, तुम्ही खरोखरीच धूर्त आहात !' माझ्याकडे बघून डोळे मिचकावीत तो म्हणाला.

मी म्हटलं, 'त्यात धूर्तपणा कसला रे ? हे पहा, पैसे कसे आणायचे हे तर तू शिकलास की नाही ? इथून पुढं तूच पैसे आणायचं काम नेहमी करायचं. तुझ्याबद्दल माझ्या मनात काहीही शंका आली नाही. तू माझ्याइतकाच प्रामाणिक आहेस याबद्दल माझी खात्री होती ! आता तरी तुला पटलं ना ?'

'होय; पण माझ्या प्रामाणिकपणाबद्दल तुमच्या मनात शंका असेल असं मला वाटलं होतं,' असे म्हणून तो आनंदाने एक युक्रेनियन गाणे गुणगुणत माझ्या ऑफिसातून बाहेर पडला.

२५

एकजिनसी शिक्षणशास्त्र

१९२३ च्या हिवाळयात अनेक घडामोडींमुळे आमच्या सामुदायिकाच्या दृष्टीने नवीन संघटना करण्यात आम्ही सुधारणा केल्या. यात मुख्यत्वेकरून म्हणजे सैनिकी पद्धतीवर छोटया छोटया तुकडया व त्यांचे अधिकारी यांची नेमणूक होय.

आतासुद्धा अशा तऱ्हेच्या तुकडया व त्यांचे प्रमुख गॉर्की कॉलनीत, झेर्झिन्स्की कम्यून व अशाच युक्रेनमध्ये पसरलेल्या छोटया छोटया कॉलनीतून येत.

१९२७ व १९२८ मध्ये झालेल्या गॉर्की कॉलनीच्या किंवा झेर्झिस्की कम्युनच्या तुकडया व झादारोव व बुरुन यांनी बनविलेल्या तुकडया यांच्यात पुष्कळ फरक होता; परंतु १९२३ च्या हिवाळयात आम्ही प्रथम याचा पाया गॉर्की कॉलनीत घातला. या तुकडयांचा खरा अर्थ लोकांच्या बराच उशीरा लक्षात आला, कारण त्यामुळे एकंदर शिकवण्याच्या तंत्रात फार मोठा फरक झाला. त्याची रोज निंदानालस्ती पण करण्यात आली. या सगळया कामावर एक छाप शिक्षण-तंत्र अशी नावे ठेवण्यात आली. या दोन्ही शब्दांचे एकत्रीकरण हेच आमची हेटाळणी करण्याला पुरेसे होते.

१९२३ साली या रानातल्या एका छोटयाशा संस्थेत नव्या प्रकारचे शिक्षण-शास्त्र अंमलात येत होते, याची कुणालाही कल्पना नव्हती.

एक क्षुल्लक गोष्टीवरून ती सुरूवात झाली.

आमच्या एकंदर वस्तू मिळवण्याच्या चिकाटीमुळे आम्हाला कोणीही धंदा; लाकूडफाटा दिला नव्हता. नेहमीप्रमाणे आम्ही वठलेल्या झाडाचे लाकूड किंवा जंगलात पडलेले लाकूड जमा करून आणीत होतो. उन्हाळ्यात अशा तऱ्हेने जमा केलेला सगळा लाकूडफाटा नोव्हेंबरपर्यंत कसाबसा पुरला आणि मग मात्र आमची जळणाची मोठीच ह्लाखीची परिस्थिती निर्माण झाली. खरे सांगायचे म्हणजे, असे हे वठलेले लाकूड गोळा करायलाही आम्हाला कंटाळा येत असे. कारण त्याच्यासाठी शेकडो मैल जंगलात फिरावे लागे लागे आणि त्यातूनही म्हणण्यासारखे लाकूड जमा होत नसे. काही पालापाचोळा पुष्कळदा पडत असे. त्यामुळे केलेल्या श्रमांचे चीज होत नसे. दुसरे म्हणजे हे करीत असताना कपडेही फाटत. आधीच आमचे कपड्यांचे दैन्य होतेच, शिवाय हिवाळ्यात हे काम करायचे म्हणजे थंडीने पावले आणि हात गारठून जात. ब्रातचिन्को जमवलेले लाकूड आणण्यासाठी घोडे द्यायला तयार होत नसे.

'तुम्ही स्वतःच करा ना! या कामाला घोडे मिळणार नाहीत! ते जळण आणायचे काम करतील; पण असल्या प्रकारचे जळण आणायला ते जाणार नाहीत. तं काय जळण आहे?' ब्रातचिन्को सांगे.

कालिनासाहेबांनी त्याला विचारले, 'अरे बाबा, आपल्याला थंडीपासून रक्षण करायला पाहिजे का नको?' त्यांना वाटले, हा अगदी बिनतोड प्रश्न आपण त्याला विचारला.

'मला विचाराल तर आपल्याला शेकोटीची काही जरुरी आहे असं वाटत नाही. तबेल्यात आम्ही कधी शेकोटी पेटवीत नाही. तरीसुद्धा आम्ही ठीकठाक आहोत!'

आम्ही आमच्या कॉलनीच्या सभेमध्ये एक ठराव केला. त्या अन्वये काही दिवस मुलांना शेतात खत घालण्यास न पाठविता काही मुलांना लाकूड जमा करायला आमच्या मदतीला द्यावीत, अशी शेरेसाहेबांना विनंती करायचे ठरविले. वीस मुलांची एक तुकडी—त्यामध्ये बुरून, बेलुखिन, वेर्शनेव, वोल्कोव, असादची, चेबोट वगैरे तगड्या मुलांचा समावेश केला. ते सकाळी भाकरी खिशात घालून रानामध्ये जात. सबंध दिवसभर ते धुंडून येत. संध्याकाळी आमच्या कॉलनीतले रस्ते जळाऊ लाकडांच्या तुकड्यांच्या ढिगांनी चिचारले जात व ब्रातचिन्को त्याची गाडी घेऊन येई व सर्व घेऊन जाई.

संध्याकाळी मुले अगदी कमालीची भुकेलेली असत. बरेच वेळा परत येताना मुले काही तरी खेळ खेळत येत. ब्रातचिन्को काही मुलांच्या मदतीने ती लाकडे गाडीत घालायचे काम करीत असताना राहिलेली मुले चोर-शिपाई हा खेळ

खेळत. त्यायोगे आपल्या पूर्वायुष्यातल्या अवशेषांचे धागेदोरेच ते हाताळीत. हरलेली मुले संध्याकाळी कॉलनीत पकडून आणीत. हे सारे गंमतीतच चाले. त्या मुलांना माझ्या ऑफिसात असादची किंवा कोटर्चो घेऊन येत. कोटर्चो हा मखनोच्या टोळीत होता व त्याची चाकरी करताना एक बोटही घालवून बसलेला होता. ते जरा जोरातच मला सांगत,

'यांची डोकी उडवा पाहू ! हे सारे शस्त्र घेऊन रानात लपून बसलेले होते. कदाचित आणखी सुद्धा काही जण असतील हं !'

यानंतर त्यांची उलटतपासणी घेण्यात येई. वोल्कोव मोठेपणाचा आव आणून बेलुखिनला विचारी, 'किती मशिनगन्स सापडल्या ?'

'मशिनगन्स म्हणजे काय ? ती काही खाण्याची वस्तू आहे काय ?' बेलुखिन विचारी.

'बंदुकीची औलाद, मशिनगन्स कधी खातात काय ?'

'मग तसं जर असेल तर मला त्या खाण्यालायक नसलेल्या वस्तूशी काही कर्तव्य नाही !'

फेदरेन्को हा एक अगदी गावंढळ. त्याला एकाएकी विचारीत असत, 'बोल तू मखनोच्या हाताखाली काम केलंस का नाही ?'

फेदरेन्को तेवढा चलाख नव्हता. खेळाची गंमत न घालविता उत्तर कसे द्यायचे ते त्याला समजत नव्हते. तो म्हणे, 'हो. मी काम केलेलं आहे'

'तू तिथे काय काय काम करीत होतास ?' त्याला असे परत विचारण्यात आल्यावर तो विचार करीत बसे. तेवढ्यात मागून कोणी तरी त्याची नक्कल करीत उत्तर देई,

'मी होय, मी गाई चरायला रानात घेऊन जात असे.'

फेदरेन्को सभोवार नजर टाकून कोणी उत्तर दिले ते शोधण्याचा प्रयत्न करी; पण त्याला सर्व जण मोठ्याने हसताना दिसत; कोटर्चो रागारागाने फेदरेन्कोच्या बावळट चेहऱ्याकडे पाही. मला तो हळूच सांगे, 'त्याचे डोळे बघा ! हा माणूस भयंकर आहे. याला फाशीचीच शिक्षा झाली पाहिजे !'

मी पण तशाच पद्धतीने उत्तर देई,

'होय, तू म्हणतोस ते बरोबर आहे. त्याला अद्दल घडलीच पाहिजे ! त्याला जवणघरात घेऊन जा आणि रोजच्यापेक्षा जास्त खायला दे !'

'भयंकरच शिक्षा !' दु:खी आवाजात कोटर्चो म्हणे.

बेलुखिन मध्येच म्हणे, 'तसं म्हणाल तर मी पण दरोडेखोरांच्या टोळीत गाई वळायचंच काम करीत असे !'

हे सारे ऐकल्यावर फेदरेन्कोच्या डोक्यात जरा प्रकाश पडे आणि तो हसून सर्वांच्याकडे पाही. मुले अशा तऱ्हेने काम करीत होती. अशा वेळी बुरुन आत येऊन म्हणे,

'आमच्या या तुकडीनं बारा गाड्या जळाऊ लाकूड जमा केलं आणि नाताळपर्यंत आम्ही हजार मण लाकडं जमा करू!'

जोपर्यंत क्रांतीची उरलीसुरली लाट संपली नव्हती तोपर्यंत रेजिमेंट व डिव्हिजन हे दोन्ही शब्द अस्तित्वात आले नव्हते. मुख्यत्वे करून यूक्रेनमध्ये गनिमीयुद्ध बराच काळपर्यंत चालू होते. हे अशा तऱ्हेच्या छोट्या छोट्या तुकड्यांच्या द्वारे चालत असे. तुकडीमध्ये हजारो सैनिकांचा समावेश होऊ शकतो किंवा शंभरहून कमी सैनिकही असू शकतात. काहीही असले तरी काम तेच होते व तेही जंगलाच्या आसऱ्यानेच करावे लागते.

आमच्या मुलांना या गनिमी युद्धतंत्राचे एक प्रकारचे आकर्षण होते आणि जे आपल्या कमनशिबाने विरुद्ध बाजूला पडले गेले होते त्यांना तर या प्रकारच्या धडपडीमध्ये जास्तच आकर्षण झाले होते. तसे पाहिले तर वर्गलढा म्हणजे काय, याचा अर्थही त्यांना माहीत नव्हता. शिवाय सोविएत सरकारने याबाबत त्यांच्याकडून फारच कमी अपेक्षा केली होती. म्हणूनच मला वाटते त्यांना कॉलनीत पाठविण्यात आले होते.

आमची ही रानातली छोटीशी तुकडी कुऱ्हाडी, करवत घेऊन कामे करीत होती; परंतु त्यांनी सुद्धा आमच्यासमोर खऱ्याखुऱ्या गनिमी युद्धतुकडीचे चित्र उभे केले होते. त्याच्या प्रत्यक्ष आठवणी नसल्या तरी त्याबद्दलच्या गोष्टी व दंतकथा ऐकिवात होत्या.

आमच्या मुलांच्या डोक्यात असलेल्या क्रांतीच्या ढोबळ कल्पनांना डिवचायची इच्छा माझी नव्हती. शिक्षणशास्त्राची नुसतीच नक्कल करणाऱ्यांनी आमच्यावर सपाटून टीका केली. कारण आम्ही हा सैनिकी खेळ कोणत्या संदर्भात खेळतो, याचे त्यांना कधीच आकलन झाले नव्हते. तुकडी या शब्दाला काही लोकांच्या मनात फारशी चांगली सांगड नव्हती. कारण शास्त्रीय किंवा बुद्धिवादी आव आणणाऱ्या लोकांवर त्यांची आसने आणि त्यांचे मानसशास्त्र याकडे दुर्लक्ष करून; डाव्या व उजव्या बाजूंनी त्याच्यावर चौफेर हल्ला करण्यात आला होता आणि त्यांना तुकडीमध्येच कबुल्या द्याव्या लागल्या होत्या.

पण याला काही उपाय नव्हता. कॉलनीची सुरूवात कुठल्याही प्रकारच्या टीकेला न जुमानता आम्ही तुकडीपासूनच केली होती.

बुरुन नेहमी लाकूड तोडणाऱ्या तुकडीचे पुढारीपण करीत असे. हा मान त्याला

अगदी निर्विवादपणे मिळाला होता. आमच्या तुकडीच्या खेळाप्रमाणे मुले त्याला दरोडेखोरांचा नायक म्हणत असत.

'नायक वगैरे कशाला म्हणता ? दरोडेखोरांनाच फक्त नायक असतो !' मी त्यांना सांगे.

'दरोडेखोरांनाच कसा ? लाल सेनेलासुद्धा नायक होताच. शिवाय गनिमी सैनिकांनाही नायक होताच की !' काही मुले म्हणाली.

'लाल सेनेच्या प्रमुखाला नायक म्हणत नसत.'

'लाल सेनेमध्ये अधिकारी असत. आपली काय लाल सेना थोडीच आहे ?'

'समजा, तरीसुद्धा आपण अधिकारी हा शब्द वापरू शकतो आणि तो चांगला आहे !'

लाकडे तोडण्याचे काम एकदाचे संपले. एक जानेवारीपर्यंत आमच्याकडे एक हजार मण लाकूडफाटा जमा करण्यात आला. तरीही आम्ही बुरुनच्या तुकडीचे विसर्जन केले नाही, तर नव्या कॉलनीत उष्णगृहे दुरुस्त करण्यासाठी आम्ही त्याची नेमणूक केली. ही तुकडी दररोज सकाळी न्याहारी वगैरे करून जात असे व संध्याकाळी परत येत असे.

एक दिवस झादारोव मला म्हणाला, 'हे आपल्याकडं असं का असावं ? आपण एकच बुरुनची तेवढी तुकडी का बनविली ? बाकीच्यांचं काय करायचं ?'

आम्ही फारसा विचार करीत बसलो नाही. त्यावेळी कॉलनीमध्ये आम्ही चटकन कोणताही नियम लागू करीत असू. त्याने लक्षात आणून दिल्याप्रमाणे झादारोवच्याच नेतृत्वाखाली दुसऱ्या तुकडीची जुळणी आम्ही करून टाकली.

ही दुसरी तुकडी निरनिराळ्या वर्कशॉपमधून काम करीत असे. बेलुखिन व वेर्शनेव वगैरेंनी बुरुनची तुकडी सोडून देऊन झादारोवच्या तुकडीत प्रवेश केला.

अशाच तऱ्हेने निरनिराळ्या तुकड्यांची उभारणी झाली आणि नव्या कॉलनीत तिसऱ्या व चौथ्या तुकडीची जुळणी झाली. मुलींनी सुद्धा नास्त्या निचेवनया हिच्या नेतृत्वाखाली पाचवी तुकडी तयार केली.

अशा तऱ्हेने वसंत ऋतूच्या सुरुवातीपर्यंत ह्या निरनिराळ्या तुकड्यांची उभारणी झाली. या तुकड्या लहान लहान असून आमच्या वर्कशॉपमध्ये नियुक्त केल्या होत्या. चामड्याच्या वर्कशॉपमध्ये एका नंबरची तुकडी, घोड्याच्या पागेमध्ये दोन नंबरची तुकडी, लोखंडाच्या वर्कशॉपमध्ये सहा नंबरची तुकडी, डुकरांच्या खुराड्यात दहा नंबरची तुकडी अशा तऱ्हेने वाटणी केली होती. तुकडीच्या अधिकाऱ्यांची नेमणूक मात्र मी स्वतः केली होती.

परंतु काही दिवसांनी मी या अधिकाऱ्यांची सभा घ्यायला सुरुवात केली आणि आमची मुले गंमतीने त्याला अधिकारी मंडळ म्हणू लागली. या सभा मी वरचेवर घेत असे. कुठलाही महत्वाचा निर्णय या अधिकारी मंडळाच्या संमतीने मी घेऊ लागलो. पुढेपुढे या अधिकाऱ्यांची नेमणूकही निवडणुकीच्या पद्धतीने होऊ लागली. मी अशा तऱ्हेने अधिकाऱ्यांची निवडणुकीद्वारे नेमणूक केली व ते त्या मतदारांना जबाबदार राहू लागले. नवीन अधिकाऱ्यांची नेमणूक करावयाची झाल्यास अधिकारी मंडळात जोरदार चर्चा होऊन मगच ती नेमणूक होत असे. आमच्या मुलांच्या सहकार्यामुळे आम्हाला चांगल्यापैकी अधिकारी निवडता येत आणि आमच्या या अधिकारी मंडळाचे कधीही विसर्जन करावे लागले नाही किंवा त्यांनी कधी राजिनामाही दिला नाही.

एक गोष्ट आम्ही कटाक्षाने पाळीत होतो. आमच्या अधिकारी मंडळाला कोणतेही खास अधिकार देण्यात आले नव्हते. त्यांना कोणतीही गोष्ट अधिकारी म्हणून इतरांपेक्षा जास्त प्रमाणात दिली नाही. महत्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांनाही इतर मुलांसारखेच व इतरांइतकेच काम करावे लागे.

१९२३ च्या उन्हाळ्याच्या सुरुवातीला आम्ही आमच्या तुकड्यांच्या पद्धतीत खूपच सुधारणा केली आणि ही सुधारणा म्हणजे आमच्या सामुदायिकाचा हा एक नवीन शोध १३ वर्षांच्या आयुष्यात लागला. या शोधान्वये विरोधी संघटना, सामान्यांची लोकशाही, हुकूम आणि आपापसातले दुय्यम स्थान अस्तित्वात असूनही आमचे हे खरेखुरे सामुदायिक भक्कम पायावर उभे राहिले.

हा शोध म्हणजे आमच्या संमिश्र तुकड्यांचे किंवा निरनिराळ्या तुकड्यांचे एकत्रीकरण होते.

आमचे विरोधक आमच्यावर व साचेबंद शिक्षणपद्धती म्हणून आमच्या या पद्धतीवर हल्ला करीत. त्यांनी आमच्या अधिकाऱ्यांना काम करताना कधीही पाहिले नव्हते. खरे तर त्यांनी अशा तऱ्हेच्या संमिश्र तुकड्यांबद्दल कधी ऐकलेही नव्हते किंवा त्यांनी आमच्या या पद्धतीमागचे सूत्र जाणून घेण्याचीही कधी पर्वा केली नव्हती.

या संमिश्र तुकड्या अस्तित्वात येण्याचे मुख्य कारण म्हणजे आमचे काम खरेखुरे शेतीप्रधान होते. आमची जमीन ७० एकरच असली तरी शेरेसाहेबांनी उन्हाळ्यामध्ये सर्व मुलांची मदत शेतीसाठीच उपयोगात आणावयाचे ठरवले. काही मुले निरनिराळ्या वर्कशॉपमधून कामे करीत असत आणि त्यांना ते काम सोडावेसेही वाटत नव्हते; परंतु शेतावर काम करणे म्हणजेच जीवनावश्यक वस्तू उत्पादन करणे, तसेच आमच्या दैनंदिन आयुष्यात सुधारणा करणे म्हणजेच वर्कशॉपमधून कामाचे शिक्षण घेणे याची जाणीव पक्की होती.

हिवाळ्यामध्ये शेतीचे काम जवळजवळ संपले आणि पुन्हा सर्वांनी वर्कशॉप-मधून आपापल्या जागा भरल्या; पण जानेवारीत शेरेसाहेबांनी पुन्हा उष्णगृहात काम करायला, खताची ने-आण करायला मुलांची मागणी सुरू केली- त्यांच्या मागण्या दिवसेंदिवस वाढतच होत्या.

शेतीचे काम हे ज्याप्रमाणें जागा आणि रचना यांच्या फरकाप्रमाणे बदलत असे, त्याप्रमाणे याचा परिणाम म्हणजे आमच्या सामुदायिकाची विभागणी त्या त्या कामाप्रमाणें होत असे. कामाच्या वेळेला आमच्या प्रमुखांचा अधिकार आणि त्यांची जबाबदारी या दोन गोष्टी महत्त्वाच्या होत्या आणि शेरेसाहेब नेहमी म्हणत की, कॉलनीत शिस्त राखण्याबाबतीत व ती पालन करण्याबाबतीत एका माणसाला जबाबदार ठेवले पाहिजे; तसेच कामाच्या बाबतीत व कामाचा दर्जा ठेवण्याच्या बाबतीत कोणाही एकाला जबाबदार ठेवले पाहिजे. कोणताही तर्क-शुद्ध विचार करणारा माणूस वरील बाबतीत हरकत घेणार नाही; परंतु आमची विद्वान मंडळी मात्र हरकती उपस्थित करीत असत.

या संमिश्र तुकड्या आम्ही आमच्या निरनिराळ्या कामांच्या गरजांनुसार बनविण्याची खबरदारी घेत असू.

संमिश्र तुकडी ही तात्पुरती एका आठवड्यापेक्षा जास्त मुदतीसाठी बनवि-लेली नसे. ती विशिष्ट शेतातले बटाटे उकरणे, आखलेली जागा नांगरणे, बियाणे बाजूला करणे, खताची--ने आण करणे किंवा बी पेरणे वगैरे खास कामांसाठी बन-विलेली असे.

प्रत्येक वेगवेगळ्या कामाला सारख्याच संख्येने माणसे नसत. काही कामाला दोनच माणसे लागत होती. काहींना पाच, काहींना आठ, तर काहींना वीस माणसे पण लागत असत. या संमिश्र तुकड्यांना कामाप्रमाणे वेळही कमीजास्त लागे. थंडीच्या दिवसांत शाळा चालू झाल्यानंतर मुले जेवणाआधी किंवा जेवणा-नंतर दोन पाळ्या घेऊन काम करीत. जेव्हा मुले बाहेरच्या शाळेत जाऊ लागली त्या वेळी सहा तासांचा दिवस चालू करण्यात आला व एकाच वेळी सारेजण काम करीत असत; परंतु निरनिराळी कामे पुरी करण्यासाठी काही मुले सकाळी सहा वाजल्यापासून दुपारपर्यंत व काही मुले दुपारपासून संध्याकाळी सहा वाजेपर्यंत काम करीत. कामेच इतकी होती की, त्यामुळे आम्हाला कामाची वेळ वाढवावीच लागली.

कामाच्या वैचित्र्यामुळे आणि त्याला लागणारा निरनिराळा वेळ यामुळे आपोआपच आमच्या संमिश्र तुकड्यांच्या कामाची जणू काही एखाद्या रेल्वे-वेळा-पत्रकाप्रमाणे घडी बसली होती.

तीन आणि एक ही संमिश्र तुकडी सकाळी आठ वाजल्यापासून दुपारी चार वाजेपर्यंत जेवणाची वेळ सोडून बगीच्यात काम करीत होती. आणि बरेचदा ट्रक

गार्डनमध्ये, तसेच तीन व दहा ही तुकडी फळबागेत, तीन व आठ ही उष्णगृहामध्ये व दुरुस्ती कामात हे सर्व कॉलनीत माहीत झाले होते. पहिली संमिश्र तुकडी सहा-पासून बारापर्यंत आणि दुसरी संमिश्र तुकडी बारापासून सहापर्यंत अशा तऱ्हेने काम करीत असे. एकूण १३ संमिश्र तुकड्या झाल्या होत्या.

या संमिश्र तुकड्या फक्त कामाच्या वेळेपुरत्याच असत. ठराविक काम झाल्या-नंतर मुले कॉलनीत परत येत आणि संमिश्र तुकड्यांचे अस्तित्वही तिथेच संपत असे.

प्रत्येक मुलगा कुठल्या तरी एका कायम तुकडीचा सभासद असे आणि त्याचे त्या तुकडीवर ठराविक प्रकारचे काम–वर्कशॉपमध्ये, डॉरमिटरीत व जेवण-घरात–ठरलेले होते. तसाच त्याचा प्रमुखही ठराविक असे. कायम स्वरूपाच्या तुकड्या आणि त्यांचे प्रमुख हे जणू काही कॉलनीचे केंद्रबिंदू समजले जात असत. त्यांच्या प्रमुखांना प्रतिनिधिमंडळाचा सभासद असावेच लागे; परंतु वसंत ऋतू संपल्यावर उन्हाळा जसजसा जवळ येऊ लागला तसतसे कॉलनीच्या मुलांचे संमिश्र तुकड्यांचे काम कधीकधी ठराविक कामासाठी संपूर्ण आठवडा चालू ठेवावे लागे.

कुठल्याही संमिश्र तुकडीत दोघेचजण काम करीत असले तरी त्यातला एक प्रमुखाची जागा घेई. कामाच्या बाबतीतली सर्व जबाबदारी त्याच्यावर असे. कामाची वेळ संपताक्षणी ही संमिश्र तुकडी विसर्जित होई.

प्रत्येक तुकडी एका आठवड्यापुरती मर्यादित असे. अशा तऱ्हेने कॉलनीतल्या प्रत्येक मुलाला चालू आठवड्यातले काम करून झाल्यावर पुढील आठवड्यातील काम दुसऱ्या प्रमुखाच्या हाताखाली करावे लागे. संमिश्र तुकडीची नियुक्ती पण अधिकारी मंडळाकडूनच एका आठवड्यापुरती होत असे आणि नियमाप्रमाणे दुसऱ्या आठवड्यातल्या प्रमुखाचे काम त्यांना करता येत नसे. अशा तऱ्हेने प्रत्येक मुलाला तुकडीचा सामान्य सभासद म्हणूनही काम करावे लागे.

अशा तऱ्हेने प्रतिनिधिमंडळ कॉलनीच्या प्रत्येक सभासदाला आळीपाळीने संमिश्र तुकडीच्या प्रमुखाचा मान देई. याला अपवाद म्हणजे अगदीच नाला-यक मुलांना हा मान मिळत नसे. आणि ते अगदी योग्यही होते. कारण संमिश्र तुकडीच्या प्रमुखावर मोठी जबाबदारी असे. आमच्या या पद्धतीला खरोखर धन्य-वादच दिले पाहिजेत. कारण त्यायोगे सर्वजणांना कामाच्या बाबतीत सारखीच संधी व कामाची जुळणी करण्यास मदत मिळत असे आणि समाजसत्तावादाचे शिक्षण देण्याच्या दृष्टीने अशा तऱ्हेची पद्धती फार महत्त्वाची होती. १९२६ मध्ये या पद्धतीमुळे आमची कॉलनी आणि तिचे सर्व विद्यार्थी पडेल ते काम व जबाब-

दारी पेलण्याच्या बाबतीत झालेल्या चाचणीत अतिशय उत्तम रीतीने चमकले याबद्दल खरोखरच धन्यवाद देणे आवश्यक आहे. स्वतंत्रपणे कामाची आखणी करण्यासाठी किंवा कोणतेही घेतलेले काम पुरे करण्यासाठी आम्हाला योग्य माण-सांचा तुटवडा पडला नाही.

कायमच्या तुकडीच्या प्रमुखाचे महत्त्व जरा कमी झाले. संमिश्र तुकड्यांचे प्रमुख म्हणून हे कायम तुकडीचे प्रमुख जागा घेत नसत. कारण त्यांना मुळातच पुष्कळ काम पडत असे. कायम तुकडीचा प्रमुख संमिश्र तुकडीमध्ये एक सामान्य कामगार असे आणि कामाच्या वेळेला संमिश्र तुकडीच्या प्रमुखाच्या आज्ञा पाळीत असे. हा संमिश्र तुकडीचा प्रमुख अनेकदा त्याच्या तुकडीचा सभासद असणे अगत्याचे असे.

या आमच्या गुंतागुंतीच्या तुकडी-पद्धतीमुळे कॉलनीचा कुठलाही मुलगा कुठेही काम करायला मागे-पुढे पहात नसे आणि कुठल्याही मुलाला फाजील महत्त्व मिळत नसे किंवा इतरांच्यावर दादागिरी करता येत नसे हेच आमच्या सामुदायिकत्वाचे गमक होते.

या संमिश्र तुकडी-पद्धतीत आलटून पालटून काम आणि जमवाजमव, हुकूमत आणि त्यांचे पालन यांचे प्रात्यक्षिक, सामुदायिक आणि वैयक्तिक यांचा सुंदर समन्वय हीच कॉलनीच्या जीवनाची गुरुकिल्ली होती आणि यामुळेच कॉलनीच्या जीवनात खरा आनंद उपभोगता येत होता.

२६

नव्या कॉलनीतले विक्षिप्त प्राणी

ट्रॅपकेवाडीचे दुरुस्तीचे काम जवळजवळ दोन वर्षे चालले होते. १९२३ च्या वसंत ऋतूपर्यंत बऱ्याचशा गोष्टी ठीकठाक झालेल्या होत्या. आमचे आम्हालाच आश्चर्य वाटे की, ही नवी कॉलनी आमच्या दैनंदिन आयुष्याचा एक भाग बनली होती. मुख्यत्वेकरून गाईंचे गोठे, घोड्यांचे तबेले, डुकरांचे घर ही शेरेसाहेबांना लागणारी सर्व सिद्धता झाली होती. उन्हाळ्याच्या सुरुवातीला आमचे आयुष्य उगाच फुकट गेले नसते तर निरनिराळ्या कार्यक्रमात आम्ही जास्तीत जास्त गुंतून गेलो असतो.

काही दिवसापर्यंत आमच्या जुन्या कॉलनीच्या संमिश्र तुकड्या ह्याच प्रेरक होत्या. सबंध दिवसभर काहीही खंड न पडता आमच्या या संमिश्र तुकड्या कॉलनीतल्या छोट्या रस्त्यावरून किंवा दोन्ही कॉलनीच्या हद्दीवर सतत दिसून येत असत. कधी काही संमिश्र तुकड्या जुन्या कॉलनीकडून नव्या कॉलनीकडे कामासाठी जाताना दिसत आणि काही काम संपवून जेवणासाठी जुन्या कॉलनीकडे जाताना दिसत.

संमिश्र तुकड्या ओळीने जाताना बरेचसे अंतर एकदम कापीत असत. मुलांच्या कल्पक व धीट वृत्तीमुळे व लवकर पोचण्याच्या इच्छेमुळे ते दुसऱ्या बाजूबाजूच्या शेताच्या हद्दीत न जाण्याची पर्वा करीत नसत. सुरुवातीला आजूबाजूच्या शेतमालकांनी याला अडथळा करायचा प्रयत्न केला; परंतु ते त्यांना शक्य झाले नाही

कारण मुलांनी सतत निश्चित हेतू मनात धरून सातत्याने आणि अविचलितपणाने परिश्रम करून ने–आण करण्याचे मार्ग शेतातूनच काढले. हे करीत असताना सरळ रेषेत जाण्यासाठी भूमितीची मदत घेणे अशक्य होते. कारण कुत्रे, कुंपणे किंवा कुंपणांना लावलेला तट्टया आणि फाटक यांचा अडथळाही दूर करणे जरुरीचे होते व तो त्यांनी यशस्वीपणे केला.

त्यातल्या त्यात कुत्र्यांचा अडथळा दूर करणे फारच सोपे. कारण आमच्याकडे भाकरीचा साठा असे व त्यातली थोडी भाकरी देऊन आम्ही त्यांना गप्प करू शकत होतो; परंतु कुत्रेसुद्धा फारसे अडथळा आणीत नसत. कारण त्यांना कॉलनीतल्या मुलांबद्दल आदर वाटत असे. कुठल्याही तऱ्हेची करमणूक नसलेले असे नीरस आयुष्य ती कुत्री आतापर्यंत जगत होती; परंतु एकाएकी हे सारे जाऊन एकदम नवीन नवीन अनुभव, खूपशी माणसे, त्यांचे मनोरंजक संवाद, त्यांच्याबरोबर खेळण्याची संधी आणि एखाद्या छोटया मुलाच्या हातातून बक्षिसरूपाने पट्टा वगैरे मिळविण्याची आशा इत्यादी गोष्टी आमच्या कॉलनीच्या सान्निध्यामुळे त्यांना मिळू लागल्या. घराघरातून बांधून ठेवलेली कुत्रीसुद्धा हळूहळू फितूर व्हायला लागली. कारण त्यांना लोकांवर तुटून पडायची संधीच मिळेनाशी झाली. वसंत ऋतूच्या सुरुवातीला आमच्या मुलांनी तुमानी घालायच्या सोडून देऊन अर्ध्या चड्डया घालायला सुरुवात केली. कारण त्या सुटसुटीत आणि कमी खर्चाच्या असत व आरोग्यदृष्टयाही चांगल्या होत्या.

शेतकऱ्यांचा संकुचितपणा नाहीसा व्हायला प्रथम त्यांच्या कुत्र्यांपासून सुरुवात झाली आणि हळूहळू आमची कॉलनी व कोलोमाक नदी हा रस्ता निर्वेध करण्यामधले सर्व अडथळे दूर झाले. प्रथम आंद्रेइ, निखिताज, नेचिपोर्स आणि निकोलास ही साधारण १२ ते १६ वर्षांची मुले आमच्या बाजूला आली. आमच्या कॉलनीच्या मुलांचे काम आणि त्यांचा वेगळया प्रकारचा पण वैचित्र्यपूर्ण दिनक्रम या गोष्टींनी त्या बाहेरच्या मुलांना आकर्षित करून घेतले. सुरुवातीला ती मुले आमचे बिगुल ऐकत असत आणि आमच्या सामुदायिकाबद्दल त्यांना कुतूहल व आवड उत्पन्न झाली. ती मुले आमचे निरनिराळे कार्यक्रम, निरनिराळया तुकडयांचे संचलन, त्यांचे प्रमुख आणि शेवटी म्हणजे त्यांची निवेदनपद्धती या सगळया गोष्टी मोठ्या कौतुकाने बघत. त्यांच्यातल्या मोठया माणसांमध्ये आमच्या नव्या शेतीप्रयोगांमुळे एक कुतूहल निर्माण झाले. ती त्यात रस घेऊ लागली. उदा. आळीपाळीने निरनिराळी पिके काढण्याची पद्धत, आमचे पेरणीचे यंत्र या गोष्टी त्यांच्या मनात फार भरल्या होत्या. पुढे पुढे तर आमच्या संमिश्र तुकडयांमध्ये बाहेरच्या शेतकऱ्यांमधला एखादा मित्र हळूच खुरपे किंवा फावडे घेऊन शिरत असे. काही आजूबाजूची मुले संध्याकाळच्या वेळेला आमच्या कॉलनीत येत आणि ती

आमच्या मुलांमध्ये एकरुप होऊन जात. कॉलनीचा सभासद असणे ही जणू काही भाग्याची गोष्ट असे ते समजतात, असे त्यांच्याकडे पाहिल्यावर वाटे.

कधी कधी घरात रोजच्या दैनंदिन कटकटी किंवा धार्मिक गोष्टींना केलेला विरोध यामुळे ते आपल्या आई-बापांपासून दुरावून कॉलनीमध्ये मिसळून गेले.

सगळ्यात कळस म्हणजे हे वेगळेपण, जगातील सगळ्यात मोठी शक्ती जी स्त्री-शक्ती त्यामुळे म्हणजेच आमच्या सभोवतालच्या शेतकऱ्यांच्या मुलींमुळे शेवटी अजिबात मोडून पडले.शेतकऱ्यांच्या मुलींना आमच्या कॉलनीत अनवाणी फिरणाऱ्या परंतु अतिशय आनंदित व खेळकर दिसणाऱ्या मुलांनी आकर्षित करून घेतले. कारण त्यांच्या समाजातील मुले आमच्या मुलांसारखी तरतरीत नव्हती. आमच्या कॉलनीच्या मुलांनी त्या मुलींशी सलगी करण्याचा किंवा लघळपणा करण्याचा आणि घाबरविण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्यामुळे स्थानिक पुरुषवर्गाला विरोध करण्याची संधी मिळाली नाही. आमची मोठी मुले माध्यमिक शिक्षण (राब फॅक) व राष्ट्रीय दल (कोसोमोल) यापर्यंत पोचली होती आणि साहजिकच जास्तीत जास्त रुबाबदार व्हायला लागली होती.

शेतकऱ्यांच्या मुलींना आमच्या मुलांबद्दल वाटणाऱ्या सहानुभूतीने अजून आकर्षणाचे रुप घेतले नव्हते. आमच्या कॉलनीतल्या मुली त्या मुलींपेक्षा जास्त तरतरीत आणि हुशार असूनही अभिमानी नव्हत्या म्हणून त्या कॉलनीच्या मुलांना आवडत असत. प्रेम-प्रकरणे आमच्याकडे बऱ्याच उशीरा सुरु झाली. तारखांचे बंड (डेटिंग) किंवा रात्रीचे कार्यक्रम वगैरेसारख्या गोष्टी आमच्या कॉलनीत या मुलींनी कधीच केल्या नाहीत. त्या मुली वरचेवर कॉलनीत येत असत; परंतु कॉलनीत एकेकट्या न येता नेहमी गटागटाने येत व ओळीने बाकावर बसत. कदाचित सूर्यफुलांच्या बिया घरी किंवा कॉलनीत खाण्यास मनाई असल्यामुळे त्या मुकाट्याने बसून रहात.

आमच्या कॉलनीतल्या मुलांबद्दल आजूबाजूच्या मुलांना सहानुभूती असल्यामुळे सभोवतालच्या शेतांचे मालक पूर्वीप्रमाणे मुलांना जाण्या-येण्यासाठी अडथळा करीत नसत. शिवाय आमची मुले इतकी धीट बनली होती की, काही ठिकाणी त्यांनी तट्ट्याच्या कुंपणांना भोके पाडली आणि त्यातून फळ्या घुसवून जाण्यायेण्याचा रस्ता तयार केला व काही ठिकाणी उंच दरड बांधून कुंपणावरून उडी मारण्याची सोय करून घेतली.

कॉलनी ते कोलोमाक नदी हा रस्ता करण्यासाठी काही ठिकाणी शेतकऱ्यांच्या पिकाची नासाडी झाली हा खरोखर आमच्या हातून गुन्हा झाला हे आम्ही कबूल करतो. १९२३ च्या वसंत ऋतूपर्यंत हा रस्ता जणू काही ऑक्टोबर रेल्वे-

रस्त्याबरोबर तुलना करण्यासारखा झाला. या रस्त्यामुळे आमच्या संमिश्र तुकड्यांचे काम सोपे झाले.

संमिश्र तुकड्यांना जेवण आधी देण्याची प्रथा होती. १२ वाजून १० मिनिटांनी पहिली तुकडी जेवून बाहेर पडे. कॉलनी-ड्यूटीवर असलेला शिक्षक तुकडीच्या प्रमुखाच्या हातात त्याच्या तुकडीचा आकडा व त्या तुकडीतल्या मुलांची नावे, प्रमुखाचे नाव, त्याच्यावर सोपविलेले काम आणि ते करण्यास लागलेला वेळ हे सारे लिहून देत असे. शेरेसाहेबांनी हे सगळे प्रकार उच्च गणिताला अनुसरून बसविलेले होते व त्यामध्ये प्रत्येक क्षणन्‌क्षण काटेकोरपणाने उपयोगात आणलेला दिसे.

संमिश्र तुकड्या जलदगतीने बाहेर पडत आणि पाच–सहा मिनिटांच्या अंतराने त्या लांब एखाद्या शेतामध्ये चालत जाताना दिसत. थोड्याच वेळात एखाद्या कुंपणावरून उडी टाकून त्या पुढे गेलेल्या दिसत. त्यांच्यापाठोपाठ दुसरी तुकडी थोड्याच अंतरावर ३–सी किंवा ३–ओ येताना दिसे. थोड्याच वेळात आजूबाजूचा परिसर सगळ्या संमिश्र तुकड्यांनी गजबजून जाई आणि मध्येच आमचा तोस्का एखाद्या घराच्या छपरावर बसून विचारीत असे,

‘ १–पी परत आली काय ?’

खरोखर १–पी ही तुकडी शेतांच्यामधून तट्टया–कुंपणांमधून परत येताना दिसे. १–पी ही तुकडी नांगरणी आणि पेरणीचेच काम करीत असे. बहुधा घोड्यांच्या सहाय्याने ते सकाळी ५॥ वाजता घर सोडीत. बेलुखिन हा त्यांचा प्रमुख होता आणि त्या बेलुखिनलाच बघण्यासाठी हा तोस्का घराच्या छपरावर चढून बसत असे. थोड्याच वेळात १–पी त्याच्या सहा सभासदांसकट कॉलनीच्या आवारात आलेली दिसे. ते सर्व जण टेबलाजवळ बसत आणि बेलुखिन त्याचा अहवाल ड्यूटीवर असलेल्या शिक्षकाच्या हातात देत असे. रोदिम्कि याने येण्या-जाण्याची वेळ तपासलेली असे. शिक्षक वेळ व काम बरोबर आहे की नाही ते पहात.

बेलुखिन आमचा नेहमी खुशीत असतो.

‘आम्हाला आज होडी वेळेवर न मिळाल्यामुळं पाच मिनिटं उशीर झाला हं ! आम्हाला आज लवकर कामाला जायचं होतं; परंतु आपला मिटका काही दलालांना घेऊन सोडायला गेला होता !’

‘ कसले दलाल ?’ ड्युटीवरच्या शिक्षकांनी विचारले.

‘ तुम्हाला माहीत नाही का ?’

‘ ते आपली फळबाग भाड्यानं देणार आहेत ! ’

'खरं काय ?'

'मी काही त्यांना किनाऱ्याच्या पुढे जाऊ दिले नाही. आम्ही त्यांना विचारले, 'तुम्ही सफरचंद खाऊन आम्ही काय तुमची तोंडं बघायची ?' असे म्हणून आम्ही त्यांना परतवून लावले.'

'आन्तोन सेमियानोविच, नमस्ते !'

मी पण त्यांना नमस्ते म्हटले. मातवई पुढे म्हणाला, 'आन्तोनसाहेब, तुम्ही त्या रोडिम्चिकना कधी काढणार ? ते नेहमी तोंड वाकडं करून साऱ्या कॉलनीभर फिरतात. अगदी कॉलनीला लाज आणतात. आपण काही न करता दुसऱ्यांनाही निरुत्साहित करतात आणि तुम्ही आम्हाला त्यांना आमच्या कामाचा अहवाल द्यायला सांगता ! आम्हाला काही हे बरे वाटत नाही !'

हा रोडिम्चिक कॉलनीत अगदी बदनाम झालेला होता. नव्या कॉलनीत एव्हाना वीस लोकांना ठेवण्यात आले होते. तिथे कामही होते; पण भरपूर वेळही होता. शेरेसाहेबांनी जुन्या कॉलनीतल्या संमिश्र तुकड्यांच्या मदतीने प्रथम शेतीचे काम करून घेतले. घोड्यांचे तबेले, गाईचे गोठे आणि डुकरांची खुराडी हे दुरुस्त करण्याचे काम तेथील रहिवासी मुलांवर सोपविले होते. फळबाग व्यवस्थित करून घेण्यासाठी फार मोठे परिश्रम करावे लागले होते. ही फळबाग चार एकर पसरलेली होती आणि शेरेसाहेबांनी ती मोठ्या प्रमाणावर वाढविण्याचे काम हाती घेतले होते. ती सगळी आजूबाजूची जमीन चांगली नांगरून, झाडी व्यवस्थित कापून व त्याच्यावर वाढणारी वेडीवाकडी निरुपयोगी झुडपे कापून टाकली होती. खुरटी झाडेझुडपे कापून टाकून छानसे रस्ते तयार केले होते आणि फुलांचे ताटवे लावले होते. आमच्या नव्या उष्णगृहात जोपासलेली कलमे पण लावली होती. नदीच्या किनाऱ्याकिनाऱ्याने शेवाळं वगैरे काढून टाकून स्वच्छ पाण्याचे ओहोळ काढले होते.

संबंध वाडीत दुरुस्तीचे काम जवळजवळ संपतच आले होते. तबेल्याच्या जमिनीला असलेले खड्डे किंवा त्याच्या छपराला असलेली भोके जवळजवळ बुजवून टाकलेली होती आणि सुतार लोक डुकरांच्या घराची दुरुस्ती करीत होते. शेरेसाहेबांच्या म्हणण्याप्रमाणे त्या इमारतीत १५० डुकरे सामावू शकली असती.

विशेषत: हिवाळ्यात नव्या कॉलनीत रहाणे फारसे कुणाला पसंत नव्हते. जुन्या कॉलनीत आम्ही तसे बरेच स्थिरावलो होतो. तिथल्या जुन्या इमारती, एकंदर छानछोकीचा अभाव याची आम्हाला कधी खंत वाटली नाही. कडक शिस्त, स्वच्छता आणि कमालीचा नीटनेटकेपणा या गोष्टींमुळे देखाव्याकडे लक्ष देण्याची आम्हाला फारशी जरुरी वाटली नाही नवी कॉलनी कोलोमाक नदीच्या किनाऱ्यावर वसलेली होती. आजूबाजूला गर्द झाडीच्या मधून डोकावणाऱ्या छानछान

इमारती, नदीचा किनारा, फळबाग हे सर्व नैसर्गिक सौंदर्य आम्हाला अजून आकर्षित करीत नव्हते. कारण अजूनही तिथे खूपशी पडझड, अर्धवट दुरुस्त झालेल्या इमारती, चुन्याच्या घाणी, जागोजागी उगवलेली झाडे वगैरे दृश्ये होतीच आणि त्याची व्यवस्थित घडी आम्ही केव्हा बसवू शकू हे सांगता येणे कठीण होते.

तसे पाहिले तर अजूनही नवी कॉलनी रहाण्यायोग्य झाली नव्हती. तिथल्या डॉरमिटऱ्या पुष्कळ मोठ्या आणि प्रशस्त होत्या; पण तिथे जेवणघराची किंवा स्वयंपाक करायची सोय नव्हती. स्वयंपाकाची जागा तयार झाली; परंतु तिथे सामानसुमान ठेवायला तळघराची सोय नव्हती. सर्वात मुख्य म्हणजे, कोणीही जबाबदार व्यक्ती सर्व काही व्यवस्थित लावण्यासाठी तिथे नव्हती.

या सगळ्याचा परिणाम म्हणजे ज्या ज्या लोकांनी हौसेने नव्या कॉलनीची दुरुस्ती व प्रचंड काम अंगावर घेऊन पार पाडले त्यांनाही तिथे रहायची उत्सुकता नव्हती. आमचा ब्रातचिन्को दररोज नव्या व जुन्या कॉलनीत २० किलोमीटर जा-ये करीत असे. अपुऱ्या जेवणा-खाणाची तो फारशी पर्वा करीत नसे. तो सुद्धा नव्या कॉलनीत रहायला जायला तयार नव्हता. असादचीने तर चक्क सांगून टाकले की, 'मी वेळ पडल्यास कॉलनी सोडून जाईन; पण नव्या ट्रेपकेवाडीत रहायला जाणार नाही!'

आमच्या कॉलनीतल्या सगळ्या प्रमुख व्यक्तींनी एक गट तयार केला होता आणि त्यातल्या कुणालाही फोडणे अशक्य होऊन बसले होते. त्यांना नव्या कॉलनीत जबरदस्तीने रहायला पाठविणे व्यक्तीच्या दृष्टीने आणि कॉलनीच्या दृष्टीनेही धोक्याचे होते आणि मुलांना ही गोष्ट पुरेपूर माहीत होती.

काराबानोव म्हणायचा, 'आपली मुलं म्हणजे जणू काही घोड्यासारखी दिसतात. त्यांना चांगल्या तऱ्हेनं ठाकठीक करा आणि पाठीवर थाप मारून सोडून द्या म्हणजे ते अतिशय नीट, व्यवस्थित वागतील; पण त्यांना त्यांचं डोकं वापरायला सांगितलंत तर ते डोक्यानंच चालायला लागतील आणि सर्वच संपुष्टात येईल!'

नव्या कॉलनीत एक विचित्र प्रकारचे सामुदायिक आपोआप तयार झाले. त्यामुळे फारशी चलाख नसलेली किंवा बुद्धीने बेताबाताचीच असलेली व कामसू नसलेली मुले होती. सामुदायिक या दृष्टीने ते खऱ्या अर्थाने सामुदायिक नव्हते, म्हणजेच शिक्षणशास्त्राच्या दृष्टीने निवडलेले नव्हते.

चुकूनमाकून नवीन आलेल्या गटातील एखादी हुशार व्यक्ती अजूनही तिथे पोचली नव्हती आणि पोचली असती तरीही तिचे स्वतःचे अस्तित्त्व ती विसरून गेली असती. त्या ट्रेपकेवाडीच्या विशिष्ट सामुदायिकात मिसळून गेली असती.

या ट्रेपकेवाडीत पाठविलेली सर्वच मंडळी-शिक्षक आणि कार्यकर्ते—या सर्वांनीच माझी निराशा केली. ते सर्व जण आळशी, अधाशी आणि लाचार होते. जुन्या कॉलनीतल्या लोकांचा ते हेवा करीत. त्यांना रात्रीच्या किंवा दुपारच्या जेवणाला वेगळे काही तरी विशेष मिळत असल्याची अफवा उठवीत. जुन्या कॉलनीवाल्यांना खास मटन आणले होते आणि नव्या कॉलनीवाल्यांना आणले नाही अशा साऱ्या गोष्टी ते उघडपणे बोलत नसत, तर आपापसात कुजबुजत असत.

जुन्या कॉलनीतली मुले ट्रेपकेवाडीत रहाणाऱ्या मुलांची हेटाळणी करीत. झादारोव किंवा वोल्कोव एखाद्या कुरकुरणाऱ्या मुलाला आमच्या स्वयंपाकघरात घेऊन येत आणि तिथल्या मुलांना सांगत, ' अरे, हा बऱ्याच दिवसांचा उपाशी आहे. याला काही खाऊ घाला !'

अर्थातच तो मुलगा खोटचा अभिमानाने खाणे नाकारीत असे. खरे पाहिले असता नव्या कॉलनीतली मुले जास्त खात होती, कारण आमची फळबाग त्यांना जवळ होती. तसेच बाहेरून चक्कीवर धान्य येई. आमच्या गाईपण नव्या कॉलनीतच होत्या. जे दूध निघे ते जुन्या कॉलनीत पाठविणे अशक्यच होते. कारण आमच्याकडे ते आणण्यासाठी काही साधन नव्हते आणि म्हणून ते दूध ट्रेपकेवाडीच्या मुलांनाच मिळत असे.

कुरकुरणाऱ्यांचे आणि कामचुकारांचे एक नवे सामुदायिक नव्या कॉलनीत तयार झाले. याला अनेक गोष्टी कारणीभूत होत्या. मुख्य म्हणजे एका केंद्रबिंदूचा अभाव आणि चांगल्या शिक्षकांचा अभाव.

शिक्षक किंवा इतर लोक आमच्या कॉलनीत येऊन काम करायला तयार नसत. कारण आमचे काम अवघड होते व पगार अतिशय कमी होता. शिक्षणखात्याच्या अधिकाऱ्यांनी जे कोणी प्रथम आले त्यांची काहीही चाचणी न घेता त्यांना आमच्याकडे पाठविले. त्यातच ही दोन रत्ने, रोडिम्चिक व देर्युचेन्को, आमच्या वाटचाला आली. ते आपली बायका-मुले घेऊन आले आणि त्यांनी कॉलनीतल्या रहाण्याच्या चांगल्या जागा बळकावल्या. मी त्याबद्दल कधीही तक्रार केली नाही. मनाशी मात्र म्हणालो, 'अशाही तऱ्हेची माणसं आपल्या सहवासात येतात !'

देर्युचेन्कोकडे पाहिल्याबरोबरच हा कोणी तरी पेटलुराचा अनुयायी असावा असे वाटे. त्याला स्वतःला रशियन भाषा येत नव्हती. त्याने कॉलनीतल्या सगळचा खोल्यातून शेवचेन्कोचे फोटो लावले, तसेच युक्रेनियन भाषेतील गाणी तो म्हणत बसत असे.

देर्युचेन्को हा तरुण होता. तो एकंदरीत युक्रेनियन पद्धतीच्या पोषाखात पक्का भामटा दिसत असे. त्याच्या मिशा कुरळचा, केसही कुरळे होते आणि भरत-

काम केलेल्या युक्रेनियन सदऱ्यावर लावलेला त्याचा नेकटाय पण कुरळाच होता. अशा माणसाला कॉलनीत कामाला पाठविले होते. त्याला आमच्या कामामध्ये काहीही गोडी वाटत नव्हती. अशा माणसाला डुकरांच्या घराचे काम करणाऱ्या संमिश्र तुकडीवर म्हणे पाठवायचे ! मुलांच्याबरोबर कामाच्या दिवशी त्याला देखरेख करायला सोडावे लागत असे. आम्ही करीत असलेल्या कामावर त्याचा काडीमात्र विश्वास नव्हता. हे काम म्हणजे अर्थहीन आहे व त्यामुळे कोणतेही प्रश्न सुटणार नाहीत अशी त्याची धारणा होती.

दुसरा नग रोडिम्चिक. हा त्याच्यापेक्षाही वाईट आणि बेकार होता. त्याने या जगात उणीपुरी ३० वर्षे काढली होती. तो निरनिराळ्या खात्यातून फिरला होता. गुन्हेगार शोधून काढणे, सरकारी पतपेढी, रेल्वे आणि शेवटी तो उन्मार्गी मुलांच्या शाळेत शिकविण्याच्या धंद्यात शिरला होता. चेहरा म्हणजे एखाद्या जुन्या खूप वापरून सुरकुत्या पडलेल्या थैलीसारखा व लालसर चिकट पदार्थाने रंगवल्या-सारखा दिसे. त्याचे नाक चपटे आणि एका बाजूला किंचित वाकडे झालेले होते. त्याचे कान मोठे आणि त्याच्या डोक्याला चिकटवल्यासारखे होते. त्याचे तोंड, ओठ म्हणजे खूप उपयोग केल्याने जागोजागी फाटल्यासारखे दिसत होते.

रोडिम्चिक आपल्या कुटुंबासकट कॉलनीत आला आणि त्याने स्वतःची एक जागा व्यापली. तो आला आणि एक आठवडाभर कॉलनीत इकडेतिकडे फिरला. त्यानंतर त्याने मला 'आपण काही महत्त्वाच्या कामासाठी कॉलनीच्या बाहेर जात आहोत' अशी चिठ्ठी पाठवली. तीन दिवसांनी तो एका बैलगाडीच्या मागे गाय बांधून घेऊन आला. ती गाय त्याने कॉलनीच्या इतर गायींच्याबरोबर बांधायला मुलांना सांगितले. हे ऐकून आमचे शेरेसाहेबही एकदम आश्चर्य-चकित झाले.

आणखी दोन दिवसांनी रोडिम्चिक माझ्याकडे एक तक्रार घेऊन आला— "कॉलनीमध्ये कॉलनीच्या कार्यकर्त्यांच्याबद्दल अशा तऱ्हेच्या वर्तणुकीची अपेक्षा केली नव्हती. मला वाटतं अजून ते जुने दिवस लोक विसरलेले नसावेत. मी व माझी मुलं यांनाही इतरांप्रमाणे दूध पिण्याचा अधिकार आहे. मी सरकारी दूधासाठी न थांबता माझ्या वेताच्याच कमाईतून स्वतःची एक गाय विकत घेतली आणि मी स्वतः ती कॉलनीत घेऊन आलो. या गोष्टीबद्दल खरे म्हणजे मला दोष न देता धन्यवाद दिले पाहिजेत ! याउलट माझ्या गाईला कसे वागवतात माहीत आहे ? आपल्याकडे कॉलनीत चिक्कार कडबा आहे, शिवाय आपल्याला भुसा, चणे वगैरे कमी किमतीला मिळते. सगळ्या गाईंना ते खाद्य व्यवस्थित देण्यात येते आणि माझी गाय मात्र उपाशी असते. या उलट बोलले असता मुलं मला उर्मटपणानं उत्तरं देतात – 'इथं काय प्रत्येकाची वेगळी गाय नाही !' दुसऱ्या गाईंना दररोज

स्वच्छ ठेवण्यात येतं आणि माझ्या गाईला मात्र गेल्या पाच दिवसांत पाणी सुद्धा लावलेलं नाही आणि त्यामुळं ती घाणीनं लडबडलेली आहे. याचा अर्थ असा काय की, माझ्या बायकोनं स्वत: जाऊन त्या गाईची धू-पुस करावी ? तेही ती करील; परंतु मुलं तिला साफसफाई करायला फावडं-खोरं देत नाहीत. या असल्या बारीक सारीक गोष्टीत अशा तऱ्हेनं वागणूक मिळणार असेल तर मला याबाबत माझा निर्णय घ्यावा लागेल हे मी तुम्हाला आधीच सांगून ठेवतो! मी सध्या पार्टी-सभासद नसलो म्हणून काय झालं ? मी पूर्वी पार्टी-सभासद होतो आणि माझ्या गाईला चांगली वर्तणूक मिळाली पाहिजे !'

मी त्याच्याकडे निर्विकार चेहऱ्याने पहात असताना विचार करीत होतो-'या माणसाला काय उत्तर द्यावं ?'

शेवटी मी म्हणालो, 'हे पहा रोडिम्चिक, मला समजत नाही की, तुमची जी गाय आहे ती तुमची स्वत:ची खाजगी मालमत्ता आहे. म्हणून ती तुम्हाला इतर गाईंच्याबरोबर कशी ठेवता येईल ? शिवाय तुम्ही शिक्षक आहात हे तरी खरं की नाही ?तुम्ही अशा तऱ्हेनं वागलात तर मुलांच्यावर काय परिणाम होईल याचा कधी विचार केलात काय ?'

'अहो, मी तुमच्याकडे काही फुकट मागत नाही. जे काही दिलं जाईल त्याचे पैसे मोजण्यास मी तयार आहे. माझ्या गाईला लागणारं खाणं मी विकत घ्यायला तयार आहे आणि मुलं माझ्या गाईसाठी जे काही काम करतील, त्यांना मी पगारही द्यायला तयार आहे. खरं तर माझ्या मुलाचं एक खेळणं चोरीला गेलं, तरी मी अद्याप कुणालाही काहीही बोललो नाही. आणि मला पक्कं माहीत आहे की ते खेळणं कॉलनीतल्या मुलांनीच चोरलेलं आहे !'

मी त्याला सरळ शेरेंकडे पाठवून दिले. शेरेंनी काही न बोलता रोडि-म्चिकची गाय सरळ गोठ्याच्या बाहेर घालवली. काही दिवसांनी ती गाय कुठे तरी नाहीशी झाली. बहुधा रोडिम्चिकनं ती विकली असावी.

दोन आठवड्यानंतर वोल्कोवने आमच्या जनरल सभेत एक प्रश्न उपस्थित केला, 'रोडिम्चिक कोणाला विचारून कॉलनीच्या सार्वजनिक शेतातून बटाटे काढतात ? आम्हाला खायला बटाटे मिळत नाहीत आणि रोडिम्चिक मात्र दर-रोज ते खाऊ शकतात ! त्यांना असं करण्याचा काय अधिकार आहे ?'

इतर मुलांनी वोल्कोवच्या म्हणण्याला पाठिंबा दिला.

झादारोव उठून म्हणाला, 'बटाटे घेतले म्हणून काही बिघडत नाही. कारण त्याच्यावर त्याचं कुटुंब अवलंबून आहे. तरीही त्यानं विचारलं असतं तरी आम्ही नाही म्हटलं नसतं ; पण खरोखरच या रोडिम्चिकचा काय उपयोग आहे ? हा

दिवसभर खोलीत बसून रहातो किंवा शेजारच्या गावात निघून जातो. मुलं सारा वेळ घाणेरडी असतात आणि एखाद्या जनावरासारखी रहातात. तुम्ही कामाचा अहवाल घेऊन सही घेण्यासाठी कधीही गेलात तरी हा जागेवर सापडत नाही. एक तर तो झोपलेला असतो, जेवत तरी असतो किंवा कशात तरी गुंतलेला असतो आणि तुम्हाला ताटकळत ठेवतो. अशा माणसाचा काय उपयोग ?'

तारानेट म्हणाला, ' शिक्षकमंडळींनी कसं काम करावं ते आम्ही जाणतो. हे रोडिम्चिकसाहेब आमच्या संमिश्र तुकडीबरोबर कामासाठी जातात. थोडा वेळ काम करून सांगतात की, ' मला थोडा वेळ बाहेर जाऊन आलंच पाहिजे ! ' आणि चक्क दोन तासांनी हे सद्‌गृहस्थ शेजारच्या गावातून येताना दिसतात. त्यांच्या हातात गावातून त्यांच्या कुटुंबियांसाठी पिशवीतून काही तरी आणलेलं असतं.'

' रोडिम्चिकची मी बरोबर दखल घेतो !' असे मी मुलांसमोर कबूल केले. दुसऱ्या दिवशी मी रोडिम्चिकला माझ्या ऑफिसात बोलावले. तो आरामात संध्याकाळी माझ्याकडे आला. आम्ही दोघेच असताना मी त्याला फैलावर घेतले. तो रागाने लाल झाला आणि मध्येच म्हणाला,

' हे सारं कारस्थान कुणाचं आहे त्याची मला चांगली कल्पना आहे. माझ्याविरुद्ध तो जर्मन आहे हेही मला चांगलं माहीत आहे. डायरेक्टरसाहेब, तो मनुष्य कसा आहे याची तुम्ही नीट चौकशी करा ! पैसे देऊनही माझ्या गाईला चारा मिळत नव्हता आणि मी शेवटी गाय विकून टाकली. माझी मुलं दूधावाचून रहातात आणि म्हणून मला शेजारच्या गावातून दूध विकत आणावं लागतं. शेरे आपल्या मिलार्ड कुत्रीला खायला काय घालतो त्याची जरा चौकशी करा ? तो तिला काय खायला घालतो माहीत आहे का ? तो कोंबड्यांना घालायचं खाद्य तिला घालतो. तो स्वत: ते शिजवतो आणि आपल्या कुत्रीला खायला घालतो. याबद्दल एका कपर्दीकही देत नाही. त्याची कुत्री कॉलनीच्या अन्नावर जगत आहे आणि याचं कारण तुमचा त्याच्यावर जबरदस्त विश्वास आहे. म्हणून तो या साऱ्या गोष्टी फुकट घेतो ! तो एक शेतकीतज्ञ आहे आणि तुमच्या विश्वासातला आहे हेच त्याचं खरं कारण आहे !'

' हे सारं तुला कसं माहीत ?' मी विचारले.

' मी असल्या गोष्टी पुराव्याशिवाय बोलत नसतो. मला तुम्ही असातसा समजू नका ! हा पहा माझ्या हातात पुरावा !' असं म्हणून त्याने एक कागदाचे पुडके आपल्या खिशातून बाहेर काढले ! त्या पुडीमध्ये काही तरी काळसर पांढरट असा एक चमत्कारिक पदार्थ होता.

' काय आहे ?' मी आश्चर्याने विचारले.

'हे ना? ही मिलार्ड कुत्राची विष्ठा आहे. समजलं का? मी खूप प्रयत्न करून ही मिळवली. यामध्ये निव्वळ बाजरी आहे. ही बाजरी काय तो विकत घेतो असं वाटलं तुम्हाला? तसं मुळीच नाही! ती तो चक्क मुलांच्या कोठीतून घेतो!'

'हे पहा रोडिम्चिक, तुम्ही कॉलनी सोडून जावं हेच बरं!'

'सोडून जा याचा अर्थ काय?'

'याचा अर्थ स्पष्ट आहे! जितक्या लवकर जाता येईल तितक्या लवकर तुम्ही जावं! मी तुम्हाला सोडून देण्याचा हुकूम आजच देतो. तुम्ही आपला राजीनामा स्वखुषीनं आजच सादर करावा हे जास्त बरं!'

'मी असा सहजासहजी जाणार नाही!'

'ठीक आहे. मग मी तुम्हाला ताबडतोब कॉलनी सोडण्याचा हुकूम करतो!'

रोडिम्चिक माझ्या खोलीतून रागारागाने निघून गेला. तीन दिवसांनी तो कॉलनी सोडून कायमचा निघून गेला!

नव्या कॉलनीत काय करावे ते समजेना. ट्रेपकेवाडीतले रहिवासी बिघडायला लागलेले होते आणि ही गोष्ट सहन करणे कठीणच होते. तिथे आपापसात सारख्या मारामाऱ्या होऊ लागल्या होत्या. कॉलनीत होणाऱ्या सामानाच्या चोऱ्या वाढल्या होत्या आणि खरोखरच सामुदायिकात काही तरी फार मोठा बिघाड स्पष्ट झाल्याचे दिसत होते.

खरीखुरी प्रामाणिक माणसे असले काम करायला कुठून मिळवायची हा एक मोठा प्रश्न मला भेडसावीत होता.

२७

कोम्सोमोलची नाटयपूर्ण सुरुवात

१९२३ मध्ये गॉर्कीवाल्यांचे नियमित विभाग एका पक्क्या स्वरूपात एका-एकी कोम्सोमोलमध्ये सामील झाले.

गॉर्की कॉलनी ही काही वेगळी अशी संस्था नव्हती. १९२१ पासून आमचे आमच्या आजूबाजूच्या जनतेशी निरनिराळ्या प्रकारचे संबंध होते. आमचे जवळचे शेजारी सामाजिक दृष्टीने व ऐतिहासिक दृष्टीने तसे आमचे शत्रूच होते. आम्ही शक्यतो वेळोवेळी त्यांचा मुकाबला करायचा प्रयत्न केला होता; परंतु आमच्या छोटया छोटया कारखान्यांमुळे त्यांना आमच्याशी आर्थिक संबंध ठेवावे लागले होते. आम्ही स्टारात्झेवोएसारख्या लांबवरच्या खेड्यापर्यंतही दुरुस्तीचे काम करून देत असल्यामुळे आमचे आर्थिक संबंध आमच्याशी वैर धरणाऱ्या लोकांच्याहीपेक्षा लांबपर्यंत जाऊन पोचले होते. १९२३ च्या सुमाराला गोंचारोव्का, व्हयुरोगोवका झामीरालोवका वगैरे आम्हाला जवळ असलेल्या खेड्यांतून आमचे चांगले संबंध–नुसतेच आर्थिक संबंध नव्हेत तर सामाजिक संबंधसुद्धा-प्रस्थापित झाले होते. आमच्या कॉलनीतले हीरो, आजूबाजूला पसरलेले नैसर्गिक सौंदर्य, त्या परि-सरातले स्त्री-सौंदर्य पहाण्याच्या निमित्ताने आणि कधीकधी स्वत:ची नवीन प्रकारची केशरचना, कपड्यांचे प्रकार दाखविण्याच्या निमित्ताने जात असल्याने आमच्या कॉलनीच्या मुलांचे त्या लोकांशी बरेच संबंध आले होते. याच कारणाने आमच्या मुलांचा प्रथम कोम्सोमोल या संस्थेशी परिचय झाला.

या खेडेगावातून कोम्सोमोलची संघटना संख्येने आणि गुणात्मकदृष्ट्याही तेवढीशी भक्कम नव्हती. तिथली मुले मुख्यत्वे करून मुलींच्या मागे फिरणे व पिणे एवढाच कार्यक्रम करीत असत. अशा तऱ्हेचा आमच्या मुलांवर प्रभाव पडणे योग्य नव्हते. कोम्सोमोलच्या दुसऱ्या किनाऱ्यावर लेनिन शेतकी संस्था आमच्या नव्या कॉलनीसमोर स्थापन झाली आणि नकळतच त्यांचे आमच्या गावाचे सोविएत व मध्यम शेतकऱ्यांचा समुदाय यांच्याशी बिनसले. त्याच वेळी तिथल्या स्थानिक कोम्सोमोल सभासदांच्यात लढाऊ वृत्ती असल्याचे आमच्या नजरेला आले आणि त्यांनी त्या आर्टेकच्या तरुण सभासदांबरोबर दोस्ती करण्यास सुरुवात केली.

आमच्या मुलांना या शेतकी संस्थेच्या लोकांना त्यांच्या संस्थेची संघटना करायला किती त्रास पडला याची चांगली कल्पना होती. या संस्थेने प्रथम सधन शेतकऱ्यांना धक्का दिला. त्यामुळे त्या शेतकऱ्यांकडून त्यांना बराच विरोध झाला. परंतु त्यानें ते डगमगले नाहीत.

या सधन शेतकऱ्यांचा तसा मोठा प्रभाव होता व शहरातही त्यांचे पाठीराखे होते. त्यांचा मुख्यत्वे हा स्वभाव शहरातल्या अधिकारीवर्गाला माहीत नव्हता. झगडे जास्त करून शहरातल्या कचेऱ्यांत झडत व लेखणीद्वारे त्यांचा मुकाबला होई. त्यामुळे आमच्या कॉलनीतल्या मुलांना त्यामध्ये फारसा भाग घेता येत नव्हता. जमिनीची मोजणी झाल्यानंतर व त्याचे योग्य ते वाटप झाल्यानंतर आमच्या मुलांना आणि शेतकी संस्थेच्या मुलांना खरेखुरे काम मिळाले. या योगानें त्यांचे व आमचे संबंध जास्त जवळचे झाले.

कोम्सोमोलच्या मुलांना शेतकी संस्थेमध्ये फारसा वाव नव्हता, कारण ती एकंदर शिक्षणात आमच्या मोठ्या मुलांच्या मानाने मागे पडत. आमच्या शाळेच्या शिक्षणामुळे आमच्या मुलांना फार फायदा झाला व त्यांची राजकीय जागरूकता वाढली. आमच्या कॉलनीची मुले अभिमानाने स्वतःला खरीखुरी कष्टकरी समजत. त्यांना खेड्यातली इतर मुले व ते यांच्यातला फरक चांगला समजत असे. शेतावर सतत आणि कठोर परिश्रम केल्यामुळे आयुष्यात आपल्याला दुसऱ्या अनेक गोष्टी साध्य करायच्या आहेत याची त्यांना जाणीव होती.

मोठी मुले आपण पुढे काय करणार किंवा काय केले पाहिजे याबद्दल स्पष्टपणाने बोलत आणि ही त्यांची कल्पना दृढ करण्यामध्ये शहरातल्या तरुण मुलांचा जास्त प्रभाव पडला.

आमच्या जवळच्या रेल्वे स्टेशनच्या बाजूला इंजिन वर्कशॉप होते आणि तिथे खूपशी माणसे, चित्रविचित्र गोष्टी आमच्या मुलांच्या दृष्टीने होत्या. या इंजिन वर्कशॉपला क्रांतिकारी महत्त्व होते. या इंजिन वर्कशॉपचा मोठा उज्वल क्रांतिकारी भूतकाळ होता आणि तिथे चांगली पक्षसंघटना होती. आमची मुले हे

वर्कशॉप म्हणजे जणू काही पऱ्यांचा राजवाडाच समजत. या राजवाड्यात अनेक चांगल्या चांगल्या गोष्टी होत्या. मोठमोठे विभाग, प्रचंड यान्या, वाफेच्या जोरावर चालणारे हातोडे, प्रचंड गुंतागुंतीची यंत्रे वगैरे गोष्टी त्यांना अर्थपूर्ण वाटत. या राजवाड्यातली माणसे, तिथले कारागीर व राजपुत्र तेलकट, चकचकीत कपडे घालून व लोखंड आणि घाम यांचा संमिश्र वास सोडीत इकडून तिकडे फिरत असत. त्या राजवाड्यातील उत्तम वस्तूंना व संपत्तीला हात लावायचा फक्त त्यांनाच अधिकार होता. खाऊन पिऊन गुबगुबीत झालेले व चांगले कपडे घातलेले मध्यम शेतकऱ्यांसारखे चेहरे दिसत नव्हते. याउलट खिळे, यंत्र, त्यांचा उपयोग, त्यांचा आपापसात एकसूत्रीपणा या गोष्टींच्याबद्दल पुरेपूर ज्ञान असलेली, आपल्या कामात वाकबगार, तरतरीत व उत्साही अशी माणसे इथे दिसत असत. या कामगारांमध्ये खूपसे कोम्सोमोल होते आणि यांनीच आमच्या मुलांना आकर्षित करून घेतले होते. या ठिकाणी खरा उत्साह नांदत होता व कामगारवर्गाचे कवित्वही तिथे होते.

हे इंजिन वर्कशॉप म्हणजेच १९२२ साली आमच्या मुलांच्या महत्त्वाकांक्षेचे प्रतिक होते. खारकोव आणि लेनिनग्राड इथली मोठमोठी इंजिन वर्कशॉप्स् म्हणजे मानवी बुद्धी व कर्तृत्व यांची कमालच म्हटली पाहिजे. ती आमच्या मुलांना जणू परिकथेतल्याप्रमाणे वाटत असत. आमच्या छोट्याशा कॉलनीच्या मुलांची बौद्धिक पातळी एवढी उंचावेल असे त्यांना स्वप्नातही वाटत नसे; पण हळूहळू आम्ही त्या इंजिन वर्कशॉपमधल्या कामगारांशी दोस्ती केली. त्यांना आम्ही जवळून पाहू लागलो आणि त्यांच्या कर्तृत्वाचा आम्हाला प्रत्यय येऊ लागला.

त्यांचे कोम्सोमोल प्रथम आमच्याकडे यायला लागले. एक दिवस काराबानोव माझ्या ऑफिसात घाईघाईने आला व उत्साहाने मला सांगू लागला, 'आपण केवढे भाग्यवान ! इंजिन वर्कशॉपचा कोम्सोमोल आपल्याकडे आला आहे !'

ते सात कोम्सोमोल आमच्याकडे ओळख करून घेण्यासाठी आले होते. त्यांनी आमच्या कॉलनीबद्दल बरेच ऐकले होते. सगळी मुले त्यांच्याभोवती आदराने आणि प्रेमाने अगदी खेटून उभी होती. संबंध दिवसभर त्यांनी त्यांच्या संगतीत राहून- त्यांच्याबरोबर फिरून नवी कॉलनी, घोडे, आमची निरनिराळी आयुधे, शेरेसाहेब, आमची उष्णगृहे वगैरे गोष्टी त्यांना दाखविल्या; पण त्यांच्या इंजिन वर्कशॉपच्या तुलनेने आमचे काम म्हणजे काहीच नव्हते. हे कोम्सोमोल कुठल्याही प्रकारे आपला मोठेपणा न दाखविता उलट आमची कॉलनी पाहून व आमचे काम पाहून प्रभावित झालेले दिसले, या गोष्टीचा आमच्या मुलांना फार अभिमान वाटे.

परत जाण्यापूर्वी ते कोम्सोमोल माझ्याकडे भेटावयास आले होते. आमच्या कॉलनीत कोम्सोमोल-चळवळ का नाही असे ते विचारीत. मी त्यांना थोडक्यात

आमच्या कोम्सोमोलची आलेली परवड सांगितली. आम्ही १९२२ सालापासून खरे तर कोम्सोमोल केंद्र सुरू करायचा प्रयत्न करीत होतो; परंतु तिथल्या स्थानिक कोम्सोमोलनी आम्हाला सतत विरोध केला होता. आमची कॉलनी म्हणजे उन्मार्गी मुलांना ठेवायची जागा; तेव्हा अशी उन्मार्गी मुले कोम्सोमोलमध्ये कशी येऊ शकतात, असा सवाल प्रत्येक जण आम्हाला करीत असे. आम्ही अनेकदा विनंत्या केल्या, चर्चा केल्या, शिष्टमंडळे पाठविली; पण आम्हाला सदा एकच उत्तर मिळाले ते असे, ' आमची मुलं उन्मार्गी आहेत. त्यांना कोम्सोमोलमध्ये यायचंच असेल तर ती संपूर्ण सुधारली आहेत असं शिफारसपत्र आम्हाला मिळालं पाहिजे, तरच आम्ही त्यांना कोम्सोमोलमध्ये घेण्याचा विचार करू ! '

इंजिन वर्कशॉपच्या कामगारांनी आम्हाला खूपच सहानुभूती दाखविली आणि आम्हाला कोम्सोमोल केंद्रात सामावून घेण्याची खटपट करण्याचे वचन दिले. दुसऱ्या रविवारी त्यांच्यातला एक कामगार मुद्दाम आम्हाला भेटण्यासाठी आला; परंतु त्याने आणलेली बातमी निराशाजनक होती. शहर कमिटीचे लोक त्याला विचारीत,

' उन्मार्गी मुलांच्या कॉलनीत कोम्सोमोल कसं होईल ? कारण ते सर्व गुन्हेगार आहेत व उन्मार्गी पण आहेत !'

मी त्यांना समजावून सांगितले, ' तसे गुन्हेगार आमच्यामध्ये फारच थोडे आहेत आणि सुधारणा या शब्दाचा अर्थ तरी काय हे तुम्हाला माहीत आहे का? केवळ सुधारणे हे कुणालाही पुरेसं नसतं, तर त्याला पुन्हा शिकविणं—नव्या रचनेत तो बरोबर सामावून जाईल अशा तऱ्हेचं शिक्षण देणं खरं अगत्याचं आहे. जर तुम्ही त्याचा भूतकाळ पुन्हापुन्हा उकरून काढून, त्याला नाउमेद करून, कोम्सोमोल केंद्रात त्याला प्रवेश दिला नाही तर त्या शिक्षणाला काही अर्थ नाही !

इंजिन वर्कशॉपमधले कामगार माझ्याशी काही बाबतीत सहमत व असहमत राहिले. यातून सुवर्णमध्य काढणे त्यांना त्यांच्या आवाक्याबाहेर वाटले. आमच्या मुलांना कोम्सोमोलमध्ये प्रवेश मिळण्याचा प्रश्न तसाच अनिर्णित राहिला. हा प्रश्न कोण सोडविणार ? कोण, केव्हा आणि कसा ? अर्थात आमच्या कॉलनीचे कोम्सोमोलच तयार करून हा प्रश्न आम्ही सोडवू शकणार होतो.

इंजिन वर्कशॉपमधले कोम्सोमोल आम्हाला वरचेवर येऊन भेटत; परंतु त्यांची आस्था फारशी बळकट नव्हती. मला असे आढळून आले की, त्यांच्या येण्यात शुद्ध हेतू नव्हता. प्रथम ते आमच्या मुलांना गुन्हेगार म्हणूनच ओळखत होते व त्यांच्या गुन्हेगारीच्या जुन्या कथा समजून घेण्यासाठी उत्सुकता दाखवीत असत. आमच्या मुलांनी केलेली कामे ते मान्य करीत; परंतु त्यांचे मन आमच्या मुलांबद्दल अजू-

नही साशंक असावे असे वाटे. तरीही मी व्यक्तिशः एकेका कोम्सोमोलला माझे म्हणणे पटवून देण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत राहिलो.

कॉलनी सुरू झाल्याच्या पहिल्या दिवसापासून आमची या प्रश्नावर अशी एक ठाम भूमिका होती. माझे स्वतःचे एक तत्त्व होते. उन्मार्गी मुलांना खरे शिक्षण द्यायचे असेल तर त्यांचा भूतकाळ, विशेषतः त्यांनी केलेले गुन्हे हे लक्षात घेऊ नयेत. हे जरी खरे असले तरी हे तत्त्व अंगिकारताना मला स्वतःलाच स्वतःशी खूप झगडावे लागले. कित्येकदा मला मुलांच्याबरोबर आलेल्या त्यांच्या अहवाला-मध्ये या मुलाने काय केले असावे हे जाणून घेण्याची जबरदस्त इच्छा होई 'आजार बरा करण्यासाठी मूळ रोग जाणून घेणे अगत्याचे असते,' ही वैद्यकशास्त्राबद्दलची प्रचलित म्हण शिक्षणशास्त्रज्ञ नेहमी बोलून दाखवीत असत. माझे सहाध्यायी व शिक्षणखाते माझ्यापुढे अशा तऱ्हेचे तर्कशास्त्र नेहमी ठेवीत. कधी कधी मलाही ते मानण्याची जबरदस्त इच्छा होई.

उन्मार्गी किंवा गुन्हेगार मुलांचे चौकशीमंडळ प्रत्येक मुलाची एक संपूर्ण हकीगत आमच्याकडे पाठवीत. त्यामध्ये त्या मुलाने केलेला गुन्हा आणि त्याच्या घेतलेल्या जबान्या, पुरावे वगैरेसारखे भारूड लिहून पाठवीत आणि पुढचा शिक्षण-क्रम ठरविण्याच्या दृष्टीने ते आवश्यकच आहे असे समजले जाई.

मी माझ्या सहाध्यायींना या गोष्टी अनावश्यक असल्याचे पटवून दिले होते आणि १९२२ मध्येच मी चौकशीमंडळाला हे अहवाल न पाठविण्याविषयी कळवले होते. आम्ही खरोखर मनापासून मुलांच्या या हकीगती संपूर्णपणे विसरण्याचा प्रयत्न करीत होतो आणि ती मुलेही कालांतराने त्यांचा भूतकाळ खरोखर विसरून गेली होती. गुन्हेगारीत घालविलेल्या जुन्या आयुष्याबद्दल आस्था न दाखविण्यात मी मुलांना तयार केले होते आणि त्याचा मला खरोखरच फार आनंद वाटत असे ह्या बाबतीत आम्ही आमचे ध्येय खरोखरच गाठले होते. नवीन भरती झालेली मुलेसुद्धा आपल्या जुन्या आयुष्याबद्दल बोलायला व सांगायला लाजत असत.

असे सर्व काही असताना कोम्सोमोलचे केंद्र कॉलनीत काढायच्या प्रश्नावर मात्र आमच्या मुलांना पुन्हा त्यांच्या जुन्या आयुष्याकडे बोट दाखवून हिणविण्यात येत होते. 'तुम्ही उन्मार्गी आहात. तुमचा भूतकाळ असा आहे आणि तुम्हाला सुधारलं पाहिजे!' वगैरे गोष्टी बजावण्यात येत होत्या.

कोम्सोमोल केंद्र आमच्या कॉलनीत सुरू करण्याची कल्पना आमच्या मुलांच्या मनात दृढ झाली आणि या प्रश्नावर जरूर चळवळ करायची असा त्यांनी निश्चय केला. आमच्यातल्या तारानेट वगैरे मुलांनी तडजोड करायचे सूचित केले, 'कोम्सोमोलमध्ये ज्यांना जायचे असेल ते सुधारले असे शिफारसपत्र द्यावे व त्यांनी कॉलनी सोडून जावे!' अर्थातच या सूचनेला पाठिंबा मिळाला नाही. झादारोव चिडून म्हणाला,

'हे आम्हाला बिलकूल मान्य नाही! कुणालाही आम्हाला फसवायचं नाही! आम्ही कॉलनीत कोम्सोमोल सुरू करण्यासाठी शिकस्त करणार आणि मध्यवर्ती कोम्सोमोललाच, आम्ही लायक आहोत की नालायक आहोत ते ठरवू दे!'

आमची मुले पुष्कळदा शहरातल्या कोम्सोमोल केंद्रात जात-येत; परंतु त्यांना अजून यश मिळाले नव्हते.

१९२३ च्या हिवाळ्यात आमची आणखी एका कोम्सोमोल केंद्राशी ओळख अगदी अचानकपणे घडून आली.

एके दिवशी संध्याकाळी मी व ब्रातचिन्को कॉलनीकडे परत येत होतो. आमची मेरी घोडी आमच्या गाडीला जोडलेली होती. आम्ही टेकडी उतरत असताना एक अगदी अनपेक्षित गोष्ट म्हणजे एक उंट आमच्या नजरेस पडला. उंटाच्या येणाऱ्या स्वाभाविक घृणेमुळे मेरी एकाएकी उधळली. ब्रातचिन्को तिला आवरू शकला नाही. आमच्या गाडीचे जू बनविण्यात काही तरी दोष होता. ब्रातचिन्कोने आम्हाला तो अनेकदा दाखविला असूनही आम्ही तो नीट करण्याकडे फारसे लक्ष पुरविले नव्हते. पुढील संकटाची आम्हाला साधारण कल्पना आली आणि याच घटनेमुळे आम्ही वर नमूद केलेल्या कोम्सोमोल केंद्रात येऊन पडलो. मेरी भरधाव धावत सुटली व तिच्या मागच्या पायाला जोखडामुळे थोडी जखम झाली. जखम झाल्यामुळे ती अधिकच चिडून काय प्रसंग आणील याची आम्ही कल्पनाच करू शकत नव्हतो. मी व ब्रातचिन्कोने लगाम खेचण्याचा प्रयत्न केला; पण मेरी आणखीनच वेड्या-पिशासारखी धावत सुटली! आमचा शेवट जवळ आला आहे असे आम्हाला वाटू लागले. रस्त्याच्या पुढील वळणावर काही लोकांचा जमाव उभा असलेला दिसला. त्यांचे घोडे पाणपोईवर पाणी पीत होते व सोडलेल्या गाड्या एका बाजूला दिसत होत्या. रस्ता बंद असल्यामुळे आपोआपच आमची गाडी अडेल अशी आमची कल्पना होती; मेरी त्या सगळ्यांच्या मधून धावत पुढे गेली. काही तरी मोडल्याचा आवाज आम्ही ऐकला; परंतु आम्ही खूपच दूर गेलो होतो. उतार संपून आम्ही सपाट रस्त्याला लागलो. ब्रातचिन्कोने मागे वळून पाहिले व तो म्हणाला, 'आपण लवकरच पळ काढला पाहिजे. कारण मेरीने त्या गाड्यांची काही तरी मोडतोड केलेली दिसते!'

ब्रातचिन्को चाबूक चालवायला लागला व मेरी पुन्हा जोरात धावू लागली. मी ब्रातचिन्कोचा हात खेचून त्याला बजावले, 'आपण पळायचं नाही, मागून कोणी तरी येतंय!'

एक माणूस आपल्या गाडीत बसून धीमेपणाने व जिद्दीने आमचा पाठलाग करीत असलेला दिसला. त्याच्या डोक्याच्या मागून नारिंगी रंगाचे एक शिरस्त्राण घातलेले डोके आमचा फसलेला पळून जाण्याचा विक्रम पहात होते. आम्ही एकदम

थांबलो. तो माणूस गाडीवानाचे खांदे धरून त्याच्या गाडीमध्ये उभा असलेला आम्हाला दिसला. कारण त्याला बसायला जागा नव्हती. त्याच्या गाडीचा मागचा भाग मोडून लोंबत, फरपटत रस्त्यावरून येत होता.

'आमच्या मागून या !' असा आम्हाला त्यांनी हुकूम केला.

ब्रातचिन्को मनातून आनंदला, कारण त्याने असे काही होईल अशी केली नव्हती. दहा मिनिटांच्या आतच आम्ही जी.पी.यू.च्या कचेरीसमोर येऊन थडकलो आणि ब्रातचिन्कोचा चेहरा एकदम उजळला. तो म्हणाला,

'आपण जी.पी.यू.च्या कचेरीत येऊन पडलो !' आमच्या भोवती लाल टोप्या घातलेल्या लोकांचा गराडा पडला व एक जण आमच्याकडे बघून ओरडला,

'या एवढ्याशा मुलाला गाडी चालवायला सांगितल्यावर हे असंच होणार !' व माझ्याकडे वळून तो म्हणाला, 'तुम्हाला याचा जाब द्यावा लागेल !

ब्रातचिन्को कमालीचा घाबरला व डोळ्यात पाणी आणून एकीकडे बोट दाखवून म्हणाला, 'मी लहान आहे म्हणून हे असं झालं नाही, तर तुम्ही उंटासारखे प्राणी रस्त्यावर सोडता, मग आमची घोडी उधळली तर त्यात काय नवल ?'

'कसले प्राणी म्हणालास ?' पहिल्या माणसानें विचारलं.

'तो उंट !' ब्रातचिन्को म्हणाला.

ते लाल टोपीवाले मोठ्याने हसले व त्यांनी आम्हाला विचारले, 'तुम्ही कोठून आलात ?'

मी त्यांना शांतपणे सांगितले, 'आम्ही गॉर्की कॉलनीतून आलो आहोत !'

'अच्छा, तुम्ही गॉर्की कॉलनीतले काय ? आणि आपण कोण, डायरेक्टर का ? अरे पहा, आपल्याला एक नवीन गोष्ट कळली !' सारे जण आमच्याभोवती जमा झाले व आमच्याकडे जणू काही आम्ही त्यांचे पाहुणेच आहोत अशा कुतूहलाने पाहू लागले.

नंतर त्यांनी आपल्याच गाडीवाल्याला दम दिला आणि सर्वांनी ब्रातचिन्कोवर कॉलनीसंबंधी प्रश्नांचा भडिमार केला.

'आम्ही तुमच्या कॉलनीत येण्याचा विचार करीतच होतो. तुम्ही सारीजणं धडपडणारी आहात असं आम्ही ऐकलंय. आम्ही रविवारी तुमच्याकडे भेटायला येऊ !'

इतक्यात आतून पुरवठा खात्याचा अधिकारी बाहेर आला व रागारागाने मोडतोडीबद्दलचा आमचा अहवाल तयार करू लागला.

'गप्प बसा हो ! काय लिहून घेता ? तुम्ही उगाच दादागिरी करू नका !' सर्व जण त्याच्यावर ओरडले.

तो परत म्हणाला, 'काय लिहून घेता म्हणजे काय ? यांनी आपली गाडी मोडली आहे हे पाहिलंत का तुम्ही ? त्यांनीच ती दुरुस्त करून द्यावी असा मी त्यांना लेखी हुकूम देतो !'

'ते दुरुस्त करून देतील. त्याची बिलकूल काळजी नको ! खरं की नाही ?' नंतर आमच्याकडे वळून ते म्हणाले,

'तुमच्या कॉलनीबद्दल आम्ही खूपखूप ऐकलं आहे. तुमच्याकडे बंदिस्त जागा नाही हे खरं का ?'

'बंदिस्त जागा म्हणजे काय ? तुमच्याकडे आहे का ?' ब्रातचिन्कोनं विचारले.

पुन्हा एकदा ते सारे खळखळून हसले.

'आम्ही नक्कीच येत्या रविवारी तुमच्याकडे येऊ आणि ही गाडी येताना दुरुस्तीसाठी घेऊन येऊ. !'

'तोपर्यंत मी माझं काम थांबवून ठेवू ?' तो पुरवठा खात्याचा अधिकारी खेकसला.

मी त्याला शांतपणाने सांगितले, 'आमच्याकडे दुसरी गाडी आहे. ती मी तुम्हाला तात्पुरती देतो. आमच्याबरोबर कुणाला तरी पाठवा !'

अशा तऱ्हेने आम्हाला नवीन मित्र मिळाले. रविवारी हे चेकाकोम्सोमोल ठरल्याप्रमाणे आमच्या कॉलनीत आले. पुन्हा एकदा तो अप्रिय प्रश्न-कोम्सोमोल केंद्राचा-चर्चेला निघाला; परंतु या चेकामंडळींनी एकमताने आमची बाजू घेतली.

ते म्हणाले, 'गुन्हेगार म्हणजे काय ? याचा अर्थ काय ? असं म्हणायला त्या म्हाताऱ्यांना लाज वाटली पाहिजे आणि हे सारे लोक स्वतःला मोठे सज्जन समजतात. हे लोक इथं जर तुमची दाद घेत नसतील तर आम्ही खारकोवमध्ये हा प्रश्न उपस्थित करू !'

आमची कॉलनी त्यावेळी एक नमुनेदार सुधारक-संस्था म्हणून ओळखली जाई व ती युक्रेनियन राज्याच्या शिक्षण खात्याच्या अधिकाराखाली होती व त्याच खात्याचे निरीक्षक आमची संस्था तपासायला येत. हे लोक प्रांतीयवादी नसून समाजशिक्षणाची खरी जाणीव असणारे होते. ही खारकोवची मंडळी समाजशिक्षण म्हणजे तरुणांना व्यक्तिस्वातंत्र्य दिले पाहिजे अशा काव्यमय कल्पना बाळगणारी नव्हती. याउलट त्यांना नवीन प्रकारची दृष्टी व नवा आकृतीबंध हवा होता. ते स्वतःला कोणी तरी विशेष समजत नसत. ते फौस्टप्रमाणे क्षणभंगुर सुखाच्या

मागे धावणारे नव्हते, तर आमच्याशीही मित्रत्वाच्या व बरोबरीच्या नात्याने वागत व आम्ही काही नवीन केले असल्यास त्याबद्दल मनापासून संतोष दर्शवीत व कौतुक करीत.

खारकोवच्या मंडळींना आमच्या कॉलनीत कोम्सोमोल केंद्राबद्दल झालेल्या घडामोडींचा फार खेद वाटला.

'तुमच्या कॉलनीत कोम्सोमोल केंद्र नाही व ते तुम्हाला सुरूही करता येणार नाही ! तुम्हाला हे कोणी सांगितलंय ? '

संध्याकाळी ते सर्व जण आमच्या मुलांच्या घोळक्यामधून इकडे तिकडे फिरले व आस्थेवाईकपणे चर्चा केली.

या आमच्या मित्रांना व शिक्षण खात्याला आम्ही धन्यवाद देतो. युक्रेनियन कोम्सोमोलच्या मध्यवर्ती कमिटीत आमचा प्रश्न धसाला लागला आणि १९२३ च्या उन्हाळ्यापर्यंत तीख्वान नेस्टोरोविच कोवल या गृहस्थांची राजकीय तंत्र-शिक्षक म्हणून आमच्या कॉलनीत नेमणूक झाली !

तीख्वान नेस्टोरोविच हे शेतकरी वर्गातून आलेले होते. त्यांच्या २४ वर्षांच्या आयुष्यात खूपसे मनोरंजक अनुभव—खेड्यातल्या चळवळींचे, राजकीय घडामोडींचे आलेले होते. ते गृहस्थ फार बुद्धिमान व अत्यंत सुस्वभावी होते. प्रथमपासूनच त्यांनी आमच्या मुलांबरोबर बरोबरीच्या नात्याने बोलायला व वागायला सुरुवात केली आणि आपण खळ्यात व मळ्यात सारखेच वाकबगार आहोत हे त्यांनी दाखवून दिले.

अखेर आम्ही जिंकली व आमच्या कॉलनीत नऊ जणांचे कोम्सोमोल केंद्र सुरू झाले.

२८

समारंभपूर्वक आगेकूच

देर्युचेन्को एकाएकी रशियन भाषेत बोलू लागला. त्याच्या घरामध्ये काही घडामोडी झाल्यामुळे हा चमत्कार एकाएकी घडून आला. देर्युचेन्कोची बायको हिला युक्रेनियन भाषा व रीतिरिवाज याबद्दल फारसे प्रेम नव्हते. तिचा प्रसूतिकाळ जवळ आला होता. देर्युचेन्कोला आपल्या कोसॅक वंशाचा अभिमान होता आणि म्हणून त्याने आपली भाषा सोडली नव्हती. आपल्या शुद्ध युक्रेनियन भाषेमध्ये दाईला आणण्यासाठी ब्रातचिन्कोकडे घोडागाडीची त्याने मागणी केली. ब्रातचिन्कोच्या दृष्टीने प्रसूतीच्या वेळी दाईला आणण्याची जरूरी नव्हती. असले काम करायचे कॉलनीच्या वेळापत्रकात त्याच्या दृष्टीने बसत नव्हते. तरीही त्याने देर्युचेन्कोला घोडागाडी दिली; परंतु दुसऱ्या दिवशी असे आढळून आले की, देर्युचेन्कोच्या बायकोला शहरातच न्यायला पाहिजे. हे ऐकल्यावर ब्रातचिन्को चिडला आणि त्याने घोडागाडी द्यायचे साफ नाकारले.

मी, शेरे व कॉलनीतल्या इतर लोकांनी ब्रातचिन्कोच्या वर्तनाबद्दल त्याची खूप कानउघाडणी केली. शेवटी तो घोडागाडी द्यायला तयार झाला. इतका वेळ हा सर्व वादविवाद देर्युचेन्को शांतपणे ऐकत होता. त्याने ब्रातचिन्कोची समजूत काढायला सुरुवात केली–

'हे काम अत्यंत महत्त्वाचं आहे. एका तासाचा उशीर लावणंही फार धोक्याचं आहे!'

ब्रातचिन्कोने पण मनाशी हिशेब करून तितक्याच गंभीरपणाने देर्युचेन्कोला उलट प्रश्न विचारला, 'दाई आणायला घोडागाडी दिली होती की नाही? दिली होती. दाईला शहरात परत पोचवायला घोडागाडी दिली होती की नाही? दिली होती. आता पुन्हा घोडागाडी मागताय. कोणी तरी प्रसूत होणार आहे म्हणून त्या घोड्याने तरी का पर्वा करावी ?'

'पण कॉम्रेड......'

'पण, परंतु राहू दे! समजा, उद्या प्रत्येकाने जर असं करायला–प्रसूत व्हायला–सुरुवात केली तर काय होईल ?'

शेवटी ब्रातचिन्कोने घोडागाडी जोडली; परंतु त्याला अगदी मंदगतीने चालणारे घोडे जोडले व सारोकाला गाडी चालवायला सांगितले. अर्थात त्यामुळे त्या बाईंना रस्त्यात फारसे धक्के बसले नाहीत. त्यानंतर देर्युचेन्कोची बायको, त्यांचे नवजात बालक यांना परत कॉलनीत आणण्यासाठी त्याने ब्रातचिन्कोकडे घोडागाडीची मागणी केली व ती त्याने मान्य केली.

देर्युचेन्को हा काही यशस्वी बाप ठरला नाही. त्याने आपल्या मुलाचे नाव तारास असे ठेवले होते. त्या तारासने हॉस्पिटलच्या आवारातच या जगाचा निरोप घेतला आणि देर्युचेन्कोच्या वंशाची वृद्धी तात्पुरती तरी थांबली. त्याचा चेहरा दुःखाने भरून गेला होता व त्याचा आवाजही दाटून आला होता. यापलीकडे काही त्याच्या दुःखाचे प्रदर्शन फारसे झाले नाही. उलट तो युक्रेनियन भाषेत ब्रातचिन्कोने त्याच्याशी केलेल्या वर्तनाबद्दल चिडून चिडून बडबडू लागला,

'उगाचंच घोड्यांना पाठविलं–पुष्कळ गाड्या होत्या–कुणालाच गडबड नव्हती–आणखी थोडा वेळ थांबू शकलो असतो–लोकांना मुलं ही होणारच–ह्यांना त्याचं काहीच नाही !'

देर्युचेन्कोने आपल्या दुर्दैवी बायकोला आपल्या घरकुलात परत आणली व ब्रातचिन्काचा हा त्रास काही दिवसांपुरता तरी थांबला. ब्रातचिन्को या सगळ्यातून बगळला गेला व देर्युचेन्कोची दुर्दैवी कहाणी तिथेच संपली. देर्युचेन्कोचा हा मुलगा जन्माला येण्यापूर्वी एक अगदी मामुली गोष्ट घडली. ती तशी मामुली नव्हती व तीच त्याच्या एकंदर दुःखाला कारणीभूत झाली.

सर्व शिक्षकवर्ग व इतर कार्यकर्ते मुलांच्या बरोबरच व त्याच प्रकारचे जेवण घेत असत; परंतु ज्यांची कुटुंबे होती त्यांना काही वेगळ्या गोष्टींची जरुरी भासत असे. शिवाय सामूहिक स्वयंपाकघराचे कामही थोडे हलके व्हावे या हेतूने मी कालिनासाहेबांना, शिक्षकवर्गाला व बाकी कार्यकर्त्यांना कोरडा शिधा द्यावा अशी सूचना केली होती. देर्युचेन्को पण त्यापैकीच एक होता. एकदा मी शहरात गेलो असताना मला अगदी लहान प्रमाणावर एक लोण्याचा पुडा मिळाला. तो इतका

लहान होता की, सर्वांना तो फारच थोडे दिवस पुरला असता. कोरडा शिधा देताना यात लोण्याचाही थोडासा भाग द्यावा असे आमच्या कुणाच्याही ध्यानात आले नाही; परंतु देर्युचेन्कोला जेव्हा समजले तेव्हा रोजच्या शिध्याबरोबर आपल्याला लोणी मिळाले नाही या गोष्टीची त्याला फार खंत वाटली. त्याने ताबडतोब कोरडा शिधा नाकारून सामूहिक स्वयंपाकघरात आपली जेवणासाठी बदली करून घेतली. योगायोग असा की, त्याच सुमारास कालिनासाहेबांजवळ असलेला लोण्याचा साठा संपला व देर्युचेन्को चिडून माझ्याकडे तक्रार घेऊन आला.

'लोकांना फसवायचं तुम्हाला काहीही कारण नाही. लोणी कुठं आहे ते सांगा!' त्याने मला फर्मावले.

'कसलं लोणी? जे काय होतं ते केव्हाच संपलं!'

देर्युचेन्कोने ताबडतोब सामूहिक स्वयंपाकघरातून आपली बदली करून घेतली व पुन्हा एकदा कोरडा शिधा घ्यायला सुरुवात केली. दोनच दिवसांनी कालिनासाहेबांनी थोड्याशाच प्रमाणात लोण्याचा पुडा आणला; परंतु यावेळी देर्युचेन्कोने बदलाबदली केली नाही. काही तरी आमच्या पब्लिक एज्युकेशन खात्यात अचानक घडले आणि आम्हाला मिळणाऱ्या अन्नधान्याच्या सोबतीला कधीकधी लोणी द्यावे अशी शिफारस झाली. कालिनासाहेब जेव्हा जेव्हा आमचा भत्ता आणायला शहरात जात त्यावेळी एक छोटासा टोप भरून लोणी घेऊन येत. तदनंतर कालिनासाहेब बाजारात जाताना रिकामा टोप घेऊन जायला विसरत नसत. बरेच वेळा हा टोप तसाच रिकामा परत येई. अशा वेळी ते बडबडत 'मूर्ख आहेत लेकाचे! माणसानं काही तरी समाधानानं बघावं अशी एकही वस्तू काही देणार नाहीत. वस्तू खाण्यासाठी असतात की वास घेण्यासाठी असतात हेही या मूर्खांना समजत नाही!'

देर्युचेन्कोला हे अगदी असह्य झाले आणि त्याने परत एकदा सामूहिक स्वयंपाकघरात नाव नोंदवले. हा मनुष्य म्हणजे दैनंदिन आयुष्यात बदल खपवून न घेणारा होता. देर्युचेन्कोला सारासार विचार जरा कमीच होता व त्यामुळे लोण्यासारख्या वस्तू हळूहळू जास्त प्रमाणात मिळतील याची त्याला जाणीव झाली नाही. आमच्या कॉलनीत मिळणारा लोण्याचा कोटा खूपच मोठ्या प्रमाणात वाढवून मिळाला व कोरडा शिधा घेणाऱ्या सर्व लोकांना पुष्कळ प्रमाणात लोण्याचा भागही मिळू लागला. बायका, मुले, आज्या वगैरे सर्व शिक्षकवर्गांची मंडळी लोण्याचे मोठेमोठे गोळे आमच्या कोठारातून घेऊन जाताना दिसत. आतापर्यंत त्यांनी सोसलेल्या दुष्काळाला एकदम पायबंद बसला; परंतु देर्युचेन्कोला या सगळ्या संधीचा फायदा मिळाला नाही. कारण तो सामूहिक स्वयंपाकघरात आपले जेवण घेत होता. या जबरदस्त धक्क्यामुळे देर्युचेन्को बेचैन झाला. त्याने पुन्हा एकदा कोरडा शिधा

देण्याची मागणी केली. त्याचे दुःख खरोखरीच मोठे होते आणि सबंध कॉलनीच्या लोकांनी त्याला सहानुभूती दाखविली. एखाद्या खंद्या कोसॅकप्रमाणे हे दुःख त्याने पचविले; पण आपली युक्रेनियन मातृभाषा सोडली नाही !

हा लोण्याचा प्रश्न आणि त्याचा वंशवाढीचा प्रश्न हे दोन्ही प्रश्न एकामागोमाग चढून आले.

बिचारा देर्युंचेन्को आणि त्याची बायको तारासच्या मृत्यूचे दुःख कसेबसे गिळीत होतो. त्याच वेळेला त्यांच्या सुदैवाने कॉलनीच्या कर्मचाऱ्यांना पहिल्या पंधरवड्याचा कोरडा शिधा देण्याचा हुकूम काढला गेला आणि मुख्य म्हणजे या वेळेला लोण्याचा कोटाही त्या शिध्याबरोबर वाटण्यात आला. देर्युंचेन्को अत्यंत आनंदित होऊन आपली पिशवी घेऊन कालिनाहेबांकडे गेले. सूर्य अगदी तळपत होता. सर्व प्राणिमात्र आनंदात होते; पण हा आनंद थोडा वेळ टिकला. देर्युंचेन्को पाय आपटीत माझ्याकडे आले. त्यांना कमालीचे दुःख झाले होते. ते त्यांच्या सहनशक्तीच्या अगदी बाहेर गेले होते. एखादी गाडी रूळावरून घसरून स्लीपर्सवर चालायला लागली असता जसा कडकड आवाज येईल, जणू तशाच तऱ्हेने त्यांनी अस्खलित रशियन भाषेत मला जाब विचारला,

'माझ्या मुलासाठी मला लोणी का दिलं नाही ?'

'कोण मुलगा ?' मी आश्चर्याने विचारले.

'कोण मुलगा ? माझा तारास, डायरेक्टरसाहेब. कुटुंबाच्या प्रत्येक माणसासाठी शिधा दिला पाहिजे आणि म्हणून तो माझ्या मुलालाही मिळाला पाहिजे !'

'पण तुमचा तारास आता आहे कोठे ?'

'त्याच्याशी तुम्हाला कर्तव्य नाही. माझा मुलगा २ जून रोजी जन्माला आला व १० जून रोजी तो मेला असे शिफारसपत्र मी सादर केलं आहे. म्हणून त्या आठ दिवसांचा शिधा मला मिळालाच पाहिजे !'

कालिनासाहेब काय भानगड आहे ते बघण्यास आले होते. त्यांनी देर्युंचेन्कोला दंड धरून विचारले,

'अहो महाशय, एकदम लहान अर्भकाला लोणी कधीपासून भरवायला लागलात ? असले पदार्थ त्या छोट्या बालकाला कधी पचतील का याचा जरा विचार करा !'

मी आश्चर्यचकित होऊन आळीपाळीने दोघांकडेही बघत होतो.

मी म्हणालो, 'कालिनासाहेब, तुम्हा दोघांना झालंय काय ? अहो, ते मूल तर तीन आठवड्यापूर्वीच वारलं !'

'अच्छा ! म्हणजे ते मूल केव्हाच मेलं. मग आता ते लोणी तुम्हाला कशा-

साठी पाहिजे ? आता तुम्हाला लोण्याची जरूरी नाही ! उलट तुम्हाला धूपाची खरीखुरी गरज आहे. त्या प्रेताजवळ लावायला धूपच योग्य असतो !'

देर्युचेन्को वेड्यापिशासारखा खोलीभर पाय आपटीत फिरत होता. तो रागारागानें म्हणाला,

' माझा मुलगा ८ दिवस जिवंत होता. तेव्हा मला त्याचा ८ दिवसांचा शिधा मिळालाच पाहिजे. '

' मिळालाच पाहिजे ? तात्त्विकदृष्टया तुला मुलगा असला तरी व्यावहारिकदृष्टया तो कधीच नव्हता! त्याच्या असण्या-नसण्यामुळं तुझ्या कुटुंबात काहीही फरक झालेला नाही ! '

देर्युचेन्कोचे डोके खरोखरच फिरले होते आणि त्याच्या संपूर्ण हालचालींना काही धरबंदच राहिला नव्हता. त्याला स्वतःच्या अवताराची; कपडयांची शुद्ध नव्हती. तो तसाच जिल्ह्याच्या सार्वजनिक शिक्षणखात्याच्या कचेरीत अधिकाऱ्यासमोर जाऊन उभा राहिला. त्या खात्याच्या अधिकाऱ्यांनी मला बोलावणे पाठवले.

ते म्हणाले, ' तुमच्या संस्थेमधला एक गृहस्थ माझ्याकडे काही तरी तक्रार घेऊन आला होता. असल्या लोकांना तुम्ही कशाला तुमच्या संस्थेत ठेवून घेता ? त्यांना ताबडतोब काढून टाका ! '

मी त्यांना म्हटले, ' अहो, तुम्हीच त्याला नेमून आमच्याकडे पाठविलंत !'

' अशक्य ! काहीही असलं तरी तुम्ही त्याला ताबडतोब काढून टाका !'

असा चांगल्या रीतीने याचा शेवट झाला. तारास व लोणी या गोष्टींमुळे हे सारे झाले. देर्युचेन्को आणि त्याची बायको पण रोडिम्चिक गेलेल्या वाटेनेच परत गेले ! मी व आमच्या कॉलनीतले सारे जण आनंदित झालो. या युक्रेनियन माणसांनी थोडा वेळ आमच्या कॉलनीत धुमाकूळ घातला होता; परंतु माझा आनंद निर्भेळ नव्हता. पुन्हा मला तोच प्रश्न–काम करायला माणसे कोठून आणायची –भेडसावू लागला. नव्या कॉलनीत एकही शिक्षक नव्हता; परंतु एकंदर गॉर्की कॉलनीचे नशीब थोरच म्हणायला पाहिजे. एक दिवस अचानक हवा तसा माणूस सापडला. मला तो खरोखरच रस्त्यात भेटला. तो सार्वजनिक शिक्षणखात्याच्या कचेरीसमोर उगाचच रस्ता न्याहाळीत बसला होता. मी व ब्रातचिन्को धान्याची पोती काढीत होतो. एवढयात ब्रातचिन्कोचा पाय कुठे तरी अडकला आणि तो खाली पडला. इतक्यात खरीखुरी माणुसकी असलेला तो माणूस आमच्या मदतीला धावून आला. त्याने व मी मिळून धान्याची पोती आमच्या गाडीवर चढवली. मी त्याचे आभार मानले. मी त्याला निरखून पाहिले. तो चांगला चुणचुणीत व वयाने तरुण असावा. त्याने स्मितहास्य करून आभारांचा स्वीकार केला. त्याच्या डोक्यावर कोसॅक पद्धतीची पांढरी टोपी होती आणि चेहऱ्यावर सैनिकी रूबाब होता,

मी त्याला विचारले, 'तुम्ही सैन्यात असावेत असं मला वाटतं!'

'बरोबर आहे!' असे त्याने मला हसतहसत उत्तर दिले.

'घोडदळात ना?' मी पुन्हा त्याला विचारले.

त्याने 'होय' असे म्हटले.

'सार्वजनिक शिक्षणखात्याच्या कचेरीत तुम्ही कशासाठी आला होता?' मी विचारले.

'मला इथल्या प्रमुख अधिकाऱ्यांनी भेटायला बोलावलं होतं,' त्याने उत्तर दिले, 'मी त्यांची वाट पहात होतो.'

'तुम्ही नोकरीच्या शोधात आहात का?'

'होय. मला व्यायामशिक्षकाची नोकरी देण्याचं त्यांनी कबूल केलं होतं.'

'मग थांबा, आधी तुम्ही माझ्याशीच बोला!'

'ठीक आहे.'

आम्ही दोघांनी चर्चा केली. तो आमच्या गाडीवर चढून बसला. आम्ही कॉलनीत परत आलो. मी त्याला संबंध कॉलनी फिरून दाखविली, त्याच रात्री त्याची नेमणूकही केली.

प्योतर इवानोविच याने कॉलनीत एक वेगळ्याच प्रकारची देणगी आणली. आम्हाला ज्या गोष्टींची अत्यंत जरुरी होती त्या म्हणजे–तारुण्य, उत्साह, ताकद, सोशिकपणा, धीमेपणा–या साऱ्या गोष्टी त्याने बरोबर आणल्या होत्या. त्याच्याजवळ शिक्षणशास्त्राबद्दल अढी नव्हती, तसेच स्वतःचा बडेजाव दाखवायची इच्छा नव्हती. स्वार्थीपणाही नव्हता. तो मुलांशी खेळीमेळीने वागे. त्याला दुसऱ्याही काही गोष्टींची आवड होती–पियानोवादन, सैनिकी शिस्त वगैरे. त्याच्या अंगात थोडेसे काव्यगुणही होते. त्याच्या देखरेखीखाली नव्या कॉलनीत वेगळाच रंग भरू लागला. कधी थट्टेने, कधी हुकूम करून, कधी रागावून प्योतर मुलांचे सामुदायिक बनवायला लागला. त्याची माझ्या शिक्षणतंत्रावर श्रद्धा होती. त्याने शेवटपर्यंत त्याबद्दल कधीही शंका व्यक्त केली नाही.

आमच्या दोन्हीही कॉलनींच्या कामाची घडी अशा तऱ्हेने बसू लागली. मला माझ्या सहकाऱ्यांमध्ये एकोपा व विश्वास वाटू लागला. हा एक नवाच अनुभव होता. तिश्वान नेस्टारोविच, शेरे व प्योतर इवानोविच हे आमचे अनुभवी पुढारी बनले. त्यांनी चांगले काम करायचा जणू मक्ताच घेतला होता!

आता कॉलनीत एकूण ८० मुले होती. १९२०–२१ साली प्रथम आलेल्या मुलांनी एक भक्कम गट बनविला होता. त्यांनी जणू काही कॉलनीचे पुढारीपण स्वीकारले होते. नवीन आलेल्या कोणत्याही मुलांच्या विरोधामुळे न फुटणारी

अशी एक भक्कम पोलादी एकजूट आपोआप तयार झाली. अर्थात तसा विरोध करण्याचा कोणी प्रयत्न केलेला माझ्या तरी पहाण्यात आला नाही. नवीन येणाऱ्यांवर कॉलनीचे वातावरण एकदम छाप पाडीत असे. कॉलनीची एकंदर जडणघडण, दैनंदिन आयुष्याचा साधेपणा, तिथल्या निरनिराळ्या चालीरीती अशा तऱ्हेने बनल्या होत्या की, त्या केव्हा व कुठे सुरू झाल्या ते मुलांनाही सांगणे कठीण झाले असते. प्रत्येकाची कामे काटेकोरपणानें आखून दिलेली होती. त्यासंबंधीचे नियम कॉलनीच्या घटनेत नमूद केलेले होते. त्यामुळे एखाद्याला त्यामध्ये बदल करणे किंवा ते टाळणे अथवा दुसऱ्यावर दादागिरी करणे अगदीच अशक्य होते. त्याचवेळी कॉलनीतल्या मुलांसमोर एक मोठे काम सतत उभे होते—नव्या कॉलनीची दुरुस्ती, आमच्या निरनिराळ्या वर्कशॉपचा विस्तार वगैरे वगैरे ...या गोष्टी अगदी आवश्यकच होत्या आणि त्या पुऱ्या होणे हे प्रथम कर्तव्य आहे याबद्दल कोणाच्याही मनात संदेह नव्हता. या सर्व गोष्टींमुळे आम्ही गुपचूप रीतीने करावे लागणारे स्वार्थत्याग सोशीत होतो. चांगले कपडे, उत्तम खाद्यपदार्थ वगैरे गोष्टींवर जास्त खर्च न करता आम्ही शक्यतो काटकसर करून तो पैसा बी-बियाणे, नवीन औत किंवा डुकरांचे खुराडे वगैरे बांधण्यासाठी खर्च करीत होतो. या आमच्या स्वार्थत्यागाकडे पहाण्याची आमची दृष्टी सोशिक असून आमचा त्यावर पूर्ण विश्वास होता. एकदा कॉलनीच्या सर्वसाधारण सभेमध्ये एका छोटया मुलाने नव्या पाटलोणीची मागणी केली असता मी अभावितपणे, गंमतीने त्याला म्हणालो,

'हे बघ, आपण नव्या कॉलनीची दुरुस्ती पुरी करू. मग आपण श्रीमंत होऊ, मग आपण सर्वांनाच नवे कपडे करू! मुलांना मखमलीचे बनियन, त्यावर सुंदर चांदीचा पट्टा व मुलींना झगे, कातडी बूट. प्रत्येक तुकडीला स्वतःची एकेक मोटारगाडी व प्रत्येक मुलाला आपण सायकल घेऊन टाकू! तसंच आपण सबंध कॉलनीभर गुलाबाची झाडं लावू! समजलं ना माझं म्हणणं? सध्या आपल्याजवळ असलेल्या या ३०० रुबलची एक चांगल्यापैकी गाय विकत घेऊ!'

मुले अगदी मनापासून हसली आणि त्यानंतर मुलांच्या ठिगळे लावलेल्या विजारी व तेलकट डाग पडलेले त्यांचे अंगरखे आम्हाला वाईट दिसेनासे झाले.

हे सारे असे असले तरी आमच्या सामुदायिकावर व त्याच्या नेतृत्वावर सतत टीका करणारेही लोक होतेच. कारण आम्ही चाकोरीतून जाण्याची इच्छा धुडकावली होती. जगात कोणावर अशा तऱ्हेची टीका होत नाही? या अवघड कामामध्ये आमचे नेतृत्व फार व्यवस्थित आणि पद्धतशीरपणे चाललेले होते. लक्षात ठेवल्यासारखी गोष्ट म्हणजे त्याच्या कामाची रीतच अशी होती की, त्यामुळे त्याचे वेगळेपण बाकीच्या सामुदायिकात अगदी एकजीव झाले होते.

हे 'नेतृत्व' मुख्यत्वेकरून खालील व्यक्तींच्याकडे होते—काराबानोव, झादा-

रोव, वेर्शनेव, ब्रातचिन्को, बोल्कोव, वेट्कोस्की, तारानेट, बुरुन, मड, असादची, तात्या नोचेन्व्हनया व अलीकडे काही नवीन आलेली मंडळी—आप्रिश्को, जॉर्ज-व्हस्को, झोर्कावोल्कोव, आल्योष्कावोल्कोव, स्तुपिदसीन आणि कुडलवी वगैरे मुलेही सामील झाली होती.

आप्रिश्कोने आन्तोन व ब्रातचिन्कोच्या स्वभावातील बऱ्याचशा संवयी आत्मसात केल्या होत्या. घोड्याबद्दल त्याचे प्रेम, उत्साह व कामाचा उरक चांगला होता. स्वत: होऊन कोणतेही काम करायची त्याला फारशी बुद्धी नव्हती; परंतु दिलेले काम मनापासून करणे हे त्याला माहित होते.

गिओर्गेस्कीचे कॉलनीच्या मुलांच्या दृष्टीने दोन प्रकारचे व्यक्तिमत्त्व होते. त्याच्या एकंदर चेहऱ्यावरून त्याला जिप्सी म्हणायला हरकत नव्हती. त्याचा भुरकट चेहरा, काळेभोर डोळे, निरर्थक विनोद व एकंदर मालकीहक्कांबद्दल मर्यादित खोडकरपणा यामुळेही तो जिप्सीसारखाच वाटे. खरे पाहता तो चांगल्या सुशिक्षित घराण्यातला वाचन—मनन केलेला, शहरी चालीरीती ठाऊक असलेला आणि स्पष्ट, शुद्ध भाषा वापरणारा असा होता. मुलांनी तर गिओर्गेस्की हा पूर्वीचा इर्कूट्स्कच्या गव्हर्नरचा मुलगा होता अशी बातमी आणली होती; परंतु असल्या लाजिरवाण्या कुळात आपला जन्म झालेला नाही, असे तो आग्रहाने सांगे किंवा त्याच्याबरोबर आलेल्या पत्रकातही त्याबद्दल या विधानाला दुजोरा मिळाला नव्हता. असे असले तरी मी अशा काही बाबतीत मुलांच्यावर विश्वास ठेवीत असे. त्याला नव्या कॉलनीत एका तुकडीचा प्रमुख म्हणून पाठविला असताना त्याने खरोखरच उत्तम काम केले. त्याच्या सबंध सहाव्या तुकडीत या प्रमुखानेच चिक्कार काम केले. तो आपल्या तुकडीच्या मुलांना मोठ्याने पुस्तके वाचून दाखवित असे. कपडे कसे घालावे, स्वत:च्या शरीराची स्वच्छता कशी ठेवावी वगैरे गोष्टी तो आपल्या तुकडीतील मुलांना नेहमी समजावून देत असे. लहान मुलांची काळजी घेणे व त्यांच्यावर प्रेम करणे हे आपले कर्तव्य आहे, हे तो प्रमुख मंडळात प्रतिपादन करीत असे. त्याच्या तुकडीत अगदी घाणेरडी व शेंबडी—लेंबडी मुले दिली होती; परंतु एका आठवड्यातच त्याने त्यांच्यात विलक्षण बदल घडवून आणला व त्यांना कॉलनीच्या इतर मुलांप्रमाणे कामाची आवड शिकवून दिली.

कॉलनीमध्ये झोर्कावोल्कोव आणि व आल्योष्कावोल्कोव असे दोघे भाऊ होते, परंतु त्या दोघांच्यात काडीभर साम्य नव्हते. झोर्कावोल्कोव हा सुरुवातीपासूनच आळशी, भांडखोर व चिरचिऱ्या स्वभावाचा मुलगा होता. तो कधीही हसत नसे व कुणाशी बोलत नसे. त्यामुळे तो कॉलनीत मिसळून न जाता पळून जाईल असे मला नेहमी वाटे; परंतु त्याच्यातला बदल शिक्षणतंत्राचा अगदी काहीही अवलंब न करता घडून आला; परंतु आमच्या प्रमुख मंडळात झोर्का व ग्रॅलॅटेन्को

या दोघांना बर्फ साफ करायला एकत्र ठेवण्यात आले. सर्व जण या जोडीला हसले. या दोन कामचुकारांना एकत्र कामाला ठेवायची कल्पना कुणालाही फारशी पसंत नव्हती.

कोणी तरी गंमतीने या दोघांची संमिश्र तुकडी बर्फ साफ करण्यासाठी बनवावी आणि ते कसे काम करतात ते बघावे. असे ठरवले थोडयाशा चर्चेनंतर झोर्काव्होल्कोवला त्या तुकडीचा प्रमुख केला. गॅलॅटेन्को मात्र अजूनही तसाच होता. झोर्काला प्रमुख मंडळापुढे बोलावण्यात आले.

मी त्याला सांगितले, ' हे बघ झोर्का, आम्ही तुला संमिश्र तुकडीचा प्रमुख केला आहे आणि गॅलॅटेन्कोला तुझ्या मदतीला दिला आहे. तुला त्याला सांभाळून घेणे जमेल की नाही याची आम्हाला जरा शंका वाटते. ' जरासा विचार करून झोर्का म्हणाला, ' मी त्याला सांभाळून घ्यायचा प्रयत्न करीन ! '

दुसऱ्या दिवशी एक मॉनिटर धापा टाकीत माझ्याकडे आला व म्हणाला,

' तुम्ही जरा गंमत बघायला चला. झोर्का गॅलॅटेन्कोकडून काम करून घेतोय ते पहा; पण आपल्या अस्तित्वाचा त्यांना सुगावा लागता कामा नये. नाही तर सगळी मजा निघून जाईल ! '

आम्ही हळूहळू काम चालू होते त्या दाजूला झुडपाआड जाऊन बसलो. बगीच्याचा एक भाग शीतघर करण्यासाठी राखून ठेवलेला होता. एक बाजू झोर्कानें पकडली होती व एक बाजू गॅलॅटेन्कोने पकडली होती. त्या दोघांच्या कामगिरीत कोण कुठे आहे ते बरोबर दिसत होते. झोर्काने बरीच मोठी जागा खोदून तयार केली होती, तर गॅलॅटेन्कोने एक अगदी छोटीशी जागा खोदली होती. फावडे कसेबसे धरून अर्धवट झोपेत गॅलॅटेन्को काम करीत होता. झोर्काचे जराही दुर्लक्ष झालं की गॅलॅटेन्को काम थांबवी. गॅलॅटेन्कोच्या कामचुकारपणामुळे झोर्का अगदी टेकीस आला होता. तो एकदम ओरडला,

' मी काय तुझ्यावर सारखं लक्ष ठेवू ? तुझो सनजूत काढीत बसू ? मला असा वेळ फुकट घालवायचा नाही ! '

यावर गॅलॅटेन्कोनं त्याला विचारले, ' पण तुला तरी कोणी एवढं कसून काम करायला सांगितलंय ? '

तोंडाने उत्तर न देता झोर्का त्याच्याजवळ जाऊन म्हणाला, ' हे बघ, मी आता तुझ्याशी बोलण्यात वेळ फुकट घालविणार नाही. तू जर काम केलं नाहीस तर तुला जेवण मिळणार नाही व ते कचऱ्यात फेकलं जाईल ! '

' वा रे वा ! ते काय म्हणून ? तू कोण लागून राहिलास ? आन्तोनना काय वाटेल ? '

'त्यांना काहीही वाटू दे, पण मी सांगितल्याप्रमाणे जेवण फेकून देईन लक्षात ठेव !'

गॅलॅटेन्कोनं झोर्काकडे निरखून पाहिले. झोर्काने आपल्याला दिलेली धमकी तो खरी करील याबद्दल त्याला शंका राहिली नव्हती.

तो हळूच पुटपुटला, 'बघ, मी काम करतो आहे. तुला दिसत नाही का ? मला उगाच सतावू नकोस !' आणि खरोखरच त्याचे फावडे जोरात चालू झाले आणि त्या मॉनिटरने मला कोपराने खूण केली.

मी त्याला सांगितले, 'तुझ्या अहवालात हे नमूद कर !'

त्या दिवशी संध्याकाळी मॉनिटरचा अहवाल असा होता–' ३—१ या तुकडीने वोल्कोवच्या नेतृत्वाखाली अतिशय नमुनेदार काम केलं !'

काराबानोवने वोल्कोवचे डोके दोन्ही हातांनी धरले व त्याला सांगितले, 'असा मान दुसऱ्या कोणत्याही मॉनिटरला मिळालेला नाही !'

झोर्का स्वाभिमानाने हसला. गॅलॅटेन्को पण हसून पुटपुटला, 'आम्ही आज खरोखरच खूप काम केलं !'

त्या दिवसापासून झोर्का खरोखरीच कमालीचा बदलला. त्याने अतिशय उत्तम कामगिरी केली. प्रमुख मंडळाने त्याला नव्या कॉलनीत काम करून घेण्यासाठी पाठवून दिले.

आल्योष्कावोल्कोव हा सर्वांचा फार आवडता होता. तो दिसायला अगदीच ओबडधोबड होता. त्याच्या चेहऱ्यावर निरनिराळ्या रंगांचे डाग होते. त्याचे कपाळ इतके लहान होते की, त्याच्या डोक्यावर केस वाढण्याऐवजी जणू पुढेच वाढत होते; परंतु तो अतिशय हुशार होता. त्याच्या हुशारीची सर्वांना खात्री पटली होती. संमिश्र तुकडीचा प्रमुख म्हणून तो अतिशय कुशलतेने काम करी. कामाची आखणी करणे, बरोबर योग्य माणसाला योग्य काम देणे, नवीन कामाच्या पद्धती शोधून काढणे यात त्याचा हातखंडा होता !

कुडल्वीचा चेहरा पसरट आणि मंगोलियन धर्तीचा होता. तो शरीराने सडसडीत होता. तोसुद्धा हुशार मुलांपैकी एक होता. आमच्याकडे येण्यापूर्वी तो शेतमजूर म्हणून काम करीत असे. त्याला सर्वजण कॉलनीत सधन शेतकरी या टोपणनावाने ओळखत असत. कुडल्वी खरोखरच सधन शेतकरी होण्याची शक्यता होती. कारण त्याला एकंदर मालमत्ता, गाड्या, बैल, घोडे, खत, औते वगैरे शेतीला लागणाऱ्या सर्व प्रकारच्या गोष्टींची कमालीची आसक्ती होती. तो कॉलनीत आला नसता तर पक्षाच्या जवळही आला नसता आणि खरोखरच सधन शेतकरी बनला असता. तो तसा संयमी वृत्तीचा, माफकच बोलणारा आणि मालमत्ता जमवण्यात गंभीर प्रवृत्तीचा असा होता. त्याने स्वत: शेतमजूर म्हणून काम केले

असल्याने त्याला सधन शेतकऱ्यांचा मनापासून राग होता. त्याचा आमच्या सामुदायिक जीवनावर संपूर्ण विश्वास होता व एक तत्त्व म्हणूनही तो ते मान्य करीत असे. कालिनासाहेबांचा तो अगदी उजवा हात समजला जात असे. १९२३ च्या अखेरीस आमच्या कॉलनीत आर्थिक व्यवस्थेचा बराचसा भाग कुडल्वीवर सोपविण्यात आला.

स्तुपिदसीन हा पण एक व्यवहारी परंतु वेगळयाच प्रकारचा मुलगा होता. तो खराखुरा कामगारबीजाचा होता. त्याचे पूर्वज खारकोवच्या वर्कशॉपमध्ये पिढयान्‌पिढया काम करीत आले होते. त्यांच्या कुटुंबियांना खारकोवच्या कारखान्यातल्या कामगारांबद्दल अपार आदर होता व १९०५ च्या उठावात भाग घेतल्याबद्दल त्याच्या मोठया भावाला हद्दपार करण्यात आले होते. तो दिसायला चांगला होता. त्याच्या भिवया अगदी कोरल्यासारख्या असून डोळे काळेभोर होते. त्याच्या तोंडाच्या दोन्ही बाजूंना स्पष्ट रेषा होत्या. त्याचा चेहरा एकंदर बोलका वाटत असे आणि चेहऱ्यावरचे भाव फार चटकन बदलत असत. स्तुपिदसीन आमच्या शेतकी खात्यामध्ये महत्त्वाची कामगिरी करीत होता. तसेच आमच्या डुकरांच्या खुराडयात त्याने लक्ष घातल्याने त्यांची संख्या झपाटयाने वाढत होती. आमची दहावी तुकडी खास डुकरांच्या खुराडयासाठीच काम करणारी होती व स्तुपिदसीन त्याचा प्रमुख होता. त्याने त्याच्या तुकडीला कामसूपणा शिकवला होता आणि इतर तुकडयांपेक्षा हे वेगळेपण उठून दिसे. त्याच्या तुकडीतली मुले पुस्तके, पेन्सिली व कागद याशिवाय दिसत नसत. त्यांच्या डोक्यात डुकरांच्या खात्याचा हिशोब व नियम सदैव घोळत असत. डुकरांच्या सबंध खुराडयावर त्यांनी आकृत्या व आकडे चितारून ठेवलेले होते. प्रत्येक डुकराचा जणू काही एकेक अहवालच तयार केलेला होता. डुकरांच्या खुराडयात काय नव्हतं हेच समजणं कठीण होतं.

ह्या पुढाकार घेणाऱ्या मुलांच्या बरोबरीने दुसरा एक त्याच्याबरोबरचा गट परंतु राखीव असा म्हणायला हरकत नाही. त्याच्यामध्ये एका बाजूला अतिशय कामसू, मुरब्बी, दणकट, शांत, उत्तम काम करणारे परंतु संघटनात्मक पात्रता नसलेले असे होते. यामध्ये प्रिखोदकोव, चोबोट, सारोका, लेशी, ग्लायसर, स्काइडर अवच्यारेन्को, वयोरिटो, फेदरेन्को वगैरेंचा समावेश करता येईल. दुसऱ्या बाजूला छोटया मुलांचा नुकताच वाढू लागलेला राखीव असा गट होता. ही मुले आत्तापासूनच संघटनाकौशल्य दाखवायला लागली होती. ती लहान असल्याने त्यांच्या हातात तसा अधिकार देणे जरा कठीणच होते. शिवाय त्यांच्यातली मोठी मुले सत्तेवर होती. ही छोटी मंडळी मोठयांना मान देत व त्यांचा आदरही करीत. त्यांना लहान वयात कॉलनीत रहायची संधी मिळाली व तिथल्या रीतीभातींशी मिसळून जाण्याचा लाभ मिळाल्याने कॉलनीचे महत्त्व निर्विवादपणे त्यांच्या

मनावर बिंबले. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे त्यांना जास्त चांगले शिक्षण मिळवता आले. ते आमचे जुने दोस्त–तोका, शेल्यापुतीन, झ्वेल्वी, बेगीयावेल्स्को आणि यात आणखी काही नवीन नावे–लापोट, शारोवस्की, रोमांचेन्को, नझारेन्को, वेक्सलर वगैरेंची भर पडली होती. आम्ही जेव्हा कुर्यासचा ताबा घेतला त्यावेळी हे सर्व जण कमांडर्स व उत्तम कार्यकर्ते झाले. तशी त्यांना संमिश्र तुकड्यांच्या प्रमुखाची जागा मधूनमधून दिली जात असे.

या कॉलनीतल्या मुलांनी आमच्या सामुदायिकाचा बराच मोठा भाग व्यापला होता. हे सर्व जण पक्के आशावादी, तडफदार, अनुभवी, माहीतगार असे होते. त्यांनी बाकीच्या साऱ्यांना आपल्याकडे आकर्षित करून घेतले होते. या सर्वांनी आपणहूनच उत्तम, मध्यम व सामान्य असे तीन गट पडले होते.

पहिल्या गटातली मुले आपण वाखाणण्यासारखी कामगिरी केलेली आहे असे सांगू शकत नव्हती. कारण आपण कॉलनीचा भाग आहोत याचा त्यांना विसर पडला असावा. कधीकधी यांच्यातून असामान्य व्यक्तिमत्त्व डोकावत असे, पण ते व्यक्तिमत्त्व कायम स्वरूपाचे नव्हते. नवीन कॉलनीत बऱ्याचदा ही गोष्ट नजरेस आली. आमची लहान मंडळी अगदीच कच्ची समजली जात व त्यांना स्वतःचे नाक साफ करता आले तरी पुरे अशी इतरांची भावना होती. या लहान मंडळींना आपण काही वेगळेच करावे अशी अद्याप उमेद नव्हती. ते निरनिराळे खेळ खेळत. उदा. स्केटिंग (बर्फावर घसरणे), होडी चालविणे, मासे पकडणे वगैरे गोष्टीत ते समाधान मानत होते. मला वाटते, तेच अगदी योग्य होते.

दुसऱ्या गटात गलावेन्को, परपेलावेन्को, येवगेन्येव, गस्त्रायवन व इतर काही जण होते. एखादी काही आगळीक झाली तर कॉलनीतील मुले आपणहून या दुसऱ्या गटामध्ये सामील होत असत. उदा. गलावेन्को हा कामचुकार होता. येवगेन्येव हा अतिशय चिडखोर होता. खोटे बोलणारा होता. परपेलावेन्को हा सदैव मुसमुसणारा, तर गस्त्रायवन हा परमेश्वराबद्दल खुळचट कल्पना करणारा होता आणि सतत मेरीची प्रार्थना करीत बसणारा मूर्ख होता. या दुसऱ्या गटातल्या मुलांनी अशा बऱ्याचशा सवयी सोडून दिल्या होत्या; परंतु हे सारे सावकाश चालले होते.

१९२३ च्या अखेरीला आमचे कॉलनीचे सामुदायिक वर वर्णन केल्याप्रमाणे होते. बाहेरून पहाणाऱ्याला सर्व जण सारखेच तरतरीत वाटत; परंतु त्याला काही अपवाद होते. आमच्याकडे आम्ही त्यांना कवायत शिकवलेलीच होती. आमचे बिगुल वाजवणारे चार जण व ड्रम वाजविणारे आठ जण पुढे व बाकीचे मागून अशा तऱ्हेने ते कूच करीत. आमचा स्वतःचा रेशमी व कशिदा केलेला बावटा

होता. तो आम्हाला युक्रेनियन लोकसत्ताकाकडून कॉलनीच्या तिसऱ्या वाढदिवसाच्या दिवशी मिळालेला होता.

कामगारदिनाच्या सुट्टीच्या दिवशी आमची मुले ड्रम व बिगुल यांच्या तालावर शहराकडे कूच करीत. शहरातील लोक व प्रतिष्ठित शिक्षणतज्ज्ञ आमची ही पोलादी शिस्त व लयबद्ध चाल यांचे कौतुक करीत. आम्ही नेहमी सगळ्यांच्या शेवटी चौकामध्ये पोचत असू व हात उंच करून बिगुलाच्या आवाजात शहरातल्या कामगारांना सलामी देत असू. मग पुढची व मागची ओळ कायम ठेवून मधली मुले सुट्टीची मजा लुटायला जात असत. आमची ती जागा घ्यायला दुसरे कोणीही धजत नसे. आम्ही कपड्यांची उणीव मोठ्या हुशारीने मारून नेत असू. अनाथ मुलांच्या संस्थांतून सुती गणवेष वापरले जात, तसले आम्ही कधीही वापरले नाहीत; परंतु आमच्याकडे उत्तमोत्तम कपडे नव्हते किंवा चांगली पायताणेही नव्हती. कवायतीला जाताना आम्ही पायात काही न घालता जात असू. आमची मुले पांढरेशुभ्र सदरे घालीत व काळ्या रंगाच्या चांगल्या कापडाच्या पाटलोणी घालीत. त्या गुडघ्यापर्यंत दुमडलेल्या असत व आतल्या चड्ड्या थोड्याशा दिसत. त्याचप्रमाणे सदऱ्याच्या बाह्याही कोपरापर्यंत दुमडलेल्या असत. अशा तऱ्हेच्या पोषाखात आमची मुले चांगली तरतरीत दिसत.

३ ऑक्टोबर १९२३ रोजी अशाच पोषाखात आमच्या मुलांनी कॉलनी मध्ये कवायत केली. यानंतर एक गुंतागुंतीचे काम आम्ही तीन आठवड्यात पार पाडले. शिक्षणतज्ज्ञ व आमचे अधिकारीमंडळ यांच्यातील ठरावान्वये आमची गॉर्की कॉलनी नव्या ट्रेपकेवाडीत गेली व आम्ही आमची जुनी जागा सार्वजनिक शिक्षणखात्याच्या हवाली केली. ३ ऑक्टोबरपर्यंत सर्व काही सामान नव्या कॉलनीत हलविण्यात आले. आमची वर्कशॉप्स, घोड्यांचे तबेले, सामानाची भांडारे, शाळा, जेवणघर सर्व काही, तसेच आमच्या कार्यकर्त्यांचे सर्व सामानही तिकडे हलविले. ३ ऑक्टोबरला आमचा बावटा, मी व ५० मुले एवढीच फक्त जुन्या कॉलनीत शिल्लक राहिली !

दुपारी १२ वाजता शिक्षणखात्याच्या एका प्रतिनिधीने जुन्या गॉर्की कॉलनीचा ताबा घेतला आणि आम्ही सारे जण दक्षतेने उभे राहिलो. मी हुकूम दिला,

'बावट्याला सलामी द्या !'

मुलांनी ड्रम व बिगुल वाजविले, बावट्याला सलामी दिली व तो हातात धरून बावट्याच्या पथकाने आम्ही निघालो. जुन्या कॉलनीच्या जागेला आम्ही रामराम ठोकला नाही. कारण आम्हाला तिच्याबद्दल कोणतीही वाईट भावना नव्हती; परंतु आमच्याने मागे बघवतच नव्हते ! आमच्या पथकांनी राटवीतनोये तळ्याच्या बाजूने, आन्द्रेई कारपोविचच्या अड्ड्यावरून कोलोमाककडे कूच

केले. आम्हीच बांधलेल्या नव्या पुलावरून कोलोमाकच्या हिरव्यागार दरीत वसलेल्या वाडीत आम्ही प्रवेश केला.

आमचे सगळे कर्मचारी व गोवचारोव्का गावातले लोक आम्हाला बघण्यासाठी ट्रेपकेवाडीत जमा झाले होते. तसेच नव्या कॉलनीत असलेले पथक गॉर्की कॉलनीच्या बावटयाला मान देण्यासाठी उभे होते. अशा तऱ्हेने आम्ही नव्या आयुष्यात प्रवेश केला !

आन्तोन मकारेंको

प्रसिद्ध रशियन शिक्षणशास्त्रज्ञ, शिक्षण-संशोधक व शिक्षक. त्यांनी स्वानुभवावर लिहिलेली '**रोड टू लाईफ**' (गॉर्की कॉलनी) ही कादंबरी जगात मानाचे स्थान मिळवून आहे. ती आता मराठी वाचकांच्या हातात येत आहे. मॅक्झिम गॉर्की म्हणतात : 'आयुष्यात ज्यांनी सतत अपमान व क्रौर्य यांचे अनेक घाव सोसले आहेत अशा शेकडो लहान मुलांना नवीन शिक्षण देऊन त्यांच्यात अपूर्व बदल घडवून आणण्याचे प्रचंड कार्य कोणी केले असेल तर ते करणारा ए. एस. मकारेंको हा एकमेव शिक्षक आहे असे म्हटले पाहिजे. ते एक अत्यंत बुद्धिमान शिक्षणतज्ज्ञ आहेत.' या कादंबरीत चित्रित झालेले विश्व अत्यंत हृद्य आहे.

मूल्य : ८ रुपये

भारतीय तत्त्वज्ञान
वैचारिक आणि सामाजिक संघर्ष
आवृत्ती दुसरी
एस. जी. सरदेसाई

प्राचीन व मध्ययुगीन
धर्मविचार आणि मराठी संत
स. रा. गाडगीळ

अमेरिकन नीग्रो :
साहित्य आणि संस्कृती
जनार्दन वाघमारे

सृष्टी, 'सौंदर्य' आणि साहित्यमूल्य
शरच्चंद्र मुक्तिबोध

वंदे मातरम्
जन गण मन
प्रभाकर वैद्य

समाज आणि साहित्य
अविनाश सहस्रबुद्धे

आधुनिक मराठी काव्य : उद्गम,
विकास आणि भवितव्य
दि. के. बेडेकर

विचार यात्रा
दि. के. बेडेकर

पुराणकथा आणि वास्तवता
डी. डी. कोसंबी

सोविएत युनियनच्या
अर्थरचनेचा इतिहास
सरला कारखानीस

वोल्गा ते गंगा
राहुल सांकृत्यायन

राजा बादल
बिमल मित्र

कथासंग्रह
विद्रोह
शांताराम पारपिल्लेवार

जांभळढव्ह
भास्कर चंदनशिव

लोकवाङ्मय गृह (प्रा.) लि., मुंबई ४०० ००४.